

UDK 93/99 (058)

YU ISSN 0350—1159

INSTITUT
ZA
ISTORIJU

PRILOZI

Sarajevo, 1985.

Prilozi, XX, 21, str. 1—337

1011

PRILOZI • GOD. XX • BROJ 21

230

UDC 93/99 (058) ... YU ISSN 0350—1159

HISTORICAL INSTITUTE

CONTRIBUTIONS

CONTRIBUTIONS, Yr. XX/1985, No. 21, P. 1—337, Sarajevo, 1985.

UDK 93/99 (058)

YU ISSN 0350—1159

INSTITUT ZA ISTORIJU

PRILOZI

Prilozi, God. XX/1985, br. 21, str. 1—337, Sarajevo, 1985.

Redakcioni odbor
TOMISLAV ISEK
IBRAHIM KARABEGOVIĆ
AVDO SUČESKA
NEDIM ŠARAC
MARKO ŠUNJIĆ

Glavni i odgovorni urednik
IBRAHIM KARABEGOVIĆ

Sekretar Redakcionog odbora
TIHOMIR KLARIĆ

Tehnički urednik
IBRAHIM KEMURA

SADRŽAJ

	Str.
Enver Redžić, <i>Tito i jugoslovenska misao</i>	9

STUDIJE, ČLANCI I RASPRAVE

Enver Imamović, <i>Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine</i>	31
Marko Šunjić, <i>Pogledi na problem opadanja i propasti Rimskog Carstva</i>	53
Mladen Ančić, <i>Gdje je bio podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni</i>	95
Boris Nilević, <i>Kulturna misija srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini 1463—1557. godine</i>	115
Nusret Šehić, <i>Počeci formiranja građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini nakon stvaranja Kraljevine SHS (1918—1919)</i>	141
Rasim Hurem, <i>Diferencijacija ustaničkih snaga u Bosni i Hercegovini zadnjih mjeseci 1941. i u prvoj polovini 1942. godine</i>	183
Zdravko Antonić, <i>O razvoju NOB-e u istočnoj Bosni 1943—1944, s posebnim osvrtom na oslobođenje Tuzle</i>	215
Vera Kac, <i>O organizacionom razvoju KPJ u Bosni i Hercegovini (1945—1948)</i>	227

PRILOZI

Vojka Besarović, <i>Italijani — dubrovački ljekari u srednjovjekovnoj Bosni</i>	247
---	-----

	Str.
Vesna Mušeta-Aščerić, <i>Srednjovjekovna župa Vrhbosna. Problem granica i vlasti</i>	257
Enes Pelidija, <i>Tursko-ruski rat 1711. godine i pokreti crnogorskih i hercegovačkih plemena</i>	269
Čedo Kapor, <i>Dobrovoljci u španskom građanskom ratu s područja Bosne i Hercegovine (osnovni podaci)</i>	281

PRIKAZI I OSVRTI

Behija Zlatar: <i>Toma Popović, Pisma Bartolomeu Bordaniju (1593—1595), Srpska akademija nauka i umetnosti, Spomenik CXXIV, Odeljenje istorijskih nauka 3, Beograd 1984.</i>	299
Tomislav Išek: <i>Avdo Humo, Moja generacija, Sarajevo, 1984, str. 818</i>	301
Tihomir Klarić, <i>Zorica Stipetić, Argumenti za revoluciju — August Cesarec, Zagreb, 1982. s. 495</i>	307
Tihomir Klarić: <i>Miloš Hamović, Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a, Sarajevo, 1983, s. 198.</i>	311
Zdravko Antonić: <i>Jugoslavija za pobjedu i slobodu 1941—1945, biblioteka Vojnoizdavačkog zavoda — Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije, Beograd, 1985, 160 str.</i>	316
Katica Tadić: <i>Dva znanstveno korisna skupa</i>	319
Milorad Ekmečić: <i>Petnaest godina Instituta za istoriju jugoistočne Evrope Univerziteta u Gracu</i>	322

IZ INSTITUTA

Ibrahim Karabegović, <i>Kratak pregled rada Instituta za istoriju u Sarajevu u 1983. godini</i>	325
Ibrahim Karabegović, <i>Kratak pregled rada Instituta za istoriju u Sarajevu u 1984. godini</i>	331

TABLE OF CONTENTS

	Page
Enver Redžić, <i>Tito and the Yugoslav Idea</i>	9

STUDIES, ARTICLES AND TREATISES

Enver Imamović, <i>The Roman Mining Roads on the Territory of Bosnia and Herzegovina</i>	31
Marko Šunjić, <i>Some Views on the Problem of Decline and Fall of the Roman Empire</i>	53
Mladen Ančić, <i>Where the First Franciscan Monastery in the Medieval Bosnia was Built</i>	95
Boris Nilević, <i>The Cultural Mission of the Serbian Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina 1463—1557</i>	115
Nusret Šehić, <i>The Beginnings of Bourgeois Political Parties' Foundation in Bosnia and Herzegovina After the Establishment of the Kingdom SCS (1918—1919)</i>	141
Rasim Hurem, <i>A Differentiation Within the Uprising Forces in Bosnia and Herzegovina in the Last Months of 1941 and in the First Half of 1942.</i>	183
Zdravko AntoniĆ, <i>On the Development of the National Liberation Struggle in Eastern Bosnia in 1943—1944, with a Special View on the Liberation of Tuzla</i>	215
Vera Kac, <i>On the Aspect of Development in Organisation of Communist Party of Yugoslavia in Bosnia and Herzegovina (1945—1948)</i>	227

CONTRIBUTIONS

Vojka Besarović, <i>Italians — the Dubrovnik Physicians in Medieval Bosnia</i>	247
--	-----

	Page
Vesna Mušeta-Aščerić, <i>The Medieval District Vrhbosna. The Problem of its Borders and Ownership</i>	257
Enes Pelidija, <i>A Turco-Russian War 1711, and the Movements of Tribes from Montenegro and Herzegovina</i>	269
Čedo Kapor, <i>Volunteers in the Spanish Civil War from the Territory of Bosnia and Herzegovina (basic facts)</i>	281

REVIEWS

Behija Zlatar: <i>Toma Popović, Pisma Bartolomeu Bordaniju (1593—1595), Srpska akademija nauka i umetnosti, Spomenik CXXIV, Odeljenje istorijskih nauka 3, Beograd 1984.</i>	299
Tomislav Išek: <i>Avdo Humo, Moja generacija, Sarajevo, 1984, 818 str.</i>	301
Tihomir Klarić: <i>Zorica Stipetić, Argumenti za revoluciju — August Cesarec, Zagreb, 1982, s. 495</i>	307
Tihomir Klarić: <i>Miloš Hamović, Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a, Sarajevo, 1983, s. 198</i>	311
Zdravko Antonić: <i>Jugoslavija za pobjedu i slobodu 1941—1945, biblioteka Vojnoizdavačkog zavoda — Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije, Beograd, 1985, 160 str.</i>	316
Katica Tadić: <i>Dva znanstveno korisna skupa</i>	319
Milorad Ekmečić: <i>Petnaest godina Instituta za istoriju jugoistočne Evrope Univerziteta u Gracu</i>	322

FROM THE INSTITUTE

Ibrahim Karabegović, <i>A short survey of the Historical institute in Sarajevo in 1983.</i>	325
Ibrahim Karabegović, <i>A short survey of the Historical institute in Sarajevo in 1984.</i>	331

STUDIJE, ČLANCI I RASPRAVE

Enver Redžić

TITO I JUGOSLOVENSKA MISAO

Poslije veoma duge ere odvojenog života jugoslovenski narodi su u prvom svjetskom ratu vidjeli i dobili šansu da ostvare svoje viševjekovne istorijske težnje: nacionalno oslobođenje i ujedinjenje u zajedničku jugoslovensku državu. Završetak rata potvrdio je realizam nacionalno-političkog programa predstavnika srpske vlade i Jugoslovenskog odbora u emigraciji, koji je dobio svoj državni oblik 1. decembra 1918. godine proglašenjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Nezavisno od načina konstituisanja jugoslovenske države i problema koje je otvorio u unutrašnjem razvoju, prvodecembarski čin zaključio je dugotrajne epohe političke razdvojenosti jugoslavenskih naroda pod stranom dominacijom i u sklopu velikih carstava, koja su ih vijekovima držala u položaju potčinjenosti, neravnopravnosti i obespravljenosti, često ih okretala u ratne sukobe, da bi ih u prvom svjetskom ratu bacili jedne protiv drugih u zaraćenim neprijateljskim blokovima, s namjerom da Srbiju unište kao nacionalno nezavisnu državu i zauvijek slome njihove napore i težnje da se razvijaju i žive slobodno, ujedinjeni u samostalnoj državi. Stvaranje jugoslovenske države izazvalo je krupne promjene u međunarodnim odnosima u srednjoj i jugoistočnoj Evropi. Istovremeno, već od samog nastanka nove države pitanje njenog unutrašnjeg uređenja predstavljalo je područje na kome su dolazile do izražaja i oštrije se konfrontirale višestruke razlike i suprotnosti — ekonomske, društvene, nacionalne, političke, vjerske, kulturne. Na osnivačima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, nosiocima držav-

ne vlasti i predstavnicima političkog života bila je odgovornost da svojim radom potvrđuju kako se sada, u političkoj praksi, ispunjavaju istorijske težnje jugoslovenskih naroda da stvaraju pretpostavke zajedničkog života i osiguravaju razvoj i napredak u sopstvenoj državi. Njihova odgovornost u tom smislu bila je utoliko veća što su jugoslovenski narodi u zajedničku državu donijeli veoma različito istorijsko naslijeđe, koje se moralo uvažavati, da bi u novoj političkoj stvarnosti djelovalo u pravcu njihovog približavanja i povezivanja. Pokazalo se, međutim, da su odgovorni politički faktori više bili okrenuti borbi za prestiž i primat u vođenju državnih poslova, nego što su imali razumijevanja i spremnosti da respektuju razlike formirane u dugotrajnim uslovima razdvojenosti jugoslovenskih naroda. Tako se jugoslovenska ideja, koja je od svoje pojave na istorijskoj sceni izražavala opredjeljenje jugoslovenskih naroda da se ujedine u samostalnu i nezavisnu jugoslovensku državu i u njoj obezbjeđuju nacionalnu slobodu, društveni, ekonomski i kulturni razvitak, od samog nastanka jugoslovenske države našla pod pritiskom suprotnih interesa i konfrontacije nacionalnih buržoazija. Već su prvi dani nove države nosili pečat sukobljenosti političkih koncepcija o unutrašnjem državnom uređenju. U sukobu su bile političke snage koje su zastupale stanovište o centralističkom državnom sistemu i druge, koje su insistirale na principu federalističkog državnog uređenja. Protagonist i nosilac politike državnog centralizma i nacionalnog jugoslovenskog unitarizma bila je velikosrpska buržoazija koja je za sebe tražila hegemoniju i posredstvom državne vlasti, kao i uz podršku unitarističkih elemenata iz dijelova hrvatske i slovenačke političke strukture, mogla da je sprovodi. Federalističko gledište imalo je najjače uporište u hrvatskoj nacionalnoj politici, prvenstveno u Radićevoj HSS, ali i u drugim nacionalnim segmentima jugoslovenskog političkog života. Sukob ovih frontova, pothranjivan nacionalnim antagonizmima, razvio se u hroničnu državnu krizu u znaku međunacionalne konfrontacije, čije je produbljivanje neminovno vodilo višestrukoj destabilizaciji države, unutrašnjoj kao i međunarodnoj.

Podijeljen u suprotne struje i političke partije, jugoslovenski radnički pokret nije značajnije uticao na tokove u ovom protivrječnom kretanju. Za razliku od socijalističkog pravca, koji se izjašnjavao za državni centralizam i jugoslovensko nacionalno jedinstvo, komunistički pravac će već 1923. godine prevazići centralističko-unitarističko opredjeljenje i zauzeti stanovište da Jugoslavija predstavlja višenacionalnu državnu zajednicu, i saglasno načelu samoopredjeljenja naroda, rješenje nacionalnog pitanja vidio u obrazovanju radničko-seljačkih republika u Jugoslaviji, na

Balkanu i Podunavlju.¹⁾ Time se front federalizma malo proširio, ali je još bio preslab da bi mogao ugroziti centralistički državni poredak.

Međutim, politika velikosrpskih hegemonističkih režima izazivala je veoma oštre konfrontacije u unutrašnjim političkim i nacionalnim odnosima, u kojima se stvarao prostor kako za jačanje antihegemonističkih snaga, tako i za bujanje antijugoslavenskog separatističkog pokreta. Kada je poslije ubistva vođe HSS Stjepana Radića unutrašnja kriza dostigla svoj vrhunac, kralj Aleksandar je, koristeći nezadovoljstvo širokih slojeva naroda, nesposobnost građanskih partija i parlamenta da osiguraju autoritet ustavnog poretka, 6. januara 1929. godine suspendovao ustav, zabranio političke stranke, raspustio parlament i proglasio vojno-monarhističku diktaturu u znaku ideologije državnog i nacionalnog jedinstva. Jugoslavenska ideja, koja je tokom jednog stoljeća potvrdila svoje velike istorijske vrijednosti, pokretala i povezivala jugoslavenske narode u njihovim težnjama i borbi za oslobođenje i ujedinjenje u zajedničkoj slobodnoj i samostalnoj jugoslavenskoj državi, sada je trebalo da posluži funkcionisanju državnog sistema nacionalne neravnopravnosti i potčinjavanja, ignorisanja nacionalnog identiteta i gušenja nacionalnog dostojanstva i slobode. Pokazalo se da jedna istorijski progresivna misao može da služi retrogradnim, reakcionarnim ciljevima kada je prisvoje i istaknu kao kohezioni elemenat svoje strategije snage društvene i političke reakcije. Jugoslavenska ideja bila je neophodna vojno-monarhističkoj diktaturi da bi se njome kao zastavom jugoslovenskog nacionalnog i državnog jedinstva prikrivala i sprovodila velikosrpska hegemonistička politika bez njene stranačke radikalsko-demokratske reprezentacije. Jugoslavenskoj ideji prijetila je opasnost da bude trajno odbačena. Državni vrh na čelu s kraljem učinio je sve da je kompromituje. Nasilnoj jugoslavenskoj nacionalnoj unifikaciji pružen je otpor, u kome su izrazito snažne bile antijugoslavenske koncepcije i tendencije, često sa političkim ciljem razbijanja jugoslavenske države, koji su svom žestinom postavljali fašistički pokreti Pavelićevih ustaša i makedonskih separatista Vanče Mihajlova. U vrijeme diktature i KPJ se bila opredijelila za politiku razbijanja Jugoslavije na posebne nacionalne republike u okviru sovjetske balkanske federacije.²⁾ Ona je čak pozvala na ustanak radnike, seljake i ugnjetene narode, pa je svoju političku avanturu morala da plati visokom cijenom rasturanja partijskih organizacija i progona partijskih kadrova, što je imalo teške posljedice za komunistički po-

¹⁾ *Istorijski arhiv KPJ* — tom II, Beograd 1950, Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937 — III Zemaljska konferencija KPJ — Rezolucija o nacionalnom pitanju, str. 67—73.

²⁾ *IAKPJ*, tom II, *Članovima KPJ*, str. 215.

kret. Antijugoslovensko opredjeljenje KPJ bilo je, u stvari, rezultat uticaja Komunističke internacionale i Sovjetskog Saveza, u čijoj su strategiji komunističke partije pojedinih zemalja interese Sovjetskog Saveza morale da pretpostavljaju interesima revolucionarnih pokreta u kojima su nastale i djelovale. Međutim, pošto je dolaskom Hitlera na vlast u Njemačkoj Komunistička internacionala bila motivirana da u svoju strategiju unese nova stanovišta, na prvom mjestu stvaranje međunarodnog antifašističkog fronta, CK KPJ je na Plenarnom zasjedanju u Splitu, juna 1935, formulisao stav da nacionalno pitanje treba rješavati »u sklopu jugoslovenske državne zajednice, a ne njenim razbijanjem i stvaranjem patuljastih država«.³) Pozitivan odnos KPJ prema Jugoslaviji predstavljao je jedan od bitnih elemenata njene revolucionarne strategije u kojoj će ona od tada samostalno, bez indoktrinacije i uticaja međunarodnog centra komunističkog pokreta, izgrađivati teoriju i praksu u oblasti nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Već slijedeće, 1936. godine, u »Pismu za Srbiju« Josip Broz Tito u ime Politbiroa CK KPJ formuliše stanovište KPJ o rješavanju nacionalnog pitanja. U »Tezama za projekt platforme za široki Narodni front« Tito traži da Partija u kontaktima sa predstavnicima Udružene opozicije na liniji stvaranja Narodnog fronta insistira na federativnom principu i na sedam federalnih jedinica: Hrvatska, Slovenija, Srbija, Makedonija, Crna Gora, Vojvodina, Bosna i Hercegovina.⁴) Tako je bio postavljen nacionalni program KPJ, koji će joj omogućiti da se u političkom životu Jugoslavije afirmira kao stožer antifašističkog pokreta i kao jedina opštejugoslovenska partija sa pouzdanim i principijelnim stanovištem na liniji prevazilaženja krize i uspostavljanja stabilnih nacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Titova koncepcija federativnog uređenja Jugoslavije iz 1936. godine bila je čvrsto utemeljena na istorijskim težnjama jugoslovenskih naroda da nacionalno slobodni i ravnopravni žive ujedinjeni u zajedničkoj jugoslovenskoj državi, kao i na njihovim demokratskim i antifašističkim opredjeljenjima u uslovima kada su nezavisnost Jugoslavije s polja ugrožavale revanšističke snage na čelu s Hitlerovom Njemačkom, a iznutra hegemonistički režimi i separatistički pokreti profašističke i fašističke orijentacije.

Izvanredno razvijenog čula za istorijska kretanja, Tito je shvatio suštinu jugoslovenske ideje, njen izvorni smisao, zakonitost pojave i nužnost opstanka Jugoslavije kao trajnog oblika nacionalne slobode, ravnopravnosti i nezavisnosti njenih naroda. Sa njegovim dolaskom na čelo KPJ jugoslovenska ideja ulazi u novo razdoblje, u kome se produbljuje njeno prožimanje sa cilje-

³) IAKPJ, tom II, *Plenum CK KPJ*, str. 360.

⁴) Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 3, *Pismo za Srbiju*, 2. novembra 1936 — str. 36—37.

vima socijalističkog pokreta, a socijalistički pokret konkretizuje svoje programske mogućnosti i samostalne oblike. Kao oblik državne zajednice nacionalno ravnopravnih jugoslavenskih naroda, Jugoslavija će predstavljati trajan elemenat u Titovoj strategiji revolucije, koju će on graditi zavisno od konkretnih uslova borbe za ostvarenje istorijskih ciljeva radničke klase Jugoslavije i njenih naroda. Dok su se režim i antijugoslavenski separatistički pokreti sve tješnje povezivali sa fašističkim silama osovine Berlin—Rim da bi njihovom podrškom osigurali uzajamno suprotne ciljeve — opstanak odnosno razbijanje Jugoslavije — KPJ je borbu za odbranu nacionalne slobode i nezavisnosti jugoslavenskih naroda dosljedno povezivala sa borbom za nacionalnu ravnopravnost svih naroda u Jugoslaviji. Tito je u KPJ izgrađivao čvrsto uvjerenje da bez nacionalne ravnopravnosti nema opstanka jugoslavenskoj državnoj zajednici, ali ni nacionalne slobode i ravnopravnosti jugoslavenskih naroda izvan nezavisne Jugoslavije. Pod Titovim rukovodstvom KPJ se potvrđivala kao pouzdani baštinik velike istorijske obaveze — da bude nosilac borbe za nacionalnu slobodu jugoslavenskih naroda i nezavisnost jugoslovenske državne zajednice. Iako je bila primorana da još od Obznane djeluje iz ilegalnosti, KPJ je na čelu antifašističkog pokreta, svojom duboko patriotskom platformom sticala ugled značajnog faktora u političkom životu zemlje. To su potvrđivali i spoljni i unutrašnji događaji, u kojima je, nasuprot pometnji i defetizmu u državnim vrhovima i redovima opozicije, dolazila do izražaja jasnoća njenih ocjena i jugoslavenski patriotizam njenih opredjeljenja. Hitlerova aneksija Austrije i okupacija Čehoslovačke pokazali su da politička platforma KPJ ima sve širu podršku u redovima radnika, omladine, inteligencije, seljaštva i građana. Istovremeno, ovi događaji značili su neposrednu opasnost za nezavisnost Jugoslavije.⁵⁾

U upravljačkom vrhu države žurili su da nađu izlaz iz unutrašnje krize koju je generirala politika nacionalnog obespravljivanja u znaku hegemonije velikosrpske buržoazije. Državni centralizam i jugoslavenski nacionalni unitarizam morali su biti odbačeni da bi se prebrodila državna kriza nabijena višestrukim antagonizmima. Krajem avgusta 1939. godine sklopljen je Sporazum Cvetković—Maček, kojim je velikosrpska buržoazija učinila značajne ustupke hrvatskoj buržoaziji.⁶⁾ Ovim sporazumom formirana je Banovina Hrvatska sa autonomnim položajem u okviru Jugoslavije. Međutim, obrazovana poslije Sporazuma, vlada Cvetković—Maček nije pokazala spremnost da nastavi i dovrši započete reforme unutrašnjeg uređenja države. Velikosrpska bur-

⁵⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 4 — »*Za mir, nezavisnost i slobodu*« — str. 30—33.

⁶⁾ Ljubo Boban, *Maček i politika HSS 1928/1941*, br. 2, Zagreb 1974, str. 261.

žoazija nije htjela da izgubi primat u državi i da se odrekne »srpskih zemalja«, a hrvatska politika na čelu s Mačekom nije, takođe, htjela da insistira na rješavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u cjelini. Hrvatski politički predstavnici nisu ispoljavali interes za rješavanje makedonskog ili crnogorskog pitanja da ne bi ulazili u interesnu sferu svoga velikosrpskog partnera, ali su zato bili uporni da se izvrši dioba Bosne i Hercegovine i Vojvodine između Hrvatske i Srbije.⁷⁾

KPJ nije imala iluzija da će vlada Sporazuma Cvetković—Maček obnoviti demokratiju, uspostaviti u zemlji nacionalnu ravnopravnost, stabilizovati unutrašnje odnose i jedinstvom narodnih masa ojačati otpornu snagu države za odbranu od agresivnog fašizma. Štaviše, politika vlade Cvetković—Maček pružala je obilno dokaze da se zaoštravaju suprotnosti u znaku polarizacije snaga reakcije i ubrzanog procesa dezintegracije i rasula države. U praksi se potvrđivala ocjena KPJ da režim Cvetković—Maček produžava politiku nacionalnog ugnjetavanja, ograničavanja demokratskih prava i sloboda građana i slabi odbrambenu snagu zemlje. Tito je duboko osjećao i shvatao da se životni, nacionalni interesi jugoslavenskih naroda usredsređuju u odbrani nezavisnosti i integriteta Jugoslavije, kao i u borbi za nacionalnu ravnopravnost i demokratizaciju cjelokupnog društvenog i političkog života u zemlji. Titova je misao: interesi radničke klase neodvojivi su od primarnih nacionalnih interesa zemlje. Otuda strateške zadatke KPJ opredjeljuje jedinstvo klasnih interesa proletarijata i nacionalne nezavisnosti jugoslavenskih naroda. KPJ je pozvana da stane na čelo borbe za odbranu nezavisnosti Jugoslavije.

U takvoj situaciji CK KPJ odlučio je da sazove V zemaljsku partijsku konferenciju da bi odredio strategiju i taktiku Partije u uslovima kada je Jugoslaviji neposredno prijetila opasnost od napada fašističkih sila osovine Berlin—Rim, sa realnim posljedicama gubitka nezavisnosti i uništenja državnog integriteta. Održana u Dubravi, kraj Zagreba, oktobra 1940. godine, u vrijeme kada je drugi svjetski rat već bio ušao u drugu godinu, a režim Cvetković—Maček sve otvorenije ispoljavao spremnost za kapitulaciju pred fašističkim agresorima, V zemaljska konferencija je zaključila da odbrana nezavisnosti naroda Jugoslavije predstavlja osnovni pravac aktivnosti KPJ, koja može biti uspješna samo u najdubljoj povezanosti sa borbom protiv ratnih ciljeva imperijalističkih osvajača iz oba tabora, protiv profašističkih elemenata u vladi Cvetković—Maček i za zaključivanje pakta o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom.⁸⁾ Dok je režim Cvetko-

⁷⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 5, *Situacija u Jugoslaviji*, str. 128/129.

⁸⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 6, *Rezolucija V zemaljske konferencije KPJ*, str. 61—64.

vić—Maček ispoljavao spremnost da se priklanja zahtjevima sila Trojnog pakta, V zemaljska konferencija KPJ, inspirisana Titovim duhom, izrazila je odlučnost KPJ da smisao svoga postojanja i djelovanja dokazuje istrajnošću opredjeljenja za odbranu nezavisnosti Jugoslavije. Prvobitno izraz težnji jugoslavenskih naroda da stvore svoju zajedničku državu, sada, u Titovoj koncepciji smisao jugoslavenske ideje izražava se u opredjeljenju progresivnih snaga jugoslavenskih naroda na čelu s KPJ da se njihova velika istorijska tekovina — Jugoslavija — očuva pred opasnošću da postane plijen fašističkih agresora. Međutim, sprovodeći strategiju V zemaljske konferencije, KPJ nije imala iluzija da može spriječiti katastrofu u koju je zemlju vodila vlada, ali je mogla biti sigurna da se njena uloga avangarde radničke klase nužno proširuje ulogom rukovodeće snage u borbi za nacionalnu nezavisnost i budućnost jugoslavenskih naroda. Obaranje vlade Cvetković—Maček 27. marta 1941. godine, poslije potpisivanja ugovora o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, ne može se razumjeti bez uloge koju je KPJ igrala u političkom životu zemlje. S druge strane, brzi slom jugoslavenske države u aprilskom ratu 1941. godine objašnjava se prvenstveno dugogodišnjim djelovanjem pete kolone, koja je u danima rata, unošenjem dezorganizacije u vojnim štabovima i državnim organima, pružila efikasnu pomoć agresorima da u munjevitom prodoru okupiraju i razbiju Jugoslaviju.

Teritorija jugoslavenske države podijeljena je na okupaciona područja između njemačkih i italijanskih osvajača i njihovih mađarskih i bugarskih saveznika, a pod protektoratom Njemačke i Italije stvorena je tzv. Nezavisna Država Hrvatska, u kojoj je vlast pripala ustaškom pokretu na čelu s Antom Pavelićem.⁹⁾

U istoriji jugoslavenske misli i jugoslavenskih naroda kapitulacija, razbijanje i komadanje Jugoslavije između fašističkih okupatora predstavljala je njen najveći poraz. Stvaranje NDH trebalo je, po zamisli njenih njemačko-italijanskih tvoraca i ustaških upravljača, da znači da je zauvijek isključena mogućnost obnavljanja Jugoslavije kao državne zajednice jugoslavenskih naroda. Činilo se da je jugoslavenska misao bila lišena budućnosti i da nepovratno pripada prošlosti. U stvari, sa 1941. godinom bila je zaključena prva velika istorijska epoha jugoslavenske misli, da bi započela druga, u kojoj su jugoslavenski narodi morali da izdrže sva iskušenja i odbace sudbinu koju su im namijenili fašistički osvajači, ili da se kao »neistorijski narodi« pomire sa položajem robova u nacističkom »novom poretku«. Prije nego što je emigrirala u Veliku Britaniju, vlada Kraljevine Jugoslavije izda-

⁹⁾ Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971, str. 15—16; 18—19.

la je nalog generalu Kalafatoviću da potpiše kapitulaciju.¹⁰⁾ Gruba realnost okupacije pokazala je da u političkim stavovima i praksi krupnih buržoaskih partija nije bilo elemenata jugoslovenske kohezije i da su i one »najdržavotvornije« i »najnacionalnije«, vođene klasnim motivima, brzo uspjele da zaborave obaveze prema državi i naciji. U cjelini se potvrdila ocjena KPJ o raspadu buržoaskih političkih stranaka,¹¹⁾ koji je otpočeo njihovom politikom u znaku »razumijevanja« nacionalnih zahtjeva Hitlerovog Trećeg Rajha, a okončan fašističkom okupacijom Jugoslavije.

Za budućnost jugoslavenskih naroda od presudnog značaja bila je činjenica što su u danima najtežeg poraza, koji je došao sa slomom Jugoslavije, imali KPJ, beskraino odanu njihovim životnim interesima i što se na čelu KPJ nalazio Josip Broz Tito, ličnost velikog uma i hrabrosti, izvanrednih osjećanja i pouzdanih spoznaja o spremnosti i sposobnosti naroda da brani iskonsko pravo na opstanak i da se bori za slobodu. Istančanog sluha za istorijski trenutak, silnog uvjerenja u neuništivost naroda koji je spreman za borbu protiv osvajača, Tito se pojavio na areni i objavio da KPJ ne priznaje okupaciju i komadanje Jugoslavije i da je borba protiv imperijalističkih fašističkih okupatora i njihovo istjerivanje iz porobljene zemlje njen prvi i osnovni zadatak.¹²⁾ Tito je odlučno uklonio zabune i dileme u redovima hrvatskih komunista, koji su otvarali pitanje zašto je KP Hrvatske poslije stvaranja NDH još u sastavu KPJ, naglašavajući da svi narodi Jugoslavije, pa i hrvatski narod, dijele istu sudbinu fašističkog ropstva, da razjedinjavanje snaga ide samo u korist fašističkog okupatora i da je najpreča dužnost KPJ da sve narode Jugoslavije okupi u borbi za oslobođenje zemlje.¹³⁾ Majske savjetovanje, održano na inicijativu i pod rukovodstvom Tita, označilo je početak organizovane borbe protiv fašističkih okupatora i njihovih petokolonskih kvislinških agentura, koju je pripremila i pokrenula KPJ.

Katastrofu Jugoslavije trebalo je produbiti kataklizmom jugoslovenskih naroda. Surovim progonima i terorom okupatora i kvislinškog aparata bili su izloženi slovenački i srpski narod, Jevreji i Romi, kao i komunisti i patrioti u svim okupiranim dijelovima Jugoslavije. U NDH ustaše su pristupile raznim metodima nasilja protiv srpskog naroda u cilju stvaranja nacionalno čiste hrvatske teritorije,¹⁴⁾ kao što su i u drugim okupacionim područ-

¹⁰⁾ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, 2, Beograd 1983, str. 439; 462—4.

¹¹⁾ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941—1945)*, br. 1, Beograd 1983, str. 160.

¹²⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 7, *Savjetovanje KPJ*, str. 35.

¹³⁾ Tito, n. dj. *Zašto smo još u sastavu KPJ*, str. 16—17.

¹⁴⁾ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, 162—178.

jima fašisti preduzeli progone i nasilja prema narodu. Iseljavanje, pokatoličavanje i pokolji Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini otpočeli su već u maju, da bi poslije Hitlerovog napada na Sovjetski Savez dobili masovne i nekontrolisane razmjere.

Na dan njemačkog napada na Sovjetski Savez, 22. juna 1941, Tito je sastavio i u ime CK KPJ objavio proglas narodima Jugoslavije,¹⁵⁾ u kome podvlači da samo ujedinjenim snagama u borbi protiv fašističkih osvajača jugoslavenski narodi mogu da se oslobode od fašističkog ropstva i osiguraju svoju budućnost. Linija za odbranu nezavisnosti naroda Jugoslavije, koju je KPJ sprovodila poslije Hitlerovog priključenja Austrije Trećem Rajhu, logikom revolucionarnog razvitka nužno se transformisala u poziv na narodnooslobodilački ustanak protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika. Odluku o pokretanju narodnog ustanka donio je Politbiro CK KPJ na sjednici u Beogradu 4. jula 1941. godine.¹⁶⁾ Smisao i cilj ustanka bio je istjerivanje okupatora i uništenje kvislinga. Tokom jula ustanci su izbili u svim dijelovima Jugoslavije, osim u Makedoniji, u kojoj je sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ Metodije Šarlo pružio otpor odluci CK KPJ samovoljnim priključenjem pokrajinske partijske organizacije bugarskoj Komunističkoj partiji, jer je Makedonija bila okupirana i našla se u sastavu bugarske države. Pošto je Komunistička internacionala na Titovo insistiranje vratila makedonsku partijsku organizaciju u sastav KPJ i formirano novo pokrajinsko rukovodstvo, došlo je do ustanka i u Makedoniji 11. oktobra 1941. godine. Pokretanje narodnooslobodilačkog ustanka za istjerivanje okupatora i uništenje njihovih unutrašnjih saradnika imalo je značaj pretpostavki za stvaranje nove Jugoslavije, nove po unutrašnjem uređenju na principu nacionalne ravnopravnosti i po socijalnim snagama koje su razumjevanjem da se njihov klasni interes najpotpunije izražava narodnooslobodilačkom borbom protiv okupatora i domaćih izdajnika bitno doprinijele oslobođenju i nezavisnosti jugoslavenskih naroda. Već u avgustu 1941. godine Tito je smatrao da razvoj ustanka traži da se formira narodni komitet oslobođenja od predstavnika demokratskih struja i KPJ kao centralni organ narodne vlasti koja se počela stvarati na oslobođenim partizanskim teritorijama.¹⁷⁾ Iako je ova inicijativa morala biti odgođena za povoljnije uslove, već sama njena pojava svjedoči o Titovoj koncepciji da se u procesu narodnooslobodilačke borbe formiraju i izgrade političke institucije koje su neophodne za obnovu Jugoslavije.

¹⁵⁾ Josip Broz Tito, n. dj. *Radnici, seljaci i građani Jugoslavije*, 43—48.

¹⁶⁾ Josip Broz Tito, n. dj. *Narodi Jugoslavije: Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i drugi*, str. 51—54, 212—213.

¹⁷⁾ Josip Broz Tito, n. dj. *Za Brku (Rada Končara) i Vladu (Vlada Popovića) za štab partizanskih odreda u Hrvatskoj*, str. 81/82.

Za razliku od razdoblja prvog svjetskog rata, kada se podvlačilo narodno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca kao ideja vodilja u nastojanjima i naporima za stvaranje jugoslavenske države ujedinjenjem svih jugoslavenskih zemalja, sada je u narodnooslobodilačkoj borbi protiv fašističkih okupatora za oslobođenje i obnovu Jugoslavije ideja vodilja bila ideja bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda. Etnički srodni do najvišeg stepena, u dugoj prošlosti politički razdvojeni, jugoslavenski narodi stekli su saznanje da se jedino u samostalnoj zajednici mogu održati i u njoj stvarati uslove za napredak. Fašistička okupacija Jugoslavije dala je tome saznanju dimenzije sudbinskog značaja. Bratstvo jugoslavenskih naroda u uslovima fašističke okupacije bilo je jedina njihova snaga koja im je preostala protiv fašističkog plana uništenja i samouništenja Jugoslovena. Bratstvo se produbljuje jedinstvom, a jedinstvo učvršćuje bratstvom, neuomorno su isticali Tito i KPJ. Narodnooslobodilačka borba protiv fašističkih okupatora uspješna je onoliko koliko se u njoj ostvaruje ideja bratstva i jedinstva, koliko je njome prožeta i osmišljena. Produbljivati bratstvo jugoslavenskih naroda jačanjem njihovog jedinstva u narodnooslobodilačkoj borbi, to je bio osnovni pravac djelovanja KPJ u ostvarivanju strateškog cilja — oslobođenja i obnove Jugoslavije. Narodnooslobodilačka borba protiv fašističkih okupatora imanentno je bila borba za obnovu Jugoslavije. Kao organizator i strateg ustanka, KPJ na čelu sa Titom ostala je istorijski baštinik opredjeljenja jugoslavenskih naroda da žive ujedinjeni u zajedničkoj jugoslavenskoj državi.

Početak 1942. godine Tito je u ocjeni opšteg razvoja narodnooslobodilačke borbe upozorio da se u četničkom pokretu pod vođstvom Draže Mihajlovića formira velikosrpski kontrarevolucionarni centar, opasan za sve narode Jugoslavije.¹⁸⁾ Na ustaške masovne pokolje srpskog stanovništva četnički pokret odgovarao je takođe masovnim pokoljima muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Pavelićevom programu etnički čiste NDH suprotstavljen je četnički program »Homogene Srbije«.¹⁹⁾ Po zamisli vođstva četničkog pokreta etnički homogena »Velika Srbija« trebalo je da bude kičma obnovljene Jugoslavije sa tri federalne jedinice. U četničkoj koncepciji jugoslavenske federacije vodeća uloga pripadala bi Srbiji, dok bi Hrvatska i Slovenija imale položaj drugorazrednih federalnih jedinica. Da bi se dobila etnički homogena

¹⁸⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 8, *Izvršnom odboru Oslobođilne fronte slovenačkog naroda*, str. 81.

¹⁹⁾ *Zbornik NOR-a*, tom XIV, knj. 1, Dok. 1, *Projekat Stevana Moljevića od 30. juna 1941. o granicama, društvenom uređenju i spoljnoj politici »Velike Srbije« u obnovljenoj Jugoslaviji posle drugog svjetskog rata.*

Dok. br. 6, *Program četničkog pokreta Draže Mihailovića od septembra 1941. za vreme i posle završetka drugog svjetskog rata upućen izbegličkoj vladi kraljevine Jugoslavije*, str. 26—29.

»Velika Srbija«, Hrvati bi sa njenog područja, koje bi obuhvatalo Srbiju, Makedoniju, Crnu Goru, istočnu Hercegovinu, Srem, Banat i Bačku bili preseljeni u hrvatsko etničko područje, a muslimansko stanovništvo stigla bi »zaslužena kazna« uništenje, odnosno iseljenje u Tursku ili bilo gdje izvan »Velike Srbije«. ²⁰⁾ Za razliku od ustaškog pokreta, koji je u euforiji zločina nepovratno izgubio svaki nacionalni značaj i oslonac, pa se mogao održati jedino uz pomoć okupatora, četnički pokret imao je uporište u dijelu srpskog naroda zahvaljujući četničkoj tradiciji iz balkanskih ratova i prvog svjetskog rata, a posebno propagandi da narod treba čuvati od odmazde svirepih okupatora, da bi se podigao ustanak protiv okupatora kada za to dođe vrijeme. Strategija četničkog pokreta bila je koncentrisana na uništenje narodnooslobodilačkog pokreta koji se jedini borio protiv fašističkog okupatora. Četnička saradnja sa ustašama i drugim protivnicima narodnooslobodilačkog pokreta imala je sve realne pretpostavke i sa njima neophodno makijevalističko opravdanje. Ubrzani proces ujedinjavanja jugoslavenskih kolaboracionista pod okriljem okupatora otkrivao je da četnički pokret Draže Mihajlovića čini stub kontrarevolucije u Jugoslaviji.

Osnovni motiv četničke saradnje sa fašističkim okupatorima nalazio se u opredjeljenju velikosrpskih reakcionarnih elemenata da po završetku rata, bez obzira kojoj će od zaraćenih strana pripasti pobjeda, sačuvaju sistem velikosrpske hegemonije. Stoga je za uspješan razvoj narodnooslobodilačkog pokreta presudan značaj imalo pitanje uređenja nacionalnih odnosa u Jugoslaviji još u toku narodnooslobodilačkog rata. Ako je borba za oslobođenje jugoslavenskih naroda od fašističkih okupatora imanentno imala značaj borbe za stvaranje nove Jugoslavije, razvoj narodnooslobodilačkog pokreta kategorički je zahtijevao da njegovo rukovodstvo u relevantnom političkom dokumentu izloži jugoslavenskim narodima svoju programsku koncepciju obnovljene Jugoslavije. U drugoj polovini 1942. godine, na Titovu inicijativu vojnopolitičko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta razmatralo je pitanje buduće nacionalno-političke strukture Jugoslavije i stvaranje političkog organa koji bi u ime narodnooslobodilačkog pokreta donio odluku o uređenju Jugoslavije kao višenacionalne državne zajednice. Bilo je zamišljeno da se na skupštini predstavnika narodnooslobodilačkog pokreta konstituiše Vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije kao najviša zakonodavna, izvršna i sudska vlast u Jugoslaviji, koje bi iz svoga sastava izabralo Vijeće narodnih povje-

²⁰⁾ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, 2, str. 91—93.

renika — Narodnu vladu — kao svoj izvršni organ.²¹⁾ Međunarodni faktori uticali su da se umjesto kao zakonodavno tijelo, u Bihaću 26. i 27. novembra 1942. godine, AVNOJ konstituisao kao opštenacionalno i opšepartijsko predstavništvo, kao politički organ narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Ipak, Izvršni odbor AVNOJ-a, izabran u Bihaću, bio je organizovan i djelovao je kao vlada narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije.

Formiranje AVNOJ-a u Bihaću označilo je novu, međašku pobjedu jugoslovenske misli, ideje bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda nad krimenoidnim antijugoslovenstvom fašizma. Ali, to još nije bila konačna pobjeda. Njemački i italijanski okupatori prepoznavali su sasvim tačno historijsko-politički smisao čina osnivanja AVNOJ-a i bili na čistu da AVNOJ po svojim političkim, jugoslovenskim motivima i karakteru ne može biti ništa drugo do onaj neophodni korak u pravcu revolucionarnog ustavotvornog obnavljanja Jugoslavije. Stoga su oni čvrsto riješili da presijeku takav razvoj, ocjenjujući da je njihova vojna superiornost u tom pogledu pouzdana garantija. Uvjereni da samo trajna okupacija onemogućava obnovu Jugoslavije, okupatori su preduzeli petu ofanzivu protiv narodnooslobodilačke vojske, s ciljem da se zauvijek uništi svaka pomisao ponovnog uspostavljanja jugoslovenske države, da se iz jugoslovenskog tla u korijenju iščupa jugoslovenska misao, misao obnavljanja Jugoslavije.²²⁾ Kao što je poznato, najveća okupatorsko kvislinška operacija protiv NOVJ je propala, jer joj je cilj bio neostvarljiv. Naprotiv, jugoslovenska misao pobjeđivala je otpornošću jugoslovenskih naroda okupatorskoj tiraniji, vitalnošću da grade i razvijaju perspektivu u najdubljem mraku, koji je prijetio totalnim gušenjem jugoslovenstva. Po Titovoj ocjeni u jesen 1943. godine, odnos snaga u zemlji pokazivao je da se narodnooslobodilački pokret u svim dijelovima Jugoslavije nalazi u usponu, da mase jugoslovenskih naroda ispoljavaju sve čvršću privrženost njegovim ciljevima i da je pitanje konačne pobjede nad okupatorima u suštini već odlučeno dvoipogodišnjim vojnim i političkim rezultatima narodnooslobodilačke borbe. Tito je bio uvjeren da su sazreli svi uslovi da se realizuje zamisao iz vremena »bihačke republike« i da konstituisanjem legitimnih vrhovnih političkih organa narodnooslobodilački pokret položi temelje obnovljene državne zajednice jugoslovenskih naroda. Rukovođeno temeljnim idejama i ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta, Drugo zasjedanje AVNOJ-a, održano u Jajcu 29/30. novembra

²¹⁾ Slobodan Nešović, *Temelji nove Jugoslavije, Projekt uredbe o ustrojstvu Vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Vijeća narodnih povjerenika*, Beograd 1973, str. 21—23.

²²⁾ Fabijan Trgo, *Cetvrta i peta neprijateljska ofanziva, Neretva i Sutjeska 1943*, Zbornik radova naučnog skupa održanog u Sarajevu od 27. juna do 2. jula 1968. u Sarajevu, Beograd 1969, str. 9—84.

1943. godine, izrazilo je revolucionarnu volju i opredjeljenje naroda Jugoslavije u svojim istorijskim odlukama: da se AVNOJ konstituiše u vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo kao vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline i da se uspostavi Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao organ sa svim obilježjima narodne vlade, da se izdajničkoj jugoslavenskoj izbjegličkoj »vladi« oduzmu sva prava zakonite vlade Jugoslavije i da se zabrani povratak u zemlju kralju Petru Karađorđeviću, s tim da će pitanje kralja i monarhije riješiti sam narod poslije oslobođenja čitave države, da se Jugoslavija izgradi na demokratskom federativnom principu kao državna zajednica ravnopravnih naroda.²³⁾

Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu izrazile su istorijsku činjenicu da nova Jugoslavija nije više bila perspektiva, već je predstavljala realnost jugoslavenske revolucije, koja je pod rukovodstvom KPJ na čelu s Titom išla sigurnoj pobjedi. Međutim, do oslobođenja zemlje, narodnooslobodilački pokret morao je da izdrži veoma jak pritisak kako iz zemlje, tako i spolja. Uspon narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj poslije zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu primorao je ustaše da se povlače na svim tačkama, pri čemu im je još bilo preostalo da protiv nove Jugoslavije i federalne Hrvatske aktiviraju stari arsenal antikomunističke, srbofobske i antijugoslavenske ustaške ideologije. Sa tezama da Jajce obilježava treću etapu borbe za uništenje hrvatstva, da »četničko ravnogorstvo« i »komunističko partizanstvo« predstavljaju različite putove i sredstva za obnavljanje srpske hegemonije u Hrvatskoj, nije moglo da se u hrvatskom narodu probudi i razvije povjerenje u »životvornost« NDH.²⁴⁾ Na drugoj strani, sazivanjem i održavanjem kongresa u selu Ba, krajem januara 1944. godine, vođstvo četničkog pokreta nadalo se da će zaustaviti i spriječiti snažan porast narodnooslobodilačkog pokreta, podstaknut odlukama AVNOJ-a. Kongres je imao dva osnovna cilja. Prvi, da se u zemlji predstavi kao jugoslavenski pokret, koji se zalaže da Jugoslavija bude uređena na federativnom principu u obliku ustavne i parlamentarne nasljedne monarhije na čelu sa »narodnom dinastijom« Karađorđevića i kraljem Petrom II. Drugi cilj kongresa bio je određen potrebama međunarodne reafirmacije četničkog pokreta, prvenstveno u vodećim političkim instancama Velike Britanije. Postavljeni ciljevi nisu, međutim, imali nikakve šanse, jer je četnički pokret bio tako duboko zaplovio u kolaboraciju sa okupatorima da ga više nikakve jugoslavenske i prosavezničke pro-

²³⁾ Slobodan Nešović, n. dj. *Odluke drugog zasjedanja AVNOJ-a*, str. 114—120.

²⁴⁾ *Spremnost* — Ustaški nedjeljni list, br. 125, Zagreb 1944, — *Treća etapa borbe za uništenje hrvatstva*, str. 3.

klamacije nisu mogle dovesti na široku nacionalnu scenu, kako je procjenjivano da će se to kongresom postići.²⁵⁾

Spoljni pritisak dolazio je iz Velike Britanije u kojoj su uživali gostoprimstvo kralj i izbjeglička jugoslovenska vlada. Iako je predsjednik britanske vlade Winston Čerčil obustavio materijalnu pomoć četničkom pokretu Draže Mihailovića zbog njegove saradnje sa njemačkim okupatorima, on je nastojao da Jugoslavija po završetku rata zadrži oblik monarhije i da kralju Petru II osigura povratak u zemlju i vršenje kraljevske dužnosti.²⁶⁾ Tome cilju trebalo je da posluži vlada Ivana Šubašića,²⁷⁾ u čijem sastavu, pod Čerčilovim uticajem, nije više bilo Draže Mihailovića ni drugih protivnika narodnooslobodilačkog pokreta. U svojoj jugoslovenskoj strategiji Čerčil je računao sa elementima pritiska na narodnooslobodilački pokret, pri čemu je britanska pomoć NOVJ u oružju, opremi i ishrani svakako imala najvažniju ulogu; zatim, kao monarhista, Čerčil je bio čvrsto uvjeren da »monarhistička i dinastička tradicija« u srpskom narodu predstavlja moćno uporište na liniji njegove politike osiguranja kontinuiteta monarhije u Jugoslaviji i povratka kralja Petra II na kraljevski prijesto poslije završetka rata.²⁸⁾

Za razliku od ustaškog i četničkog pokreta, koji više nisu mogli pružiti ozbiljan otpor narodnooslobodilačkom pokretu ni u vojnom, ni u političkom pogledu, pritisak iz Velike Britanije bio je veoma opasan, jer je ciljao u najvažnija opredjeljenja i tekovine narodnooslobodilačke borbe, a međunarodno priznanje nove Jugoslavije uslovljavao ispunjavanjem određenih zahtjeva, koje Tito nije bio spreman da prihvati. U tom pogledu pitanje Istre i Slovenačkog primorja predstavljalo je u Čerčilovoj igri elemenat otvorenog ucjenjivanja, što je negativno opterećivalo odnose između nove Jugoslavije i Velike Britanije. Ponavljala se igra velikih sila s kraja prvog svjetskog rata. Tada se pokušajima da se očuva Habzburška Monarhija otežavalo ujedinjenje jugoslovenskih naroda i obrazovanje jugoslovenske države, a naknadno pristupanje Italije bloku Antante nagrađivalo priključenjem jugoslovenskih nacionalnih teritorija Kraljevini Italiji.²⁹⁾ Sada je britanski premijer Winston Čerčil uporno radio da Jugoslavija zadrži oblik

²⁵⁾ Branko Petranović, n. dj. 2, str. 111—113.

²⁶⁾ Dr Dušan Biber, *Tito — Čerčil*. Zbornik britanskih dokumenata od 28. svibnja 1943. do 21. svibnja 1945. Zagreb 1981, str. 47, 57, 62—64, 66—68, 70—74, 84, 115, 220—227, 290.

²⁷⁾ Dragovan Šepić, *Vlada doktora Ivana Šubašića*. Zagreb 1983, str. 203.

²⁸⁾ Dr Dušan Biber, n. dj. *Zapisnik razgovora između maršala Tita i g. Vinstona Čerčila*, str. 277, 290. *Memorandum Vinstona Čerčila maršalu Titu 12. kolovoza 1944*, str. 291.

²⁹⁾ Vidjeti: Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914—1918*. Zagreb 1970.

monarhije i da primi kralja Petra II, koji je godinama u sastavu kraljevske jugoslovenske vlade u izbjeglištvu na položaju vojnog ministra i načelnika vrhovne komande »jugoslovenske vojske u otadžbini« držao Dražu Mihailovića, kolaboracionistu italijanskog i njemačkog okupatora, nepomirljivog protivnika i neprijatelja narodnooslobodilačkog pokreta. Čerčilov cilj je bio da se u ime »jedinstva svih jugoslovenskih patriota«, od komunista do monarhista, suštinski oslabi narodnooslobodilački pokret još u toku rata, da bi se poslije oslobođenja zemlje jugoslovenskoj buržoaziji stvorila šansa da očuva svoj društveni i politički poredak u Jugoslaviji. S tim u vezi, on se žilavo i smišljeno opirao Titovom zahtjevu da se oslobođene teritorije Istre i Slovenačkog primorja smatraju dijelom državnog integriteta Demokratske Federativne Jugoslavije pod kontrolom Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije.³⁰⁾ Ponovo je Velika Britanija bila spremna da ove jugoslovenske pokrajine pokloni Italiji, jer se u završnim godinama rata, poslije kapitulacije, priključila antihitlerovskoj koaliciji. Tito je pokazao da je sposoban da ovim Čerčilovim manevrima uspješno suprotstavi strategiju narodnooslobodilačkog pokreta jugoslovenskih naroda i da, oslanjajući se na snagu narodnooslobodilačkog pokreta, prihvati određene ustupke, u nepokolebljivom uvjerenju da će razvoj narodnooslobodilačke borbe i revolucije ukinuti svaku mogućnost da ti ustupci dovedu u pitanje ostvarenje historijskog cilja narodnooslobodilačkog pokreta: obnovu Jugoslavije, u kojoj će jugoslovenski narodi odlučivati o njenom političkom i društvenom uređenju.³¹⁾ U Čerčilovoj igri posebna uloga pripala je banu Hrvatske dr Ivanu Šubašiću, koji se po njegovoj želji našao na čelu posljednje kraljevske vlade, sa zadatkom da organizovanjem pomoći za NOVJ ubrza poraz njemačkih okupatora, ali i da posluži kao mostobran za povratak kralja Petra u zemlju u trenutku njenog oslobođenja. Ovaj dualizam izražen u postojanju legitimne vlade Kraljevine Jugoslavije i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije kao privremene vlade, proizišle iz AVNOJ-a, mogao je da pothranjuje nade u opstanak monarhije i buržoaskog društvenog poretka, ali je stvarno, zahvaljujući stabilnosti i snazi narodnooslobodilačkog pokreta, »radio« na njegovom učvršćenju i širenju. U tom smislu djelovala je Izjava Šubašićeve vlade³²⁾ u znaku pozi-

³⁰⁾ dr Dušan Biber, n. dj. *Telegram Vinstona Čerčila feldmaršalu Aleksandreu, 6. svibnja 1945*, str. 530.

³¹⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 20, Beograd 1984. *Zemaljskim antifašističkim vijećima (23. juni 1944)*, str. 173—175.

³²⁾ Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*. Tematska zbirka dokumenata 1941—1945. *Deklaracija Vlade dr. Ivana Šubašića 8. avgusta 1944*. Beograd 1983, str. 626—630.

ativnog odnosa prema odlukama AVNOJ-a, čime je cjelokupna vojna i politička organizacija četničkog pokreta Draže Mihailovića dospjela u ilegalnu poziciju prema vladi u emigraciji. Sljedeći Čerčilovi potezi došli su do izražaja u obrazovanju jedinstvene vlade Tito—Šubašić (9. 3. 1945) i u proširenju AVNOJ-a na Trećem zasjedanju u Beogradu (10. 8. 1945), poslanicima iz Skupštine izabrane 1938³³) koji nisu bili kompromitovani saradnjom sa okupatorima. Pošto je Tito pristao na uključivanje određenog broja građanskih političara u vladu Tito—Šubašić i u sastavu AVNOJ-a, Čerčil je očekivao da će postići svoj glavni cilj: očuvati monarhijski oblik Jugoslavije i buržoaski društveni poredak u njoj. Razvika događaja potvrdio je da je Čerčil pogrešno računao sa monarhističkom tradicijom i opredjeljenjem srpskog naroda. Naprotiv, ukoliko su Čerčilovi zahtjevi za opstanak monarhije i kraljev povratak u zemlju ulazili u orbitu političkog života Jugoslavije u završnoj fazi rata, utoliko je narodnooslobodilački pokret snažnije ispoljavao opredjeljenje za republiku u redovima svih jugoslavenskih naroda, pa i srpskog naroda. U stvari, konfrontacija monarhija-republika imala je mnogo dublji značaj nego što je opredjeljenje za jedan ili drugi oblik jugoslavenske države. Za narodnooslobodilački pokret to je bilo pitanje kome će pripasti plodovi narodnooslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda protiv fašističkih okupatora i njihovih kvislinških saveznika — narodima Jugoslavije, koji su se borili za novu Jugoslaviju, ili monarhističko-buržoaskoj grupaciji koja je željela stari društveni i politički sistem, politiran izvjesnim reformama. U konfrontaciji su bila također dva shvatanja jugoslavenske misli. Po jednome, konzervativnom, Jugoslavija poslije drugog svjetskog rata treba da predstavlja kontinuitet jugoslavenske države bez bitnih promjena u unutrašnjim i međunarodnim odnosima, pa je tako jugoslavenska misao reducirana na pojam i fenomen države, čiji je zadatak da osigurava blagostanje i napredak svih društvenih slojeva i struktura jugoslavenskih naroda. Po drugom, u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije jugoslavenska misao doživjela je duboke, progresivne promjene i predstavlja novi kvalitet, jer Jugoslavija nije samo državna zajednica ravnopravnih jugoslavenskih naroda, već je to istovremeno i država čija je funkcija da štiti i unapređuje socijalističke interese radničke klase i radnih masa svojih naroda. U Titovoj koncepciji jugoslovenska misao potvrdila se praksom narodnooslobodilačke borbe protiv fašističkih okupatora i njihovih domaćih kvislinških saveznika. Narodnooslobodilačka borba je stvorila mogućnosti da se Jugoslavija ne samo obnovi, nego i uveća nepravedno otrgnutim dijelovima slovenačkih i hrvatskih nacionalnih teritorija na osnovu odredaba mirov-

³³) Slobodan Nešović — Branko Petranović, n. dj. *Krimska konferencija i Jugoslavija — Preporuka Krimske konferencije 11. februara 1945*, str. 649.

nih ugovora poslije prvog svjetskog rata, da se konstituiše kao federativna republika ravnopravnih jugoslavenskih naroda, položi osnove izgradnje socijalističkih društvenih odnosa i otvori epohu socijalističkog samoupravljanja.

Istorija jugoslovenske misli neodvojiva je od borbe jugoslovenskih naroda za nacionalnu slobodu i ujedinjenje. Što je nacionalna sloboda i nezavisnost jugoslovenskih naroda bila opasnije ugrožena, to se jače potvrđivala postojanost i suština jugoslovenske misli na pravcu odbrane njihovog prava na nacionalni opstanak i budućnost u slobodi i nezavisnosti. Svoj istorijski progresivni karakter potvrdila je u pojavi jugoslovenske države na kraju prvog svjetskog rata 1918. godine, a svoju istorijsku postojanost u jugoslovenskoj revoluciji 1941—1945, u kojoj je jugoslovenska državna zajednica obnovljena poslije fašističkog osvajanja, razbijanja i komadanja, u svom punom integritetu, na novim političkim i društvenim osnovama. Jugoslovenska misao i socijalistička revolucija čine dva momenta koja se uzajamno prožimaju u istorijskoj dijalektici obnavljanja Jugoslavije. Socijalistička revolucija mogla je pobijediti zato što je bila jugoslovenska, a jugoslovenska misao mogla se ostvariti u uslovima borbe protiv fašističkih okupatora i domaćih kvislinga samo na socijalističkim principima i opredjeljenjima. Konstituisanjem federativne jugoslovenske države jugoslovenska misao ušla je u epohu socijalizma, a socijalizam je počeo da gradi društvene odnose na integralnom jugoslovenskom prostoru. Štaviše, u svome autentičnom, avnojevskom smislu i obliku, jugoslovenska misao široko je otvorila vrata socijalizmu, kao što je, istovremeno, pojava socijalizma na jugoslovenskom tlu afirmirala jugoslovensku misao novim kvalitetima.

Uzajamno prožimanje jugoslovenske ideje i socijalizma najdublje je vezano za misao i djelo Josipa Broza Tita. U njegovoj koncepciji jugoslovenske federacije iz 1936. godine KPJ dobila je osnovne elemente svoga nacionalnog programa, za čije će se ostvarivanje ona uporno i dosljedno zalagati u svim fazama borbe za socijalizam. U Titovoj strategiji socijalističke revolucije bitan značaj ima borba za nacionalnu nezavisnost jugoslovenskih naroda, kao što je istovremeno socijalističko osmišljavanje borbe za nacionalnu ravnopravnost i nezavisnost naroda Jugoslavije neophodna pretpostavka stvaranja jugoslovenske federativne državne zajednice. Čitavim svojim tokom narodnooslobodilačka borba potvrdila je istorijsku zakonitost Titove strategije jedinstva nacionalnih interesa jugoslovenskih naroda i socijalističkih ciljeva radničke klase i radnih masa jugoslovenskog društva. Ova Titova strategija duboko je prodrla u mase jugoslovenskih naroda i u procesu narodnooslobodilačke borbe opredijelila osnovni pravac njihove političke svijesti. Kao vođa i strateg jugoslovenske revolucije Tito je neumorno podvlačio da je istjerivanje fašističkih okupatora iz zem-

Ije i uništenje njihovih saradnika osnovni cilj narodnooslobodilačke borbe i uporedo s tim da oslobođenje i obnavljanje Jugoslavije isključuje svaku restauraciju starih političkih i društvenih odnosa u njoj, da nova Jugoslavija kategorički protivrjeći povratku starog. Po Titovom uvjerenju to je najviše što je mogao da postigne narodnooslobodilački pokret, kome je oslobođenjem i obnovom Jugoslavije pripao epohalni značaj u istoriji jugoslavenskih naroda.

Nezavisno od činjenice što je narodnooslobodilačka borba jugoslavenskih naroda imala relevantan uticaj na Balkanu, Tito nije bio spreman da realizam jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta pretpostavi improvizaciji fikcije balkanske strategije. Staviše, kako su pokazali događaji, skeptično se odnosio i prema ideji jugoslavenske federacije koja bi obuhvatila i Bugarsku. Tempova ideja o formiranju zajedničkog balkanskog štaba, koja je bila prihvaćena na sastanku predstavnika glavnih štabova narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, Grčke i Albanije sredinom 1943. godine, po Titovoj ocjeni bila je ne samo pogrešna, već i štetna.³⁴⁾ U uslovima kada narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji postaje sve snažniji, osnivanje balkanskog štaba, podvlačio je Tito, »u stvari bi trebalo da potisne našu narodnooslobodilačku borbu, Vrhovni štab i AVNOJ sa nekakvim opšteg balkanskim pokretom, koji se još ni približno nije iskristalizirao u procesu borbe«. ³⁵⁾ Po Titovom uvjerenju nedopustivo je jugoslavenski narodnooslobodilački pokret, koji se kretao linijom jačanja i uspona, izlagati kontroverznim strujanjima i uticajima iz balkanskog štaba, čije bi osnivanje objektivno stvaralo nove teškoće u razvoju narodnooslobodilačke borbe na Balkanu. Odbacujući ideju balkanskog štaba, Tito se istovremeno kritički postavio prema ideji balkanske federacije, odnosno ujedinjenja sa Bugarima.³⁶⁾ Pri tome, on je smatrao da su kombinacije o raznim srednjoevropskim i balkanskim federacijama, koje su se pravile u Engleskoj i Americi, prvenstveno imale smisao u tome da određenim međunarodnim reakcionarnim krugovima omoguće miješanje u unutrašnje stvari pojedinih zemalja u srednjoj Evropi i na Balkanu.

U tom pogledu Tito je ostao na nezavisnoj poziciji i kada se radilo o jugoslavensko-sovjetskim odnosima. Nezavisnost Jugoslavije predstavljala je za njega princip koga se on dosljedno držao u međunarodnim političkim odnosima. To se potvrdilo već tokom jugoslavensko-bugarskih razgovora, kada je vlada Otečestvenog fronta Bugarske pokrenula pitanje jugoslavensko-bugarskog ujedinjenja. U rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta Jugo-

³⁴⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 17, *Delegacija CK KPI i VSNÖV-i POJ Svetozaru Vukmanoviću Tempu*, str. 36.

³⁵⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 18, *Glavnom štabu NOV i PO Makedonije (za druga Tempa)*, str. 18.

³⁶⁾ Isto, str. 20.

slavije bugarska inicijativa bila je primljena kao značajan korak u pravcu jačanja demokratskih procesa i odnosa na Balkanu. S obzirom na razlike u položaju avnojevske Demokratske Federativne Jugoslavije i otečestvenofrontovske Bugarske nužno su se ispoljavale i razlike u pogledu oblika jugoslavensko-bugarskog ujedinjenja. Jugoslavensko-bugarski pregovori započeti su u novembru 1944. godine vođeni su do kraja februara 1945. godine, kada su na zahtjev članica antihitlerovske koalicije Velike Britanije, SSSR-a i SAD prekinuti sa motivacijom da se Bugarska još uvijek nalazi pod režimom primirja kao pobijedena država u ratu.³⁷⁾ Jugoslovensko-bugarski pregovori obnovljeni su poslije potpisivanja mirovnog ugovora s Bugarskom. Tokom svih jugoslavensko-bugarskih razgovora o ujedinjenju, odnosno o Ugovoru o uzajamnoj pomoći Sovjetski Savez ispoljavao je svoje posebne interese. Prvo bitno je pružao podršku jugoslavensko-bugarskoj federaciji, očekujući da će preko Bugarske oslabiti nezavisnu poziciju Jugoslavije, da bi kasnije, kada su jugoslavensko-bugarski odnosi pružili dokaze o visokom stepenu saradnje i zbliženja, optužio Jugoslaviju da teži potčinjavanju Bugarske. Protiv jugoslavensko-bugarske federacije bili su i predstavnici Velike Britanije, jer su u federaciji jugoslavenskih naroda gledali prst Sovjetskog Saveza i stvaranje uslova za jačanje njegovog uticaja na Balkanu.³⁸⁾ Međutim, nisu samo međunarodni faktori bili protiv stvaranja jugoslavensko-bugarske federacije. Ni jugoslavensko-bugarski odnosi nisu još bili sazreli za oblik federativnog ujedinjenja. Teško istorijsko naslijeđe, izraženo u ratnim sukobima, naročito oštirim u prvom i drugom svjetskom ratu, suviše je bilo prisutno da bi moglo da se eliminiše u kratkom razdoblju uzajamnog prijateljstva i spremnosti da se prošlost zaboravi. Osim toga, u toku pregovora ispoljile su se ozbiljne razlike u shvatanju federacije. Dok je na bugarskoj strani preovlađivalo stanovište u jugoslavensko-bugarskom paritetu u federaciji, odnosno u dualističkom karakteru federacije, jugoslavenska strana dosljedno je zastupala gledište da Bugarska može predstavljati samo jednu od sedam federalnih jedinica u jugoslavenskoj federaciji.³⁹⁾ Kako ni unutrašnji ni međunarodni odnosi nisu bili povoljni za federativno ujedinjenje, vlade Jugoslavije i Bugarske opredijelile su se za sklapanje Ugovora o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći (27. 11. 1947). Ugovor su u Evksinogradu potpisali predsjednici vlada Tito i Dimitrov.⁴⁰⁾ Tako su, po

---

³⁷⁾ Živko Avramovski, *Devet projekata ugovora o jugoslavensko-bugarskom savezu i federaciji (1944—1947)*, Istorija 20 veka, 2, Beograd 1983, str. 91—124.

³⁸⁾ dr Dušan Biber, n. dj. *Iz Beograda Foreign Officeu, Brigadir Maclean*, br. 120/29. 1. 1945.

³⁹⁾ Živko Avramovski, n. dj. str. 93/94.

⁴⁰⁾ Slobodan Nešović, *Bledski sporazumi (Tito—Dimitrov, 1947)*, Zagreb 1979, str. 150—153.

ocjeni vlada FNRJ i NRB uspješno okončani razgovori započeti u Bledu 30. jula 1947. godine. Po uvjerenju jugoslavenske i bugarske javnosti bio je to značajan korak na putu ka stvaranju jugoslovensko-bugarske federacije.

Razvoj događaja, međutim, ubrzo je dobio drugi pravac. Staljinu nikako nije odgovarala nezavisna pozicija Jugoslavije i jačanje njenog međunarodnog prestiža. U Staljinovoj koncepciji sovjetska strategija nije priznavala nezavisne i slobodne, već disciplinovane i potčinjene. Na Jugoslaviju je iz Sovjetskog Saveza preduzet pritisak u svim pravcima za zbacivanje Tita i sa njim rukovodstva KPJ i države, da bi na čelo Jugoslavije došli Staljinu odani elementi. Ponovo je otpočela bitka za nezavisnost Jugoslavije, ali sada sa novim, nepredviđenim protivnikom, koji je očekivao da će obnovljenoj Jugoslaviji nametnuti sovjetski model socijalističkog razvitka formiran na doktrini svemoćnog centra na čelu sa Staljinom, prema čijem stanovištu je Jugoslavija mogla da opstane samo u položaju odanosti, ustvari podređenosti Sovjetskom Savezu. Po Staljinovom naređenju antijugoslovenskoj sovjetskoj kampanji pridružile su sa vlade i partije zemalja narodne demokratije. Jedan od njihovih prvih koraka u tom pravcu bilo je odbacivanje sklopljenih ugovora. Da bi u ovim zemljama osigurao disciplinovan odnos prema Sovjetskom Savezu, Staljin je slao na vješala i gubilišta sve one njihove rukovodioce koji su ispoljavali prijateljstvo prema Jugoslaviji i poštovanje prema Titu. Otpor KPJ i Jugoslovenskih naroda Rezoluciji Informbiroa, u stvari Staljinovom hegemonizmu, imao je u suštini karakter svenarodne, nacionalno-oslobodilačke borbe za nezavisnost Jugoslavije, za njevu punu samostalnost u definisanju pravca i oblika društvenog razvoja i ponašanja u međunarodnim političkim odnosima.

Ponovo su jugoslovenski narodi dokazali da Jugoslavija nije fikcija, ni vještačka konstrukcija i prolazna potreba određene konstelacije odnosa velikih sila, već kategorički imperativ njihove nacionalne slobode, istorijski pripremljeni i formirani oblik njihovog potvrđivanja i razvitka u budućnosti. Uprkos svojoj oružanoj nadmoći njemački i italijanski fašizam i staljinski sovjetski hegemonizam pokazali su da su nemoćni pred životnom snagom jugoslovenske ideje kojom jugoslovenski narodi iskazuju svoju istorijsku svijest i opredjeljenje da nacionalnu slobodu i ravnopravnost izgrađuju i osiguravaju slobodnom i nezavisnom jugoslovenskom državnom zajednicom.

Istorijsku sadržinu jugoslovenske misli Tito je obogatio spoznajom da samo nacionalno slobodni narodi mogu da grade socijalističko društvo i istovremeno da socijalizam stalno proširuje nacionalne slobode. Niti je jugoslovenska misao superiorna socijalizmu, niti socijalizam potiskuje i ukida jugoslovensku misao. Uzajamno prožimanje jugoslovenstva i socijalizma obilježilo je počeo-

tak socijalističke epohe jugoslavenske misli i početak jugoslavenske misli i početak jugoslavenske istorije socijalizma. Organizovanjem narodnooslobodilačke borbe i pobjedom protiv fašističkih okupatora Tito je obnovio Jugoslaviju, koja je svojim revolucionarnim bićem odbila agresiju staljinskog hegemonizma da uništi njenu nezavisnost. Hitler 1941, Staljin 1948. pokazali su na najgrublji način da velike sile ne podnose postojanje Jugoslavije kao slobodne i samostalne države. Od svog postanka, pa tokom međuratnog i poslijeratnog razdoblja, Jugoslavija je bila izložena pritiscima velikih sila, jer je svojim fizičkim postojanjem predstavljala branu njihovim imperijalističkim težnjama. U tom smislu osnovano je gledište da se istorijska zakonitost Jugoslavije izražava u neophodnosti njenog antiimperijalističkog i antihegemonističkog opredjeljenja. Nezavisnu Jugoslaviju ne samo da nisu podnosili njemački i italijanski imperijalisti, nego joj nisu bili skloni ni njeni saveznici iz prvog, kao i iz drugog svjetskog rata. Svi su oni mogli izložiti stradanjima i teškoćama jugoslavenske narode, ali nisu mogli uništiti njihovu rješenost da u borbi za nacionalnu slobodu teže ujedinjenju u zajedničkoj jugoslavenskoj državi, nisu mogli ugušiti jugoslavensku ideju koja izražava istorijsko biće jugoslavenskih naroda i predstavlja ugaoni kamen njihove filozofije istorije. Sa duboko razvijenim čulima za istorijske tokove, Tito je shvatio istorijske korijene, zakonitost i smisao jugoslavenske ideje i elementarno je ugradio u svoju strategiju revolucije. Istorija jugoslavenskih naroda obiluje bunama, ustancima, progresivnim pokretima i revolucijama, ali ona može da pokaže samo jednu jugoslavensku revoluciju. U svim njenim fazama na čelu joj je bio Tito, koji je shvatio da se jugoslavenska misao može ostvariti samo u socijalističkim tokovima i opredjeljenjima, da socijalistička revolucija u Jugoslaviji može pobijediti samo ako je istovremeno jugoslavenska. U Titovoj revolucionarnoj koncepciji i djelu jugoslavenska misao dobila je svoj autentični istorijski smisao da se potvrđuje kao pouzdan program slobode i nezavisnosti jugoslavenskih naroda, kao istorijska svijest o njihovoj uzajamnosti, koja čini bitnu pretpostavku i konstantu njihovog nacionalnog potvrđivanja u svjetskoj zajednici naroda.

Najznamenitiji ljudi u istoriji jugoslavenskih naroda bili su protagonisti jugoslavenske misli i svojim umom i djelom doprinosili ostvarenju njenog programa. Tito je mogao da poslije nacionalne kataklizme i tragedije bratoubilaštva obnovi Jugoslaviju, jer je bio duboko privržen istorijskom programu jugoslavenske misli i znao da ga u teoriji i praksi razvije i obogati revolucionarnom socijalističkom perspektivom. U Titovoj strategiji revolucije i revolucionarnom djelu jugoslavenska misao široko se otvarala socijalističkim procesima, a socijalizam na jugoslavenskom prostoru djelotvorno je afirmirao jugoslavensku ideju. U dijalektičkom odnosu jugoslavenske misli i socijalizma jugoslavenska misao proširivala

se i prožimala socijalizmom, a socijalizam primao jugoslavenski izraz i obilježje. Pošto je shvatio istorijsku zakonitost Jugoslavije, Tito je ovu spoznaju ugradio u osnove svoje strategije i revolucije, u kojoj se jugoslavenska misao provjeravala, potvrđivala i potvrdila na djelu revolucionarnom praksom, obnovom Jugoslavije na temeljima narodno-oslobodilačke borbe jugoslavenskih naroda i jugoslavenske socijalističke revolucije. SFRJ predstavlja najpotpunije ostvarenje jugoslavenske misli i istovremeno najznačajnije Titovo djelo. U istoriji jugoslavenske misli otvorena je nova epoha — Titova.

Enver Imamović

RIMSKE RUDARSKÉ CESTE NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE

U postojećoj, dosta gustoj mreži rimskih cesta na području Bosne i Hercegovine bio ih je izvjestan broj koje su po svojoj funkciji bile i rudarske. Taj naziv su dobile po tome što su izgrađene s ciljem da povežu postojeća rudišta u unutrašnjosti provincije Dalmacije s provincijalnim središtem u Saloni kao i s drugim značajnim gradovima izvan Dalmacije, na primjer sa Sirmijem i Siscijom. To su, prije svega, magistralne ceste, ali je pored njih bio izvjestan broj onih koje su imale obilježje lokalnih, odnosno vicinalnih putova. Kao takvi povezivali su rudarske kopove i pogone, rudarska naselja s oblasnim središtima, itd. Zahvaljujući činjenici da je na području BiH rimska cestovna mreža dosta dobro istražena, u stanju smo govoriti nešto određenije o ovoj kategoriji cesta.

Nastanak rudarskih cesta na tlu BiH stoji u uskoj vezi s eksploatacijom rudnog bogatstva na ovom području. Ovdajšnja bogata rudna ležišta Rimljanima su bila dobro poznata već od ranije, mnogo prije nego su konačno zagospodarili ovim oblastima. Rudno bogatstvo je bez sumnje bilo jedan od bitnih faktora koji je Rimljane naveo na osvajanje i porobljavanje ovih zemalja, što govori i činjenica da su ubrzo nakon uspostavljanja svoje vlasti otpočeli organiziranu eksploataciju rudnog bogatstva, što je trajalo za sve vrijeme njihove prisutnosti.

Jedna od prvih mjera koje su Rimljani poduzeli u okupiranoj zemlji bilo je podizanje utvrda kojim je trebalo nadzirati

pokoreno stanovništvo, a uporedo s tim otpočeli su gradnju cesta koje su u početku prvenstveno imale strateški značaj. Koliku su pažnju Rimljani posvetili gradnji cesta iz spomenutih razloga govori podatak da su skoro svi magistralni pravci koji su polazili iz Salone, odnosno Narone, u unutrašnjost provincije, izgrađeni u prvoj polovici I stoljeća n. e. Bili su usmjereni tako da su spajali i dodirivali sve oblasti bosansko-hercegovačkog područja, pa je na taj način novi gospodar mogao budno pratiti raspoloženje pokorenih plemena, a u isto vrijeme tim istim saobraćajnicama odvoziti sva dobra, i to na prvom mjestu rudarske proizvode.

Gradnja cesta na tlu BiH u punoj mjeri otpočela je tek po ugušenju velikog ilirskog ustanka (od 6. do 9. godine n. e.). Bez sumnje da su već u toku tog rata Rimljani uvidjeli potrebu dobrih komunikacija kojim će brzo i na vrijeme prebaciti snage iz jednog kraja u drugi. Potreba za njima ostala je i nakon ugušenja ustanka, jer je novi gospodar na svim kritičnim tačkama postavio svoje garnizone i uporišta. Kad se političko stanje stabiliziralo prevagnuo je privredni faktor koji je nalago i ubrzavao gradnju cesta u pokorenim oblastima. Bez dobrih komunikacija bogata rudišta bi ostala neiskorištena i zato se smišljeno prišlo njihovoj gradnji uz svestranu i prisilnu pomoć tek pokorenih plemena.

Slijedeći važan razlog da su Rimljani prišli brznoj gradnji cesta na bosanskohercegovačkom području jeste njegov geografski položaj u odnosu prema dvije vodeće balkanske provincije. Na jugu je bila Dalmacija a na sjeveru Panonija. Prirodna i najkraća veza između njih vodila je preko ovog područja.

U svakom slučaju Rimljani su prvo prišli gradnji magistralnih cesta. Jedna od prvih bila je ona koja je vodila iz Narone preko Nevesinjskog polja i Konjica za region srednje Bosne, gdje se kod Sarajevskog polja (Blažuj) račvala u dva pravca. Jedan krak je vodio u rudarsku oblast Fojnice i Kreševa, a drugi za istočnu Bosnu, odnosno tamošnje rudnike srebra. Njezina gradnja je vjerojatno započela još u Augustovo vrijeme, kako bi se moglo zaključiti prema jednom miljokazu koji je nađen u dolini Trešanice kod Konjica (Han-Vitek), na kojem stoji »divo Augusto«.¹⁾

Mada je gradnja i ostalih cesta vjerojatno započela u vrijeme Augusta, ipak puni zamah u tom pogledu pada u Tiberijevo doba i to u vrijeme poznatog dalmatinskog namjesnika Publija Kornelija Dolabele. Vijek njegovog službovanja u Dalmaciji ima veliki značaj za čitavu provinciju, a posebno za područje današnje BiH, jer su skoro sve ceste koje su Rimljani izgradili na tom prostoru njegovo djelo. Njegov značaj se vidi u tome što je za nepu-

¹⁾ CIL III, 10164; Sr. I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, ANUBiH, Sarajevo 1974, p. 15.

nih sedam godina, koliko je trajalo njegovo namjesnikovanje (14—20. godine n. e.), uspio izgraditi više od 550 milja (oko 813 km) saobraćajnica, odnosno ukupno pet cesta, kako to saznajemo preko tzv. solinskih natpisa koji o tome govore. Te ceste su predstavljale osnovu kasnije cestovne mreže kojom je bilo ispresjecano čitavo bosanskohercegovačko područje u rimsko doba.

S obzirom na to da je ovo područje bilo bogato rudnim naslagama koje su Rimljani počeli iskorištavati malo vremena nakon uspostavljanja svoje vlasti, ceste koje su izgrađene pod Augustom i Tiberijem, u izvjesnom smislu imale su obilježje i rudarskih cesta budući da su doticale i povezivale najvažnija ovdasnja rudišta. Tek kad su bili izgrađeni ovi osnovni pravci počela je izgradnja lokalnih (vicinalnih) cesta. Zahvaljujući činjenici da su Rimljani solidno gradili svoje ceste, pogotovo magistralne, te da su ih u većini slučajeva obilježavali miljokazima, možemo dosta dobro pratiti njihove pravce. Neke od njih se spominju i u nekim od itinerara kao i naselja, odnosno putne stanice koje su na njima ležale.

Od magistralnih cesta koje je Dolabela izgradio, a koje su prolazile preko današnjeg bosansko-hercegovačkog područja i koje su odigrale važnu ulogu u privrednom životu rimske BiH, jesu ove:

1. »Ad Hedum castellum Daesitiatum«.²⁾
2. »Ad fines provinciae Illyrici«.³⁾
3. »Ad Bathinum flumen«.⁴⁾
4. »Ad imum montem Ditionum Ulcirum«.⁵⁾

Pored ovih magistralnih cesta bilo ih je još nekoliko za koje znamo preko itinerara, osobito Itinerarium Antonini te Tabule Peutingeriane. Na primjer, jedna takva cesta vodila je također od Salone u unutrašnjost provincije, u današnje srednjobosansko rudogorje, otkud je nastajala za istočnu Bosnu, odnosno za područje današnje Srebrenice (Domavia). U nekim slučajevima razni izvori govore o istoj cesti mada pod različitim nazivima. Takav slučaj je sa Dolabelinom cestom Salona — Ad Hedum castellum Desitiatum, koja je, u stvari, identična cesti Salona—Argentaria koju spominje Tabula Peutingeriana. Isti slučaj je i sa cestom Salona—Servitium, poznatom nam preko Itinerara Antonini i Tabule Peutingeriane.

Smjer izgrađenih cesta bio je u uskoj vezi s rasporedom rudišta po distriktima. Sjeverozapadni dio Bosne obuhvaćao je rudnike oko današnjeg Prijedora, Sinjakova i one koji su se nalazili u

²⁾ CIL III, 3201 = 10159 + 3198, b = 10156, b. Sr. I. Bojanovski, o. c., p. 133.

³⁾ CIL III, 3198, a = 10156, a + 3200. Sr. I. Bojanovski, o. c., p. 41.

⁴⁾ CIL III, 3201 = 10159. Sr. I. Bojanovski, o. c., p. 192.

⁵⁾ CIL III, 3198 = 10156, b. Sr. I. Bojanovski, o. c. 213.

međurječju Sane i Japre. Srednjobosanska rudonosna oblast obuhvaćala je područje Bugojna, Gornjeg Vakufa, Kreševa, Kiseljaka, Fojnice, Travnika, doline Lašve, Vareša i Breze, dok je istočnobosanska rudonosna oblast obuhvaćala bogate srebronosne rudnike koji su se, uglavnom, nalazili oko današnje Srebrenice.

S obzirom na to da su u ovim krajevima utvrđeni tragovi i ostaci eksploatacije ruda i iz predrimskog doba, shvatljivo je da su i prije dolaska Rimljana na ovom prostoru postojale komunikacije koje su u nekim slučajevima kasnije poslužile Rimljanima kao osnova za njihovu cestovnu mrežu. S obzirom na intenzivnu rudarsku djelatnost kod Ilira u doba njihove samostalnosti, bila je razvijena i trgovina s drugim narodima, pa je i to uvjetovalo gradnju i održavanje komunikacija čiji su tragovi i ostaci utvrđeni na raznim stranama.

Jedna od najstarijih, a time i najvažnijih cesta u BiH, za koju se može reći da je imala obilježje trgovačko-rudarske ceste, bila je ona koja je iz Narone vodila u region srednje Bosne, odnosno na današnje Sarajevsko polje. Dugo vremena je vladalo mišljenje da je put slijedio tok rijeke Neretve, ali su novija istraživanja pokazala da je, u stvari, magistrala usmjeravala preko Nevesinjskog polja da bi preko Boraka izbila na Konjic, a onda preko Ivan-sedla prosljedila za Sarajevsko polje.⁶⁾ S ovog pravca bilo je nekoliko odvojaka koji su na taj način dolinu Neretve, a time i Primorje, povezivali s rudištima srednje Bosne. Dolinom Rame takav put je povezivao vakufsko-bugojanski kraj, odnosno tamošnja rudišta, dolinom Neretvice one na planini Vranici, odnosno Fojnicu, a od Tarčina dolinom Tuhelja one u Kreševu i šire.

Ako se pođe od pretpostavke da je cesta Narona—Sarajevsko polje starijeg datuma od ceste Salona—Argentaria, jer je riječ o prethistorijskoj komunikaciji koja je obalu povezivala sa srednjom i istočnom Bosnom,⁷⁾ onda je jasno da je dionica Sarajevsko polje—Romanija—Drina u stvari nastavak te ceste, a ne one Salona—Argentaria, mada ima i drugačijih mišljenja.⁸⁾

Ima daleko više literarnih, i terenskih podataka za drugu važnu magistralu koja je obalu povezivala sa srednjobosanskim i istočnobosanskim rudištima. To je cesta Salona—Argentaria. Poznajemo je prvenstveno preko Tabule, a već je rečeno da joj je identična Dolabelina cesta Ad Hedum castellum Daesitiatum.⁹⁾ S

⁶⁾ O problemu te ceste: I. Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Godišnjak, knj. XVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 15, ANUBiH, Sarajevo 1978, p. 51 i d.

⁷⁾ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, p. 35 i d; I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, p. 133 i d.

⁸⁾ I. Bojanovski, o. c., p. 179 i d.

⁹⁾ E. Pašalić, o. c., p. 47 i d.

obzirom na veliki privredni značaj ove ceste, njenim istraživanjima su se bavili mnogi istraživači i dosada su izneseni brojni prijedlozi i mišljenja o tome kuda je tekao njezin osnovni pravac, odnosno kuda je prolazila koja dionica i gdje se nalazila koja stanica.

Tomašek je, npr. ovu cestu vodio preko sjevernog ruba Duvanjskog polja gdje stavlja stanicu Bistue vetus, a onda je dalje vodi preko Vukovskog polja na Gornji Vakuf gdje smješta stanicu Ad Matricem. Odatle je dalje vodi uz izvorište rijeke Vrbasa, a onda preko planine Vranice i spušta je u Fojnicu gdje se, po njemu, nalazila stanica Bistue nova. Dalji tok je navodno tekao prema Sarajevskom polju, gdje se po njemu nalazila posljednja stanica Stanecli.¹⁰⁾

I Hoernes je trasu ove ceste od Gornjeg Vakufa proveo preko planine Vranice do u Fojnicu, gdje se po njemu nalazila stanica Bistue vetus.¹¹⁾ Slično je postupio i Kiepert, s tim da je kod njega u Fojnici Bistue nova.¹²⁾

Nema sumnje da su se svi ovi istraživači u svojim kombinacijama povelili činjenicom da je ovdje riječ o rudarskoj cesti i zato je po njima morala dodirivati sva srednjobosanska rudišta, među kojima i ona oko današnje Fojnice. Međutim, zahvaljujući činjenici da su se do danas obavila mnoga terenska istraživanja i da je stanje o tom pitanju znatno drugačije nego je to bilo prije pedeset i više godina, danas se može određenije govoriti o trasi ove ceste, kao i općenito o rudarskim cestama u ovom dijelu Bosne.

Pašalić i Bojanovski, koji su se kod nas u posljednje vrijeme najviše bavili ovim problemom, dali su najvrednije podatke, mada se u nekim svojim zaključcima znatno razlikuju. Sporno je naime to da li je cesta iz Duvna vodila prema Kupresu ili je skretala prema Varvari i Prozoru. S time u vezi je i pitanje da li je cesta vodila preko današnjeg Bugojna ili preko Gornjeg Vakufa da bi dalje usmjerila prema Vitezu, Kiseljaku, Sarajevskom polju, a onda u pravcu istočne Bosne.¹³⁾ Kod Bojanovskog se, npr. posljed-

¹⁰⁾ W. Tomaschek, *Die vorlawische Topographie der Bosna, Herzegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete*, Mitteilungen der kais. und kön. Geographischen Gesellschaft in Wien, XXIII Band, Wien 1880, p. 497—528 i 545—567.

¹¹⁾ M. Hoernes, *Römische Strassen und Orte im heutigen Bosnien, Altstätten der Hercegovina* (II), Wien 1882, p. 136—143.

¹²⁾ Kod: Ph. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und Hercegovina, I, nebst einen Anhang über die Inschriften von C. Patsch*, Wien 1893, p. 25—27.

¹³⁾ Unatoč iznesenim mišljenjima neizvjesnost o tom pitanju će ostati i dalje, sve dok se eventualno ne nađe neki epigrafski ili drugi čvrsti dokaz.

nja miljirana stanica Stanecli nalazi u Mošunju,¹⁴⁾ a kod Pašalića na području Kiseljaka.¹⁵⁾

Prema našem pogledu na taj problem bili bismo više skloni Pašalićevom prijedlogu. Već smo na jednom mjestu raspravljali o problemu ubikacije stanice Stanecli gdje smo pokušali dokazati da je zaista bila locirana na području današnjeg Kiseljaka, ili tačnije u današnjem Gromiljaku. Uzimajući u obzir podatke da se na području Gromiljaka susreću znatni tragovi rimske eksploatacije zlata, te da se u okolnim planinama kopalo srebro, bakar, željezo i drugi metali, logičan je zaključak da je ovaj rudarski kraj morao biti uključen u osnovnu cestovnu saobraćajnicu koja je imala rudarski karakter. Ako na dionici Stanecli—Argentaria zaista nije bilo više značajnijih naselja, onda bi se Stanecli u svakom slučaju mogao prije nalaziti u Gromiljaku nego u Mošunju.¹⁶⁾

Uz ovu rudarsku cestu veže se još jedan problem. To je posljednje topografsko odredište na trasi (Argentaria), kao i to da između Argentarije i posljednje označene stanice (Stanecli) nedostaje milijacija. Naime, ni do danas nije dat puni odgovor na pitanje što je u stvari predstavljala Argentarija. Ne zna se da li je riječ o posljednjoj stanici na spomenutoj cesti, ili je to šira rudarska oblast koja je nosila taj naziv. Samo ime ukazuje da je riječ o rudnicima srebra. Međutim, kako je poznato, oni su se nalazili kako u srednjoj, tako i u istočnoj Bosni, što znatno otežava iznalaženje pravog odgovora na pitanje što je i gdje je ležala ta Argentaria.

Do danas su iznesena razna mišljenja. Hoernes je, npr. tvrdio da se Argentarija nalazila na području Kopaonika u Srbiji.¹⁷⁾ dok je Tomašek vjerovao da se nalazila u neposrednoj blizini današnjeg Sarajeva.¹⁸⁾ Ipak, danas, uglavnom prevladava mišljenje da bi se taj toponim odnosio na istočnobosansko srebrenosno rudogorje: S obzirom na činjenicu da između Staneklija i Argentarije nije navedena milijacija to bi navelo na zaključak da Argentarija označava širi topografski pojam koji se odnosi na rudarsko područje. Kako se kod Bojanovskog pravac ove ceste nešto razlikuje od pravca koji je predložio Pašalić, te pošto se kod njega Stanecli nalazi kod Mošunja, a i Tabula u tom slučaju ne navodi stanicu u regionu Kiseljak, to bi navelo na razmišljanje da se Argen-

¹⁴⁾ I. Bojanovski, o. c., p. 179.

¹⁵⁾ Pašalić, o. c., p. 47 i d.

¹⁶⁾ O tome: E. Imamović, *Oko ubikacije rimskog naselja Stanecli*, Godišnjak, XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, ANUBiH, Sarajevo 1974, p. 223—231.

¹⁷⁾ M. Hoernes, *Alterthümer der Hercegovina*, Sitzungsberichte der phil-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften, Wien 1880, B. XCVII, I Heft, Wien 1882, p. 993.

¹⁸⁾ W. Tomaschek, o. c., p. 522.

tarija nalazila baš u tom regionu, i to možda kao naselje. Međutim, ni sam Bojanovski ne prihvaća to mišljenje, nego se opredjeljuje za zaključak da bi se to odnosilo na srebronosno rudište istočne Bosne sa središtem u Srebrenici.¹⁹⁾

Kako se po Pašaliću Stanecli nalazio u Kiseljaku, logično da Argentariju nije mogao locirati u taj rudarski distrikt, pa se odlučio za istočnu Bosnu. Pri tome mu je važan argumenat da su se tamo u doba Rimljana nalazila najpoznatija i najbogatija rudišta srebra.²⁰⁾

U korist te teze govori još jedan važan argumenat. Naime, riječ je o trasi jedne druge ceste koju također spominje Tabula Peutingeriana, na kojoj su se nalazile ove stanice: Sirmium—XXX—Gensis—XV—Ad Drinum—Argentaria(?). Za naše pitanje je važno to da je i ovdje ispuštena milijacija između posljednje miljirane stanice (Ad Drinum) i Argentarije, pod pretpostavkom da je prijedlog Domaševskog u vezi s ovom cestom tačan. Iz ovog bi se moglo zaključiti da se ne radi o slučajnoj lakuni distance, odnosno da se ni u ovom slučaju ne radi o određenom mjestu, već o širem području koje je bilo označeno toponimom Argentaria. Kako je putni pravac vodio iz Sirmija preko Gensisa niz Drinu, gdje se nalazila posljednja stanica Ad Drinum, samo po sebi govori da joj je bio cilj da Sirmium poveže s bogatim tamošnjim srebronosnim rudištima, a to bi mogla biti Argentaria, pa je zato Domaševski s pravom ovu cestu od posljednje stanice (Ad Drinum) protegao do Argentarije.²¹⁾

Ova važna magistrala (Salona—Argentaria) nije mogla obuhvatiti sva ovdašnja rudišta, pa se odmah ili nešto kasnije prišlo gradnji, ili u nekim slučajevima adaptaciji njezinih priključaka, tzv. lokalnih, odnosno vicinalnih puteva. Oni su kao takvi u velikoj mjeri terenski i utvrđeni. Kako se radi o prostranim rudarskim regionima, njihova mreža je izuzetno gusta, što u izvjesnoj mjeri istraživačima predstavlja znatnu teškoću pri određivanju smjera osnovnog pravca ove ili one magistrale, budući da su pojedini segmenti vicinalnih putova vodili smjerom osnovnih magistrala. Kad je baš riječ o vicinalnim putovima treba istaći da ih je u veoma velikom broju izgrađeno u regionu srednjobosanskog rudogorja koje zaprema dosta širok prostor bogat planinskim vijencima, prijevojima, dolinama, kotlinama i riječnim tokovima, što je sve uticalo i iziskivalo njihovu gradnju.

¹⁹⁾ I. Bojanovski, *Članci i građa*, god. XIV, Tuzla 1982, p. 137; *Do tabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, p. 186—187; Godišnjak, XIX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 17, Sarajevo 1981, p. 189—190.

²⁰⁾ E. Pašalić, o. c., p. 49.

²¹⁾ A. Domaszewski, *Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell' Illyricum*, *Bulletino di Archeologia e Storie Dalmata*, XXVII, Split 1904, Suppl. 12—16.

Počev od Bugojna, gdje započinje region srednjobosanskog rudogorja, gledajući to iz pravca otkud je polazila magistralna cesta Salona—Argentaria, vicinalne rudarske putove susrećemo u veoma gustoj mreži. Njihovu gradnju je svakako uvjetovala intenzivna rudarska djelatnost koja je tu bila razvijena i prije dolaska Rimljana. Brojna rudišta, rudarski pogoni, talionice, rudarska naselja i rudarski upravni centri bili su povezani gustom mrežom cesta koje su se slijevale na glavnu magistralu. Jedan takav put je, npr. vodio sa izvorišta Vrbasa nizvodno prema Gornjem Vakufu i Bugojnu. U toj mreži Gornji Vakuf je predstavljao važnu raskršnicu gdje su se stjecali brojni putovi koji su ovdje izlazili na magistralu.

Dosta brojni rudarski lokaliteti na ovom prostoru morali su međusobno biti povezani lokalnim cestama. Njihovi tragovi su, npr. otkriveni u Pandurici, kod Prskala i Bećirovih staja. Oni su pripadali putu koji se od Ravanjskih vrata i Vukovskog polja spuštao preko sjevernih obronaka Tisovice i zapadnim obroncima planine Raduše u dolini Vrbasa. U sklopu tamošnje mreže važan je bio i put koji je spajao Varvaru (gdje se konvencionalno stavlja stanica *Bistue vetus*) sa dolinom gornjeg Vrbasa. Na nekim njenim dionicama do danas se sačuvao *stratum* načinjen od kaldrme široke 4 do 5 metara. Dolina Rame je inače imala važnu komunikacionu ulogu još u prethistorijsko doba, jer je povezivala bugojnansko-vakufski kraj sa prastarom komunikacijom koja je ovamo dolazila s obale.²²⁾ Kako je područje Rame izuzetno bogato tragovima prethistorijskog rudarstva, jasno je da je cesta koja je ovuda prolazila imala prvenstveno rudarsko-trgovački značaj.

Dosta važnu ulogu u lokalnoj rudarskoj mreži putova u bugojnansko-vakufskom kraju imalo je zapadno podnožje planine Vranice koja je, također, poznata kao bogat rudarski kraj. S okolnih spirališta zlata i kopova putovi su se slijevali u Gornji Vakuf. Dolinom rječice Desne vodio je jedan put koji je ovaj kraj povezivao sa Kreševom i Fojnicom (preko Dusine), a drugi je vodio uz izvorište Vrbasa i preko Luke i Vrtača spuštao se u dolinu potoka Požarna, a odavde je prosljeđivao za Fojnicu. Slični putovi su vodili i dolinom rječice Bistrice i Krupe, gdje su ustanovljeni bogati tragovi eksploatacije zlata, srebra i željeza.

Jedan lokalni put je povezivao i Gornji Vakuf i Bugojno. Išao je dolinom Vrbasa i sastajao se sa cestom koja je dolazila iz Kupresa. Tragovi lokalnih putova otkriveni su i između Prusca i Poriča. Preko Prusca je inače vodio važan put, gdje se nalazilo i utvrđenje za njegovu zaštitu.²³⁾

²²⁾ O tome: I. Bojanovski, *Godišnjak*, knj. XVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 15, Sarajevo 1978, p. 110, f. 164.

²³⁾ I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, p. 172—173.

Mada je svojevremeno Baliff bio u zabludi kad je magistralnu cestu dalje od Gornjeg Vakufa usmjerio preko planine Vranice u Fojnici, a odatle dalje preko Kiseljaka za Sarajevsko polje, ipak je i tim pravcem vodio jedan put, ali lokalnog značaja. Naime, rudonosna Fojnica s okolnim rudištima bila je povezana s bugojansko-vakufskim i neretljanskim krajem nekolicinom planinskih putova čiji su tragovi na nekim dionicama vidljivi i danas. Jedan takav put je vodio uz izvorište Vrbasa, preko Voljevaca i Kozice, pa ispod planine Šćita i Sikire izbijao je na Vran-Kamen, odnosno Golicu, a onda se spuštao u dolinu potoka Požarna, pa niz Jezernicu slijedio dalje u pravcu Fojnice.

Kod Vran-Kamena s ovog puta se odvajao jedan krak koji je usmjeravao preko Gvoždanskih staja u pravcu Dusine. Njegovi tragovi su možda oni koji se i danas vide iznad Poljane kod Fratarskih staja, u dužini nekih stotinu metara, s lijepo složenom kaldromom širine 1,5 m.

Važan rudarsko-trgovački put iz Fojnice vodio je dolinom Dusinskog potoka, pa preko Dusine i Rasvara izbijao na visoravan Kolijevrat, a onda padinama Ščavnice, Višnjevce Gornje, Senice, Sultića i Trusine, to jest dolinom Neretvice, spajao se s neretljanskom magistralom. Tragovi ove ceste su se sačuvali na više mjesta, kao na primjer u usjecima iznad Sultića i na Brezovici, ili u predjelu Kolijevrata, i to u dužini od 50 m, u vidu nasipa, to jest planuma, širok 3 m a visok 1 m.²⁴⁾

Po svoj prilici na Kolijevratu su se sastajali lokalni putovi iz više pravaca, jer je sav taj kraj bogat tragovima prethistorijskog i antičkog rudarstva. U tom pogledu važnu ulogu je imalo i Pogorjeličko sedlo, osobito za vezu sa rudarskom Dusinom, Deževicama, itd.

I rudarsko Kreševo je bilo dobro povezano mrežom vicinalnih putova s ostalim mjestima, odnosno s magistralnim cestama. Glavni put je svakako bio onaj koji je Kreševo povezivao sa Kiseljakom kroz koji je prolazila magistralna cesta Salona—Argentaria, a s druge strane jednim planinskim putem Kreševo je bilo povezano s rudonosnim zaleđem. Taj put je vodio preko planine Lisac, pa se preko Deževice spuštao u Dusinu, gdje se spajao s cestom Fojnica—Neretva.

Drugi put iz Kreševa vodio je udolinom između planine Volujaka i Tmora i izbijao je kod današnjeg Tarčina, gdje se spajao s magistralnim pravcem Narona—Argentaria. Tragovi ovih cesta su se na nekim mjestima dobro sačuvali, pa su i danas vidljivi, kakav je slučaj s ostacima kod sela Vranči, gdje se zapažaju kolotečine u dužini preko 200 metara.²⁵⁾ Takvih i sličnih tragova sačuvalo se oso-

²⁴⁾ E. Pašalić, o. c., p. 68.

²⁵⁾ Đ. Basler, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. IX, Sarajevo 1954, p.

bito mnogo na planini Pogorjelici, oko Deževice, te uz Dusinski potok (Željeznica).

Važna cesta je vodila i dolinom Lepenice. S obzirom na to da je i lepenički kraj predstavljao bogato rudište i tu se ukazala potreba da se izgradi mreža lokalnih putova koji su ovaj kraj povezivali s magistralnim cestama. Jedna takva cesta je vodila dolinom rijeke Lepenice i izbijala je na Han-Ploču, gdje se spajala s magistralnom cestom Salona—Argentaria, a druga preko Kuliješa i Tulica s njom se spajala na Kobiljoj glavi.²⁶⁾ Lepenica je bila povezana i s Kreševom i to onom cestom koja je Kreševu spajala s neretljanskim krajem.

S obzirom na izuzetan geografski položaj, te na činjenicu da su se poznata zlatonosna rudišta u provinciji Dalmaciji nalazila u kiseljačkom regionu, ili tačnije na području današnjeg Gromiljaka,²⁷⁾ tu se vjerojatno nalazilo i administrativno središte rudarskog distrikta Kreševo—Fojnica—Kiseljak, koji se obično identificira s putnom stanicom Stanekli, koju spominje Tabula Peutingeriana na magistrali Salona—Argentaria.²⁸⁾ Važnost tog središta je bila i u tome što je predstavljalo važnu raskrnicu putova. Tuda je prolazila magistralna cesta na koju su se baš tu slijevali brojni lokalni putovi. Tu se stjecao put iz Fojnice, Kreševa, Višnjice, Lepenice, Kiseljaka, te onaj koji je preko Gomionačkog brda dolazio iz doline Bosne (Visokog). Prema nekim istraživačima, taj put je vodio nizvodno niz rijeku Fojnicu prema današnjem Visokom, odakle je usmjeravao u pravcu Breze i Vareša.²⁹⁾ Po drugima, on je vodio preko Kruševske kose i kod Pimče spuštao se u Visočko polje, odakle je dalje vodio u Podlugove i Župču, u čiju blizinu neki stavljaju castellum Hedum (Gradac u selu Podgori).³⁰⁾

Međutim, vjerojatnije je da je ovaj put vodio iz Gromiljaka preko Gomionačkog brda i izbijao na Moštre (Visočko polje). Ovo je inače poznati srednjovjekovni putni pravac koji je spajao Fojnicu s dolinom Bosne. I danas je izuzetno frekventan u pješačkom prometu, a poznat je i pod nazivom »volarski put«.³¹⁾ Tragovi tog prastarog puta su i danas vidljivi na mnogim njegovim dionicama.

²⁶⁾ P. Anđelić, *Lepenica, priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje*, Naučno društvo SR BiH, knj. III, Sarajevo 1963, p. 168.

²⁷⁾ E. Imamović, *Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Godišnjak, Društvo istoričara BiH, gor. XX—XXVI, Sarajevo 1976, p. 7—26.

²⁸⁾ E. Imamović, *Oko ubikacije rimskog naselja Stanekli*, p. 223—231.

²⁹⁾ E. Pašalić, o. c., p. 46—37.

³⁰⁾ I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, p. 184, 227.

³¹⁾ Nazvan tako jer se tim putem od pamtivijeka gone volovi na planinsku ispašu u ljetnim mjesecima iz visočko-kakanjsko-sutješkog kraja na planine iznad Fojnice.

ma, osobito u selu Kraljin, odnosno na Gomioničkoj kosi. U neposrednoj blizini Kraljina i Pajkovića sačuvani su ostaci kaldrme širine 4 m i u dužini nekih stotinjak metara (između Kraljina i Bliznica). Tragovi nisu istraženi u dovoljnoj mjeri, pa se za sada ne može reći kojem dobu zasigurno pripadaju. Treba još spomenuti put koji je iz Gromiljaka vodio za Višnjicu, a odavde dalje za Hotigošće i Gojeviće gdje se spajao s Dusinskom cestom koja je iz Neretve vodila u Fojnicu.

Važna raskrsnica lokalnih putova nalazila se i kod današnjeg Viteza. Široka eksploatacija rudnog blaga u ovom regionu uvjetovala je gradnju više lokalnih putova koji su se slijevali na glavnu magistralu koja je preko Krušnice izbijala na Mošunj. Od Mošunja je jedan krak vodio prema Travniku, čiji su ostaci bili vidljivi sve do nedavno.³²⁾

Važan put je bio i onaj koji je vodio na sjever dolinom Bile. Istog karaktera je i put koji je preko Počulice vodio u pravcu današnje Zenice. Prema nekim istraživačima, ovaj pravac bi, u stvari bio dionica magistralne ceste koja je od Viteza išla za Zenicu, gdje se po nekim nalazila stanica Bistue nova. To mišljenje je danas u glavnom napušteno, ali je sigurno da se na području današnje Zenice nalazilo jedno znatnije rimsko naselje, a to znači da je zenički kraj, također, bio povezan lokalnim cestama od kojih je, svakako, bila najznačajnija ona koja je preko Počulice vodila u Mošunj. Pošto se u neposrednoj blizini nalazi rudnik mlinskog kamenja koji je, bez sumnje, bio eksploatiran još u prethistorijsko doba, kao i u antici, ovaj putni pravac je zbog toga imao poseban značaj.

Odvojak od glavne magistrale, koji je od Gromiljaka išao prema Visokom a onda preko Arnautovića i Podlugova usmjeravao za Brezu i Dabravinu, imao je također veliki rudarski značaj, jer su na taj način i tamošnja rudišta bila povezana s glavnom rudarskom magistralom. Istina, ostaje nam neizvjesno dali su i u kojoj mjeri danas poznata rudišta u Brezi i Varešu bila eksploatirana u rimsko doba, pa je prema tome nesiguran i karakter tamošnjih vicinalnih putova, mada neki najnoviji nalazi, kakav je slučaj sa rudarskom svjetiljkom nađenom u jednom napuštenom kopu blizu Vareša, govori nešto određenije. Istina, Pašalić daje mogućnost da je cesta dalje usmjeravala u pravcu sjeveroistoka, odnosno Olova i dalje preko Kladjna, da bi izbila na Drinjaču, gdje se spajala sa podrinjskom cestom koja je ovamo dolazila iz pravca Đurđevac—Škelani—Bjelovac, ali napominje da je samo riječ o pretpostavljenom pravcu.

Područje Sokoca, Glasinca, Rogatice i Vlasenice arheološki nije dovoljno istraženo, pa nam ni komunikacije s tog područja

---

³²⁾ O tome: I. Bojanovski, o. c., p. 227, f. 18.

nisu najbolje poznate. Izgleda da se u tom kraju rimska kultura nije dovoljno ni udomila izuzev Rogatice i njene uže okolice.³³⁾ Kako se na tom području vjerojatno nije odvijala rudarska djelatnost, ako je i bilo vicinalnih putova, izvan su našeg razmatranja, izuzev magistralne ceste koja je preko Romanije i Drinjače vodila u istočnobosansku rudonosnu oblast.

I srebrenički kraj je veoma važan za izučavanje i upoznavanje rudarskih cesta, jer se i u tom kraju odvijala intenzivna rudarska djelatnost. Podsjetimo se da su se na tom prostoru nalazili najvažniji rudnici srebra u Iliriku. Kako smo već naprijed naveli, toponomastički pojam *Argentaria* se bez sumnje odnosi na istočnobosanski rudarski region sa središtem u antičkoj Domaviji. Kako se ni u jednom slučaju ne navodi milijacija između predzadnje stanice i *Argentarije*, nameće se logičan zaključak da se pod tim nazivom podrazumijeva rudarski distrikt i to srebronosnih rudišta, a ne jedno određeno mjesto. Najveće tamošnje rimsko naselje koje se nalazilo na Gradini kod Sasa nazivalo se *Domavia*, dok se nije još našao epigrafski ili neki drugi nalaz koji bi se odnosio na neko naselje koje bi nosilo ime *Argentaria*. Ako se dakle uzme kao sigurno da su Rimljani pod tim pojmom označavali distrikt, dakako da su to činili s razlogom, jer je riječ o izuzetno bogatim rudištima srebrene rude koja su se nalazila na širem prostoru, a koja su Rimljani široko eksploatirali, o čemu svjedoče brojni tragovi i ostaci.³⁴⁾ To je uvjetovalo gradnju guste lokalne cestovne mreže koja je prvenstveno imala rudarsku funkciju, kakav je bio slučaj i u srednjobosanskoj rudonosnoj oblasti.

Magistrala *Salona—Argentaria*, koja je od Sarajevskog polja usmjeravala dalje za istočnu Bosnu, u isto vrijeme je u svom završnom segmentu predstavljala kičmu brojnih lokalnih cesta načinjenih za potrebe istočnobosanskih rudišta. Već u blizini Milića od nje se odvajao jedan krak dolinom Jadrta i usmjeravao je preko prijevoja *Viogora* u *Srebrenicu*, otkud je vjerojatno preko *Osata* dalje vodio u *Skelane*.³⁵⁾ Mogao bi se pretpostaviti i krak koji je magistralu povezivao s današnjim *Bratuncem*. Naime, neizvjesno je kojim je pravcem cesta vodila do *Bratunca*, da li uz *Drinu* kako predlaže *Baliff*, ili dolinom potoka *Kravica* i *Glogovske rijeke*, odnosno današnjom suvremenom komunikacijom *Konjević-polje—Bratunac*. U *Konjević-polju* su utvrđeni znatni tragovi rimske aglomeracije, pa *Bojanovski* zaključuje da je tu vjerojatno bila

³³⁾ O *Glasincu* u rimsko doba: I. *Bojanovski*, *Godišnjak*, XIX, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knj. 17, p. 144, br. 22, p. 145, br. 23—25, p. 146, br. 25—26.

³⁴⁾ E. *Pašalić*, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, GZM. n. s. IX, 1954, p. 47—75; E. *Imamović*, *Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji*, p. 21 i d.

³⁵⁾ I. *Bojanovski*, o. c., p. 177.

jedna stanica, odnosno raskrsnica, otkud je jedan krak mogao voditi i u pravcu Bratunca, tim prije što bi ta cesta bila kraća od one koja je do Bratunca vodila uz Drinu, za punih 15 km.³⁶⁾

Drugo važno saobraćajno čvorište u ovom kraju bila je Drinjača. Već je rečeno da je tuda prolazila magistrala Salona—Argentaria, pa se vjerojatno tu razvilo i manje naselje. U Drinjači su nađena dva natpisa (CIL III, 8363=12733 i CIL III, 8364=12742) i kako se u njima spominje »mun. Domav«, Pač je iznio mišljenje da je to naselje svakako pripadalo rudarskom centru u Domaviji.³⁷⁾

Bila je još jedna važna magistrala koja je pristizala u ovaj kraj. To je već spominjana cesta koju navodi Tabula Peutingeriana, koja je iz Sirmija vodila u Argentariju (Sirmium-Gensis—Ad Argentaria(?), iz čega se vidi da je spajala Sirmij s istočnobosanskim srebrnosnim rudištima, odnosno sa distriktom koji su Rimljani nazivali Argentaria. Nema sumnje da je i ova magistrala izgrađena s ciljem da se ovo važno rudište poveže sa Sirmijem, drugim velikim privrednim središtem u Iliriku, u čije je radionice i trezore svakako odlazio znatan dio ovdašnjih proizvoda.

Već je davno Domaševski pretpostavio da bi, u stvari, ova cesta bila nastavak ceste Salona—Argentaria, koja je imala cilj da poveže Salonu sa Sirmijem, dva najkrupnija kulturno-politička i privredna grada u Iliriku.³⁸⁾ I u ovom slučaju izostavljena je milijacija između predzadnje stanice (Ad Drinum) i posljednjeg odredišta (Argentaria), ali nema sumnje da se i ovdje toponim Argentaria odnosi na srebreničko Podrinje sa središtem u Domaviji, jer na osnovi nađenog natpisa znamo da se u Domaviji nalazilo sjedište prokuratora argentariorum (načelnik rudnika srebra),³⁹⁾ kao i sjedište prokuratora svih dalmatinskih i panonskih rudnika,⁴⁰⁾ što sve govori da je tu bio centar eksploatacije srebra.

Tragovi, odnosno pravac ove ceste je sve donedavno bio nezvjesan. Nije se pouzdano znalo ni s koje je strane Drine vodila. Prvu vijest o njoj sa terena donio je Vorliček još 1896. godine, koji je utvrdio da je slijedila lijevu obalu. Kasnije su Miler i Kiepert iznijeli prijedlog da je ova cesta od Zvornika dalje slijedila desnu obalu, oslanjajući se na zaključak da se stanica Ad Drinum nalazila kod današnjeg Zvornika, uzimajući oznake milijacije iz Tabule kao tačne. Pašalić je, međutim, došao do zaključka da je trasa ceste dosta nesigurna, pa se ne može reći ni kojom je stra-

³⁶⁾ I. Bojanovski, o. c., p. 177—178.

³⁷⁾ K. Patsch, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*, VIII, Wien 1900, p. 113; *Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen* Wien, XVI, Wien 1893, p. 139—140.

³⁸⁾ A. Domaszewski, o. c.

³⁹⁾ CIL III, 12734 i 12736.

⁴⁰⁾ CIL III, 12721 = 8361.

nom rijeke vodila. Uzimajući u obzir zaključke Milera i Kieperta koji su trasu usmjerili desnom obalom Drine, Pašalić je u svojoj studiji taj pravac obilježio samo kao vjerojatan.⁴¹⁾ Zahvaljujući rezultatima terenskih istraživanja do kojih je u najnovije vrijeme došao Bojanovski, o pravcu trase te ceste danas se može daleko određenije govoriti. On je ustanovio da je na cijelom odsjeku od Drinjače do Rače lijevom obalom Drine zasigurno vodila jedna rimska cesta, uz napomenu da nije ostavila odveć vidnih tragova. Oni se uočavaju u Šepku i Branjevu, a neprekidno sve do Dvorova, sjeverno od Bijeljine. U Obriježu trasa prelazi na zapadnu stranu suvremene saobraćajnice i izlazi na tzv. »Madžarski put« na rijeci Janji. Na nekim dionicama uočljiva je tek u sušno doba pri slaboj vegetaciji. Dalje na sjever tragovi se javljaju u Dazdarevu, a negdje između Dvorova i Brodca ovaj put se morao vezivati na itinearsku cestu Siscia—Sirmium.⁴²⁾

Za naše pitanje zanimljiv je i lokalni put koji se odvajao od ove ceste u Karakaju i dolinom Sapne dodirivao današnje Dardagane, Sapnu i Vitinicu. Bojanovski pretpostavlja da je vodio preko prijevoja Goduš do Teočaka i dalje na sjever, da bi se ponovo priključio na glavnu cestu negdje južno od Bijeljine. U dolini Sapne nalazili su se kamenolomi koje su Rimljani eksploatirali, kao i naslage kvarcnog pijeska,⁴³⁾ te je karakter ove ceste sasvim jasan.

Mada nemamo pouzdanih terenskih dokaza o česti koja je doticala oblast današnje Tuzle, koja je također predstavljala važno rudište u ovom dijelu Bosne, moramo pretpostaviti da je i taj kraj morao biti povezan s postojećom mrežom bosanskohercegovačkih magistrala. U Tuzli i njezinoj bližoj okolini nalaze se bogati slani izvori koji su bili eksploatirani još u prethistorijsko doba, a dakako i u doba Rimljana. Na to bi upućivali ostaci rimskog graditeljstva (na Gradini kod Tuzle), kao i nalazi antičkog novca, a još više toponim Salines (Salinae, Salinis, ad Salinas) kako bilježi Porfirogenet, što se bez sumnje odnosi na područje današnje Tuzle (Const. Porf. De adm. imp. 32,159). Zna se da drugih slanin izvora nema više nigdje sve do Karpata i Crnog mora.

Neki prethistorijski nalazi na ovom terenu ukazuju da je ovdašnje stanovništvo održavalo žive trgovinske veze s rudarskim oblastima i to prije svega sa srebreničkim krajem. Bez sumnje da se ta trgovina zasnivala na razmjeni dobara u kojoj je so igrala važnu ulogu.⁴⁴⁾ Za potrebe tog saobraćaja morale su se koristiti od-

41) E. Pašalić, o. c., p. 74.

42) O tome: I. Bojanovski, o. c., p. 180—185.

43) V. Paškvalin, *Antičko staklo s područja BiH*, Arheološki vesnik, XXV, 1974, p. 122; P. Milošević, isto djelo, p. 102—108.

44) E. Imamović, *Iz historije eksploatacije soli u Bosni i Hercegovini*, Istorijski zapisi, knj. XXIX, sv. 1—2, Titograd 1972, p. 161—169; V. Čurčić, GZM, XX, 1908, p. 80—85.

ređene komunikacije koje su kasnije u rimsko doba dobile prvorazredni značaj. Mada zbog pomanjkanja terenskih istraživanja o tim cestama malo znamo, možemo pretpostaviti da je Tuzla bila spojena sa srednjobosanskim rudogorjem onom cestom za koju je Pašalić pretpostavio da bi bila moguća varijanta segmenta magistrale Salona—Argentaria, i to na potezu Visoko—Breza, Olovo—Kladanj—Drinjača, s tim da bi se jedan krak odvajao na sjever, koji je preko Đurđevika vodio dolinom Spreče, odnosno u Tuzlu.⁴⁵⁾ Sa istočnobosanskim rudogorjem Tuzla je vjerojatno bila povezana cestom koja je vodila dolinom Spreče, da bi izašla na Drinu kod Zvornika, gdje se spajala s glavnom magistralom.

Vjerojatno je ovo važno rudište soli na sličan način bilo spojeno i s drugim oblastima, prvenstveno s onim na sjeveru, jer je i u prethistorijsko i antičko doba proizvodnja i trgovina solju imala prvorazredni značaj. Promet koji se odvijao na tim osnovama uvjetovao je gradnju odgovarajuće cestovne mreže, kakav je bio slučaj i s drugim rudarskim regionima gdje su se kopale rude i drugi minerali. Mogao bi se pretpostaviti i pravac koji je iz Tuzle usmjeravao na sjeveroistok, da bi preko Priboja izbio na Janju, odnosno u region današnje Bijeljine.

Slijedeći važan rimski rudarski region na tlu BiH, gdje se odvijala intenzivna rudarska djelatnost koja je, također, uvjetovala gradnju guste mreže rudarskih komunikacija, obuhvata zapadnobosanska rudišta. I ovo područje je za glavnu cestovnu mrežu imalo jednu magistralu koja je od Salone vodila na sjever u pravcu Save. I ovdje je riječ o Dolabelinoj cesti koja nam je, također, poznata sa spomenutih natpisa, a koja je slijedila ovaj pravac: Salona—Muč (Andetrium)—Burnum—Strmica (mons Ulcirus)—Drvar—Bravsko—Sanski Most—Prijedor—Bosanska Dubica—Sisak (Siscia).⁴⁶⁾

Dionica ovog puta koja nas zanima, a koja prolazi kroz spomenuta rudišta, počinje od Donje Sanice, nastavlja preko Sanskog Mosta i ide do Prijedora. Ovdje vjerojatno dalje nastavlja na sjever do Bosanske Dubice, a onda skreće na sjeverozapad pa preko Sunje dopire u Sisak, odnosno u Sisciju. Taj pravac je sasvim opravdan, jer je upravo u sisačke radionice odlazio najveći dio rudarskih prerađevina dobijenih na rudištima zapadne Bosne.

Taj rudarski distrikt na kojem se razvila prateća cestovna mreža uglavnom obuhvaća područje koje se stere između Bosanskog Novog, Prijedora i Sanskog Mosta. Zbog ležišta bogatih prije svega rudama željeza, ovo područje je bilo gusto naseljeno još u prethistorijsko doba, o čemu svjedoče nalazi otkriveni u Sanskom

⁴⁵⁾ I. Bojanovski, o. c., p. 176; E. Pašalić, o. c., p. 70.

⁴⁶⁾ I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, p. 203 i d., karta IV.

Mostu, Šehovcima, oko Starog Majdana, u Oštroj Luci, Staroj Rijeci i dalje niz Sanu kod Zecova, Čarakova, Begogačana, u okolici Prijedora itd.⁴⁷⁾

Otkriveni tragovi rudarske eksploatacije i prerade iskopane rude na nekim od ovdašnjih gradina svjedoče da je u ovim krajevima rudarstvo bilo razvijeno i prije dolaska Rimljana. Kada su oni postali gospodari ovih krajeva radovi su intenzivirali tako da su ovdašnji rudnici postali najveći na području Ilirika. Vojne radionice u Sirmiju i Sisciju kao i druge, u ovom rejonu, uglavnom su se snabdijevale iz ovih rudišta i, dakako, morala je između njih biti izgrađena odgovarajuća cestovna mreža. Zahvaljujući dosadašnjim istraživanjima na tamošnjim terenima mreža tih lokalnih cesta nam je dosta dobro poznata.

Već je svojevremeno Radimski iznio mišljenje da je dolinom Sane na relaciji između Sanskog Mosta i Prijedora prolazila jedna od važnih rimskih cesta u tom dijelu provincije, te da je cijelo područje Sane bilo prekriveno gustom mrežom putova. I Pač je bio takvog mišljenja smatrajući da se solinska magistrala kod Bosanskog Petrovca račvala u dva kraka koji su dalje slijedili dolinu Sane i Une, produžujući u pravcu Siscije.⁴⁸⁾

Za određivanje lokalne mreže koja se razvila od ove glavne magistrale svakako su vrlo značajni podaci o nalazima rimske kulture na ovom području. Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja na prostoru koji se prostire od Prijedora uzvodno uz rijeku Sanu do Blagaja na Japri, rijetko se susreću rimski ostaci. Međutim, oni su izuzetno bogati uz obalu rijeke Japre, gdje se susreću brojni tragovi rimskih naselja, te brojna troskovišća koja svjedoče o intenzivnim rudarsko-metalurškim radovima. Na području Blagaja otkriveni su ostaci naselja na lokalitetu Crkvina i Bare, a u Majdaništu kod Maslovara utvrda i ostaci metalurških pogona. Uzvodno uz Japru, kod današnjih Čela nalazilo se jedno znatnije rimsko naselje, a na brdu Ovan-grad utvrda koja je štitila to naselje i tamošnje metalurške pogone. U Gornjim Agićima je ustanovljen hram iz vremena cara Gordijana itd.⁴⁹⁾

Bogati nalazi i tragovi rimske kulture utvrđeni su i u predjelu Bosanskog Novog, a osobito u Dervišima, Čitluku, Dvorištu, Rakanskim Baricama i Maloj Rujiški.⁵⁰⁾ S obzirom na dosta gustu naseljenost ovog kraja, te na bogatu rudarsku djelatnost, bio je

⁴⁷⁾ W. Radimsky, WM. I, p. 203—217; C. Patsch, W. M. VI, p. 172; F. Fiala, W. M. IV, p. 182; A. Benac, GZM, sv. XI, 1956, p. 147—166; B. Cović, GZM, sv. XI 1956, p. 187—204.

⁴⁸⁾ C. Patsch, GZM, XIV, 1902, p. 409—410; I. Bojanovski, o. c., p. 217—218.

⁴⁹⁾ Đ. Basler, *Rimski metalurški pogoni i naselja u dolini Japre*, GZM, n. s. XXX/XXXI, Sarajevo 1977, p. 121—169.

⁵⁰⁾ O tome: E. Pašalić, o. c., p. 12 i d.

ispresijecan brojnim lokalnim putovima koji su uglavnom imali rudarski karakter. Važna takva cesta je bila ona koja je iz Prijedora slijedila dolinu Sane do visine današnjeg Bosanskog Novog i koja je imala veliki značaj, jer je zapadnobosanska rudišta spajala sa Siscijom. Zato je, na primjer Radimski i pretpostavio njezin pravac od Blagaja — grada na Japri prema Bosanskoj Kostajnici, otkud je dalje slijedila za Sisak.⁵¹⁾

Svakako treba pretpostaviti i krak koji se sa magistralne dionice Prijedor—Bosanska Dubica odvajao kod današnje Han-Knežice, a odatle dalje usmjeravao prema Bačvanima na Uni, a onda je uz Unu vodio u smjeru Kostajnice, gdje se spajao sa dionicom Bosanski Novi—Bosanska Kostajnica—Sisak.

Lokalnog rudarskog značaja bila je i cesta koja je od Sankog Mosta usmjeravala na sjeveroistok prema Podbrežju i Gornjem Kamengradu, kao i krak koji se odvajao za Stari Majdan, gdje je bila raskrsnica. Jedan pravac je usmjeravao prema Podvidači i tamo je doticao obronke Majdan-planine, a onda je skretao na sjeverozapad u pravcu rijeke Japre, koju je nizvodno slijedio sve do njezinog ušća u Sanu nedaleko od Blagaja, otkud je nastavljala za Bosansku Kostajnicu i Sisak. Kod Budimilić-Japre jedan krak se odvajao na zapad u pravcu rijeke Japrice, da bi prosljedio za Bosansku Krupu i dalje na zapad u srce japodske zemlje.

Važan je i put koji je od Starog Majdana slijedio obronke Majdan-planine gdje su se nalazili bogati rudokopi željezne rude, osobito oko Ljubije. Odatle je cesta skretala na sjeverozapad prema Prijedoru. Nedaleko od Ljubije, ispod sjevernog obronka Majdan-planine, jedan krak je skretao na zapad, sjekao je rječicu Volar i prosljeđivao u dolinu Japre, gdje se spajao s ovdašnjom važnom rudarskom arterijom koja je izlazila na Sanu kod Blagaja. Dakako, bilo je još ovakvih putova, manje značajnih, puteljaka i staza koji su, na primjer, spajali rudokope s talionicama, ali su na ovom prostoru manje sačuvani nego je slučaj u planinskim predjelima srednjobosanskih rudišta.

Lokalne ceste u sva tri rudarska rejona koja su ovdje spominjana, kako smo vidjeli, u svim slučajevima gravitirale su nekoj od magistralnih arterija. Uglavnom je svaka od tih mreža sama za sebe predstavljala zatvorenu cjelinu. No, ipak ako uzmemo u obzir sva tri rudarska bosanskohercegovačka distrikta, odnosno njihove rudarske cestovne mreže, one su s postojećim magistralama međusobno bile sve povezane. To je bilo neophodno jer je riječ o rudnicima iste provincije koji su potpadali pod istu upravu. Između njih je cirkulirala radna snaga, tehnika, služba obezbjeđenja i sve drugo što je bilo vezano za rudnike i rudarsku djelatnost.

⁵¹⁾ W. Radimsky, WM. I, p. 215.

Bosanska rudišta su imala veliki privredni značaj za rimsku državu. Iskopano zlato i srebro je uglavnom upućivano u Salonu i prijestolnicu, ili u ovdašnje kovnice novca, a željezo u Sisciju i Sirmij gdje su se nalazile čuvene radionice oružja i druge vojne opreme, iz kojih su se uglavnom naoružavale podunavske legije. Iz tih razloga ovo rudarsko područje je cestovno moralo biti dobro povezano s tim centrima, što govori i činjenica da je ovuda prolazilo više magistralnih pravaca, od kojih su većina njih imali čisto rudarsko obilježje.

Ova kategorija cesta zbog svog izuzetnog značaja bila je pod posebnom državnom brigom i zaštitom. Metali koje su davali ovdašnji rudnici predstavljali su stratešku robu i zbog toga bila je sprovedena posebna organizacija za čitav proces rada, počev od službe obezbjeđenja i bdjenja nad brojnom radnom snagom (prvenstveno robovima), do obezbjeđenja transporta gotovih proizvoda do odredišta, posebno plemenitih metala. U tu svrhu na bosanskohercegovačkim cestama bilo je izgrađeno znatno više utvrda i stražarnica nego je inače slučaj, čije su se straže brinule da transport i kretanje po njima budu što bezbjedniji. O tome svjedoče brojni tragovi i ostaci tih stražarnica (speculae, burgi, castella) i postaje i to skoro na svim ovdašnjim cestama, osobito na magistralnim. U više slučajeva bile su građene na mjestu gdje su se ranije nalazila ilirska gradinska utvrđenja. Osobito su bili obezbjeđivani prijevoji, klanci i šumovite dionice, dakle mjesta koja su bila izuzetno pogodna za razbojničke prepade. Primjetni ostaci tih i takvih stražarnica nalaze se uz sve navedene magistrale (na Velikim kupreškim vratima, u Kastelu iznad Kopila, na Gracu u Rankovićima, u Zahoru, Podastinju, Ališćima, na Zecovima itd.)⁵²⁾ Dakako, bilo ih je i uz neke lokalne putove, kakav je slučaj sa Kruševcem iznad Dusine.

Stražarnice i utvrde u izuzetno gustom rasporedu susreću se posebno u predjelima gdje su se nalazili rudnici i ispirališta zlata. U nekim slučajevima tih tragova je toliko da se može slijediti njihov raspored na svaka dva-tri kilometra (utvrda Lagumi iznad Fojnice, Zvonigrad iznad Bakovića, Kruševac iznad Dusine, Mukaćin-Han i Višnjički Gradac kod Gromiljaka, Medvjed-grad iznad Bisovače, Podastinje iznad Kiseljaka itd.).

Pored bezbjednosti, država je poklanjala veliku pažnju i održavanju tih komunikacija. Zbog svog privrednog značaja postale su trajno državno dobro što se vidi i iz činjenice da su za svo vrijeme rimskog prisustva redovito održavane, kako to pokazuju sačuvani miljokazi čiji vremenski raspon iznosi i do četiri stoljeća. Neki od njih, na primjer sa ceste koja je išla dolinom Sane, postavljeni su

⁵²⁾ W. Radimsky, GZM. III, 1891, p. 431—445; I. Čremošnik, GZM. n. s. XI, 1956, p. 143—144; D. Sergejevski, GZM. n. s. XVIII, 1963, p. 85—102; E. Pašalić, *passim*; I. Bojanovski, o. c. p. 203 i d.

u vrijeme cara Klaudija (47/48. godine n.e.).⁵³⁾ Inače, najveći broj miljokaza potiče sa stare magistrale Narona—srednja i istočna Bosna, kojih je do danas otkriveno 61. Najstariji je, pak, onaj iz doline Trešnice kod Konjica (Han-Vitek), postavljen 14. godine n. e.⁵⁴⁾

U sklop rudarskih cesta spadaju i tokovi nekih rijeka kojima su ruda ili gotovi proizvodi prevoženi do odredišta. Mada o tome nemamo nekih sigurnih dokaza, ipak se može dosta sigurno pretpostaviti da je, na primjer u zapadnobosanskom rudištu u tu svrhu korišten tok rijeka Sane i Une. Sana je vjerojatno više korištena u lokalnom prometu, dok se Unom prevezio teret (ruda i metal) do Save, kojom se dalje upućivao u Sisak ili Sremsku Mitrovicu. U tom pogledu rijeka Drina je mogla biti korištena u daleko većoj mjeri, ali samo od Zvornika. Transport rasutog tereta kakva je ruda i njeni proizvodi bio je daleko rentabilniji riječnim tokom nego cestovnim transportom.⁵⁵⁾

Da li su i druge rijeke u ovdašnjim distriktima korištene za transport ruda i drugog tereta neizvjesno je, a i malo vjerojatno, jer se uglavnom radi o manjim riječnim tokovima s malo vode, nepodesnim za plovidbu, kakav je, na primjer, slučaj s rijekama Lašvom, Fojnicom, Lepenicom, Kreševčicom itd. Zato je u takvim rejonima bila izgrađena odgovarajuća mreža lokalnog saobraćaja koja je dostatno služila potrebama rudarske eksploatacije.

O tome na koji način se odvijao promet, odnosno prijevoz rude i rudarskih proizvoda po ovdašnjim cestama, možemo zaključiti po tragovima na samom terenu, gdje se susreću ostaci cesta. To su prije svega ostaci kolotečina koje su nastale od kolskog saobraćaja kroz jedno duže razdoblje. Na osnovi toga može se zaključiti da su i ovdje glavno prijevozno sredstvo bila kola. Ako je u pitanju baš prijevoz rude i drugog teškog tereta, bez sumnje da su korištena teška kola na četiri točka kakva su, na primjer, bila seracum ili plaustrum, koja su po planinskim putovima obično vukli volovi. U I stoljeću n. e., kad je bilo više vojnih jedinica u ovim krajevima nego je to bilo kasnije, ovim putovima su se, također, dosta često kretala vojna kola (carrus).

Dugovjeko kolanje ovih i drugih vozila ostavilo je dubok trag na cestama, i to u vidu udubljenja, to jest kolotečina, poglavito u kraškim predjelima.⁵⁶⁾ Na našim cestama razmak između njih iznosi 1,20 do 1,25 m, mada ima slučajeva da je razmak veći

⁵³⁾ I. Bojanovski, o. c., p. 212 i d.

⁵⁴⁾ CIL III, 10164; Ph. Ballif, o. c., p. 64.

⁵⁵⁾ O tome: E. Pašalić, o. c., p. 107.

⁵⁶⁾ Nešto o tome: Ph. Ballif, o. c., p. 7—8, T. I, sl. 2. Ima mišljenja da je, u stvari, riječ o prehistorijskim tragovima. O tome: E. Pašalić, *Problemi istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. III, Sarajevo 1965, p. 252 i d.

(1,35 m) ili pak manji (1,20 m).⁵⁷⁾ Za bosanskohercegovačke ceste može se reći da su imale standardni razmak od 1,25 m, što znači da su po njima saobraćala tipizirana kola određenog osovinskog raspona, a to su bila mahom teška kola kakva su se koristila za potrebe rudnika.

U nepristupačnim planinskim rudištima kakva su, na primjer, bila na planini Vranici, Zecu, Bitovnji, Inču i drugim, koja su se nalazila na području srednjobosanskog rudogorja, građene su tek konjske staze kojima su se kretale samarice sa sepetima u kojima se prenosila ruda, uglj i drugi teret od jama do talionice, odnosno od talionice do nekog drugog odredišta. Takvih staza ima veliki broj na svim spomenutim planinama. Na nekim mjestima na kojima, inače, danas nema prometa, staza je tako utrta da je očito da se radi o prastarim putovima, tim više što su upravo na tim lokalitetima identificirani tragovi rimskih rudokopa (planina Vranica, Zec, Bitovnja, Pogorjelica, Lopata, Inač).

Na nekim terenima umjesto kolotečina ostali su duboki usjeci u zemlji, ponekad duboki i po nekoliko metara, kakav je slučaj sa dionicom vicinalnog puta Fojnica—Gromiljak (lokalitet Podhercezi i Poddoci), zatim na dionici vicinalnog puta Gromiljak—Visoko koji je vodio preko Gomioničkog brda (lokalitet Likoroge i Gomioničko brdo itd.).

Iz svega do sada izloženog može se zaključiti da je bosanskohercegovačko područje dosta zanimljiv kraj za izučavanje tzv. rudarskih cesta. Pošto je riječ o rudarskom području tu je dosta rano, svakako već u prvoj polovici I stoljeća n. e., započela izgradnja magistralnih pravaca kojima su ishodišta bila dva primorska grada: Salona i Naron. Građene su iz slijedećih razloga: za potrebe vojske u tek pokorenoj zemlji i za potrebe eksploatacije privrednog bogatstva, prvenstveno bogatih rudišta kojima je obilovalo bosanskohercegovačko područje. Kad je bila sprovedena potpuna pacifikacija dotičnog područja, to jest kad je bila otklonjena svaka opasnost od pobune pokorenih plemena, izgrađene ceste su od tada u najvećoj mjeri služile rudarskim potrebama. Kao takve ostale su svo vrijeme rimske prisutnosti u ovim krajevima.

Da bi se o ovom problemu dobila jasnija predstava trebalo bi vršiti još brojna terenska istraživanja na čitavom ovom prostoru. U nekim slučajevima ostao nam je neizvjestan daljnji pravac dionice ovog ili onog vicinalnog puta. Veoma je čest slučaj da se njihovi tragovi gube ispod suvremenih saobraćajnica, ili su pak uništeni erozijom ili nanosima. U nekim slučajevima nema nikakvih tragova, mada je sasvim jasno da je dotičnom dolinom ili prijevojem morao prolaziti put. Da je bez sumnje bilo tako potvrđuju, na primjer, nalazi novca ili drugih predmeta, i to baš na

⁵⁷⁾ Ph. Ballif, o. c., p. 8; I. Bojanovski, o. c., p. 33 i 34.

potezu pretpostavljenog cestovnog pravca. Takav slučaj je sa nekim rejonima na planini Vranici, Šćitu i Pogorjelici. Uz to, tu su i tragovi, odnosno ostaci rudarskih kopova u kojima su nađeni prijemerci rimskog novca, oruđa, rudarskih svjetiljki (Vareš i okolica Prijedora). Daljnja istraživanja će svakako pružiti više građe ove vrste, koja će upotpuniti naše znanje i predstavu o rimskim rudarskim cestama na području Bosne i Hercegovine.

SUMMARY

THE ROMAN MINING ROADS ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

On the territory of the present Bosnia and Herzegovina the Romans had built a dense net of roads, the remnants of which have been visible even today in many places. Since this was a mining territory, and also an area in-between the two important provinces at the Balkans (Dalmatia and Panonia), several quite important main roads passed through this territory. Some of them had been built way back in the first century A. D. Their reaching points were Salona and Naronna. Some of them were mentioned in occasional epigraphic monuments, and the others in works of some Roman authors, such as in a Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini etc. Some of the roads were fortified on certain sections. Milestones give the best evidence for it, and a number of them was discovered in Bosnia and Herzegovina.

Among the Roman roads had been built on this soil, there was a considerable number that could be classified as »mining roads«. Almost all the main roads, as well as local and vicinal roads were of the character. This territory had always been rich with ores and that is why it attracted the Romans. In order to proceed with exploitation of them, the Romans had to build roads, first the main ones and then the local. The most famous was the road that connected Central and Eastern Bosnia with the Coast (Salona—Argentaria). It has been already said that this road had been identical to the road »ad Hedum castellum Daesitiatum« that had ended in Eastern Bosnia and had connected Salona with the Eastern Bosnia silver mines. The similar thing happened with the road Salona — »ad fines provinciae Illyrici«, which was identical with the Salona — Servitium road, etc.

The West Bosnian mines were connected with the Salona—Servitium road; those in Central and Eastern Bosnia with the Salona—Argentaria road and also with the main road Naronna—Argentaria. Each one of these mining regions had a local net of roads. They connected mine-pits, melting furnaces and settlements

Central Bosnian mining area the remnants of these roads were uncovered in the vicinity of Bugojno (at Pandurica, near Prskala Staje and at Bećirove Staje, near Prusac etc.) while in the Fojnica—Kiseljak area they were discovered at the Mount Vranica, at Pogorjelica, Trusina, near Sultići, at Seonica, Višnjevica Gornja, Gromiljak, Vrancani near Kreševo, etc.

The area of Srebrenica is full of the mining roads' remnants. They were found at Skelani, Đurđevac, near Bratunac, Domavia, in the Saska River valley, or, for instance, between Domavia and Bjeļavac. The main road that connected Sirmium and Argentaria, i.e. the Eastern Bosnia mines, had a status of a main road. This road is important also for the location of Argentaria which had been mentioned in the Tabula Peutingeriana as the destination of the Salona—Argentaria road.

The Bosnian mines, and consequently their roads, had a great importance for the Roman government. The extracted gold and silver was sent mostly to Salona or Rome, whereas the iron ore was sent to Siscium or Sirmium's famous workshop of a military equipment. That is why this territory had to be well connected with those centres and those main roads could only prove this statement.

Since a metal always had a strategic importance, the Roman government took a special attention in protecting the mining roads and the mines themselves. Strongholds, sentinel posts and other kinds of objects for protection were built at all the strategic points, and the traces of them could be seen today (at Prusac, Kupreška Velika vrata, Podastinja, Zahor, Gradac, etc.). Those strongholds were especially numerous in the Fojnica—Kreševo area where gold was dug out, so they could be seen at every two or three kilometres.

Important traces for the study of roads are so-called wheel-track. They were preserved especially in karst areas. In some other cases, centuries long movement of heavy carts and other vehicles imprinted deep tracks into the soil, and such cuts could be 5—6 meters deep (at Likoroge and Podhercezi near Gromiljak, or at Gromiljačka kosa, etc.).

It could be said that Bosnia and Herzegovina prove to be, in general, exceptionally good for the study of mining roads, the building and use of which was closely related to the exploitation of rich mines in this province.

Marko Šunjić

*»Potrebno je samo vremena,
ali mnogo vremena, pa da
jedan svijet propadne.«
E. Gibbon*

POGLEDI NA PROBLEM OPADANJA I PROPASTI RIMSKOG CARSTVA

U periodu između V i VII st, raspala se supernacionalna rimska država. Njena propast nije, sama po sebi, neka izolirana činjenica u historiji, jer su ljudi i u drugim epohama suočavani sa velikim promjenama, sa sporim propadanjem ili brzim i nasilnim razaranjem državnih organizama. Karakteristične primjere za to pruža i historija staroga Orijenta. Velikim propadanjima koja su se dešavala u ovim i sličnim slučajevima sigurno se nije, bez strepnje, moglo prisustvovati. U dramatičnim promjenama, kao i poslije njih, čovječanstvo se sa strahom pitalo: »da li je, možda, bilo moguće otkloniti tako nepoželjna i teška iskušenja? Na taj način začinjala se ideja o dekadenciji koja, u izvjesnom smislu, koincidira sa kolektivnom krivnjom, sa samooptuživanjem za velike grijehe. U slučaju propasti antičkog svijeta specifično je da su i savremenici i potomci ovu krizu smatrali nečim primjernim, paradigmatičnim upozorenjem koje u sebi nosi ključ za interpretaciju cijele naše historije. Stoga fenomen dekadencije i propasti antičkog svijeta odavno podstiče interes historičara i mislilaca uopšte. Od Polibija Posidonija, Salusta, Tacita, Augustina, Orozija, preko Ma-

kijavelija, Gibona Nibura i brojnih drugih, serija autora seže do naših dana, a motiv stalnog i ponovnog interesovanja za preispitivanje problema svakako je u tome što se oko njega, na nerazmrsiv način splelo: dohvatljivo i vječno, slučajno i normativno, opšte i posebno. Pa, ipak su shvatanja o kraju antike većinom jednostrana i uzroke tome kraju traže obično samo u jednom pravcu, isključivo vanjske (varvari) ili isključivo unutrašnje (političke, socijalne, ekonomske, ideološke, kulturne, itd.) prirode.

Podimo ipak izvjesnim redom.

1) Uspon Rima do I svjetske imperije

Strpljivim radom, privlačenjem drugih gradova u svoju sferu i uspješnim ratovima Rimljani su uklonili sve ostale vlasti sa obala Sredozemnog mora. Mreža rijeka i putova omogućila im je prodor i u dublju unutrašnjost koju su uspješno kolonizirali i posijali gradovima tamo gdje gradova ranije nije bilo. Stalno su ulagali mnogo truda da postignuto što bolje osiguraju, da krenu dalje sve do imaginarnih, strateških pogodnih i maksimalno bezbjednih granica, što udaljenijih od svoga mora oko koga su, vremenom, izgradili moćnu imperiju čiji kraj je malo ko naslućivao. Građanima je stalno utuvljivano shvatanje da je njihova državna zajednica okružena poluljudskim bićima kakvi su Perzijanci ili poluvučjim kakvi su varvari. Teritorija izvan rimskih granica na kartama je obilježavana sa: ovdje su zvijeri — hic sunt leones! Odbrana grada od takvih nemani zahtijevala je žrtve koje se, bez izbjegavanja, moralo podnositi. I kod najistaknutijih državnika prevladavalo je uvjerenje da je država u stalnoj opasnosti, da joj se granice moraju i dalje pomjerati. Izbivši na Rajnu, Dunav i Eufkrat Rimljani nisu ni pomišljali da se tamo zaustave. Budući da su iza Germana, Dačana ili Parćana živjeli još brojniji, snažniji i opasniji narodi koje je trebalo pokoriti, osvajačka politika se projicirala kao odbrambena. Tako je svaka pobjeda rezultirala novim teškoćama koje se otklanjaju jedino novim ratovima i aneksijama, pa perspektiva ratovanja nije ni imala kraja. Cezar je, navodno, maštao kako bi, poslije pokorenja Parćana, bilo neophodno prodrijeti u Iran, pa prelazeći Kaspijsko more (koje je možda i zaliv vanjskog oceana?) i zaobilazeći Kavkaz i Crno more, ući s istoka, preko Skitije, u Germaniju. Tada se još moglo misliti o izbijanju na istočni i sjeverni ocean, jer se o prostranstvima evro-azijskog kontinenta malo šta znalo.

Okružena oceanima kao prirodnim granicama, država bi obuhvatala cijeli svijet (orbis) i napokon bila sigurna od vanjskih neprijatelja. Radilo se, dakle, o stvaranju svjetske imperije. Ali, što su dalje odmicali od svoga umjereno toplog mora i Rimljanima je postajalo sve nelagodnije, problemi koloniziranja i

upravljanja postajali su sve složeniji, sposobnost asimilacije podjarmljenih naroda bila je sve slabija, želja da se pokore svi neprijatelji — sve iluzornija.

Za onoga ko je živio unutar granica takve države, rimski svijet (*orbis romanus*) bio je isto što i cijeli svijet (*orbis terrarum*), a protezao se od škotskih planina, Rajne i Dunava do margina Sahare i Sudana, od Portugalije do istočne Anadolije, Eufrata i Transjordanije. Preko ovih granica dalje se nije ni moglo, jer na zapadu je neispitan zjapio ogromni ocean, a na istoku su uzaludni ostali svi pokušaji da se razbije i potčini solidno Perzijsko Carstvo. Nije se moglo ni na jug preko suvih oceana — pustinja Sirije, Arabije i Sahare, ni na sjever preko negostoljubive Germanije. Kretanje se napokon moralo zaustaviti.¹⁾

2) Početak krize, strah od budućnosti i naslućivanje kraja

Početak krize i ideja o dekadenciji naziru se u rimskoj državi još u II st. p. n. e., u doba velikih mediteranskih osvajanja, ili odmah iza agrarne krize razvezane neposredno iza osvajanja.

Stara etrurska ideja o »vjekovima« već sadrži izvjesnu sumu svijesti o sumraku tradicionalnih vrijednosti. Sto ili dvjesto godina p.n.e. u Etruriji je napisana stranica vegoičkih knjiga koja govori o nevoljama jedne dekadencije. Tamo se kaže da je Jupiter, pripisavši sebi Etruriju, htio da polja i tereni uopšte budu obilježeni stijenama za markiranje međa... »Ali zbog pohlepe osmoga vijeka, koji će uskoro doći i posljednji, ljudi će u grijehu oskrvnariti međaše, dirajući ih i pomičući... Onaj ko ih bude dirao radi povećanja vlastitog i smanjenja tuđeg terena biće za takav delikt kažnjen od bogova... Dogodi li se to krivicom robova, daće im se još gori gospodari, dogodi li se pak krivicom gospodara biće uništeno pleme njegovo, sva čeljad će mu pomrijeti, biće žrtve nesreća, rana i bolesti... Usljed oluja i vihorova zemlja će slabo rađati, njezini plodovi stradaće od kiša i grada, biće iscrpljeni žegama i uništeni od snijeti... Doće do nesuglasica među narodom...«

Ovaj tekst predstavlja svetu riječ nimfe Vegoia-e i nagovještava propast etrurske civilizacije koja je vjerovala da je njenom »imenu« (narodu) dosuđeno trajanje od svega osam »vijekova« (generacija). Tekst kazuje kako će u posljednjem, tada već bliskom osmom vijeku, zbog grijeha gospodara ili robova, doći do sloma agrikulture i, usljed toga, do kraja etrurske istorije.²⁾

¹⁾ Franz Georg Maier, *Il mondo mediterraneo tra l'antichità e il medioevo*, Milano 1970, Mihael Rostovcev, *Istorija staroga istoka*, Matica srpska, Novi sad,

²⁾ Santo Mazzarino, *El fin del mundo antiguo*, Mexico str. 5—7.

Ovakvo tumačenje jednog svetog, alegorijskog, u detaljima nejasnog teksta moglo bi izgledati preslobodno kad ideja o propadanju, mada u drugom smislu, ne bi bila raširena i u ostalim dijelovima Italije. Lukrecije, autor iz I. st. p. n. e., prikazuje tadašnjeg seljaka kao čovjeka utučenog otporom zemlje. Seljakova jadikovanja za Lukrecija su dokaz dekadencije kao materijalno određene činjenice:

»Naš vijek je slomljen, iznurena zemlja
životinje malene jedva rađa,
a stvarala je nekad svaki rod,
tjelesa zvijeri radala ogromnih.
I sjajno klasje, bujne vinograde
pobudom sopstvenom je ona prva
za smrtne stvorila, i plodove
iznijela smrtnima i voće slatko,
pašnjake širom bogate — a sada
kraj truda našeg sveg to jedva raste.
Težaka snagu, goveda trošimo,
u njivama se tanji gvozdeni plug,
a prinos njim nam jedva dotiče —
toliko štede plod a množe rad.
Sve češće orač stari uzdiše,
i brižno maše glavom jer mu trud
ogromni cio propada zaludu;
i sravnjujući s prošlim današnja
vremena, hvali sreću očevu.
A stare loze tužni sadilac
optužuje zbog suha čokota
vremenâ mijenu, nebu ne da mira,
i kuka kako ljudi negdašnji,
pobožni, lako vijek provodaahu
na maloj grudi, ma da mnogo manji
udio zemlje pripadaše svakome —
a ne shvata da malo po malo
sve kopni, grobu sve se primiče,
umorno dugim putem životnim.

Pošto se dekadencija nije mogla svesti samo na iscrpljenost tla, Lukrecije govori i o ljudima koji:

krv sugrađana liju, nesito
imanja grabe i udvajaju,
ubistvo na ubistvo toware.

Činilo mu se naopakim što tadašnjim vremenom dominira želja za bogatstvom i za častima, a posljedice toga su jako neugodne:

Pa gramzivost i slijepa žud za čašću,
što bijedne ljude nagoni da pređu
sve međe prava, i da postanu

zločina često drugovi i sluge,
i streme noć i dan da izbiju
do vrška moći — rane životne
najteže to su koje rani sve
od smrti strah³⁾

Ova ljudska drama koju epikurejac Lukrecije svodi na strah od smrti, istorijska je drama i konsekvencija velikih mediteranskih osvajanja koja su vidovitijim savremenici izgledala kao nagovještaj dekadencije, ako ne kosmičke (kakva je kriza agrikulture), ono političke i ljudske. Lukrecijev naturalistički determinizam izrastao je na svijesti da se već živi »u vremenu nepovoljnom za Rim« (patriae tempore iniquo).

Nisu samo Lukrecije i njegovi savremenici (Ciceron, i dr.) skretali pažnju na značajne elemente političke i ljudske krize tadašnjega društva. Zabrinutost za budućnost društva javljala se i cijelo stoljeće prije Lukrecija, među istaknutim ljudima oko Scipiona. Nasuprot tezi Marka Porcija Katona (234—149. g. p. n. e) da Kartagu treba razoriti, istaknuta je isto tako čuvena teza Kornelija Scipiona Nazike (konzul, 155. g. p. n. e) da je postojanje Kartage neophodno za izbjegavanje dekadencije rimske države i da stoga Kartagu, kao rivala, treba sačuvati.

Crne slutnje o mogućoj, bliskoj ili dalekoj propasti Rima obuzimale su i Kornelija Scipiona Emilijana (184—129. g. p. n. e), osvajača Kartage. Istoričar Polibije (205—125/120. g. p. n. e.) nalazio se uz njega u momentu slavlja povodom zaposjedanja Kartage (146) i zapazio znake njegove zabrinutosti i tuge:

»Uzeo me je, kaže, za desnu ruku i rekao mi: Polibije, da, sve je ovo lijepo, ali ja se, ne znam zašto, bojim... da jednom, neko drugi ne bude donio istu vijest i o našoj domovini (kakva je danas objavljena o Kartagi)«.

I Polibije je shvatao da prisustvuje velikim događajima, pa već tada analizira uzroke buduće rimske propasti.

»Očigledno je da svim stvarima prijeti propast i promjena; prirodno stanje je dovoljno da nas u to uvjeri. Dva su načina propadanja svih tipova država: jedan je uništenje koje dolazi spolja, drugi: unutrašnja kriza; težak za predviđanje prvi, iznutra određen drugi. Kad jedna zajednica savlada mnoge i teške opasnosti i uspije da postane neosporna sila i gospodarica, onda se javljaju nove činjenice: u nju ulazi samozadovoljstvo i život se usmjerava prema raskošu, ljudi postaju ambiciozni i teže za sticanjem položaja i raznih počasti. Nastavi li se u tom pravcu onda težnja za položajima, odnosno pro-

³⁾ Lukrecije, *O prirodi stvari*, u prevodu Anice Savić-Rebac, Prosveta, Beograd, 1951, 100—101, 107.

test onih koji osjećaju da su odbačeni, dovodi do početka dekadencije, a bahatost i luksus čine ostalo. Narodne mase daće ime krizi; osjetiće se povrijeđene od onih koji žele da akumuliraju bogatstvo; s druge strane, ambiciozni magistrati biće opijeni slavom i demagoškim ulagivanjem. Onda će izbiti pobuna masa koje, podsticane i pune nade, više neće htjeti da se pokoravaju ni da ostanu u granicama pravâ fiksnim od predaka; želiće da uzmu svu vlast ili najviše od vlasti. Pa, iako konstitucija ima najljepše ime: demokratija, sloboda, desiće se najgore moguće — vlast mase...⁴⁾

Velikom istoričaru je sigurnom izgledala buduća propast Rimske države, a njeni uzroci predvidljivi. Nije htio da otvoreno govori o onom što se odnosi na »vanjske uzroke« kakvi će se javiti pet-šest stoljeća kasnije, seobom naroda. Svoju viziju nije, uostalom, ni ograničavao samo na Rim čija se moć i predvidljivi kraj uklapaju u situaciju država Bliskog istoka koje su mnogo ranije propale, ili upravo tada propdale pod udarcima dalekih varvara. Polibije je dobro poznao države stvorene makedonskom ekspanzijom u Aziji i bio lični prijatelj seleukidskog kralja Demetrija I. Rasprostranjena nekad od Sirije do istočnog Irana, seleukidska država je kasnije, u punoj dekadenciji, mogla da sugeriše konfuZnu sliku kakvu će predstavljati i velika kriza antičkog svijeta: dezintegrisala se komad po komad, od nje se odvojila grčka država Baktrijana i, 206. g. p. n. e., konsolidovala pod kraljem Eutidemom, da bi poslije podlegla pod udarcima nomadskih naroda koji su (130. g. p. n. e.) dolazili iz centralne Azije. Varvarske invazije antičkog svijeta javile su se u Iranu šest stoljeća prije formiranja varvarskih država na zapadnorimskoj teritoriji.

Može se, napokon, reći da su u Polibijevoj Istoriji već postojali motivi koji, sve do danas, dominiraju u interpretiranju kraja antičkog svijeta: s jedne strane unutrašnja eksplikacija koju Polibije pripisuje ustavnoj strukturi rimske države i buduću njenu propast svodi na nemogućnost da se prevladaju klasne suprotnosti, s druge strane vanjska eksplikacija pokazana na organizaciji grčko-baktrijanske države čija klasična kultura, udružena sa iranskom, tone pod valom varvarskih nomada koje je baktrijanska država privukla, kao što će 5—6 st. kasnije rimska država privući gotška plemena.

Ideja o dekadenciji Rima uzima dvostruki aspekt i kod Cicerona koji govori o dekadenciji običaja i nedostatku velikih ljudi (*virorum penuria*). Njemu se činilo da su ranije dobri običaji stvarali značajne ličnosti, a značajne ličnosti čuvale stare običaje i tradicionalne institucije, a da svega toga više nema.

⁴⁾ Mazzarino, Isto, 7—9.

Anticiceronovac Salustije vratio se posmatranju vodećih klasa koje sanjaju o visokim položajima i bogatstvu i nalazio da se dekadencija javila kao posljedica iščezavanja vrline, da su kriza običaja i lagodan život urodili izrazito političkim posljedicama.

U to vrijeme, u rimskom svijetu prvi put upotrebljena riječ »opadanje« (inclinatio) u smislu opadanja države: »inclinata res publica«, Ciceronova je i Salustijeva formula. Salustijevo shvatanje dekadencije sadrži dosta opšte tuge, kod njega se javlja formula: »omnia orta intereunt« — sve što je rođeno ima svoj kraj. Predosjećanja su mu, ipak, manje zlokobna nego Polibijeva i ne odriče se nade. U pismu Cezaru kaže:

»Budući da umire sve što se rodi, i Rimu će doći samrtni čas... Tada će se sugrađani sudarati sa sugrađanima i samo tako, umorni i iscrpljeni, postaće plijen bilo kojega kralja, bilo kojega naroda. Na drugi način ni cijeli svijet ni svi narodi zajedno nemaju snage da raskole ili oštete ovaj Rimski imperij. Prema tome, nužno je konsolidovati dobra sloge i uništavati zla nesloge.«⁵⁾

Hipoteza da bi kraj antičkog svijeta mogao uslijediti kao posljedica građanskih ratova, a da bi jedan čovjek mogao obnoviti slogu, udaljavala je veliki strah. Istina, obnova građanskih ratova poslije Cezarove smrti donosi razočaranje u mnogim krugovima. Izražavajući se polibijanski, Horacije (65—8. g. prije n. e.) govori o »unutrašnjem propadanju« i »vanjskom propadanju« Rima. Rimsku državu u vrijeme građanskih ratova on upoređuje sa lađom koja je ostala bez krme pa joj prijeti opasnost da potone, da varvari uđu u zemlju i oskrnave kosti predaka.⁶⁾ I cijelo stoljeće prije Horacija pojačavao se dojam u intelektualnim krugovima »da život slabi, da se smanjuje, opada i propada«, pa i on zapisuje (Ode, III, 6):

»Naši očevi, gori od naših djedova, porodili su nas, nas još krzljivije, a mi ćemo dati još izrođenije potomstvo«.

Ali, kod nekih drugih bilo je i salustijanske nade u čovjeka koji će dokrajčiti građanske ratove i naći put u veličanstveniju budućnost.

3) Optimizam i pesimizam augustovske epohe

Cezar i posinak mu August prevladali su građanske ratove pa se Rim našao izvan opasnosti. Mir je zavladao unutar Carstva. Ideologija rimskog imperijalizma izjednačavala je cijeli svijet (Orbis terrarum) sa prostorom na kome je nametnut rimski mir (Pax

⁵⁾ Mazzarino, Isto, 14.

⁶⁾ N. A. Maškin, *Istorija staroga Rima*, Naučna knjiga, Beograd 1951, 290.

romana). U prva dva stoljeća Carstvo kao da i nije imalo ozbiljnih spoljnih neprilika i granice su mu bile bezbjedne. Zvanična propaganda je sugerisala shvatanje da se živi u sretnoj Italiji, u zlatnom dobu, u stabilnoj zemlji. Na Hadrijanovim (117—138) novcima utisnute su riječi kao: »Italia Felix«, »Saeculum aureum«, »Tellus stabilita«, »Temporum felicitas« ... Za trajanje dugog mira generacije su, u blagostanju, zaboravljale ratne nedaće, a posvećavale se udobnostima i uljepšavanju svojih gradova.⁷⁾ Elias Aristides (117/129—185/189), grčki retor nastanjen u Rimu, bilježi: »Gradovi su odustajali od međusobnih rivalstava ... Sve ih pokreće samo jedna ambicija da izgledaju što ljepše i što privlačnije ... U ratove se više i ne vjeruje, a ako ih je nekad i bilo, narod ih mrzi kao i ostale mitove ... Ljudi su napustili staru metalnu odjeću da bi se odijevali u punoj slobodi ljepote i životne radosti«. Nešto mlađi svjedok, Tertulijan, piše početkom III st.: »Svijet je postajao sve bogatiji ... svakodnevno se uvećavao broj građevina, svuda su ceste i obavlja se trgovina«.⁸⁾

Generacija koja je rasla u blagostanju nije, uglavnom, više htjela ni da čuje o dekadentnim običajima i raznim starim sumnjama u budućnost. Toj generaciji pripadao je pjesnik Ovidije, kome su dosadni protesti starih »gundala« kakav mu se činio i Varon. »Šta traže«, pitao je, »ovi hvalitelji starine, nemilosrdni kritičari raskoši i pohlepe? ... Drugima su se dopadala prošla vremena, ali ja sam sretan što sam rođen sada; ovo doba je saglasno sa mojim načinom života«.

Ali i tada je bilo problema za koje optimizam ovidijanskog tipa nije nalazio rješenja. Uspostavom Principata zaveden je monarhijski režim zasnovan na vladavini Princepsa, a gornja klasa je gledala kako se raspada tradicija republikanskih sloboda. Tugovanje za slobodom i bojazan da je monarhijski režim istovremeno znak starosti, rezultira jednom gorkom stranicom Seneke Starijeg (rođenog u republikansko vrijeme), koji beznadno uzdiše za starim republikanskim Rimom i razočaran evocira tragediju građanskih ratova. Po njegovom shvatanju djetinjstvo Rima prošlo je pod Romulom, osnivačem grada, a pod kraljevima mu je prošao pubertet. Kad je počeo odrastati, više nije tolerisao ropstvo pa je, ostavivši dječjačku igru, više volio da se pokorava zakonima nego kraljevima. Prva mladost Rima završena je punskim ratovima, tada mu je ojačala snaga i počela prava mladost. Uklanjanjem Kartage Rim je, napokon, svoju vlast proširio po cijelom svijetu ... dok podjarmivši sve narode i kraljeve nije ostao bez neprijatelja. Slabo koristeći vlastitu snagu dokrajčio je i sam sa sobom. Pocjepan građanskim ratovima i žrtva jedne unutrašnje krize ponovo je potpao pod monarhijski režim i počela je njegova prva starost ...

⁷⁾ Franz Georg Maier, *Isto*, 24. M. Rostovcev, *Isto*, 440, 491.

⁸⁾ *Isto*.

Izgubivši slobodu koju je branio pod vodstvom i na inicijativu Bruta, ostario je i, bez oslanjanja na monarha, nije više imao snage da se brani ...

Upotreba termina »opadanje« (declinacion-inclinare) u vodećim intelektualnim krugovima Carstva I i II st. nije slučajna. Koncept opadanja što ga Ciceron primjenjuje na državu prenesen je i u sferu kulture, pa (Neronovom dvoru bliski) Petronije govori o dekadenciji umjetnosti, Tacit (55—120) i Kvintilijan (35—95) govore o dekadenciji govorničtva (inclinasse eloquentiam), a Plinije (61/2—113/114) o kvarenju običaja (inclinatis iam moribus). Juvenal se vratio staroj varonijanskoj tezi o raskošu kao uzroku svih zala: »gore nego oružje tlačio nas je raskošan život ... Otkad je nestalo rimskog siromaštva nema delikta koji se ne dešava među nama.«⁹⁾

4) *Ranokršćansko priželjkivanje propasti Rimskog Carstva*

Veliki duhovni prevrat vršen u ime ranog kršćanstva dao je novu dinamiku krizi koja je i inače potresala svijet klasičnog doba. Nova religija je ubrzano sticala veliki broj sljedbenika, a dušama progonjenih, okrutno mučenih i kao baklje spaljivanih kršćana morala je vladati ideja o neminovnom kraju Rimskoga Carstva. Ideja o propasti Rima bila je za njih identična sa idejom o kraju svijeta. Pošto odmicanjem vremena kraj svijeta nije izgledao tako blizak, mijenjalo se i držanje prema krizi Carstva, pa su jedni nastojali na izmirenju Carstva i kršćanstva, dok su drugi zjurado nastojali da očekivanu i blisku propast Carstva objasne najavljenim dolaskom Antikrista, otjelovljenog u Neronu (54—68), njihovom prgonitelju. Dva sveta teksta: Knjiga proroka Danila¹⁰⁾ i Apokalipsa, inspirisala su nadu. Danilova knjiga je tumačena kao da će 4 monarhije sukcesivno vladati svijetom i da će kraj svijeta nastupiti propašću četvrte, tj. Rimske Monarhije. Apokalipsa je govorila o »kraju velikog grada, jakog Babilona«, nad čijom sudbinom nariču trgovci. U simbolizmu apokalipse egzegete su vidjele navještenje propasti Rima, najvećeg među gradovima, tj. kraj svijeta.

Istina, ni ova dva autoritativna teksta nisu precizirala kad će doći do nagovještene propasti Rima. Uradio je to, stotinjak godina od Apokalipse mlađi, anonimni kršćanski pjesnik savremenik Marka Aurelija (161—180) i najavio propast Rima za 948. godinu od osnivanja grada, tj. 194/5. g. n. e. Tako, umjesto neodređenog predosjećanja taj bliski kraj postaje religiozna izvjesnost. Pjesnik je izražavao mržnju prema univerzalnom Carstvu u kome se, kao u neizmjernom loncu, pretapaju mnogi narodi, a u caru gledao neprijatelja provincijalaca opterećenih pretjeranim poreskim

⁹⁾ Mazzarino, *Isto*, 21—24.

¹⁰⁾ Napisana između 167 i 165. g. p. n. e.

obavezama. Ideja o potlačenim narodima koja se, na bilo kakav način, javljala u spisima augustovske epohe, pod impulsom nove vjere, u kombinaciji sa izvjesnošću dekadencije i bliskog kraja Rima (i svijeta), stekla je moralnu snagu. A šta će biti onda kad taj kraj dođe?

»Onda ćeš plakati kraljice oholosti, izvoru latinskog Rima: ostavši bez vladarske tunike sa širokim grimiznim porubom — nosićeš crninu; neće više biti slave za tvoju oholost niti ćeš, nesretna moći da se buniš, jer ćeš biti povijena. Nestaće slave tvojih legija. Gdje će onda biti tvoja snaga? Koja zemlja će tada biti tvoja savezni ca? ... Zavladaće velika konfuzija na cijeloj zemlji kada se svemogući pojavi na prijestolju da sudi živim i mrtvim cijeloga svijeta ... Zbog nemilosrdnosti roditelja tada, u očaju, neće mariti za svoju djecu ni djeca za roditelje. Čuće se samo škrgut zuba ..., zemlja će se otvoriti i gradovi će u nju propadati, ... nastupiće kraj svijeta, posljednji dan, ... sud boga neumrloga ... Nemilosrdna srdžba okreneće se ... protiv Rimljana, ... vrijeme će biti krvožedno ..., život nesretan. Zlo po te italska zemljo koja nisi shvatila odakle si, bijedna i nedostojna, izbila na svjetlost sunca da bi ponovo bijedna pala na istom mjestu i konačno stala pred Sudiju budući da si sama nepravedno sudila ..., Gigantske ruke zbacije te s tvoga prijestolja, ... iščežućeš spržena naftom, asfaltom i jakom vatrom i bićeš prah vijekovima i čuće se veliki uzdah bola i škrgut zuba i kako se udaraš u bezbožna prsa ... Jer nekad cvatuće Rimsko Carstvo ... je iščezlo ... Kad sve ovo bude učinjeno on (Antikrist) će doći na Rim koji se oholi ... Ispunićeš 948 godina kada se sudbina obori na tebe, ostvarujući brojnu vrijednost tvoga vremena ...«¹¹⁾

Prezir prema Carstvu ispoljavao je i Komodijan (Comodinus), značajan pjesnik iz III st. U epu »Carmen apologeticum«, napisanom, možda, oko 260. g. on ozbiljno uzima poziciju Germana, tada najznačajnijih neprijatelja Rima. Germani su mu »progonitelji bogohulnih progonitelja kršćanstva«, izvršiooci božje presude. S prezirom spominje pagane koje su varvari zarobljavali, dok sa simpatijom gleda na bratimljenje gotskih invazora sa kršćanima. Gotskom kralju Knivi dao je ime Apolion, izvučeno iz Apokalipse.¹²⁾ Varvarska invazija ulazila je u apokaliptičku sliku kraja Carstva u bliskoj budućnosti:

¹¹⁾ Mazzarino, *Isto*, 26—29.

¹²⁾ Mazzarino, *Isto*, 35—36. Apolion (ili Istrebitelj) iz Apokalipse je »car anđela bezdana« dodijeljen za starješinu ogromnim skakavcima koji su »kao konji spremljeni za boj«, sa ljudskim glavama, ženskim kosama, lavljim

»Naše sedmo progonjenje biće početak kraja jer tu je onaj koji se opasuje mačem i već kuca na vrata...; on će učiniti da Goti pređu rijeku i napadaju na Carstvo. S njima će biti Apolion, kralj strašnog imena, koji će oružjem dokončati progonjenje kršćana. Kreće se prema Rimu sa mnogo hiljada ljudi, potčiniće Rimljane po božjem nalogu i pretvoriti ih u zarobljenike... Plakaće tada mnogi zarobljeni senatori...«¹³⁾

5) *Crne slutnje se neostvaruju, ali nespokoјstvo ostaje*

Apokaliptička očekivanja nisu se ostvarila ni u ovim slučajevima. Marka Aurelija naslijedio je sin Komod (180—192), mladi car-pacifista koji je dokrajčio očeva ratovanja s varvarima. Kraj Rima i propast svijeta još jednom su odgođeni, ali je ostala ideja o dekadenciji, pa su stare vladajuće klase koje su poznavale Marka Aurelija smatrale kako je dolaskom na vlast njegovog sina nastalo željezno doba poslije dobre epohe njegovog oca. Senator i historičar Dion Kasije (155—235) izražava shvatanje vladajuće klase kad tvrdi da je imperija, poslije Markove smrti, od zlatne prešla na željeznu, zarđalu. Herodijan, drugi tadašnji historičar smatra da je tek smrću Marka Aurelija otpočela epoha dekadencije Carstva.

Dekadencija se ovoj dvojici pagana predstavljala sasvim drukčije nego spomenutom anonimnom kršćanskom pjesniku. Dok pjesniku propast Rima koincidira sa Markovim Carstvom, dvojici paganskih historičara to isto vrijeme predstavlja posljednje zlatno doba Rimskog Carstva. U pjesnikovoj verziji propast Rima je pravedna kazna za poreski pritisak i ratove, a u Herodijanovoj verziji kriza je počela kad je Komod, car pacifista, rimska uživanja pretpostavio ratovima i podunavskim zimama, kad je sklonost rimskim uživanjima postala inspiracija za njegov paradoksalan život — »izvan normalnog«.

Poslije Komoda pet careva je 193. godine pokušavalo da vlada paralelno, pa su uslijedili građanski ratovi. Konfuzija je među mnogim kršćanima neminovno stvorila atmosferu značajnog iščekivanja. Pripremajući se za bliski sudnji dan Montanisti su u Frigiji rasprodavali imovinu i odustajali od braka. U Siriji su se, pod vodstvom nekog biskupa upućivali u pustinju, u susret kraljevstvu božjem. Značajni Tertulijan je molio (pro mora finis« — za odla-

---

zubima, u gvozdanim oklopima, sa repovima kao u škorpiona, a zapovijedno im je »da ne uđe travi zemaljskoj niti kakvoj zeleni ni drvetu, nego samo ljudima koji nemaju pečata Božjega na svojim čelima«, da ljude »ne ubijaju nego da ih muče pet mjeseci«. A sve to dešavaće se uoči Sudnjeg dana. »U te dane tražiće ljudi smrt i neće je naći; i željeće da umru i smrt će od njih bježati«.

¹³⁾ Mazzarino, *Isto*, 38.

ganje kraja. Veliki crkveni pisac Hipolit, također, govori o kraju Rimskog Carstva i svijeta, mada sve to ne očekuje prije petstote godine. Njegov savremenik Ciprijan (205—258) više se interesuje za krizu morala u tadašnjem društvu i posvuda uočava dekadenciju vrijednosti, ravnu smrtnoj presudi. Tako on ustaje protiv stanja u kome se zakon ne primjenjuje, u kome se falsifikuju oporuke, sudija prodaje svoj stav, a dijeljenje pravde razvodnjava nadu u bolje društvo, u kome je »pravo u čvrstom savezu sa deliktom«.

U jednom čuvenom pismu Ciprijan reafirmiše svoje shvatanje o neumoljivoj dekadenciji ostarjelog svijeta koji osjeća starački umor i hladan dodir smrti:

»Moraš imati u vidu da je ovaj svijet već ostario. On sada nema snage koja ga je ranije pokretala... na koju se ranije oslanjao. Iako mi kršćani... ne izlažemo opomene Svetoga pisma i božjih proročanstava, sam svijet već govori za sebe i činjenicama potvrđuje svoje opadanje i propast. Zima više nema obilnih kiša, potrebnih sjemenima ni ljeto uobičajene topline da bi plodovi uzreli, proljetna klima se ne osjeća niti je jesen bogata plodovima. U iscrpljenim rudnicima smanjena je proizvodnja srebra i zlata, opalo je vađenje mramora, jer osiromašene rudne vene daju sve manje. Nedostaje ratar na poljima, mornar na morima, vojnik u kasarni; nema čestitosti u advokaturi, ni pravde u sudu, ni solidarnosti u prijateljstvu, ni vještine u zanatima, ni stege u navikama. Misliš li da jedan tako star svijet zaista može imati energiju kakvu je svježja i nova mladost nekad imala? Neminovno je da gubi snagu sve što se približava kraju... i smrti. Tako sunce na svome zalasku šalje sve manje sjajne i izoštrene zrake..., mjesec je u svome opadanju sve manje sjajan, a stablo, ranije plodno i zeleno, kad mu grane postanu suve, neplodno je i deformisano od starosti. Ti svaljuješ krivnju na kršćane zato što sve opada sa starenjem svijeta mada sigurno nije krivica kršćana ako starima opada snaga, ako više nemaju nekadašnji sluh, brzinu i vid, čvrstoću, srčanost i zdravlje. Ranije su dugovjeki dostizali 800 i 900 godina, a sada dostižu 100 godina... Što se tiče veće učestalosti ratova, teškoća, zabrinutosti zbog oskudica, nerodica, učestalih bolesti koje uništavaju zdravlje, pustošenja koja kuga nanosi ljudima, također znaj da je bilo predskazano da će se zla namnožiti u posljednje vrijeme, da će nevolje uzeti razne vidove kad se približi sudnji dan; kazna rasrdenog boga donijeće sa sobom uništenje ljudi... Ti si, zbog nepoznavanja istine, pogriješio protestvujući da se sve

ovo dešava zato što mi ne poštujemo bogove — dešava se jer vi ne poštujete Boga¹⁴⁾

6) *Grijesi* — »unutrašnji neprijatelj«, opasniji za Carstvo od varvara — »vanjskog neprijatelja«

Ostajući pri tome da je dekadencija predznak kraja Rima i svijeta i još uvijek se ne zalažući za spašavanje Carstva, neki kršćani ipak više ne prihvataju da su u božjoj službi i varvari koji ruše Carstvo. Carstvu lojalni milanski nadbiskup (374—397) Ambrozije ne oduševljava se varvarima niti od njih što očekuje. Komentarišući Isusovo proročanstvo o kraju svijeta (*consumatio saeculi*) on pravi bilans tragedije izazvane hunskom provalom i pokretanjem germanskih naroda, ali ističe i značaj moralne krize kojoj daje biblijske akcente. U Gotima ne gleda nikakve prijatelje kršćanstva već predstavnike divljih azijskih Magoga o kojima je govorio prorok Ezekijel i oni su ti »spoljni neprijatelji«. Gori od njih — »unutrašnji neprijatelji« (*hostes domesticici*): strasti, prvenstveno pohlepa za novcem i vlašću, udaljavaju ljude od prvobitnog puta i prirodno prava i zato im se treba još odlučnije suprotstavljati:

»Nebeske riječi imaju najboljeg svjedoka u nama samima na koje je pao *kraj svijeta*. Kakvi nas ratovi snađoše i kakve kobne vijesti nam se pričaju! Huni su krenuli protiv Alana, Alani protiv Gota, Goti protiv Taifala... Pomjereni iz svojih sjedišta, Goti su od nas u Iliriku napravili prognanike u domovini i još uvijek se ne vidi kraja svemu tome. Posvuda su oskudice, a zaraze se jednako obaraju na ljude i životinje. Čak i mi koji nismo direktno bili žrtve rata nalazimo se, zbog kuge, u istim uslovima kao i oni koji su ga trpjeli. Ukratko: *nalazimo se uoči propasti svijeta* i zato prethode neke svjetske nesreće. Svjetska nesreća je oskudica, svjetska nesreća je kuga, svjetska nesreća je progonstvo... Ali ima ratova koje kršćanin mora prihvatiti: rat protiv gramzivosti i konflikata strasti; unutrašnji neprijatelji su gori od vanjskih...«

Ali tu je i fatalno V st. koje je počelo velikim gubitcima. Rim više nije imao snage da sa svoje teritorije izbacii varvare koji su tamo stvarali svoje države.

U maloj poemi »*Commonitorium*« latinski kršćanski pjesnik Orijenције (Orientius, pjesnik iz V st.), uzroke tadašnjih nesreća svodi na »*primores peccados*« (neumjerenost, zavist, lakomost, laž

¹⁴⁾ Mazzarino, *Isto*, 27—34. Hubert Jedin, *Velika povijest crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972. 223—225.

i osvetoljubivost). Ideja o dekadenciji pretvara se sada u strašnu grižnju savjesti zbog počinjenih grijeha:

»Zašto brojati sahrane u jednom svijetu koji propada, slijedeći opće zakone svega što se gasi. Zašto insistirati na broju onih koji umiru ... dok i sam vidiš kako ti se približava posljednji čas. Sretan je onaj ko može posljednji sud očekivati mirna srca i vedra lica, nakon nevino provedenog života ...«

I drugi (anonimni) kršćanski pjesnik Galije, pišući 416. godine »Carmen de providetia«, sve podešava tako da ideja o »Božjem sudu« i »Nebeskom gradu« dominira razmišljanjem o novijim nesrećama i osudi grešnika:

»Onaj tamo je zbog gubitka zlata i srebra, drugi zbog pokušaja koje mu je odnešeno, zbog ogrlica koje su gotske žene podijelile među sobom. Ali ti što plačeš zbog tvojih pustih polja, zbog napuštene kuće, zbog ruševina tvoga spaljenoga zamka, ne bi li bolje učinio da plačući zbog ... istinskog zla možeš vidjeti ruševine koje postoje u dnu tvoga srca?»

Izbjegnimo da sa pomamnim jadikovanjem protiv sebe izazivamo opravdanu srdžbu božju; ne žalimo se na presudu božju koja iza beskrajnog ambisa nadmašuje osrednjost našega razuma i naše ljutnje.¹⁵⁾

7) Ima li lijeka za »bolesno Carstvo«?

Kršćanski pesimizam se oslanjao na apokaliptičko uvjerenje o sigurnom i bliskom kraju svijeta, najavljenom svetim knjigama koje su sadržavale i prigušeni protest Kristovih sljedbenika, pa su ih paganski autori stoga osporavali. Djela takvih autora kasnije su uništena, a o njima znamo samo onoliko koliko su ih kršćanski autori citirali radi pobijanja. U »Discorso veritiero« nastalom između 178. i 180. godine Celso je pozivao kršćane da poštuju carski kult i brane Carstvo od varvara. Kasnije, u slavnoj polemici »protiv kršćana« (Katà Hristianon), Porfirije Tirski (234 — poč. IV st.) posebno se obara na kršćansko shvatanje o bogo-čovjeku. I njegovo djelo, napisano 269, spaljeno je 448, a sačuvani su samo fragmenti, pa se po onome što je pobijano vidi da je nastojao pokazati kako Danilova knjiga nije nikako mogla biti potvrda za dekadenciju, i neminovan kraj Rimskog Carstva, jer posljednja od četiri svjetske monarhije i nije Rimsko već Seleukidska. Pošto Danilo izlaže napetost između judaizma i helenizma u II st. p. n. e. njegova knjiga ne može predstavljati nikakvo proročanstvo o kraju svijeta.

¹⁵⁾ Mazzarino, *Isto*, 45, 46, 50.

I pored toga kršćanska tradicija nastavlja da u osporavanoj knjizi traži potvrdu o neumoljivoj osudi Carstva. Takvo gledište rezimirano je i u čuvenom Jeronimovom komentaru Danila 407. godine:

»Recimo ono što su svi crkveni pisci prenosili: na kraju svijeta, kad Rimsko Carstvo moradne biti uništeno, biće deset krajeva koji će podijeliti rimski svijet.«¹⁶⁾

Kad je ovo Jeronim pisao, Carstvo je već jedno stoljeće bilo kršćansko. Car Konstantin, gospodar Rima od 312. godine obratio se kršćanskom bogu pred kraj života i napustio paganstvo. Tradicionalisti su i prije toga kršćanstvu pripisivali krivicu za krizu država. Oni nisu više otvoreno protestovali protiv kristijanizacije države, ali su, prema starim astrološkim računima, vijek kršćanstva ograničavali do 365. godine.¹⁷⁾

Ideja o dekadenciji koja je za kršćane već bila stvar biblijske egzegeze, pretvara se kod pagana u opsesivnu brigu za spašavanje bolesnog Carstva. »Carstvo je bolesno« i prema ocjeni Julijana Apostate koji se trudio da u zapuštenu tradiciju uvede nove sadržaje ne bi li ga nekako osposobio da preživi. Takva shvatanja dijeli i anonimni Konstantinov kritičar koji neimenovanom caru, možda Konstanciju II, upućuje prijedloge za reformu ekonomije i birokratskog aparata. Njegovo djelo svjedoči kako je ideja o dekadenciji Carstva bila razvijena i kod ljudi privrženih Carstvu, koje je još uvijek jednako bilo predmet bezgranične ljubavi i bezgranične mržnje. Zabrinuti anonimni autor je želio da njegova država iskoristi svoje posljednje demografske mogućnosti koje su se na selu, prema tome i u vojsci, jako smanjivale u to opasno vrijeme kada su varvari, kako je zapisao »urlali naokolo i sa svih strana nadirali preko naših granica«.

Prije kraja IV st, pisao je i *Vegecije* (Flavius Vegetius Renatus) koji, mada formalno kršćanin, izražava mučno osjećanje kao da se poslije 375. godine nešto veliko izgubilo. U djelu »*Epitome rei militaris*« i on zastupa mišljenje da je dekadencija Carstva uslijedila kao posljedica dekadencije vojske. Kod njega je riječ »legija« magični lijek za sve, a stara legionarska disciplina bi spasila zemlju od propadanja. Kriza Carstva po tome potiče zapravo od neosjetljivosti veleposjednika koji izbjegavaju da u vojsku šalju svoje najbolje kolone, a umjesto njih šalju trećerazredne elemente koji ne mogu da se adaptiraju čak ni na poljske radove.¹⁸⁾

---

¹⁶⁾ Mazzarino, *Isto*, 39.

¹⁷⁾ Još od uvođenja cezarijskog kalendara sa godinom od 365 dana počeo se pridavati značaj ciklusima od 365 godina, poslije kojih zajednice umiru ili se obnavljaju.

¹⁸⁾ Mazzarino, *Isto*, 39, 43, 48.

II

8) Srednjovjekovni autori o propasti antičkog svijeta

Još od početka srednjeg vijeka bilo je potrebno da se propast antičkog svijeta objasni sa kršćanskog stanovišta. Pobjedivši paganstvo na ideološkom planu, kršćanska ideologija je nastojala da propast staroga svijeta potkrijepi razlozima koji veličaju njenu pobjedu. U tom smislu radili su i prvi kršćanski teoretičari — traktatisti iz perioda kasnog Carstva — koji nabacuju, uglavnom sve što će u srednjem vijeku biti predmet dalje razrade. Ambrozije je govorio o »spoljnim neprijateljima« — varvarima — i »unutrašnjim neprijateljima« — grijesima. Orijenције u »Commonitorium«-u i Anonimus u slavnoj »Carmen de providencia« (kao i Ambrozije) stavljaju u prvi plan »unutrašnje neprijatelje«. Ideja o dekadenciji, izrasla na osjećanju krivnje, pretvorila se u ideju o grijehu i kazni. Ključ za objašnjenje propasti starog svijeta nalazio se, prema Augustinu (354—430), u borbi dvaju svijetova: nebeskog i zemaljskog, a pobjeda je, razumije se, mogla pripasti samo nebeskom svijetu i božja država se nametnuti zemaljskoj (Rimu). U prvim knjigama »De civitate dei«, Augustin pokazuje neosnovanost paganskog shvatanja da su uspjesi i veličina Rima zavisili od zaštite bogova i poštivanja idola. Veličina je izvojevana zahvaljujući valjanosti rimskoga oružja, hrabrosti vojnika i znalacki organizovanoj osvajačkoj politici koja je, djelujući saglasno sa objektivnim okolnostima, postizala uspjehe. Pozivajući se na istoriju dokazivao je kako molitve bogovima nikad nisu uspijevale da spriječe nesreće dosuđene Rimljanima.¹⁹⁾ A nesreće su dolazile i kao posljedica starosti svijeta. Na kritike da Rim propada u kršćansko vrijeme, Augustin je, odmah poslije Alarikovog ulaska u Rim (410) u jednoj propovjedi odgovorio:

»Čudi te što svijet propada? Čudi te da je svijet ostario? Za čovjeka je jasno: rađa se raste i stari. Mnoga zla izbjegaju u starosti. Kad čovjek ostari... pun je bolesti, kad ostari svijet pun je nesreća... Paganin primjećuje: Rim umire u kršćansko vrijeme. Ne, Rim ne umire: bio je bičevan, a ne mrtav, bio je kažnjen, a ne uništen. Rim neće umrijeti ako ne propadnu Rimljani. A oni neće propasti ako hvale boga — propašće ako hule. Šta je Rim ako ne Rimljani? Ne radi se o stijenama, o drvetu, o visokim kulama i dugim zidovima. Oni su podignuti da budu uništeni. Čovjek graditelj stavio je kamen na kamen, a rušitelj odvojio kamen od kamena. Jedan čovjek je načinio sve stvari, a drugi ih je srušio...«

¹⁹⁾ G. G. Majorov, *Formiranje srednjovjekovne filozofije*, Grafos, Beograd, 213—214.

U »Državi božjoj« on zastupa mišljenje da se bijes varvarskih naroda i varvarska okrutnost prilikom ulaska u Rim ne mogu upoređivati sa okrutnostima i štetama rimskih građanskih ratova.²⁰⁾

Dodavanjem novih i nijansiranjem ranijih argumenata ostali autori će samo učvršćivati iznesena shvatanja. Napadi će biti upereni protiv poražene paganske ideologije, a paganstvu će se pripisivati mnoge mane koje, povezane sa svakodnevnim frazama o kvarenju običaja, odjekuju kao glavni uzročnik propasti Rimskog Carstva. Ovom uzročniku »unutrašnje prirode« Orozije dodaje i kaznu božju:

»Poslije toliko povećanog huljenja koje je ostajalo bez ikakve kazne, na grad je pala dugo odgađana kazna božja. Došao je Alarik, opsjeo i zaposjeo terorisani grad (Rim), a ranije je naredio da se netaknuti i mirni poštede svi koji su se sklonili u svete crkve. Svojima je naredio da se, pljačkajući, uzdržavaju od prolijevanja krvi...«

Ovaj španski svećenik izbliza je poznao varvare i kako kaže »morao ih izbjegavati jer su bili opasni, laskati im jer su bili gospodari, moliti ih iako su bili vjerolomni, pribjegavati im iako su podvaljivali«, znao je i za pustošenja i strahote koje su posijali na svom putu i po zaposjednutim provincijama, ali mu je sve to izgledalo ništavno prema velikom hodu istorije. Njegovo djelo »Adversus paganos«, dovršeno 417, satkano je od objašnjenja kazne božje. Krivicu za sve što je snalazilo svijet pripisivao je paganizmu. U takvoj interpretaciji svaki grijeh Rimljana popraćen je odgovarajućom kaznom božjom, a varvarske invazije su najočiglednije među njima: na Valerijeve progone kršćana došla su varvarska pustošenja, uslijedila je kazna i za Dioklecijanova progonstva, bogohulni Julijan izgubio je život i rat s Perzijancima, Valens je izgubio rat s pobunjenim Gotima i živ spaljen, Radagais, Got ali paganin, poražen je uz božju intervenciju, Konstantinovo djelovanje je božji udarac po paganima, Alarik, Got ali kršćanin, uspio je da zaposjedne paganski Rim itd. Orozije je uvjeren da je bog kaznio i Stilihona, čiji sin je smišljao progonjenje kršćana i Stilihonovog pjesnika Klaudijana zato što je bio »paganus pervicacissimus« — veoma tvrdoglav paganin. Kazne za pagansku pokvarenost, izopačenost i sve ostalo dešavaju se već na ovome svijetu i neminovno će dovesti do propasti Rimskoga Carstva. Rušenjem Carstva varvari će sprovesti volju božju. Stoga Orozije pokazuje razumijevanje za varvare i ne isključuje mogućnost da njihove vođe nekad budu ocjenjivane kao veliki kraljevi, osnivači romansko-germanskih država. On nastoji da umanji veličinu Alarikove pljačke Rima

²⁰⁾ Mazzarino, *Isto*, 65.

i podvlači nesrazmjer između dvogodišnjih varvarskih nasilja i dvjestogodišnjih rimskih nasilja u Španiji, pa ističe kako ima Rimljana koji više vole da kao siromasi žive u slobodi među varvarima, nego da podnose poreske terete živeći među Rimljanima.

»Budući da su nakane božje nedokučive i neizrecive, da ih sve ne možemo znati niti možemo izložiti one koje su notorne, reću ukratko samo da kazna boga sudije, na bilo koji način da dođe, pada pravedno na one koje po- gađa, a da i ne znaju zašto ...«

Sa ovakvom pretpostavkom ideja o dekadenciji svodi se na minimum, reducira se na čisti grijeh kažnjiv po božjoj odluci. Ideja o kazni božjoj dovela je, na odgovarajući način, do novoga stava kršćana prema varvarskim invazijama. Polovinom strašnog petog stoljeća, Salvijan iz Marselja podvlači princip da Romani ispaštaju kaznu za svoje grijehe, prema božjoj odluci, i da su varvarske pljačke podnošljivije od rimskog utjerivanja nameta. Ovo, razumije se, nije puka retorika, jer se i inače zna da su provincijalci od vremena rimskog poraza kod Hadrijanopolisa (378) pozivali varvare da ih oslobode plaćanja poreza. Ovdje treba podsjetiti i na Rimljanina koji je polovinom V st. govorio Prisku kako više voli živjeti na hunskoj nego na carskoj teritoriji gdje se zakoni ne primjenjuju jednako na sve građane.

Orozijeva historiografska koncepcija, osvijetljena Augustinovom »Božjom državom« podizala je most između kršćana i varvara. Svi kršćani, naravno, nisu priželjkivali varvare, ali su svećenici i kada nisu bili varvarofili, posredovali između njih i Rimljana (papa Lav I sastajao se sa Atilom, sv. Severin sa Odoakrom i kraljem Ruga itd.). Čak i oni koji su trpjeli od varvara prihvatili su to kao poslanje božje. Kartaginski biskup Quodvultdeus, koga je Genzerik prognao 439. godine pretskazuje (u jednoj propovjedi) skoro iščezavanje varvara (Vandala), ali ne dovodi u pitanje opravdanost nevolja koje su s njima došle u Afriku pa pogodile i katoličku crkvu. U propovjedi »O varvarskom vremenu«, kaže:

»Vidim, shvatam, posmatram: tebe bačenog u ovo more, jedna veća riba je progutala. Domalo će doći druga, još veća riba, da proguta onu koja guta, da oduzme onome ko oduzima, da otme onome ko otima. Tvoje patnje su, zaista opravdane ... ali si vidio i vidječeš patnje i onoga koji otima drugima. Ovaj bič kojim smo bičevani neće uvijek trajati: u rukama je svemogućega ...«

Istina, njegove nade bile su iznevjerene, jer su Vandali ostali u Africi i bili su nasiljniji, pa je biskup Viktor di Vita ustao (488/9) protiv beskorisnih simpatija prema njima.

Ali, ostavimo po strani pitanje simpatije ili antipatije, jer su teški događaji poslije svrgavanja Romula Augustula (476) i Odoakra (493) svima postavili pitanje kakvo držanje da se zauzme pre-

ma varvarima? Ideja o dekadenciji morala je biti zamjenjena idejom o kolaboraciji Rimljana i Gota. »Veličanje Gota«, po Kasiodoru znači »čuvanje civilizacije«. Ablabio, drugi značajan predstavnik tadašnje rimske kulture, istraživao je stare gotske legende ne bi li našao zajedničke tačke rimske i gotske istorije. Pristupilo se svjesnom falsifikovanju istorije, pa se izmišljotina (u *Historia Augusta*) da je car Maksimin (235—238) gotsko-alanskog porijekla pretvara u neospornu tradiciju, a Kasiodor ističe da je Alarik pobijedio Stilihona i natjerao ga u bijeg prema Polenciji (402). Usvajajući jednu Oroziju predaju, Kasiodor nalazi načina da podvuče Alarikovu pobožnost. Tako, malo po malo, slabi sjećanje na tragičnu 410. godinu i na zaposjedanje Rima koje je savremenici izgledalo kao predznak propasti svijeta. Orozije i Augustin, savremenici dramatičnih događaja, nastojali su da i u njima otkriju božju kaznu za paganska nedjela. Goto-Alan Jordanes, ponovio je (551) Kasiodorove pohvale Alarika i isticao kako za Alarikove pljačke nije u Rimu bilo nijednog požara itd.

Ni kasnije, tokom cijeloga srednjeg vijeka, nije u shvatanjima bilo nikakva napretka i na prošlost se jednako gledalo augustinijskim i orozijanskim očima. Umjesto težnje za ispitivanjem i rekonstrukcijom prošlosti dominirala je, uostalom, želja za interpretacijom božjih odluka, pa iz augustinijskog okvira nije ni trebalo izlaziti.

Ipak, dijalog o propasti Rima, započet od Augustina teče preko Grgura I (590—604) i ne prekida se osnivanjem novog carstva na Zapadu (800). U XIII st. Aleksandar Minorita podsjeća da je Rim, glava crkve, bio zaposjedan i plijenjen od strane varvara i nevjernika, prvo od Alarika, zatim od Genzerika i Totile, konačno i od Odoakra. Više nije ni bitno šta iza čega slijedi, pa i on Odoakra koji je ušao u Rim 476. stavlja iza Totile koji je zaposjeo Rim 70 godina kasnije (546). Njemu je najvažnije da je, pored svega toga, »ipak nastavilo da se na zemlji uvećava kraljevstvo našega gospodina Isusa Krista koje nikad neće imati kraj u vječnosti«.

Poslije 800-te godine problem kraja antičkog svijeta postepeno se zapravo pretvara u problem translacije Carstva, istorija Carstva i crkve se povezuje, a žig epohi daje višestoljetna borba oko vjerodostojnosti Konstantinove darovnice (nastale prije 778. godine). Njezinom kritikom proslaviće se Leon di Verćeli (Leone di Vercelli) još 1001. godine Konstantin i Julijan, dva oprečna rimska cara, dominirala su srednjovjekovnom fantazijom: prvi hvaljen drugi osporavan. I mada su na dnevnom redu sve više pitanja crkve zahvaćene svjetovnim duhom simonije i korumpiranosti, čar iščezlog Rimskog Carstva je i dalje neodoljiv, pa se raspravljalo i o uzrocima propasti te veličine, jedinstvene u istoriji svijeta.

Poseban aspekt kraja antičkog svijeta, u njegovoj vezi sa arapskim invazijama, osjetio se u Španiji tokom rekonkiste (re-

conquista). Rodrigo de Toledo je veličao (XIII st.) slavne tradicije pobjedničkog i plemenitog gotskog naroda kome se predala Azija i Evropa, pred kojim su Vandali pobjegli u Afriku. S njegovim glasom kao da se obnovilo Jordanesovo veličanje Gota koji Rodrigu izgledaju istinski gospodari antičkog svijeta. Akcentujući dramu arapskih invazija Rodrigo umanjuje dramu kraja Rimskog Carstva, a njegovo očajanje nad gotskom propasti u Španiji dolazi kao suprotnost jadikovanjima sv. Ambrozija prije 8—9 stoljeća, zbog pobjede Gota nad Carstvom.

Ni vizantinska interpretacija krize Carstva nije unaprijedila istorijsku misao, jer se, uglavnom, zadržavala oko razmatranja promjenljivosti sudbine. Veliki vizantijski historičar Prokopije, u Tajnoj istoriji (Anekdota, 550) predstavlja Justinijana kao poglavara demona, a u istoriji ratovanja s Gotima jasno kaže kako je promjenljivost i nestalnost sudbine dovela do krize Carstva i, kasnije, do Belizarove restauracije rimske vlasti. Problem krize ostao je aktualan za vizantijsku historiografiju i poslije Prokopija, što svjedoče žive polemike protiv Zosima — u korist cara Konstantina.

Tek arapski svijet je u Ibn Haldunu dao historičara superiorne misli. Praveći rezime arapske kulture (XIV st.), koja se kretala u nastajanju i propadanju različitih nacija i dinastija, on je dekadenciju uopšte povezivao sa sjedilačkim načinom života, nasuprot nomadskom životu koji podstiče snažnu plemensku isključivost i osvajanje. On zapaža da vojna nadmoć, tamo gdje se javljala, i nije bila toliko tehničke koliko društvene prirode, jer kada su dvije strane potpuno jednake po broju i snazi pobjedu odnosi ona koja je bolje prilagođena nomadskom životu. Krizu Istočnog Rimskog Carstva koja je kulminirala bitkom na Jarmuku (636) i zaposjedanjem Aleksandrije (646) on je studirao i u okviru religijskih vrijednosti i ideala koji oživljavaju duh isključivosti, a njegovo objašnjenje kraja antičkog svijeta jedina je sociološka interpretacija ovog problema koju je dao srednji vijek. Iz svega bi slijedio zaključak da je bitka na Jarmuku bila posljednji akt antičke civilizacije načete gotskim invazijama i da se odlučujući faktor rimske krize izrazio u religijskom neprijateljstvu nestorijanske Sirije, odnosno monofizitskog Egipta, protiv Carstva. Ni sam Ibn Haldun možda nije bio zadovoljan zaključcima koji su se namekali: dobro je znao da će kako vizantska, tako i muslimanske države propasti »kad bog bude tako htjeo.«²¹⁾

²¹⁾ Mazzarino, *Isto*, 52—64, 68—73. M. Bloch, *Feudalno društvo*, Naprijed Zagreb 1958,

III

9) *Renesansni pogledi na stari problem*

Modernije shvatanje istorije moralo je da sačeka novo doba koje vraća vjeru u čovjeka i, sa željom da uživa u zemaljskim dobrima, predstavlja suprotnost etici kakvu je razvijao srednji vijek. Promjene u shvatanjima izazvao je unutrašnji impuls podstaknut produkcijom i podržavan injektiranjem bogatstva izvlačenih iz pomorske i kolonijalne ekspanzije. Nova građanska klasa je snažno reagirala protiv idealizma srednjeg vijeka i morala da se nosi sa kršćanskom ideologijom prije nego je izgradila svoju, pa je izlaz tražila u osloncu na antičku kulturu. Istina, i ta je krajem antike bila reducirana na uži krug i tako postala inferiorna prema mladoj i progresivnoj kršćanskoj kulturi koja je krajem srednjeg vijeka već pokazivala znake zamora, pa su nove snage, mimo nje tražile zastavu u humanizmu oslonjenom na antičku kulturu.

Humanisti ističu da su promjene izazvane seobom naroda i uništavanjem antičke kulture unazadile Zapad. Petrarka (1304—1374) je žalio zbog iščezavanja »finih duša« koje su Rim bile podigle »tamo gdje se nalazio«, a propast Rima objašnjavao prvenstveno nestankom velikih ljudi. On sam živio je poput antičkih ljudi: pisao je pisma Ciceronu i aristokratski prezirao svoje vrijeme — vrijeme nove klase trgovaca i bankara. Pitaju ga zašto se odvojio, zašto nema veze sa životom, zašto živi poput antičkih pisaca, zašto ne piše narodnim jezikom? »Zato«, odgovara, »što mi se ova epoha ne dopada« (quia aetas ista mihi semper displicuit). Humanisti su produbili shvatanja o propadanju Carstva, a rasprave o tome vodile su teškim sukobima među njima. U raspravljanje se uvode i novi termini, pa Leonardo Bruni, 1441. govori o »posrtanju« (vacillacio), a njegov slavni oponent Flavije Bjondo (Flavio Biondo), 1453. godine o »opadanju« (inclinatio) Carstva. Bjondovo glavno djelo i naslovom (Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades tres) sugeriše cezuru između antičkog svijeta i srednjeg vijeka, o čemu je prije govorio Nikola Kuzanski (1401—1464).

Sada na prvo mjesto izbijaju zahtjev za periodizacijom istorije. Flavije Bjondo smatra da je opadanje Carstva (inclinatio) počelo sa Alarikovim osvajanjem Rima koje (umjesto u 410) pogrešno stavlja u 412. godinu. Problem uzroka propasti Carstva došao je na drugo mjesto: smatrali su da se u nekim slučajevima radilo o veoma dalekim uzrocima (gubitak republikanskih sloboda), dalekim (progonstvo kršćana, prenos prestolnice u Carigrad) i najopštijim uzrocima (vječna nestalnost sudbine kraljevstva). Neki od mogućih uzroka (kao proganjanje kršćana) preuzeti su od Orozija, mada je razlika između Bjonda i Orozija značajna. Prema Oroziju, svako progonstvo je popraćeno odgovarajućom božjom osvetom, prema Bjondu, progonstva uopće, a ne neko određeno progonstvo,

mogući su, ali daleki uzrok propasti Carstva. Uključivanje cezarizma među uzroke više je petrakistička nego orozijanska ideja, ali i Bjondo prihvata da je gubitak republikanskih sloboda vodio pogoršanju moralnog života i doprinio dolasku gorih tipova. Za Bjonda, kao i za Orozija, Stilihon je veliki protagonist »fatalnog doba« koje je počelo Alarikovom pljačkom Rima. Stilihon je za obojicu perfidan čovjek, mada mu Bjondo ne osporava majstorstvo u vojnoj vještini. Ukratko, Bjondo u rekonstrukciji propadanja Rimskog Carstva ima jasno kritički stav prema prethodnim autorima, pa i prema Oroziju koji mu je polazište. Zato njegovo djelo počinje lamentacijom nad nedostatkom izvora iz epohe propadanja.

»Kad je Rim bio velik, sjaj mu je išao paralelno sa cvjetanjem poeta, istoričara i oratora koji prate njegov razvoj. Čim je počela kriza i opadanje moći Carstva, iščezli su pjesnici, istoričari i oratori. Imamo spomenike o njegovoj veličini i slavi kao da takvog nikad nije bilo na zemlji... ali velikom tamom je obavijena njegova propast. Mi kažemo da je vrhunac Carstva bilo doba Teodosija I. i deset godina vladavine njegovih sinova: Arkadija i Honorija. Iako je pretrpjelo mnoga rušenja i zla Carstvo je bilo restaurirano i dovedeno na svoj veličanstveni nivo. Ali deset godina Arkadijeve i Honorijeve vladavine, poslije Radagaisovog poraza... dostojanstvo Carstva je, s provalom varvara, zapalo u dekadenciju, prvenstveno od Alarikove provale... Treba odbaciti shvaćanje po kome je dekadencija (*inclinatio*) počela još ranije, pod diktaturom Julija Cezara. Naprotiv, Rim je pod mnogim carevima uvećavao svoju moć... Na isti način može se dopustiti da je prenos prestolnice u Bizant bio daleki uzrok buduće dekadencije, ali se ne može prihvatiti da je to početak dekadencije.«²²⁾

Od ideja o dalekom porijeklu rimske dekadencije Bjondo ističe onu koja početak otkriva u neredima nastalim zbog iščezavanja republikanskih sloboda pod Cezarom, budući da sa slobodama iščezavaju i vrline dobrog, svetog i urednog života. Zbog vladavine samo jednoga iščezao je strah pred zakonom, prvaci su sumnjali u vrline i više su voljeli divlje nego snažne, beznačajne nego dobre, poročne nego karakterne i svete. On ne odbacuje ni stavove o oronulosti i starosti Carstva, ni stavove da je Rim propao po zakonima iste fatalnosti koja je uništila narode i države približno iste veličine (Babilonija, Kartaga, Makedonija itd.). Prihvata i Orozijev stav da se ne treba čuditi što je Rim rođen kao rob, pod kraljevima izgubio slobode stečene pod konzulima, spaljen od Gala 360. g. p. n. e., čudesno oporavljen rastao i bogatstvom nadmašio

²²⁾Mazzarino, *Isto*, 78.

susjede, napokon pocjepan građanskim ratovima, svoje 700-te godine došao pod jaram samo jednoga gospodara — Cezara. Prihvata i da je religiozna indiferentnost Rimljana doprinijela propasti njihove države. Rimski carevi su okrutno progonili kršćane pa ih ni božije opomene nisu navele da od toga odustanu i stoga je, poslije deset progonstava, došla kazna božja koja je bila uzrok propasti Carstva. Izvršavajući volju božju, Konstantin je premjestio državni centar i time oslabio Rim kome je bilo suđeno da se odmah svede ni na šta. Bilo da zavisi od jednog ili svih navedenih uzroka, dekadencija je počela gotskom invazijom Rima.

Prije nego je Bjondo napisao »Historiarum ab inclinatione decades«, u Italiji je, preko Leonarda Brunija Aretina (1370—1444) postalo poznato i Prokopijevo djelo. Pa ipak je Bruni prešutio ime velikog vizantskog historičara, koje je kasnije istakao Bjondo. Brunijevo djelo »De bello italico adversus Gothos« redigovano je 1441. godine i naliče je, ako ne i plagijat Prokopija. Prokopije zahvata kretanja od 476. godine i samo kratko se osvrće na Alarika i Atilu. Bruni također uočava značaj 476, ali u »posrtanju« (vacillatio) Carstva vidi jedno poglavlje italijanske istorije. Krize varvarskog doba, po njegovom mišljenju, nemaju katastrofalan karakter, jer se u italijanskoj istoriji iz smrti obnavlja cvjetanje života. On se u »Talijanskom ratu protiv Gota« tješi mislju da je Italija, poslije velikih nevolja, izišla kao pobjednica nad strancima i nastavila kao veoma jaka na kopnu i moru, da u njoj i dalje cvjetaju sjajni gradovi velikog bogatstva i velikog ugleda... Iz svega slijedi da se ne treba ni žaliti zbog onoga što se ranije dešavalo. Kraj rimskog svijeta izgledao mu je kao jedna talijanska kriza koja počinje od 445, preciznije od ubistva Valentinijana III u Tor Pignattara.

Poslije smrti Valentinijana III koji je umro, zna se, od ruke svojih, Zapadno Carstvo je počelo da posrće, da se gasi. U to vrijeme u Italiji su bile velike skupine stranih vojnika koje je već Valentinijan III pozivao protiv Atilinog terora, a poslije su se udružili s Rimljanima protiv Vandala. Vidjevši ovu veliku krizu i posrtanje Carstva, varvari su se ohrabрили da zatraže trećinu polja... Patricije Orest nije pristajao na njihove zahtjeve pa su ga vojnici ubili i, slijedeći Odoakra, stigli do Rima i svrgli Orestovog sina Augustula. Preobraženi u gospodare zemlje sebi su dodijelili trećinu polja. Došavši tako do gospodstva, Odoakar je, u ime vojske, vladao... proizvoljno.²³⁾

Za razliku od Flavija Bjonda kome 410 (kod njega pogrešno 412) godine, Alarikovom pljačkom Rima, obilježava početak dekadencije Zapadnog Carstva, Bruni svoju pažnju koncentriše na 20

²³⁾ Mazzarino, *Isto*, 82.

posljednjih godina Carstva, valjda da što bolje istakne ono što bi Polibije nazvao »vanjskim uzrokom« propasti Rima. Bruni je duboko asimilirao omiljenog autora Polibija, pa je i sam razmatrao »unutrašnje uzroke«. Za njega je (kao i za Petrarku i Bjonđu) »unutrašnji uzrok« propasti udaljen, pa naglašava značaj gubitka sloboda za rušenje antičkog svijeta. Formula koju izlaže u »Historiae Florentini populi« je jasna:

»Rimsko Carstvo je počelo opadati kad je carsko ime, kao kakva ruševina palo na Rim. Za carsku vladavinu tipično je eliminisanje boljih: carski dvor je rađe prihvatao beznačajne nego jake, ulizice nego ljude od akcije, a prelazom vlasti u ruke gorih... prouzrokovano je rušenje Carstva«.

Posljedica nove osjetljivosti prema problemima rimske krize jeste i definitivni pad jednoga mita koji je već odavno napadan sa svih strana — mita o Konstantinovoj darovnici.

Sumnje u vjerodostojnost »Darovnice« formulisane su u Rimu još od strane Otona III (983—1002), a posebno od XII st. Napokon je stara legenda i srušena pod kritikom Nikole Kuzanskog (1432) i definitivno pod kritikom Lorenca Vale (Lorenzo Valla). Malim Valinim djelom (»De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio«) nije samo dokazana lažnost jednog dokumenta, već je, u izvjesnom smislu, oboren i mit o caru koji je značio najjaču podršku trijumfu kršćanstva i srednjovjekovne ideologije. U zamišljenom protestu Senata i naroda rimskog protiv Konstantina, Valin imaginarni govornik kaže:

»Ti Konstantine nemaš nikakvog prava na rimski narod. Julije Cezar preuzeo je vlast nasiljem. August ga je oponašao u tom grijehu i zagospodario gušeći opozicione stranke. Tiberije, Kaligula, Neron, Galba, Vitelijan, Vespazijan i ostali dokončali su našu slobodu istim ili sličnim metodama. Ti sam zavladao si ubijajući i progoneći druge. Ostavljam po strani to što nisi ni rođen u zakoni-
tom braku...«

Odbacivanjem mita o Konstantinu interes se koncentriše na drugog, u srednjem vijeku ignorisanog, ako ne i ocrnjivanog cara Julijana (361—363) kome su kršćanski autori dali pridjevnik Apostata (Otpadnik), a renesansa mu ukazivala posebnu pažnju zbog njegovog nastojanja da se podstiče klasična kultura.

Kritikovanje Konstantina preraslo je u kritiku carstva uopšte i omogućilo realističniju ocjenu romansko-varvarskih kraljevstava:

»Ako je bilo naroda i gradova (a znamo da ih je bilo) koji su, napušteni od cara za vrijeme varvarskih invazija, imali potrebu da se predaju kraljevima pod kojima

su pobijedili varvare, da li su kasnije bili dužni da svrgnu ove kraljeve s prijestolja? Jesu li bili dužni da na privatne građane svedu njihove sinove iako su bili preporučljivi kao kraljevi po tradiciji otaca ili po ličnoj vrijednosti? Jesu li bili dužni da se vrate Rimskom Carstvu?»

Sve to vodilo je, naravno, kritici srednjovjekovne ideje o translaciji, pa je i za Lorenca Valu istinski car Grk, a Karolinško Carstvo tek papska tvorevina.

Poslije kritike Konstantinove darovnice u XV st., jako je kritikovano Justinijanovo zakonodavstvo u XVI st. *Tribonijan* je optužen da je interpolacijama mijenjao smisao rimskih zakona. Otkrićem interpolacija u Justinijanovom kodeksu otkriveno je i svjesno udaljavanje kasnog Carstva od strogih linija klasičnog zakonodavstva. Odjek tadašnjih napora da se objasni rimska dekadencija bio je ogroman, a u jednu formulu ga je sažeo humanista, pravnik i teolog *Antonio Augustin* (1517—1586), biskup španskog grada *Leride*, kad je 1583. napisao:

»Slobodu i vlast nad provincijama Rimljani su izgubili kad su se udaljili od starih običaja i institucija, kad gori nisu imali skrupula u mijenjanju zakona... Bolje i ne spominjati Tribonijana za koga svi imaju gotovu optužnicu o potkupljivosti koja bi se mogla... sažeti u riječi: »Fixit enim leges pretio«.

Uzrok krize i propadanja Rimskog Carstva tražen je i u gubitku republikanskih sloboda i u formiranju apsolutističkih i despotičkih vlada koje će ga upropastiti. Kritika je, istovremeno, bila uperena i protiv srednjovjekovne monarhije koja je gušila individualne slobode, pa će kasnije postati slogan napredne buržoazije, kad se bude borila za individualne slobode. Ukratko, prema sudu renesansnih mislilaca, propadanje (*inclinatio*) Rimskog Carstva je posljedica udaljavanja od starih običaja, što je — u izvjesnom smislu — suprotno današnjem shvatanju, jer mi više volimo da u krizi jednoga društva vidimo nesrazmjernu između novih zahtjeva i stare tradicije, a preporod i jeste u vanjskoj vjernosti tradiciji kao Feniksu koji nikada ne umire. Prema *Gvičardiniju* (*Francesco Guiccardini*, 1483—1540):

»Pošto je Rimsko Carstvo oslabljeno, uglavnom zbog izmjene starih običaja, počelo je prije 1000 godina opadati ((*declinare*) sa veličine na koju je bilo došlo uz pomoć divnih vrlina i sreće«.²⁴⁾

²⁴⁾ *Mazzarino, Isto*, 83—85, 181.

10) Pozitivnija ocjena seobe naroda

U XVI st, javila se mogućnost pozitivnije ocjene seobe naroda i kraja antičkog svijeta. Stanovnik germanskog Kelna, grada koji se razvio iz rimske Auguste, *Konrad Pojtinger* (Peutinger, 1465—1547), izdavač *Jordanesa* i *Pavla Đakona* (1515), mogao je shvatiti kako vječna borba, u fatalnom momentu, nameće mrtvi san državama i, misleći na propast Rimskog Carstva, da melanholično kaže:

»Tako umiru kraljevstva i do temelja se ruše carstva jer ništa nije vječno na zemlji« (Sic regnorum interitus, et funditus excisa imperia nihil que in terris perpetuum).

Smatrao je da su invazije stranih naroda, prvenstveno Germana (*conmigrationes exterarum gentium, percipue Germanarum*) izazvale propast Carstva. Tako se, uostalom, mislilo i prije njega. Tada se, još uvijek kao i u srednjem vijeku, branila stara identifikacija četvrte Danilove monarhije sa Rimskim Carstvom. *Melanhton* i *Slajden* (Schleiden, 1506—1556) bili su i dalje njeni značajni zagovorači. Za carske podanike, Rimsko Carstvo je još uvijek postojalo kao carstvo germanske nacije. Pojtingerov prijatelj *Beatus Renanus* (1485—1547) govori o slavi Germana i upoređuje ih sa Rimljanima, a germanske migracije veliča do nacionalnog ponosa:

»Mi smo skloni — pisao je — da se divimo istoriji drugih naroda, a i sami imamo divne primjere koji se... mogu smatrati ne samo dostojnim poznavanja već i opo-
našanja, jer trijumfi Gota, Vandala i Franaka, naši su triumfi. Države koje su osnovali ovi narodi u... rimskim provincijama i u Italiji... za nas su argumenat slave, svejedno što od njih, do danas, nije ostalo ništa osim onoga što su ostavili Franci, uvijek veoma sretni u miru i ratu. Istinu govoreći, ja se ne divim požarima gradova, razaranjima, pustošenju polja, bez čega se ne postižu pobjede ove vrste. Ko god ima srca prezire takve ludosti. Ali općenito znamo da su takvi poslovi cijenjeni i da se iz njih izvodi ukupno plemstvo«.

Tako se tema prelaza od antičkog svijeta na srednji vijek srela sa temom etičkih vrijednosti plemstva za koju bi se moglo reći da je *erazmijanska*. Rimski svećenik *Pietro Corsi* (Cursio) 1534. kada je ključala erazmijanska polemika vjerovao je da Italijane brani od Erazma koji im je osporavao ratničke vrline, na što ga je *Erazmo* upozorio kako hvaleći ratničke vrline Italijana riskira da više hvali Gote nego Italijane:

»Kad sam bio u Rimu, neki eruditi su ozbiljno smatrali da su heroji među Italijanima bili potomci Gota i drugih varvarskih naroda dok su mali, slabašni ljudi, istinski ostaci Rimljana. Nisu tajili da je najveći dio italijanskog plemstva vodio porijeklo od varvarskih naroda«.

Erazmu se nisu dopadali ratnici i nikako nije želio da vrijeđa Italijane negirajući im ratničke vrline, ali sumnja, u svakom slučaju umjerena i humana, da italijansko plemstvo vuče porijeklo od varvarskih rušitelja Rimskog Carstva nalazi se na liniji Beata Renana, za koga su trijumfi Gota nacionalni trijumfi njegovoga naroda.

Konačno, u drugoj polovini XVI st, sudarile su se dvije oprečne ideje, od kojih je jedna govorila o propasti Rimskog Carstva u V st., a druga definisala Carstvo kao četvrtu monarhiju koja će trajati do kraja svijeta. Najslavniji francuski historičar *Žan Boden* (Jean Bodin, 1530—1596) odlučno je ustao (1566) protiv identifikacije Rimskog Carstva sa Danilovom četvrtom monarhijom. Iza slavni strana njegovog »Methodus«-a nalazila se cijela renesansna elaboracija ideje o dekadenciji. Sjena mrtvog Rimskog Carstva usredsređena je na 412 (umjesto 410), 455. i 476. Druge godine bile su, kaže, fatalne za druge narode, kao što su navedene bile fatalne za Rim.

Uprkos enciklopedijskoj kulturnoj formaciji XVI st. ostala je u njemu ukorjenjena astrološka tradicija, pa su nedostižne tajne tzv. fatalnih godina, u kojima se (navodno) formiraju ili propadaju države, razrješavane i uplitanjem zemaljske putanje u istraživanja. *Kopernik* je u »*De hypotesibus*« (1505—1507) formulisao svoju doktrinu o kretanju zemlje i nepomičnosti sunca, a njegov učenik, švicarski astronom *Georg Joachim von Laucher* (1514—1576), poznatiji kao *Retikus* (Rhaeticus), u »*Naratio prima*« obrazložio je doktrinu Kopernikovih sljedbenika (1540—1543) o nestalnosti država:

»Vidimo da sve monarhije počimaju kad se središte ekscentrika nalazi u bilo kojem poznatom mjestu zemljine orbite. Tako je i Rimsko Carstvo, kad je ekscentričnost sunca bila najveća, prešlo na monarhijsku formu, a u mjeri kako se ekscentričnost sunca smanjivala i Carstvo je, stareći propadalo, zatim i iščezlo.«

Ovom doktrinom historija je projicirana u neizmjernost svemira. Nije se radilo o običnom povratku astrologizmu, već o porasloj osljetljivosti za fenomenologiju rađanja i umiranja ljudskih svjetova. Retikusova formula je težila da istorijske cikluse periodizira bez mogućnosti vještačkog produživanja trajanja država i režima. Ovu teoriju kritikovao je *Žan Boden* (u svom *Methodus-u*), mada je i on smatrao da je rađanje i umiranje država deterministički određeno. Umjesto u astronomsku, on je to dovodio u numeričku zavisnost, zasnovanu na savršenstvu broja 496. Njegov račun je pokazivao da je od osnivanja Rimske Republike do Julija Cezara prošlo 496 godina, a isto toliko je trajalo Carstvo od Augusta do Romula Augustula. Astronomsku tezu Kopernikovih sljedbenika Boden je zamijenio starom mistikom brojeva. Danas može izgledati

dati čudno da je XVI st., doba renesanse i reformacije, bilo prožete astrologijom, da su ljudi kao Retikus i Boden istorijske činjenice dovodili u vezu sa astronomskim kretanjima ili kombinacijama brojeva, ali sve je to, ipak, imalo značenje u istoriji ideja o dekadenciji. Boden je o propasti Rimskog Carstva govorio kao o jednoj od tolikih promjena kakve su snašle i bezbroj drugih režima i država (Atina, Sparta, Engleska, Turska). Forme propadanja bile su bezbrojne. Upoređeno sa rađanjima i umiranjima brojnih drugih režima, propast antičkog svijeta pretvarala se u gotovu realnost, u »fatalno vrijeme« koje je trebalo ispitivati u svim njegovim komponentama.²⁵⁾

11) *Levenklav — prvi moderni interpret kraja antičkog svijeta*

Može se reći da je *Levenklav* (Löwenklav) prvi na nov način inicirao (1576) proučavanje problematike kasnog Rimskog Carstva, što je *Gibon* (Gibbon) zaključio dva stoljeća kasnije. *Levenklav* je već skoro zaboravljen, a razloga za to može se tražiti u njegovoj ulozi genijalnog preteče koji, kao čovjek kasne renesanse, otvara puteve koje je tek prosvjećenost ili čak naša epoha mogla uspješno prevaliti. Ipak, on je veoma značajna figura evropske istoriografije, prvi moderni interpret kraja antičkog svijeta.

Objašnjenje drame i propasti starog Rima ili »fatalnih vremena« kako je i sam govorio, *Levenklav* nije tražio u rotaciji zemlje ni u simbolici brojeva, jer je smatrao da se istina, s najboljim rezultatom, može tražiti ako se uzimaju u obzir istorijski izvori raznih tendencija.

U rasponu od 5 godina objavio je po jednog značajnog kršćanskog i paganskog autora: *Grgura Nizenskog* (1571) i *Zosima* (Istoria nea) zajedno sa Apologijom u *Zosimovu odbranu* (1576). Pošto je ocjena Kontantinovog djela bila i ostala značajna za razumijevanje krize i propasti antičkog svijeta, *Levenklav* je za *Konstantina* vezao i interpretaciju suprotne ličnosti *Julijana Apostate* (361—363), kao i sud o *Konstanciju II* (337—361), caru kršćaninu, ali arijancu. Rješenje zagonetke tražilo se u rasvjetljavanju odnosa kristijanizacije i kraja antičkog svijeta, tj. u jednoj vrsti ocjene prva tri stoljeća kršćanstva, pa je »Apologija u *Zosimovu odbranu*« postala temeljna studija o kasnom Carstvu.

Tada se paganina *Zosima* htjelo prikazati kao Konstantinog klevetnika i ustajalo se u odbranu cara koji je osigurao pobjedu novoj (kršćanskoj) religiji. Dopuštajući da je vjerska netrpeljivost možda i mogla navesti *Zosima* da caru pripíše ponešto za što je teško utvrditi ne pripada li i njegovom prethodniku, *Levenklav*

²⁵⁾ *Mazzarino, Isto*, 87—92.

je branio Zosima kao objektivnog historičara od čijih argumentovanih optužbi se Konstantina ne može osloboditi. Zosim tvrdi da je Konstantin, mučen grižnjom savjesti zbog sinoubistva i ostalih delikata, prihvatio kršćanstvo koje mu je obećalo oslobođenje od grijeha. Zosimovi kritičari isključuju sinoubistvo i ustaju protiv tvrdnje da je Konstantin u pokrštenju, pri kraju života, tražio očišćenje od grijeha. *Evagrije* (oko 536—600) i patrijarh *Nicifor* (806—815) nasrtali su protiv Zosimove tvrdnje da je car naredio smaknuće svoga sina *Krispa* (Crispus) i svoje supruge *Fauste* (326), a pri tome se pozivali na caru savremenog historičara *Euzebija* (oko 265—339/40) koji o svemu tome ništa ne govori. *Levenklav* i u ovom slučaju Zosima pretpostavlja Euzebiju koji je mogao imati razloga da ponešto prešuti. Euzebije nije htio predstaviti Krispa kao krivca, jer se dobro znalo da nije takav, a da ne bi optužio Konstantina izbjegao je da spomene Krispovo smaknuće, po očevom nalogu. Iz Euzebijeovog prećutkivanja može se zaključiti da je ubijeni bio nevin, kao što Zosim kaže, tvrdeći da je i Krisposova baba Jelena, bez ikakvih ograda, žalila zbog počinjenog zločina. Prema tome, Euzebije je, iz ličnih razloga zadržao neutralnu poziciju, dok je Zosim, vremenski udaljeniji od događaja, mogao reći istinu i nije htio da je prešuti.

Konačno, *Levenklav* je doprinio da se raspline mit o Konstantinu i da, nasuprot njemu, nikne mit o Julijanu. Proučavanje Julijana vodilo je ispitivanju paganskog mišljenja kako ga je formulisao Zosim, mišljenja prema kome je kriza Carstva posljedica napuštanja starih običaja i stare religije. Prirodno je da su vizantinski kritičari Zosima ustajali protiv takvih, paganskih shvatanja, kao što je nekad na Zapadu, ugroženom od Gota i Vandala, ustajao hiponski biskup *Augustin*, ne upuštajući se u komparacije paganskih i kršćanskih careva. *Levenklav* je, s gledišta istorijske objektivnosti, negirao superiornost kršćanskih nad paganskim carevima i izlagao se opasnosti da obnovi staru pagansku tezu o kršćanstvu kao uzročniku propasti Rima i, mada je njegovo kršćansko ubjeđenje bježalo od takvih formulacija, zaključio je da su uzročnici propasti Rimskog Carstva studirani tako da se moralo tražiti razloge zašto nastaju one tužne propasti država, one konfuzije i pustošenja u nekim fatalnim inomentima istorije. Istorija nas, kaže, uči da se ovo često dešavalo u prošlim vremenima. Vidimo da se tako dešava i pri punoj svjetlosti naših dana.

Odvojeno od vječnog spora pagana i kršćana, tradicionalista i revolucionara, pitanje: »Zašto je umro antički svijet?«, ostalo je u osnovi i dalje bez odgovora.²⁶⁾

²⁶⁾ *Mazzarino*, *Isto*, 93—100, 106—109, 112, 121—122. AM. Prieto Arciniega, Entorno a una lectura de la crisis del Impero Romano: Del cristianesimo a la ilustracion u zborniku *La transicion del esclavismo al feudalismo* Alkal, Madrid 1976, 28

12) Komentarisanje propasti Rimskog Carstva u XVII st.

Slični pravci i shvatanja zastupani su i u 17. st., a varijacije su zavisile od ideoloških matrica raznih tumača. Iz tog perioda vrijedi istaći bar dvojicu značajnih mislilaca: *Arnolda i Grocijusa*.

Gottfried Arnold (1666—1714) posebno se posvetio studiranju primitivnog kršćanstva. I on je smatrao da je unutrašnja korupcija najteži udarac Rimskom Carstvu. Uzroke propasti Carstva objašnjavao je na srednjovjekovni način, ali je (kao protestant) insistirao i na korumpiranosti crkve od kako je, u IV st., svoj interes identifikovala sa državnim interesom. Tako se vratio koncept rane protestantske historiografije koja je uzrok propasti Carstva nalazila u udaljavanju kršćanstva od svoje prvobitne čistoće.

Holandanin *Hugo Grocius* (de Grott, 1583—1645) u sve uvodi i novi aspekt: germanizam. Uzroke propasti Rima on je gledao u degradaciji ili, ako se tako hoće, u kvarenju zakona. Pošto je rimsko pravo gubilo svoju raniju čistotu, ni država više nije mogla ništa prema mladom i čistom germanskom zakonodavstvu.

Grocusova knjiga »De veritate religionis christianae«, koja se pojavila 1639, veliča život kršćana u prva tri stoljeća. Gote i druge varvare posmatrao je kao tvorce jednostavnog i zdravog društva, izniklog na ruševinama korumpiranog svijeta. U komentarima novozavjetnih tekstova o Antikristu (*Comentatio ad loca quaedam que de Antichristo agunt aut agere putant*), objavljenom 1640, on ideju prvih kršćana o Antikristu izvodi iz straha podstaknutog Kaligulinim ludostima u prvim vremenima Carstva, dok Apokalipsu shvata kao istinsko predskazanje varvarskih migracija, odnosno kao »pobunu federata protiv Carstva čiji početak je u Honorijevoj epohi«. Tako se kraj antičkog svijeta, u očima ovoga gorljivog kršćanina, javlja kao kazna božja iz orozijanske tradicije.

Grocusov glavni doprinos istraživanju rimske krize nije, međutim, u ova dva mala, apologetska i egzegetska rada. Privržen ideji o dobrom divljaku i naučnik posvećen proučavanju prirodnog prava isticao je prednost spontanosti i jednostavnosti zakona. Tako se stara kritika Justinijanovog prava kod njega pretvara u preocjenjivanje doprinosna koji su varvari, ljudi jednostavnih i pravednih zakona dali, jurisičkoj izgradnji Evrope. On je zastupao shvatanje o superiornosti germanskog naroda nad rimskim pravom. U rimskim zakonima je nalazio istančanost koja ulazi u sitnice, jednu nestabilnost, neodlučnost i neizvjesnost koja se ne može ni držati u sjećanju. Sve osobine koje se ne nalze u »kontradiktornim« rimskim zakonima on »nalazi« u zakonima svojih sjevernjaka, jer filozofija traži da zakoni budu jednostavni, kratki i jasni. Mislio je da se i Bogu morala dopadati jednostavnost i postojanost germanskih zakona, jer inače, kad bi mu se dopadala istančanost, nikad ne bi dao snagu zakonima primitivnih naroda. Pozivom na *Sidonija* da su u Galiji bili na snazi *Teodorikovi*, a ne *Teodosijevi* (ger-

manski a ne rimski) zakoni, on zaključuje da su tamošnji narodi više voljeli primjenu jednih nego drugih.

Predubjeđenje o superiornosti germanskog nad rimskim pravom stavilo ga je, ipak, pred nerazrješiv problem, jer kako onda objasniti da je upravo *Justinijan*, 529. godine, objavio čuveni *Corpus iuris civilis* i uništio *Vandale* (533) i *Gote* (535—553)? Uništenim *Vandalima* i *Gotima* *Grocus* zamjera što radi očuvanja svojih vrlina nisu izbjegavali brakove s pobjeđenim romanskim stanovništvom i što okupirane zemlje nisu pretvorili u *ager publicus*. Upoređujući jedno i drugo pravo nalazio je da su rimski zakoni zavisili od vladareve volje, tj. samo od volje jednoga čovjeka koji se lako mogao varati i mijenjati mišljenje, dok su germanski zakoni, ublaženi naporom kralja i odabranih ljudi, imali znatne prednosti:

- (1) zbog brojnosti dobrih savjetnika ti zakoni nisu mogli prikrivati ništa štetno;
- (2) donošeni su uz opći pristanak pa su rado i sprovedeni;
- (3) mijenjali su se samo u slučaju apsolutne potrebe.

Veličanje Germana nije više bilo nikakva novina, pogotovo nakon što je švedska tradicija od gotske slave napravila pitanje patriotske istorije, jer *Goti* su dolazili z *Švedske* gdje se nalazio autentičan izvor germanskih vrlina. Šveđanin *Johannes Magnus* napisao je jednu *Gotsku* i švedsku istoriju (*Gothorum Sueconumque Historia — Historia de omnibus Gothorum sueconumque regibus*) koju je posthumno objavio njegov brat *Olaus* (1554). Osvrćući se na *Bjondovu* istoriju Italije i Evrope između 412. i 1441, *Magnus* ističe da je propadanje *Rimskog Carstva* počelo gotskim akcijama, a pad *Carstva* izvodi iz strašne krize III st., preciznije iz *Galijenove* nesposobnosti. Ova istorija je, zbog naivnosti i bučnih nacionalističkih tonova, bila jedno monotono i malo vrijedno djelo koje sve vrline pripisuje *Gotima*, a zla i nepoštenje vezuje za *Stilihona*. Ali, ovo vrijeme je dalo jak impuls germanskom ponosu starih *Sviona*, pa je i *Grocus*, jedan *Holandanin* koji je postao *Šveđanin* i bio švedski ambasador u *Parizu* (1634—1645), u *Gotima* i ostalim varvarima gledao tvorce jednostavnog i zdravog društva izgrađenog na ruševinama korumpiranog i uništenog svijeta, prihvatajući, već kod *Erazma* vidljivi, motiv o germanskom porijeklu neolatinske aristokratije.²⁷⁾

13) Propast Zapadnog Rimskog Carstva u očima prosvjetitelja

Prosvjetiteljske kritike feudalne ideologije, posebno u *Francuskoj* gdje je feudalizam ubrzano propadao, neminovno su vodile

²⁷⁾ A. M. Prieto Arciniega, *Isto*, 29. *Mazzarino*, *Isto*, 101—107, 115.

i do raspravljanja o propasti Rimskog Carstva, kraju antike i početku srednjeg vijeka. Između shvatanja tadašnjih najpoznatijh francuskih mislilaca o ovim pitanjima, vrijedilo bi izdvojiti bar shvatanja *Monteskjea* i *Voltera*.

Sam *Monteskije* (Montesquieu, 1698—1755) dosta je kontradiktorna osoba; smatraju ga vjesnikom buržoazije koja će trijumfovati u francuskoj revoluciji, a u stvari je nastojao da se buržoazijom koristi za održavanje plemstva ugroženog od strane kralja. Otuda i njegov paradoks: uvjeren da opasnost dolazi od kralja zauzeo je stav protivan apsolutnoj monarhiji i tako, na svoju žalost, saradivao na rušenju feudalnog aparata — jedinog solidnog štita koji je plemstvu ostajao. U »Razmatranju o uzrocima veličine i propadanja Rimljana« svu argumentaciju o krizi Rimskog Carstva koncentriše na nepostojanje pravde i nedostatak pravednih zakona. Shvatanja srednjovjekovnih traktatista o kvarenju običaja proširio je i na zakone. Kao feudalni čovjek nastojao je da se spriječi agonija feudalnog sistema, pa je stvarao mit o »razdvajanju vlasti«, iz čega bi opet samo jedna klasa izišla kao pobjednica, u ovom slučaju plemstvo.

Primjenjujući svoje teze na propast Rimskog Carstva, *Monteskije* uzroke te propasti nalazi u gubljenju republikanskih sloboda i brani polibijanski ustav po kome su tri socijalne sredine predstavljale Rim, pa je lična vlast rezidirala u konzulatu, aristokratska u senatu, a plebejska u tribunatu. Primjenjeno i na Rim radilo se o frazi, jer je i tamo jedina vladajuća grupa bila aristokratija (Senat). Preneseno na *Monteskijevo* vrijeme desilo bi se isto, jer je želio da se i u Francuskoj stvore tri komore u kojima bi se, pod pravednim zakonima, javljali monarhija, plemstvo i narod, dok bi suštinskom vlašću raspolagala samo jedna komora: plemstvo.

Drugi razlog rimske krize *Monteskije* nazire u oskudici plemenitih metala, što je opet merkantilistički, prema tome feudalni argumenat, jer ni buržoazija XVIII st. nije bila industrijska nego trgovačka, a merkantilizam je bio način djelovanja te buržoazije koja se integrisala u feudalni aparat. Tadašnji buržuj, kad je imao uspjeha u poslovima, ulagao je dobit u kupovinu zemlje ili zvanja, ili je davao zajam državi, a sve to radio je s ciljem da uđe u plemićke redove.

Francuska je dala i drugog znamenitog teoretičara krize i propadanja rimskog društva: *Voltera* (Fransua Mari Arue, — »Voltaire«, 1694—1778) koji nalazi da su za objašnjenje presudna dva argumenta, a to su *religijske svade* i *varvari*. Odmjeravajući uticaj unutrašnjih i spoljnih faktora na propast Rimskog Carstva, *Volter* veći značaj pridaje unutrašnjim faktorima. Tako dolazi do zaključka da se Carstvo zbog unutrašnje krize nije moglo uspješno odupirati varvarima, a unutrašnja kriza se javila zato što su carevi suviše veliku pažnju posvećivali gonjenjima raznih jeresi i paganiz-

ma. Situacija je pogoršavana enormnim povećavanjem broja monaha koji su istiskivali seljake sa polja, pa se u državi našlo napokon više svećenika nego vojnika. Uništenjem paganizma, vjekovnog skeleta Carstva, propao je i sav državni aparat, a carevi su morali da se jako angažuju na rješavanju vjerskih problema. Tvrđnjom da je orkva pretjeranim akumuliranjem zemlje izazvala krizu Carstva, Volter je izražavao ideje sitne buržoazije koja je, u nedostatku šire vizije, gledala na crkvu kao jedinog uzročnika neodgovarajuće organizacije društva.

Od Engleza je isti problem duboko zahvatio *Gibon* (Gibbon, 1737—1794). Pišući »Istoriju opadanja i propasti Rimskog Carstva« on je u staru, od renesanse baštinjenu šemu unio i novine engleskog i francuskog racionalizma. I na njegova shvatanja uticala je sitnoburžoaska ideologija. Opisujući opadanje i propast Carstva Gibon smatra da je opisao »trijumf varvarstva i religije«. U osnovi je i to renesansna ideja, jer su i tada uzroke krize Carstva nalazili u trijumfu kršćanstva. Renesansna je i druga njegova ideja: vrlina. Ona se svodi na to da su Rimljani pomalo napustili maksime bitne za veličinu Carstva, da su vojnici zahtijevali sve više udobnosti i postajali kukavice, da su gubili vrline i, puni svakojakih mana, napokon, kao mekušci, bili nesposobni da se efikasnije odupiru varvarima.²⁸⁾

IV

14) Naši savremenici o presudnosti uticaja unutrašnjih ili vanjskih faktora na iščezavanje antičkog svijeta

Ni naše stoljeće nije našlo neke opšteprihvatljive odgovore na ovo staro pitanje. U traganju za odgovorom odavno se sve polariziralo, pa je samo nastavljeno gomilanje argumenata za dominantne teze i uporno dokazivano kako su samo unutrašnji, odnosno vanjski uzroci doveli do propasti Rimskog Carstva. Interes za sve ovo oživio je poslije prvog svjetskog rata. Istoričarima tadašnje generacije, nakon što su preživjeli rušenje državnih struktura koje se (apstrahujući titule kajzera i cara) idealno povezuju sa rimskim cezarizmom, rušenje Rimskog Carstva nametalo se kao paradigma njihove sadašnjice: pali su Romanovi, Habzburzi i Hohenzollerni, kao što su nekada padali posljednji rimski carevi. Tada se objašnjenje propasti antičkog svijeta uporno povezivalo sa tzv. »unutrašnjim uzrocima«, a propasti velikih carstava ((ruskog, turskog, austrougarskog i njemačkog) zaoštrila je institucionalni problem odnosa ideje o slobodi i kraja antičkog svijeta. Eseji španskog filozofa Ortega (1883—1955), engleskog istoričara *Heit-*

²⁸⁾ A. M. Prieto Arciniega, *Isto*, 29—33; Mazzarino, *Isto*, 118, 119—121.; N. A. Maškin *Isto*, 27—29.

landa i talijanskog historičara *Ferera* (Ferrero Gugliermo, 1871—1943), inspirisani ovom idejom postali su čuveni. Njihov uspjeh podstakao je odmah *Žorža Sorela* (Georges Sorel, 1847—1922) da svoje djelo (*La ruine du monde antique*, 1898) prepravi za drugo izdanje, objavljeno 1922. *Ferero* (*La ruine de la civilisation antique*, 1921), *Heitland* i *Ortega* pokušali su da iz rimske političko-konstytucionalne osnove izvuku objašnjenja i dokažu da se antička civilizacija ugasila zbog dekadencije senatorske klase koja bi, inače, morala garantovati legitimnost i u izvjesnom smislu nastaviti tradicije sloboda republikanske epohe. Kasnije je *Straub* (*Straub: Vom Herrschideal in der Spätantike*, 1939) ukazao na njihovu zabludu kad je utvrdio da je Senat i u kasnom Carstvu zadržao svoj ustavni legitimitet, da su senatori-latifundisti imali veliki uticaj ne samo u društvenom, nego i u političkom životu, da je Senat i dalje donosio zakone, a često uzimao učešća i u izboru cara. Između senatora su i dalje poticali najviši magistrati, a Senat je 397, po proceduri koja je podsjećala na republikansko doba, proglasio državnim neprijateljem i osudio *Gildona*, pobunjenog vođu maurskih plemena.^{28a)}

Ortega se i kasnije vraćao ovim pitanjima, obožavao tradicionalnu rimsku »slobodu bez kralja« (*libertad sin rey*) i 1936. joj posvetio najbolje stranice svoga djela: »Istorija kao sistem (*Historia como sistema*). Njegova interpretacija činjenica bila je aristokratska i po tome je posljednji *Monteskijeov* epigon, a u »Pobuni masa« (*La rebelion de las masas*, 1930)* težio je da kraj antičkog svijeta istakne kao obrazac kraja aristokratske civilizacije.

Svedski historičar *Axel Waldemar Persson* (1888—1952) smatrao je da se u socijalnoj istoriji kasnog Carstva mogu izdvojiti događaji uporedivi sa ruskom revolucijom. Tri godine kasnije, ruski emigrant *Mihael Rostovcev* (1870—1952) u »Socijalnoj i ekonomskoj istoriji Rimskog Carstva« (*The social and economic history of the Roman Empire*, 1926), »remek djelu tadašnje historiografije«, toliko aktuelizira problem iščezavanja antičke civilizacije da od njega pravi obrazac i za naše probleme (»evolucija antičkog svijeta za nas je lekcija i opomena...«). Analogno svemu što se u oktobarskoj revoluciji dešavalo između radnika i kulaka, on i krizu Rimskoga Carstva shvata kao posljedicu konflikata između seljaštva i određenih građanskih slojeva. Takva interpretacija možda i nije bila samo rezultat njegovih prisnih uspomena, već i saznanja

^{28a)} *Gildon* (*Gildo*, onis, 330—398), maurski vođa koji se na strani *Valentinijana I* borio protiv svoga brata *Firma*, a kao nagradu za zasluge potom dobio upravu nad rimskom Afrikom. Podržavan od donatista zauzeo i on nezavisnije držanje prema Rimu, a 397. se otvoreno pobunio. Na to je oštro reagovao *Stilihon* i uputio u Afriku jednu jaku vojnu ekspediciju pred kojom se pobunjenici rasuli, a vođa im ubijen 398. godine.

*) *José Ortega Y Gasset*, *Pobuna masa*, Zagreb 1941.

da je rimska vojska, u III st. kao i u doba kasnog Carstva, bila regrutovana iz seoskih masa. Tako sastavljena vojska morala je, činilo mu se, biti neprijateljska prema građanstvu, a dokaz za to nalazio je u nasiljima vojske Septimija Severa prema Bizantiumu (196) i Lionu (197).

Dva uvažena naučnika, Austrijanac Dopš (Alfons Dopsch, 1868—1953) i Belgijanac Piren (Henri Pirenne 1862—1935) i njihove škole podržavali su shvatanje da kontinuitet mnogih vidova života Carstva nije prekinut varvarskim invazijama i instaliranjem varvarskih država na rimskoj teritoriji. Kolaps Rimskog Carstva prema Dopšu je samo kulminacija stoljetnog tihog upijanja germanskih naroda, a stanovnici Zapada doživjeli su ga kao mirno oslobođenje. On je smatrao da su rimski svijet Germani postepeno iznutra osvojili, nakon što su stoljećima u njega mirno prodirali i asimilirali njegovu kulturu, a često preuzeli i njegovu administraciju, pa je uklanjanje rimske političke dominacije uslijedilo jednostavno kao konačna posljedica dugog procesa prilagođavanja i promjena. Ali, dok za Dopša Germani ne samo da nisu bili neprijatelji koji su razorili i uništili antičku kulturu, nego je sačuvali i produžili, dotle je kraj Rimskog Carstva za Lota nezamisliva nesreća, holokaust civilizacije.

Oba spomenuta medievista (Dopš i Piren) zastupala su shvatanje da karakteristike antičkog svijeta nisu iščezle prestankom Carstva, da su potrajale sve do doba Karla Velikog, ili bar do početka velikih arapskih osvajanja, ali ostali s njima u tome nisu bili saglasni. Istoričari antike kao Rostovcev, ili filozofi istorije kao Špengler (Oswald Spengler, 1880—1936) uočavali su postojanje krize i u epohi Carstva.

Ferdinand Lot (1866—1952), poznati istraživač francuskog srednjeg vijeka, posebno perioda germanskih invazija, tvrdio je u djelu »Kraj antičkog svijeta i početak srednjeg vijeka« (La fin du monde antique et la debut du Moyen age, 1928) da bi stari svijet propao i bez varvarskih invazija, budući da je i bez njih bilo simptoma neizlječive bolesti koja ga je vodila neizbježnom kraju. Ali, ako je Carstvo zaista i »umrlo prirodnom smrću«, ipak nije uklonjeno pitanje: »Koji uzroci su izazvali njegov kraj«?

I dok su najpoznatiji naučnici međuratnog perioda (Špengler, Rostovcev, Lot i dr.) bili, uglavnom, uvjereni da je udaljavaње od starih institucija bilo uzrok (ili bar simptom) krize, tj. insistirali na unutrašnjem uzročniku propasti Rimskog Carstva, a samo u nekim slučajevima izvjestan značaj pridavali i varvarskom pritisku, dotle su pristaše suprotne teze, poslije drugog svjetskog rata isticali kako antički svijet, mada je podnosio razne unutrašnje poteškoće i krize, nikako ne bi prestao da postoji bez presije i ekspanzije varvarskih naroda. Glavni epigon takvog shvatanja bio je strazburški i sorbonski profesor André Piganiol (1883—1968) koji

je potpuno negirao ideju o dekadenciji Rima, odnosno o polibijan-
skim »unutrašnjim uzrocima«. On je smatrao da je pogrešno govo-
riti o dekadenciji Rima koji se, mada već od III st. pljačkan i na-
kažen varvarskim provalama, uspješno podizao i obnavljao. Isto-
vremeno s velikom krizom u Carstvu je ostvarivana unutrašnja
metamorfoza i formirala se nova koncepcija vlasti kakva je kasni-
ja vizantinska, nova koncepcija kolektivnog i slobodnog rada u
službi društva. Razne nedaće koje je trpjelo Carstvo sa svojim po-
danicima nisu posljedica ovog plodnog preobražaja, već ratova sa
dezorganizovanim bandama varvara koji su, i pored vjekovnog ži-
vota na granicama Carstva ostajali necivilizirani. Piganiol smatra
da su sasvim neosnovane i proizvoljne tvrdnje po kojima je Car-
stvo već bilo mrtvo i prije dolaska varvara; tijelo bez snage, leš
utopljen u krvi, odnosno da nije bilo razoreno tek udarcima var-
vara. Postala je slavna njegova fraza: »*Rimsko Carstvo nije umrlo
prirodnom smrću. Ono je ubijeno*«. A ubice su, naravno, bili var-
vari. Tako je ideja o unutrašnjoj krizi (dekadenciji) zamijenjena
jednim fatalnim događajem — varvarskim nasiljem.

U našem stoljeću formulirano je i jedno, u početku dosta
usamljeno, ali u izvjesnom području obavezno, dogmatsko shva-
tanje istorije po kome bez revolucija nema smjene ekonomskih
formacija društva, po kome do smjene bilo kojeg ekonomskog si-
stema dolazi usljed ogorčene klasne borbe koja svoj završetak na-
lazi u socijalističkoj revoluciji. Da bi se udovoljilo takvoj šemi mo-
ralo se izmisliti kako je socijalna revolucija uništila robovlasnički
društveni poredak i Rimsko Carstvo kao njegov politički izraz, sve-
jedno što se ropstvo proteglo još nekoliko stoljeća poslije propasti
Rimskog Carstva i što je, jedno vrijeme poslije toga, položaj ro-
bova čak i pogoršavan. *Staljin (1897—1953)*, koji je ovu dogmu
propisao, postigao je da njeno »ispovijedanje« postane obavezno
na teritoriji njegove države, kao i za sve »marksiste« izvan nje.
Tvrdeći da su se robovi i varvari ujedinili i Rimom udarili o tle,
on priznaje značaj i »unutrašnjem« i »vanjskom« faktoru u ru-
šenju Rimskog Carstva. Poslije navedenih konstatacija Staljin je
ostavio istoričarima »da »slobodno« pronalaze argumente kojima
se potkrepljuje njegova teorija.

Istina, *Staljin* nije bio prvi koji je izraz »revolucija« uveo u
ova raspravljanja. Moderna historiografija je od 18. st. počela da po-
jam »revolucija« primjenjuje na period varvarskih invazija i pro-
padanja Rimskog Carstva. U slavnom Prologu za prvo izdanje svo-
je *Istorije opadanja i propasti Rimskog Carstva*, *Gibbon* (Edward
Gibbon, 1737—1794) ističe da je pad Rima »jedna revolucija koju
će zauvijek pamtiti sve nacije na zemlji«. U istom tekstu posebna
pažnja se pridaje i »seriji revolucija koje su, malo po malo, tokom
trinaest stoljeća potresale rimski svijet i konačno razorile solidno
zdanje rimske veličine«. Period varvarskih migracija je »izvanred-

na revolucija koja je vlasti jednoga gotškoga osvajača potčinila Rim«.

Sigurno je ipak da shvatanje pojma revolucije kod prosvjetitelja Gibona nema u sebi naboja socijalnog sadržaja kakav se danas sasvim spontano nameće i da ono što je Gibon 1776. podrazumijevao pod revolucijom nije identično s onim što je pod tim podrazumijevao Staljin 1937. godine. Uostalom, Gibon je pod revolucijom podrazumijevao i napuštanje maksima bitnih za veličinu Rimskog Carstva i rimskim vojnicima zamjerao što su zahtijevali sve više udobnosti i postajali kukavice, što su gubili vrline i puni svakojakih mana, kao mekušci, postali nesposobni za efikasniji otpor varvarima.

Sve u svemu, danas se ozbiljno dokazuje da ustanci robova i nisu bili toliko revolucionarni koliko se nekad mislilo, kao i da ustanci koji se javljaju pri kraju Carstva ne bjesne u zonama s većom primjenom radne snage, već tamo (Mavritanija, Prokonzularna Afrika, Podunavlje, sjeverozapadna Galija) gdje je prevladavalo slobodno sitno seljaštvo kome je prijetila opasnost da izgubi slobodu. Zato Staljinovo shvatanje nije ni prihvaćeno tamo gdje to ideološke potrebe nisu zahtijevale i gdje nije moglo biti nametnuto, jer revolucije ne treba po svaku cijenu tražiti tamo gdje ih, vjerovatno, nije ni bilo.²⁹⁾

15) Ocjena i zaključak

Zapadno Rimsko Carstvo ugasilo se prije više od 1500 godina. Mnogi problemi te davne prošlosti bili su zaista samo njeni problemi, kao: zašto i kako se pokrstio Konstantin, u kom smislu mu se suprotstavljao Julijan, kako je kršćanstvo izvojevalo pobjedu nad antičkim svijetom i njegovom ideologijom, zašto se dezintegrisala tadašnja jedinstvena ekonomija, da li je varvarski udarac pao na svijet koji je i bez toga udarca podrhtavao itd.?

Polibije je prvi, prije više od 2000 godina, upozorio da unutrašnji ili vanjski uzroci smrtno pogađaju države, pa je i za Rim nagovjestio moguću propast pod djelovanjem prvih, predvidljivih ili drugih, teže predvidljivih uzroka. Poslije je svako vrijeme imalo svoje istorijske vidike pa su i istoričari, uvijek slijedeći određene ideologije, stvarali o prošlosti sliku kakvu je njihovo vrijeme za-

²⁹⁾ Mazzarino, *Isto*, 180, 197 202—205, A. M. Prieto Arciniaga, *Isto*, Introduccion, 13—18; J. Brom, *Para comprender la historia*, Mexico, 1980. 132—134; Staljin, *Pitanja Lenjinizma*, Kultura Beograd, 471; Andrija Krešić, *O jednoj ocjeni društvene historijske uloge kršćanstva*, Pregled br. 9, Sarajevo 1953.; Mazzarino, *Si puo parlare di rivoluzione sociale sila fine del mondo antico?*, u *Atti del IX settimana di studio sul alto medicevo*, Spoleto 1962. Perry Anderson, *Transiciones de la antigüedad al feudalismo*, Siglo ventuno editores, Mexico 1979, 127—128.

htijevalo. Primjeri od Orozija do Monteskijsa, Voltera, Ortega Rostovceva i ostalih o tome rječitije govore.

U srednjem vijeku historija nije ni proučavala činjenice o ovim problemima, jer se umjesto rekonstruisanja prošlosti bavila objašnjavanjem povoda za božje kazne i samim božjim kaznama. Poslije srednjega vijeka, od Flavija Bionda do naših dana, tokom pet stoljeća naglašavani su »unutrašnji uzroci« propasti Rima i skoro se zaboravilo da su varvari u tome imali svoje mjesto, da su znatno doprinijeli rušenju Carstva i transformaciji antičkog svijeta.

Razlika u naglašavanju faktora presudnih za iščezavanje Rimskog Carstva i antičkog društva ostala je do danas i objašnjava se težinom problema koji ni ubuduće ne može biti savladavan bez poznavanja doprinosa velikih istraživača: Godfrue (Godfrøy Jacques, 1587—1652) i Tiimona (Luis-Sebastian Le nain De Tillemont, 1637—1698) iz XVII st., bez malog Monteskijevog eseja i monumentalne Gibonove historije iz XVIII st., bez doprinosa Sibla (Sybel Heinrich, 1817—1895), Dana (Dahn Felix, 1834—1912), Sekla (Seckel Emil 1864—1924) iz prošlog, kao i Štajna (Stein Ernst, 1891—1945), Lota, Piganiola i dr. iz našeg stoljeća.

Za Piganiola bi se, npr. reklo da sva istraživanja o dekadenciji Rima i dekadenciji uopće vraća na početak, mada i njegovo tumačenje u izvjesnim aspektima može biti istinito, budući da je i epoha propasti Rima davala čovječanstvu velike ljude kao Konstantina, Julijana Apostatu, Stilihona i mnoge druge.³⁰⁾ Potomstvo zna da je i kako je Rimsko Carstvo propadalo, pa napokon i propalo krajem V st., ali savremenici nisu jednako bili svjesni toga, niti su slutili da žive na kraju rimske epohe. Pagani kao i kršćani, *Rutilije Numacinus* kao i *Orozije*, ubjeđeni su da ni ekonomske teškoće ni germanski napadi ne mogu smrtno pogoditi Carstvo. Vladajuću klasu i tada prožima osjećanje sigurnosti, uspjeha i povjerenja u državni poredak i društveni sistem. Takva svijest ne izražava se samo u obnovi ekonomije i stabilizaciji socijalne situacije, već i u seriji kreativnih elemenata u umjetnosti i duhovnoj oblasti uopće. *Rutilije* kao politički čovjek (praefectus urbi 414) vjeruje u preporod Rima, pa i upotrebljava tu riječ, toliko značajnu za historiju moderne Evrope. Preporod za njega znači »izvlačenje prednosti iz nevolja« koje zemlju snalaze. On evocira augustovsko i plinijevsko priviđenje: *Vječni Rim (Roma aeterna)*. Do tada ni veseli plebs nije bio odustao da na hipodromu i raznim skupovima pompezno aklamira nepobjedivost Rima — *Invicta Roma felix senatus!*, kao što ni *Rutilije* nije prestajao da se divi ljepotama i veličini Rima koji je postao domovina narodima svih zemalja, svejedno što je već tada propast Rima bila neopoziva. U tadašnjem

³⁰⁾ Mazzarino, *Isto*.

kršćanskom kao i u tadašnjem paganskom svijetu nastala su značajna djela koja srednjem vijeku osiguravaju kontinuitet sa prošlošću. Kulturni doprinos ove epohe ne cijeni se samo po paganskoj literaturi, mada je poslije intelektualnog zamora u II st. i pada do najniže tačke u III i IV st. došlo do njezinog procvata. Istina, ni tada ne manjkaju elementi dekadencije, epigonstva i manirizma, a praznina i retorika često guše literaturu i nauku. *Libanije* (314—393) je primjer savršenog retora u istočnom dijelu Carstva i u svakom pogledu je dominantna figura. U zapadnom dijelu Carstva, u Rimu, u krugu neoplatoničara: Agorija, Pretestata i dvojice Simaka, niču djela tipična za ovo vrijeme (Saturnalia od Macrobia ili Donatov učeni komentar Virgijija). Retorika nije ostala pribježište samo posljednjih pagana, prihvatili su je i kršćani i stavili u osnovu svoga obrazovnog sistema podržavanog kasnije od strane države. U provincijama koje su je gajile, retorika je počela sticati novo lice. Afrika, i do tada literarno otvorenija i plodnija oblast, postala je jedna od baza latiniteta, posebno na sektoru kršćanske literature. Ako izuzmemo *Ambrozija* i *Jeronima*, onda skoro sva značajna imena zapadnog kršćanstva do kraja V st. pripadaju afričkom svijetu (*Tertulijan*, *Minucije Feliks*, *Ciprijan*, *Arnobije*, *Laktancije* pa i *Augustin*). Slično je i Galija počela da razvija vlastiti književni izraz i taj fenomen je od velikog značaja za duhovni kontinuitet budućih stoljeća. *Sidonije Apolinar* (o.430—o.487) objedinjuje u sebi retorstvo i kršćansku kulturu, *Ausonije* (Ausonio Decimo Magno, oko 310 do oko 393), čij kasnije epigon je *Venancije Fortunat*, oponaša klasičnu poeziju. Tu je i posebna *Salvijanova* figura, a forma specifične kršćanske universalne kronike koju razvijaju *Sulpicije Sever* (o.360—o.420) i *Prosper Akvitanški* (o.390—c.460) ima određeni značaj za cijeli srednji vijek. Uprkos posebnom karakteru pojedinih provincija i dalje se osjećao uticaj klasične tradicije. *Amijan Marcelin* (330—400), mada aleksandrijski Grk, pisao je latinskim jezikom i, jasno se nadovezujući na Tacita, ostavio veliko istorijsko djelo. Egipćanin *Klaudije Kludijan* (kraj IV — početak V st.), pjesnik dostojan velikih predaka, bio je (sa svojom latinskom poezijom) među posljednjim paganskim zagovaračima veličine Rima. »Djelujući, kaže, ne kao gospodarica već kao majka Rim je učinio svojim one koje je osvojio; on je cijelom čovječanstvu dao samo jedno ime. Zahvalni smo Rimu što je od nas izvrgao jedinstven svijet, nezavisno od toga pijemo li vodu iz Rone ili iz Oronta«. Kraj IV i početak V st. bio je period velikih orkvenih otaca i najvišeg teološkog razvoja. Tada je kršćanska literatura zabilježila prvi procvat; a kršćanska poezija je sa *Prudencijem* (Aurelius Prudentius Clemens, r. 348, a ne spominje se poslije 405) po kvalitetu izjednačena sa paganskom. Kreativne snage našle su izraz u umjetnosti koja od početka IV st. u svemu stvara nove forme. Promjena stila je tolika da cijeli ambis dijeli klasične forme paganskog templa od Konstantinove bazilike —

jedne od prvih velikih arhitektonskih kreacija nove epohe.³¹⁾ Tehničke inovacije ili primjena ranijih, stoljećima zanemarivanih otkrića također potvrđuju da se nikako nije radilo o jednom usnulom svijetu. Ali, sve to ipak ne uklanja sjene sa socijalne strukture Carstva kasne epohe kada su ljudi pretjerano ugnjetavani od strane aristokracije, a seljaci više nisu ni voljeli državu i morali se sklanjati pod zaštitu moćnijih da izbjegnju preteške poreske obaveze i najraznovrsnije doprinose.

Invazija varvara, sudeći po svemu, bila je neodvojiva od unutrašnjih teškoća u koje je zapalo Carstvo. Jedno i drugo sačinjavalo je dva lica jedinstvenog fenomena. Tako je politička i socijalna kriza postojala, iako je sve teže dokazivati da se radilo o općoj dekadenciji. Istoričar umjetnosti *Alojz Rigl* (Alois Riegel, 1858—1905) je izričit: »*dekadencija ne postoji*«. U svakom slučaju nije je bilo tamo gdje se duh kasnorimskog čovjeka kretao slobodnije: u poeziji i umjetnostima uopće, ili u intimnom skrovištu njegovoga doma, ali kriza je sigurno postojala u onome što se ticalo Carstva, što su jasno uočavali ljudi iz kruga oko *Julijana Apostata*. Sam *Julijan* zapažao je i govorio da je *Carstvo bolesno*. Veliki stvaraoci živjeli su usred umorne civilizacije koja ih je ostavljala usamljene. Stoga se danas i misli da bi bilo pogrešno uzroke propasti Rimskog Carstva i dalje tražiti samo u jednom pravcu. Oni koji su drukčije postupali i tražili ih isključivo u vanjskim ili unutrašnjim uzrocima osvjetljavali su samo dio problema.

Sve temeljitija istraživanja su doprinijela da se ranija, jednostrana shvatanja o raznim pitanjima pokolebaju, napuste ili modifikuju, pa ako se sada termin dekadencija i odbacuje za područje literature ili umjetnosti uopšte, ako se izbjegava i kad se radi o još nekim fenomenima tadašnjeg života, ne znači, ipak, da treba osuđivati one istoričare koji i dalje insistiraju na krizi Carstva u oblasti političkog i socijalnog života.

Propast i ščezavanje Zapadnog Rimskog Carstva ostaje kao fakat koji opominje da je jedan gotski, merovinški i langobardski svijet uzeo u posjed kasnorimsku Španiju, Galiju i Italiju. To propadanje i iščezavanje rimske uprave praćeno je nasiljem kao kakvim burnim sudarom svjetova. Ako se teškoće ovoga sudara akcentiraju do kraja, može se izvesti zaključak da je varvarsko nasilje, više nego unutrašnja kriza, presudno djelovalo na razaranje solidne strukture antičke civilizacije. Takvu soluciju koja osvjetljava ipak samo jednu stranu problema i predložio je *A. Piganiol* u svojoj, već klasičnoj knjizi »*Kršćansko carstvo*« (L'empire chretien) 1947. godine.

³¹⁾ F. G. Maier, *Isto*, 106—107.

Za potpunije shvatanje problema potrebno je ipak imati u vidu i presiju varvara i unutrašnju dekompoziciju. Međusobnim uticajem jednog i drugog srušena je rimska civilizacija. U tom momentu sigurno je varvarska presija bila jača, ali nije manje sigurno i da je postepena varvarska pobjeda olakšana oskudicom odbrambenih sredstava, kao i time što mnogi Rimljani nisu više ni imala interesa da budu Rimljani, pa su čak i pomagali varvarskim osvajačima koji su rušili rimsku državu. Konačno, i ekonomska sredstva su nedostajala zbog unutrašnje dekompozicije, ne samo ekonomske i socijalne, nego i ideološke i političke.³²⁾

---

³²⁾ A. M. Prieto Arciniega, *Isto*, 17.

SUMMARY

*SOME VIEWS ON THE PROBLEM OF A DECLINE
AND FALL OF THE ROMAN EMPIRE*

A long time before the fall of the Roman Empire there were various signs of its decline. Some sober spectators of the Empire's circumstances pointed them out. Some of the predicted the inevitability of the destruction of such Rome, and therefore the entire world. When the Empire finally fell, it had serious consequences, for everything was brought backward to a rather lower level of Barbarian conquerors for a longer period of time. An interest for these fatal events continued for more than 1500 years. The study of the causes of the Roman Empire's fall went, generally, into two directions. These directions depended on the decisive importance for the fall which had been attributed to either internal or external factors. In time many arguments were gathered for both options, but one question remained controversial. The arguments were used in such a manner to prove that each side had to be right although neither of them could pretend to be true. Those events are looked upon in a much sober and less partisan manner today. A standpoint seems to be accepted that neither argument can be taken to be an absolute or underestimated judgement. Both internal and external factors influenced the fall: sometimes the former prevailed, sometimes the latter. Internal weaknesses attracted Barbarian tribes to storm the Empire, and at the same time their pressure intensified and multiplied the effect of internal factors.

This study represents the views of authors from different epochs, as summed up generally, by, Mazzarino. The study adapts those views for a very definite purpose.

Mladen Ančić

GDJE JE BIO PODIGNUT PRVI FRANJEVAČKI SAMOSTAN U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

Povijesna je znanost danas u priličnoj mjeri odgovorila na pitanje pod kojim okolnostima, na koji način i kada su se franjevci pojavili u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Prvi sigurni podaci o njihovu djelovanju u ovoj sredini datiraju, iz vremena kada je srpski raskralj Dragutin od svog tasta, ugarsko-hrvatskog vladara Ladislava Kumanca, dobio na upravu, između ostalog i jedan dio Bosne. Dragutin je 1291. zatražio od pape da mu pošalje franjevce koji bi u njegovoj državi iskorjenjivali krivovjerje, i njegovoj molbi bilo je udovoljeno slanjem dvojice redovnika.¹⁾ Od tada pa do kraja četvrtog desetljeća XIV stoljeća franjevci su se sporadično pojavljivali kao inkvizitori u Bosni, što ih je dovelo i do sukoba sa drugim prosjačkim redom, dominikancima, kojem je odavno bilo povjereno ekskluzivno pravo inkvizicije u ovoj zemlji.²⁾ Čini se ipak da to djelovanje franjevačkih redovnika ne može biti okarakterizirano tako »da su tada franjevci bili razvili jaku djelatnost protiv krivovjeraca u Bosni.«³⁾ Protiv toga govori već i činjenica da sve do polovice XIV stoljeća nema niti spomena da je u bosanskoj državi postojao kakav franjevački samostan u kojem bi se odvijao redovnički život. Preokret u djelovanju franje-

¹⁾ J. Šidak, *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 227; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, Rim 1968, 40—41. Iscrpan pregled starije literature vidi na i. m., 33—38.

²⁾ Šidak, o. c., 228, Mandić, o. c., 42.

³⁾ Mandić, o. c., 42.

vaca u Bosni nastupio je 1339, dolaskom generala reda, Gerarda Odonisa, u posjet bosanskom banu Stjepanu Kotromaniću. Nakon tog posjeta, u razdoblju 1340—1342, djelovanje franjevaca u Bosni dobilo je organiziranu formu uspostavljanjem bosanske vikarije.⁴⁾

Ono što je nepouzđano u saznanjima o počecima djelovanja bosanske vikarije jeste odgovor na pitanje gdje je bio prvi samostan toga reda u Bosni. U literaturi su o tome izrečena dva suda. Po jednim, prvi samostan je bio podignut u Milima kod Visokog, pod imenom sv. Nikole.⁵⁾ Po drugim, prvenstvo ima samostan sv. Ive u Kraljevoj Sutjesci, drugačije zvanj Curia Bani.⁶⁾ Poznati izvori za sada ne daju za pravo ni onima koji se zalažu za sv. Nikolu, niti, pak, onima koji se zalažu za sv. Ivu. Najstariji spomen nekog franjevačkog samostana u Bosni je odluka dubrovačkog Malog vijeća iz 1367, u kojoj se navodi »conventus sancti Nicolae de Bosna«.⁷⁾ No, već 1385, u vrijeme kada je nastao popis Bartolomeja Pizanskoga,⁸⁾ spominju se u Bosni čak četiri samostana, i to: Curia Bani, sv. Nikola, Lašva i Olovo. Činjenica da se samo osamnaest godina od pojave samostana sv. Nikole u izvorima spominju čak četiri franjevačka konventa ne dozvoljava da se onaj podatak iz 1367. uzme kao siguran pokazatelj da je taj samostan doista bio prvi u Bosni. Prosto je nevjerovatno da bi za dvadeset i sedam godina organiziranog djelovanja franjevaca u Bosni bio podignut samo jedan samostan, a u sljedećih osamnaest godina čak tri.

No, popis Bartolomeja Pizanskoga i odluka dubrovačkog Vijeća ipak pomažu da se izbor stvarno svede na ranije spomenute dvije mogućnosti. Naime, Mile i Sutjeska su upravo u XIV stoljeću bili banska sjedišta i centri državnog života onodobne Bosne, pa je posve logično da su tu i nastali prvi franjevački samostani. Dva druga lokaliteta, Lašva i Olovo, također su ispunjavala uvjete da postanu središta franjevačke djelatnosti. Naime, Lašva je bila dio banskih posjeda, odnosno kasnije kraljevskih,⁹⁾ pa je sasvim lo-

⁴⁾ Mandić, o. c., 51, decidirano tvrdi »franjevačku Bosansku vikariju stvarno je osnovao franjevački general Gerard Odonis za svoga posjeta u Bosni dne 5. listopada 1339; ali u punom, pravnom smislu Bosanska vikarija postoji samo do općeg zbora Franjevačkoga Reda u Asizu na Duhove 4. lipnja 1340.« Sidak, o. c., 230—231, mnogo je oprezniji i kritičniji u izvođenju zaključaka, pa osnivanje vikarije stavlja između 1340. i 1342.

⁵⁾ Tako D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 282; J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole u Visokom*, Dobri Pastir, XIX—XX/1970, 173; Mandić, o. c., 53.

⁶⁾ Tako S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964, 111; J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, Sarajevo 1912, 33. Mandić, o. c., 231, zaboravljajući ranije iznesenu tvrdnju, smatra na ovom mjestu da je samostan u Sutjesci »stvarno bio prvi samostan Bosanske vikarije«.

⁷⁾ J. Gelchich, *Monumenta Ragusina*, Libri Reformationum IV/1895, 95.

⁸⁾ Mandić, o. c., 231.

⁹⁾ P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973, 240.

gično da u situaciji u kojoj je vladar gotovo jedini pružao potporu katoličkoj crkvi, njena prva žarišta nastaju upravo na vladarskim posjedima. S druge strane, posve je neprirodno da prvi samostan nastane u relativno zabačenoj Lašvi, što nije bilo ni u skladu sa vjerskom politikom koju je vodio ban Stjepan II, o čemu će još biti riječi. Olovo, pak, dobija na značenju kao rudarski centar tek od sredine XIV stoljeća,¹⁰⁾ a kako su se franjevci i kasnije orijentali prema rudarskim i trgovačkim centrima, može se slobodno zaključiti da samostan u Olovu nije nastao sve do šezdesetih godina XIV stoljeća.

Nakon što je izbor lokacije prvog konventa sveden na Mile i Sutjesku, vrijeme je da se ukaže na jedan izvor koji već 1348. govori o stanovitoj samostanskoj zajednici u Bosni. Riječ je, naime, o jednom zapisu u knjizi računa splitskih općinskih blagajnika, koji u prijevodu glasi doslovno ovako: »Isplatili su zatim za najam barke i ljudima koji su prevezli gospodina fra Nikolu, gvardijana Bosne, u Veneciju 29 libara, 6 solida i 8 dinara.«¹¹⁾ Ovaj zapis i isplata izvršena negdje u razdoblju april—maj zaslužuju da se njima pozabavi iz nekoliko razloga.

I

Do ovog putovanja prvog po imenu poznatog bosanskog gvardijana, fra Nikole, došlo je u izuzetnim vjerskim i političkim prilikama. Godinu dana ranije uputio je ban Stjepan II Kotromanić, u svoje i u ime bosanskog vikara fra Peregrina, jedno opširno pismo na papsku kuriju. Pismo je sadržavalo zahtjeve u vezi sa poboljšanjem uvjeta pod kojima su franjevci djelovali u Bosni i, što je mnogo važnije, zahtjeve za većim brojem redovnika i mogućnost da se u redovničku djelatnost uklope i laički svećenici.¹²⁾

Putovanje je, dakle, sasvim izvjesno imalo veze sa ovim pismom i zahtjevima iz njega, no isto je tako izvjesno da je bilo povezano i sa situacijom nastalom oko izbora splitskog nadbiskupa, budući da je splitski kaptol izabrao upravo bosanskog vikara, fra Peregrina, na to mjesto. Kako se radi o do danas neraščišćenom problemu vezanom za prvog bosanskog vikara i kako ima nešto novih podataka, čini se posve opravdanim tom pitanju posvetiti malo više pažnje.

¹⁰⁾ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, 26; ista, *Gradska naselja*, 38—39.

¹¹⁾ *Historijski Arhiv u Zadru*, Spisi stare splitske općine (dalje: HAZd), kutija 1, svezak 3, svešćić 2, fol. 11vo: »Item solverunt pro nauulo barche et hominibus qui portaverunt dominum fratrem Nicolaum, guardianum Bosne, Venecias libras XXVIII, solidos VI, parvulos VIII«.

¹²⁾ Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, II/1870, JAZU, Zagreb, 443—445.

Prvi koji je upozorio na Peregrinov izbor za splitskog nadbiskupa, još u XVIII stoljeću, bio je Dominic Farlati. Pronašavši u Splitu dva dokumenta u čijim se formulama datiranja kao izabrani nadbiskup spominje Peregrin, Farlati je zaključio, budući da drugih dokumenata koji bi govorili o ovom nadbiskupu nije našao, da Peregrin nije nikada dobio papsku potvrdu svog izbora niti biskupsku konsekraciju, pa dosljedno tome nije ni nastupio svoje časti.¹³⁾ Nakon što je Ljubić 1872. tiskao treći tom svojih Listina, gdje se nalazi jedan dokument u kojem se Peregrin, 12. 5. 1349, također označava kao izabrani nadbiskup,¹⁴⁾ više nije bilo zapreke da se u literaturi pojavi tvrdnja o izabranom i nikad posvećenom splitskom nadbiskupu Peregrinu.¹⁵⁾ No, sa izvorima, i to onim tiskanim, stvar ne stoji tako jednostavno. Naime, sačuvan je i objavljen jedan dokument pape Klementa VI, od 30. 5. 1348, kojim on na nadbiskupsku stolicu u Splitu postavlja stanovitog brata Ivana, do tada biskupa senjskog.¹⁶⁾ Objavljena je i papska bula o imenovanju Stjepana Mihovila za hvarskog biskupa, koju je također trebalo poslati splitskom nadbiskupu, ali u dodatku koji o tome govori ispušteno je ime destinatar.¹⁷⁾ Tu zagonetku razrješava konačno papska bula od 27. 12. 1348, u kojoj se nadbiskup Ivan na-

¹³⁾ D. Farlati, *Illyricum Sacrum*, tomus III/1765, Venetiis, 325: »Dominico extincto Fratrem quemdam e Franciscana vel Dominicana familia Peregrinum nomine, sublectum fuisse testantur Tabulae Spalatenses: An. 1348. indict. I, XIV Aprilis. Regnante Domino Ludovico Serenissimo Rege Hungariae, et Domino nostro Domino Andrea Dandulo Dei gratia inclyto Duce Venetiarum. Tempore Ven. Patris et Domini nostri Fratris Pelegrini Dei gratia Archielecti Cathedralis Ecclesie Spalaten., egregii et potentis Viri Domini Johannis Gradonico hon. comitis etc. Ex Actis Cancell. Mag. Communitatis. Iterum: Anno 1349. Indict. II 25 Januarii. Regnante Domino Ludovico Serenissimo Rege Hungariae, ac Domino nostro Domino Andrea Dandulo inclyto Duce Venet. Tempore Ven. in Christo patris et Domini nostri Fratris Pelegrini Dei gratia Archielecti Spalaten., egregii ac potentis Viri Domini Petri Memo Comitis etc. Sed Peregrinus, cum ejus electio Sedis Apostolicae approbatione caruisset, neque Episcopali consecratione initiatus est, neque Ecclesie sibi colatae possessionem adire potuit: idcirco ejus nomen abest ab omnibus Catalogis Antistitum Spalatensium, atque ab illis etiam, quibus interdum etiam nomina Archielectorum intexta sunt. Res ita se habuit, ut mihi videtur.«

¹⁴⁾ Š. Ljubić, *Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, III/1872, JAZU, Zagreb, 126: »... temporibus venerabilis patris et domini fratris Peregrini dei gratia archielecti Spalatensis.«

¹⁵⁾ Tako npr. G. Novak, *Povijest Splita I*, Split 1957, 369. Istu tvrdnju ponavlja i I. Ostojić, *Metropolitanski kaptol u Splitu*, Zagreb 1975, 24. Pri tome je ipak upozorio i na podatke o kojima će ovdje biti govora, no u objašnjenju se nije upuštao.

¹⁶⁾ T. Smičiklas, *Diplomatički Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, XI 1913, JAZU, Zagreb, 461—462.

¹⁷⁾ *Diplomatički Zbornik XI*, 488—489, 3. 10. 1348.: »In eodem modo. Dilectis filiis capitalo ecclesie Farenensis, clero et populo civitatis et diocesis Farenensis, universis vassallis sclesie Farenensis, et venerabili fratri... archiepiscopi Spalatensi.«

vodi kao pokojni i kojom se nalaže papskom nunciju da sredi stvari oko ostavštine preminulog nadbiskupa Ivana.¹⁸⁾ No, da situacija ne bi bila do kraja čista pobrinula se opet papska kurija, iz koje je 30. 4. 1349, dakle dvanaest dana prije gore navedenog splitskog naputka, izašao dokument kojim papa Klement VI dozvoljuje Hugolinu splitskom nadbiskupu da nastupi upravu svoje crkve.¹⁹⁾

Pokuša li se sada kronološki raščistiti pitanje izbora splitskog nadbiskupa 1348, situacija izgleda ovako. Splitski nadbiskup Dominik de Lukaris umro je u vrijeme kuge, koja je u Splitu harala početkom 1348.²⁰⁾ Prva kronološki pouzdana vijest o njegovoj smrti je dokument koji citira Farlati, sa nadnevkom 14. 4. 1348, kada je već za nadbiskupa bio izabran fra Peregrin. Čini se da je prije izbora, koji su obavili kanonici splitskog kaptola,²¹⁾ fra Peregrin bio konzultiran po tom pitanju, kako proizlazi iz činjenice da je negdje već početkom aprila splitskom knezu stiglo pismo fra Peregrina iz Bosne.²²⁾ No, izbor je morao biti potvrđen na papskoj kuriji u Avinjonu, čemu se odjednom ispriječila činjenica da u Veneciji nisu bili rasploženi da na nadbiskupskoj stolici u Splitu vide nekog stranca. Stoga je u mletačkom Tajnom vijeću 26. 4. 1348. donesena odluka da se putem poslanika u Avinjonu intervenira kod dvojice Veneciji naklonjenih kardinala, s ciljem da se za nadbiskupa izabere netko od domaćih ljudi.²³⁾ Vjerojatno sklonjen kardinalskim uticajem, papa Klement VI je, kao što je već rečeno, 30. 5. 1348. naimenovao za splitskog nadbiskupa fra Ivana, dotadašnjeg senjskog biskupa. Da li su se Splićani, bosanski vikar i ban Stjepan još uvijek nadali da će od Peregrinova izbora nešto biti, teško je reći, no činjenica je da je ubrzo nakon odlaska fra Nikole u Veneciju općina poslala pisma banu i vikaru, i to prije no što je papa donio konačnu odluku.²⁴⁾

Ne zna se što se dešavalo nakon Ivanova izbora, no sigurno je da je novi nadbiskup došao u Split. To što nije dugo sjedio na svojoj stolici vjerojatno je u vezi sa činjenicom da je u Splitu još trajala epidemija kuge. Već 3. 10. 1348. znalo se u Avinjonu da je splitska nadbiskupija ponovno upražnjena, a do 27. 12. čak su na-

¹⁸⁾ Isto, 497—498.

¹⁹⁾ Isto, 52—527.

²⁰⁾ Novak, *Povijest Splita*, 157.

²¹⁾ O izboru splitskog nadbiskupa u kaptolu vidi Ostojić, o. c., 20—25.

²²⁾ HAZd, kutija 1, svezak 3, sveščić 2, fol. 10°, april—maj 1348: »Item solverunt illi cursori qui apportavit licteras Peregrini de Boxina domino comiti...« (dio teksta u kojem je bio upisan iznos nagrade kuriru oštećen je u tolikoj mjeri da se ne može čitati).

²³⁾ *Listine III*, 77.

²⁴⁾ HAZd, kutija 1, svezak 3, sveščić 2, fol. 12°, april—maj 1348: »Item illi qui portavit licteras domino bano Boxine et frati Peregrino...« (i ovdje je dio teksta sa iznosom nagrade zbog oštećenja nečitak).

stupile i neke komplikacije oko Ivanove ostavštine. Kada je ponovno kaptol birao nadbiskupa ne može se utvrditi, no izbor je opet pao na bosanskog vikara. Međutim, situacija je s Peregrinom sada bila posve drugačija. Nakon što je, početkom 1348. umro bosanski biskup Lovro Lorandi,²⁵⁾ netko je od Bosanaca došao na ideju kako da u organizacijskom pogledu unaprijedi djelatnost franjevacu u Bosni. Može se slobodno pretpostaviti da je ideja o postavljanju Peregrina za bosanskog biskupa u Đakovu dobila na značenju tek nakon što je izbor za splitskog nadbiskupa propao na kuriji, za što govore i gore spomenuta pisma na relaciji Bosna—Split. Bilo kako bilo, ban Stjepan II je u oktobru 1348. molio u Veneciji da se putem veza tamošnje vlade pomogne izbor fra Peregrina za bosanskog biskupa. I doista, vlada je, stoga što se osjećala dužnikom, kako banu tako i fra Peregrinu, podržala ovaj izbor svojim uticajem. Intervencija je bila djelotvorna, te je papa Klement VI premjestio već izabranog bosanskog biskupa u Fermo, a bosansku stolicu povjerio fra Peregrinu.²⁶⁾

Potvrda je Peregrinova izbora na bosansku biskupsku stolicu stigla nakon njegova ponovnog izbora u splitskom kaptolu. Kako su se zainteresirane strane ponašale u cijelom ovom kolopletu ne može se posve precizno utvrditi, no računi splitskih općinskih blagajnika opet spominju pisma upućena u Bosnu, banu i fra Peregrinu, u martu 1349.²⁷⁾ Kaptol nije odustajao od svoga izbora, a činjenica da se Peregrinovo ime unosilo u općinske dokumente još u maju 1349. svjedoči da ni biskup nije otklonio ovaj izbor. O stavu bosanskog bana Stjepana II teško je bilo što reći, budući da ne postoje ni ovakve indicije. Jedinu se može pretpostaviti da nije bio oduševljen idejom da Peregrin pređe u Split, jer je kao bosanski biskup mogao mnogo više učiniti za stvar franjevacu u Bosni. Treba samo podsjetiti da je još 1344. izbio spor između franjevacu i redovite hijerarhije đakovačke biskupije oko sakupljanja desetine, koji je papa riješio u korist ovih drugih.²⁸⁾ Dolaskom Peregrina na ovaj položaj moglo se očekivati da se pitanje riješi na drugačiji način unutar same biskupije, a bez utjecanja papskoj vlasti.

Bilo kako bilo, od ponovljena Peregrinova izbora u Splitu ništa nije ostalo. Papa je, kao što je već rečeno, za nadbiskupa imenovao Hugolina de Branca. Splitski kroničar A. Cutheis opisao je njegov spektakularni dolazak u Split, datiravši ga 14. januarom

²⁵⁾ Mandić, o. c., 60 i bilj. 18.

²⁶⁾ Isto.

²⁷⁾ HAZd, kutija 1, svezak 3, svešćić 2, fol. 23vo, mart 1349: »Item solverunt dicti massarii uni qui portavit litterras domino bano et domino fratri Peregrino libras III.«

²⁸⁾ Šidak, o. c., 234.

1349.²⁹⁾ No, kako sav izloženi materijal pokazuje, to neće biti tačno. Čini se najlogičnijim da je pogreška nastala kod prepisivanja Cutheis-ove kronike, pa je namjesto maja 1349. u tekst došao januar. Da je datum 14. nekog mjeseca posve vjerojatan govori to da je 12. 5. u Splitu sastavljen naputak u koji je uneseno Peregrinovo ime, što znači da se u gradu još nije znalo da je na papskoj kuriji izbor već obavljen. Tako 12. 5. 1349. postaje »terminus ante quem non« za Hugolinov dolazak u Split, a budući da je Hugolin još 30. 4. iste godine dobio od pape dozvolu da nastupi na upravu povjerene mu crkve, čini se da je upravo 14. 5. 1349. mogao prisjeti u Split u svom onom sjaju koji opisuje Cutheis.

Vratimo li se sada putovanju gvardijana fra Nikole, može se sa stanovitom sigurnošću ustvrditi da je njegov zadatak bio da iz Venecije nastavi put u Avinjon i vidi što se tamo moglo učiniti za potvrdu fra Peregrinova izbora na položaj splitskog nadbiskupa. Postavlja se logično pitanje odakle ta intervencija sa bosanske strane za Splitske i njihov izbor. Korijene svakako treba tražiti u nastojanju Splitske da sačuvaju svoje pravo na slobodan izbor nadbiskupa u kaptolu, koje se očigledno našlo u suprotnosti sa interesima Venecije.³⁰⁾ Nije to bilo čak ni posljednji put da su Splitski preko Bosne pokušali očuvati to svoje pravo. U vrijeme prijestolnog rata između Sigismunda i Ladislava Napuljskog, kada se Split nalazio pod vlašću Hrvoja Vukčića Hrvatinića, uspjeli su Splitski izraditi u kralja Ostoje privilegij koji im garantira pravo na samostalan izbor nadbiskupa.³¹⁾ Upravo u takvu svjetlu treba posmatrati i kanoničku upornost u biranju fra Peregrina, čak u dva navrata, no krajnji efekat očito nije ispunio očekivanja.

Posebnu pažnju zaslužuje činjenica da bosanski ban Stjepan II igra ovako istaknutu ulogu u događajima oko izbora splitskog nadbiskupa. Upravo ta činjenica tvori dio političkih okolnosti koje su pratile fra Nikolino putovanje. Politika bana Stjepana II u petom desetljeću XIV stoljeća u velikoj je mjeri kontroverzna, pa se u suvremenoj literaturi pojavljuju čak oprečni sudovi o pravoj

²⁹⁾ *Legende i Kronike*, Čakavski Sabor, Split 1977, 194—195 i faksimil 392—393.

³⁰⁾ Ostojić, o. c., 24, tumači ovaj slučaj međusobnim odnosima kaptola i papske kurije, no upute mletačkom poslaniku u Avinjonu ne ostavljaju mjesta dvojbi: »quod per dominum papam provideatur de dicto archiepiscopatu alio veneto nostro, non faciendū in spem mercacionem (vjerovatno pogrešno namjesto »mencionem« — op. aut.) de aliquo nec aliquem nominando, sed solum in genere hoc dicat et procuret, sicut dictum est« (Listine III, 77, 26. 4. 1348). Po papi izabrani nadbiskup Ivan bio je doista stranac, no nepoznata porijekla. Bio je redovnik reda sv. Augustina, a imao je velikih neprilika dok 1338. nije zasjeo na biskupsku stolicu u Senju (vidi o tome tri isprave u *Diplomatički Zbornik X/1912*, 363—371).

³¹⁾ Novak, o. c., 383; Ostojić, o. c., 24.

prirodi te politike.³²⁾ Bez namjere da se podrobnije ulazi u raspravu o ovom pitanju, nije zgoreg upozoriti da se do valjanog odgovora može doći tek nakon što se problem ispravno postavi. Naime, odavno poznate činjenice jasno pokazuju da se u Hrvatskoj i Dalmaciji ban Stjepan II pojavljuje prvobitno kao zastupnik interesa ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika,³³⁾ no vremenom pokušava ostvariti posve samostalan istup, tražeći pri tome savezništvo Venecije.³⁴⁾ U takvoj situaciji doista je nemoguće odgovoriti da li je ban samostalni vladar ili tek jedan od velikaša kralja Ludovika, budući da je on istodobno i jedno i drugo. Može se jedino govoriti koja će od ovih uloga na kraju prevagnuti i time postati karakteristično obilježje Stjepanove politike.

Ostavimo li rješenje ovog problema za neku drugu priliku, treba prije svega naglasiti da glavno obilježje političkim prilikama u vrijeme fra Nikolina putovanja daje iznenadna smrt Mladena III Šubića, koja je u znatnoj mjeri poremetila ravnotežu snaga u Hrvatskoj.³⁵⁾ Kako su Mladenovi posjedi, a posebno Klis i Skradin, predstavljali »ključ« za posjede Venecije u Dalmaciji,³⁶⁾ posve je logično da se tamošnja vlada prepala mogućnosti da oni dođu u ruke ugarsko-hrvatskom kralju. No, u formulaciji zaključka Vijeća

³²⁾ Tako npr. S. Ćirković, *Istorija*, 114—117, razmotrivši sve poteze bana Stjepana II i preokrete u njegovoj politici zaključuje da je banu bilo »utoliko lakše da ostane lojalan vazal što mnogo od onoga što su krili mlečački zapisnici savremenicima nije bilo poznato«. S druge strane N. Klaić, *Iz problematike srednjovjekovne povijesti Bosne*. Prilozi Iz I Sarajevo, 14—15/1978, 69—70, zaključuje da »to uopće nije bitno« što »Stepan po Ludovikovoj zapovijedi vodi vojsku na Ivaniša Nelipčića«. Završavajući svoje kratko razmatranje o tim događajima ona zaključuje »ban Stepan II se do kraja života ponašao kao da Ludovika nema.« Bez mnogo pozivanja na izvore ona isključuje »tvrdnju historiografije da ban Stepan II gleda u Anžuvincima svoje sizerene«.

³³⁾ *Diplomatički Zbornik XI/1913*, 207, 23. 6. 1345: »Nos Stephanus dei gratia banus Bosne... ex mandato serenissimi principis et domini nostri, domini Ludouici... cum potencia nostri exercitus Croatiam interassemus«. Što se tiče prigovora N. Klaić, o. c., 69, da u »ispravi nije naveden ni jedan ugarski dostojanstvenik — pa ni ban Nikola — ali je zato ban Stepan okružen svojim dostojanstvenicima«, treba samo usporediti Stjepanovu ispravu i onu bana Nikole, koja je skoro po svemu istovjetna, pa da taj prigovor ostane posve obesnažen (*Diplomatički Zbornik*, XI/1913, 205—206, 23. 6. 1345.).

³⁴⁾ *Listine II*, 379—381, 4. 9. 1346.: »examinatis capitulis ambaxate... pro parte domini bani Bossine... ad primum capitulum continens de unione et liga facienda cum eo etc.« i što je osobito važno »Ad ultimum capitulum de facto Tenini, cum ipsum capitulum ab unione dependeat...«.

³⁵⁾ Smrt Mladena III spominje se u Veneciji prvi put 8. 5. 1348, da bi do 10. 5. zadarski comes već poslao »duas banderias ad loca condam comitis Maladini« (*Listine III*, 79—80).

³⁶⁾ *Listine III*, 82, 22. 5. 1348: »pro statu nostro in partibus Sclavonie penitus requiratur habere ipsa castra (condam comitis Maladini — op. aut.) in nostro dominio et potestate, que vere dici possunt claves terrarum nastrarum Sclavonie«.

umoljenih, donesenog onog dana kada je vijest o Mladenovoj smrti stigla u Veneciju, ima nešto neobično. Tu se, naime, kaže »... ako ona mjesta (koja su pripadala Mladenu — op. aut.) budu tako čuvana da u ruke Ugra ili nekog drugog ne mogu doći...«.³⁷⁾ Na pitanje tko je to još mogao biti takmac za Mladenovo nasljedstvo čini se da je vrlo lako odgovoriti. U tadašnjoj situaciji mogao je to biti samo ban Stjepan II, koji je, kako je već rečeno, imao krupnih ambicija u Hrvatskoj.³⁸⁾ Budući, pak, da je te ambicije pokušavao ostvariti tek u savezu sa Venecijom, za pretpostaviti je da je odmah po Mladenovoj smrti poželio da se o tome konzultira sa tamošnjom vladom. Da je takvih konzultacija moglo biti, i to upravo u onom razdoblju kada je fra Nikola, gvardijan Bosne, stigao u Veneciju, pokazuje rasprava u Vijeću umoljenih od 22. 5. 1348, u kojoj se govori samo o opasnosti od ugarsko-hrvatskog kralja.³⁹⁾ Ako se, dakle, shodno ovome smije zaključivati, put i misija fra Nikole nisu imali veze samo sa vjerskim prilikama, već i sa političkim stanjem nastalim smrću Mladena III Šubića. To što je gvardijanu jednog franjevačkog konventa u Bosni bila povjerena i politička misija ne bi trebalo da predstavlja iznenađenje, s obzirom na to da je uloga prvog bosanskog vikara, fra Peregrina, u političkom životu Bosne u petom desetljeću XIV stoljeća bila ogromna.⁴⁰⁾

II

Nakon što smo ovako razmotrili okolnosti pod kojima je u aprilu—maju 1348. došlo do putovanja fra Nikole, moguće je vratiti se na osnovno pitanje, a to je u kojoj je samostanskoj zajednici fra Nikola bio gvardijan. Ranije je već rečeno da se izbor ovdje sužava na dva lokaliteta, Sutjesku i Mile kod Visokog. Budući da je samostan Curia Bani naveden kao prvi u popisu Bartolomeja Pizanskoga, trebalo bi se prvo pozabaviti mogućnošću da je fra Nikola ovdje bio gvardijan. Glavni argumenat za prvenstvo Sutjeske u pogledu podizanja franjevačkog samostana, nalaz pečata generala reda, već je odavno poljuljao J. Sidak,⁴¹⁾ no ukoliko je pronađeni pečat doista i pripadao Gerardu Odonisu i bio izgubljen u Sutjesci, to još uvijek ne znači da je u vrijeme Gerardova boravka u Sutjesci već postojao samostan. Bilo je sasvim prirodno da gene-

³⁷⁾ *Listine III*, 79 8. 5. 1348: »si loca ipsa taliter conserventur, quod ad Hungarorum manus vel aliorum nequeant pervenire«.

³⁸⁾ Kao ilustracija tih ambicija može poslužiti banova ponuda iz septembra 1346 (vidi bilj. 3), za savez sa Venecijom, pri čemu bi ban za sebe uzeo Knin. Da te ambicije 1348. nisu ugasle, dapače da su porasle, svjedoči činjenica da u martu 1349. ban Stjepan II preporuča nekog Dujma, kninskog arcidakona, za kninskog biskupa (*Listine III*, 114, 12. 3. 1349).

³⁹⁾ Vidi dokument citiran u bilj. 36.

⁴⁰⁾ Mandić, o. c., 57.

⁴¹⁾ Sidak, o. c., 232, bilj. 33.

ral franjevačkog reda boravi u Sutjesci, budući da su arheološka istraživanja P. Anđelića pokazala kako je tamošnji dvor nastao najvjerojatnije za vladavine bana Stjepana II, u drugoj četvrti XIV stoljeća.⁴²⁾ U razmatranju vremena i načina nastanka samostana sv. Ive, odnosno kako su ga suvremenici zvali Curia Bani, treba voditi računa o nekoliko činjenica.

Za podmirenje vjerskih potreba svoje obitelji i dvora dao je ban odmah sagraditi dvorsku kapelu sv. Grgura,⁴³⁾ u kojoj je vjerske obrede obavljao njegov osobni kapelan, stanoviti Splitsanin, po imenu Ciprijan.⁴⁴⁾ Stoga podizanje samostana u Sutjesci, bar što se tiče dvora, nije bilo hitno. Istodobno, vrlo je vjerojatno da je već ranije bilo riješeno i pitanje podmirenja vjerskih potreba na banskim posjedima u okolici Sutjeske, budući da ban nije postao katolikom tek dolaskom franjevaca. Konačno, uz sami dvor nije se mogao podići kakav bilo samostan, već samo neko reprezentativno zdanje, što je također bilo razlogom da se s gradnjom ne žuri.

Sa crkvom i samostanom sv. Nikole u Milima stvar, međutim, stoji posve drugačije. Već je M. Orbini, krajem XVI stoljeća, znao da je crkvu sv. Nikole podigao franjevcima ban Stjepan II, te da je u njoj bio pokopan.⁴⁵⁾ To što je Orbini crkvu locirao u Mileševo dosta je lako shvatljivo, budući da ni sami franjevci u Bosni nisu, izuzev u jednom slučaju, uspjeli da točno sačuvaju uspomenu na toponim Mili.⁴⁶⁾ Tek je u ovom stoljeću arheološkim istraživanjima u dva navrata, 1909—1910. K. Patsch i 1976—1977. P. Anđelić,⁴⁷⁾ precizno ubicirana crkva sv. Nikole i samim tim srednjovjekovni Mili. Neke činjenice o načinu gradnje gotičke crkve sv. Nikole, koje je prilikom iskapanja otkrio P. Anđelić, kao i ono što se iz rijetkih pisanih dokumenata doznaje o povijesti samostana, dovoljno jasno ukazuju da je prvobitni samostan zajedno sa crkvom podignut na brzinu. Naime, Anđelić je otkrio da je prvobitno podignuta manja gotička crkva, koja je poslije dogradnje dobila funkciju crkvenog kora.⁴⁸⁾ Samostanska zgrada je također dograđivana, a dio novca namirio je jedan dubrovački trgovac 1407.⁴⁹⁾ Razloge ovome treba tražiti u činjenici da se Stjepanu II žurilo

⁴²⁾ Anđelić, o. c., 156.

⁴³⁾ *Isto*.

⁴⁴⁾ Svog kapelana spominje ban Stjepan II u dokumentu citiranom u bilj. 12, moleći da mu se dodijeli jedan ili dva beneficija u splitskoj diecezi.

⁴⁵⁾ M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena* (prijevod Z. Šundrica), SKZ, Beograd 1968, 147.

⁴⁶⁾ Kujundžić, o. c., 181—182.

⁴⁷⁾ Historijat istraživanja opširno u P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*, GZM Arheologija, NS XXXIV/1979, 185—190.

⁴⁸⁾ *Isto*, 197.

⁴⁹⁾ Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 285.

da podigne prvi samostan novouspostavljene bosanske vikarije, pa je podignut samostanski ansambl koji je vrlo brzo trebalo proširivati i dograđivati. Ove dogradnje bile su tim prije potrebnije što je samostan, odnosno crkva, sv. Nikole postao centar svojevrsnog kulta Kotromanića. Ovdje su sahranjeni ban Stjepan II i prvi bosanski kralj, Stjepan Tvrtko I, a tu su obavljane i krunidbe bosanskih kraljeva.⁵⁰⁾

Zašto baš u Milima nastaje sv. Nikola otkriva donekle postojanje starije romaničke crkvice na istom mjestu. Po svemu sudeći bila je to crkva sv. Kuzme i Damjana, nekadašnji posjed bosanske biskupije, spomenut u ispravi kralja Bele IV iz 1244.⁵¹⁾ Nakon povlačenja biskupa u Đakovo, posjed je vjerojatno dospio u vladarske ruke, a crkvice je nadalje služila kao vladarska kapelica, pa je vjerojatno to i bio razlog da se prvi franjevački samostan podigne na ovom mjestu. O tome da prije izgradnje sv. Nikole Kotromanići nisu imali reprezentativne crkve sačuvano je jasno svjedočanstvo upravo iz prve polovine XIV stoljeća. Naime, kada se otac prvog bosanskog kralja, a brat bana Stjepana II, Vladislav Kotromanić ženio Jelenom Šubić svadba je bila obavljena u Klisu. Kako je Šubićima, pa i Kotromanićima, kao i svim plemenitašima, bilo u takvim prilikama mnogo stalo do sjaja, svadbenu ceremoniju uvećao je i trogirski biskup svojim blagoslovom.⁵²⁾ Doista rijedak, pa čak i čudan, bio je ovaj dolazak mladoženje u goste kod obitelji svoje buduće supruge, da bi vjenčanje bilo tamo obavljeno. Jedino objašnjenje jeste već izrečena pretpostavka da Kotromanići nisu imali dovoljno velike i reprezentativne crkve, pogotovu takve u koju bi mogli pozvati biskupa iz Đakova.

Očigledno je, dakle, da je Stjepan II, nakon što je podigao dvor u Sutjesci, osjećao potrebu da podigne i crkvu koja bi kao začužbina koliko-toliko bila dostojna veličine njegove vladavine, tijekom koje je u prvih dvadeset godina proširio bosansku državu na dvostruko veće prostranstvo od onoga koje je zatekao po usponu na bansku čast. U vezi s time stoji još jedna činjenica koja

⁵⁰⁾ Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 227—232 i 238—239.

⁵¹⁾ Kujundžić, o. c., 176; Anđelić, o. c., 232—233.

⁵²⁾ O tome govori I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I* (prijevod J. Stipišić, Čakavski Sabor, Split 1979, 536, na temelju sljedećeg izvotka iz spora Trogirskog biskupa i općine: »notum est in Tragurio nec uos infitiamini quod iuistis (trogirski biskup Lampridije — op. aut.) particulariter Clissiam extra nostram diocesim, et ibi benedixistis quinimo profanastis anulum cum quo Vladislau frater Bani Stephani de Bossina supradicti in presentia uestra desponsauit Dominam Helenam filiam Comitis Georgij de Clissia propinquam dicti Vladislau in tertio et quarto gradu, quod sine dispensatione Domini Pape eius uxor esse non potuit sed fuit contra mandata Sancte Matris Ecclesie Romane« (Arhiv JAZU, sign. Lucius XX—12/sv. IV—fol. 56; pod ovom signaturom čuvaju se u Arhivu JAZU u Zagrebu 34 sveska prijepisa Lucićeve ostavštine, koje su načinili don Miho Hailo i dr. Marin Bego pod nadzorom dr. Mihe Barade).

zavrjeđuje pažnju. Naime, dok je za Stjepanove pretke, pa i za njega samoga do 1339, karakteristična jedna vrsta religijske mimikrije, pomoću koje su kao katolici pokušavali da se uklope u heretičko bosansko društvo,⁵³⁾ samosvjesni ban Stjepan II nakon 1339. otvoreno pruža podršku katoličkoj crkvi, mada još uvijek zazire od prevelikog izazova svojim heretičkim sunarodnicima. Taj dvoznačni odnos dobro se oslikava u svemu onome što se odnosi na podizanje samostana i crkve sv. Nikole u Milima. Naime, prvi je samostan franjevac u Bosni podignut na nekadašnjem posjedu bosanske biskupije, na takav način da ga je kroz samo pola stoljeća trebalo dograđivati i proširivati. Pa ipak, i takav kakav je bio, samostan sv. Nikole je bio svojevrstan izazov u neposrednoj blizini »krstjanske hiže« u Moištri.⁵⁴⁾

Konačno, to što je splitski notar zabilježio fra Nikolu kao »guardianum Bosine«, po svemu što je rečeno, trebalo bi da znači da je on bio prvi gvardijan franjevačkog samostana sv. Nikole u Milima kod Visokog. Takav unesak u blagajničku knjigu splitske općine mogao je rezultirati samo iz decidirane tvrdnje fra Nikole da je njegova redovnička zajednica bila locirana u Bosni. Začudo, to nije prvi put da se uža okolica Visokog naziva Bosnom, no u našoj su literaturi o tom problemu raspravljala do sada samo tri autora.⁵⁵⁾

⁵³⁾ Potražiti uzroke ovakvom ponašanju bosanskih banova daleko prevazilazi ciljeve ovog rada, no kao primjer možemo uzeti bana Ninoslava i ono što se s njim događalo u razdoblju od 1234. do 1244, a što je opisao Šidak, o. c., 186—197. Ako bi smo se ravnali po papinskim pismima, onda je u tom razdoblju ban Ninoslav prvo 1233. prešao sa hereze na katoličanstvo, potom 1234. ponovno postao heretikom, da bi 1244. opet postao katolikom. Čini se, ipak, da ovakvo tumačenje šturih podataka papskih pisama i nekih dokumenata ugarskog porijekla ne odgovara stvarnom stanju. Prije će biti da se bosanski ban našao na istoj liniji sa svojim sunarodnicima u obrani od ugarskih presizanja, te da je zbog toga potisnuo svoju vjersku pripadnost u drugi plan (slično sudi i Ćirković, o. c., 60—69). O toj mimikriji svjedoči i činjenica da Kotromanići nisu imali ni reprezentativne crkve, već samo malu kapelicu u Milima.

⁵⁴⁾ O tome vidi D. Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 302—303.

⁵⁵⁾ M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 126; isti, *Postanak naseljenjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1980, 75—83 (Vego je stvarno bio prvi koji je zastupao ovakvu hipotezu, no na drugi od navedenih radova može se protegnuti misao J. Šidaka, o. c. 356, da se radi o »često neusklađenom i nedovoljno jasnom pisanju«, izrečenu o nekim drugim radovima istoga autora. Uz to je i većina argumenata preuzeta od P. Anđelića i J. Kujundžića, a novi argumenti koje iznosi Vego ne mogu se ni uz najbolju volju tumačiti onako kako to Vego hoće. To prije svega važi za identifikaciju toponima »Bolino Poili« iz 1203. kao »današnje Topuzovo polje kod Arnautovića«, a također i za pokušaj da se navod iz jednog trogirskog testamenta o novcu »qui utitur in Bossena« protumači tako da se odnosi isključivo na okolicu Visokog. Ni sa izvodom kronike Tome arcidjakona Vego nije bio puno bolje sreće, iz jednostavnog razloga što je nevjerovatno da bi ovaj bio tako precizan u određivanju boravišta braće Mateja i Aristodija. Iz

Dokazujući da je toponim Bosna do početka XV stoljeća podjednako označavao kako područje bosanske države, tako i uže područje visočke okolice, P. Anđelić navodi sljedećih devet podataka kao dokaze:

1. pismo Stjepana II iz 1334. »datum in Bossina in curia nostra«;
2. pismo bana Tvrtka iz 1366. »scripta in Bosna«;
3. u jednoj odluci dubrovačkoga Malog vijeća izrijekom se navodi »conventus sancti Nicolae de Bosna«, 1367;
4. izjava talijanskog heretika Jakova Beka iz 1388., u kojoj se spominje »loco qui dicitur Boxena«;
5. Dubrovčani 1407. spominju Sigismundova »litteras datas Bosnae«;
6. darovnica kralja Ostoje iz 1408, također »Datum Bosnae«;
7. dubrovački povjesničar Mavro Orbini navodi 1601. da je bosanska vikarija dobila ime po glavnom mjestu u kojem franjevci još u to doba obitavaju;
8. franjevački kroničari kasnijeg razdoblja naizmjenično lociraju samostan sv. Nikole u Bosnu, Mile i Visoko i
9. na jednoj karti iz XVII stoljeća okolica Visokog nazvana je Pobosanje.⁵⁶⁾

Tome se sada, pod brojem 10, može pridodati i unesak iz knjige splitskih općinskih blagajnika, u kojem se izričito navodi »guardianus Bosine«, pa onda pretresti sve ove navode još jednom i to do u detalje.

Prva stvar koja jasno upada u oči kada se pogledaju gore navedene činjenice jeste to da ih se može podijeliti u tri odijelite i jasno razgraničene skupine. Naime, za četiri isprave je karakteristično da su, na ovaj ili onaj način, »datum in Bosna« (brojevi 1, 2, 5, 6). Pri tome prve dvije, pisma Tvrtka i Stjepana II, djeluju kao dokazi mnogo uvjerljivije iz nekoliko razloga. Nastale su u bosanskoj kancelariji i u njihovu vjerodostojnost nema nikakve

ovih razloga u daljem razmatranju će Vegin rad biti uziman u obzir samo kod izvođenja zaključaka, izuzev jednog podatka na koji je ovaj autor skrenuo pažnju, o čemu će posebno biti govora); J. Kujundžić, o. c., 180—181, svoje zaključke gradi na tituli bosanskog biskupa i bosanskog kneza, koje da su rezidencijalne a ne regionalne titule, te na nekim podacima izvora koje koristi i Anđelić, a koji će biti posebno obrađeni; P. Anđelić, Bobovac, 231—234; isti, Krunidbena i grobna crkva, 236—238 (u drugom od navedenih radova autor ponavlja tekst iz svoje monografije o Bobovcu i Kraljevoj Sutjesci o ubicaciji Mila, no kako je problem usko vezan i za značenje toponima Bosna naveli smo ga ovdje, s tim da će svi njegovi navodi, kao najopsežniji i najtemeljitiji biti posebno pretreseni); Kovačević — Kojić, o. c. 35 i bilj. 29, u osnovi prihvata zaključke Anđelića, dodajući i neke zanimljive potvrde njegovih teza u podacima o dubrovačkoj trgovini.

⁵⁶⁾ Anđelić, *Bobovac*, 231—232.

sumnje. S dokumentom pod brojem 6 stvar već stoje drugačije, budući da je tradicija dosta kasna i u detaljima nepouzdana.⁵⁷⁾ Što se, pak, Sigismundova pisma datiranog u Bosni tiče, ono kao dokaz za postojanje užeg teritorija pod imenom Bosna nema nikakva značenja. Naime, 1407. Sigismund je dospio do Bobovca, gdje je već od ranije bila njegova posada, no nikakvih indicija da je išao dublje u Bosnu, to znači do Visokog, nema.⁵⁸⁾ Ostaju, dakle, samo pisma Stjepana II i Tvrtka, nastala u vrijeme dok su se topnimi Bosna i Visoki još uvijek miješali.

Drugu skupinu vijesti o postojanju užeg područja pod imenom Bosna čine oni podaci u kojima se samostan sv. Nikole locira u Bosnu (brojevi 3 i 10). Upravo je upadljiva sličnost dubrovačkoga izričaja »conventus Sancti Nicolae de Bosna« i novootkrivenog splitskog »guardianus Bosne«. Ukoliko se prije i moglo prigovoriti da Dubrovčani smještaju sv. Nikolu u Bosnu poradi nepoznavanja toponimije, izričaj gvardijana fra Nikole uklanja svaku dvojbu svojom preciznošću. To što je on »gvardijan Bosne« daje potporu i tumačenju da »custodia Bosne«, istovetna sa kustodijom sv. Nikole, svoje ime duguje toponimu Bosna u užem značenju.⁵⁹⁾

U treću skupinu spadaju povijesna svjedočanstva kasnije tradicije (brojevi 7, 8 i 9). Među njima svakako najviše pažnje zaslužuje tekst Mavre Orbinija, no prije toga pogledajmo navode pod brojevima 8 i 9. Navodeći »da se u kasnijim kronikama mjesto franjevačkog samostana Sv. Nikole naizmjenično označuje kao: Bosna, Mile, Visoki«,⁶⁰⁾ P. Anđelić u bilješci upućuje na razmatranja o toponimu Mili, iznesena na prethodnim stranicama. No, u tim razmatranjima on spominje samo kroniku Josipa Jakošića iz polovice XVIII stoljeća, kojom se potvrđuje identifikacija Mili—Mileševo—Visoki.⁶¹⁾ Ni sa kartom koju Anđelić navodi stvar ne stoji baš najbolje. To što je okolica Visokog označena u XVII stoljeću kao Pobosanje teško da može poslužiti kao dokaz da se negdje do kraja XIV stoljeća taj kraj nazivao Bosnom, tim prije što

⁵⁷⁾ M. Dinić, *Vesti Eberharda Vindekea o Bosni*, JIČ I/3—4, 1935, 363—365.

⁵⁸⁾ O Sigismundovu pohodu i njegovim rezultatima vidi P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, Sarajevo 1981, 55.

⁵⁹⁾ Tako Anđelić, o. c. 231. Za stil i način pisanja i rada M. Vege karakterističan je uvod u njegovu razmatranja o ovom problemu: »Vrlo je zanimljivo pisanje fra Bartola od Pize (1385—1390) kad navodi i opisuje franjevačku kustodiju Bosna, u naselju Milima s crkvom svetog Nikole, i to kao dio bosanske vikarije kao šire administrativne jedinice franjevaca u državi Bosni«. (Vego, o. c. 81) Usporedbe radi »opis franjevačke kustodije Bosne« izgleda ovako: »Custodia Bosnae habet locum Curiae Bani; locum Sancti Nicolai; locum Lascrovae et locum Plumbi« (Mandić, *Franjevačka Bosna*, 231).

⁶⁰⁾ Anđelić, o. c. 231.

⁶¹⁾ *Isto*, 227—228.

je termin Pobosanje mogao nastati i od samog autora da bi se označilo polje uz Bosnu. Tako, od tri navedena dokaza ostaje samo Orbinijev navod, kojem je, međutim, potrebno pokloniti punu pažnju, budući da se često ispostavlja da dubrovački povjesničar nije pisao napamet, te da se i njegovi toponimi temelje na materijalu suvremenom događajima koji su u njegovu djelu opisani.

U komentarima Orbinijeva djela, S. Ćirković je dobro primjetio da je pisac za izlaganje o dolasku franjevaca koristio neki stariji izvor, no izričitu njegovu tvrdnju da je vikarija dobila ime po mjestu u kojem je bio podignut glavni samostan pripisao je slabom razumijevanju izvora.⁶²⁾ Stvari, međutim, ne stoje tako jednostavno. Sabere li se sve ono što je o počecima franjevačke djelatnosti u Bosni rečeno kod Orbinija dobija se sasvim jasna slika, koja zapravo reproducira sve što je on našao u svom izvoru, a onda je sam Orbini na to dodao priču o dubrovačkom vlastelinu Domanji Bobaljeviću na temelju do sada neutvrđena izvora. Stvari su po Orbiniju sa dolaskom franjevaca u Bosnu, kada se pričanje očisti od storije o Domanji, izgledale ovako: franjevci su u Bosnu stigli 1349. poslani po papi Klementu VI, predvođeni fra Peregrinom i fra Ivanom iz Aragonskog kraljevstva, tamo bili lijepo primljeni od bana Stjepana II, koji im je podigao samostan u Milima i ujedno bio sahranjen u tamošnjoj crkvi, širili svoju djelatnost i po susjednim oblastima gdje su podizali samostane, ustanovili vikariju koja je ime dobila po mjestu gdje je bio prvi samostan, da bi na kraju fra Peregrin bio imenovan i bosanskim biskupom.⁶³⁾ Usporedi li se ovo sa neprijepornim povijesnim činjenicama zasvjedočenim suvremenim dokumentima,⁶⁴⁾ jedina Orbinijeva pogreška je godina dolaska, no i za nju je interesantno da pomjera dolazak franjevaca za točno deset godina kasnije, pri čemu nije presmjelo potražiti uzrok i u eventualnoj tiskarskoj grešci, načinjenoj od talijanskog izdavača.

Tvrdnja, pak, da vikarija duguje svoje ime mjestu gdje je podignut glavni, odnosno prvi, samostan u cijelosti se poklapa sa izričajem fra Nikole iz 1348. i dubrovačkom odlukom iz 1367, a upotreba toponima Mili — Mileševo pokazuje da je u vrijeme na-

⁶²⁾ Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, 342—343. Ćirković u stvari smatra da je Orbinijev opis dolaska franjevaca »netačan i sledi svakako nekog kasnog crkvenog historičara (možda Volaterana)«, dok je za izlaganje o uspjesima »koristio neki izvor koji je vrlo kratko pričao istoriju franjevaca i nije ga razumeo«, s tim da se ovo posljednje odnosi na porijeklo imena kustodije. Sam, pak, prijevod Sundricin na ovom mjestu ne održava vjerno misao mljet-skoga opata, budući da ovaj veli »Vicaria de Bosna, che cosi si ciamava il principal luogo doue stauano all' hora« (cit. prema Andelić, o. c. 231), što je prevedeno »bosansku vikariju, kako se nazivalo glavno njihovo sjedište« (Orbini, o. c. 145—146).

⁶³⁾ Orbinijeva priča o franjevcima rascjepkana je i nalazi se, u spomenutom izdanju, na str. 143—147.

⁶⁴⁾ Usporedi Mandić, o. c. 51—53, 57—81; Šidak, o. c. 227—239.

stanka Orbinijeva izvora starija odrednica, Bosna, već izašla iz upotrebe. S ovim u vezi stoji i pitanje autorstva Orbinijeva izvora, pri čemu se pogled sasvim logično zaustavlja na izgubljenoj bosanskoj kronici, za koju je S. Ćirković već utvrdio dosta konstitutivnih elemenata, pa i krug u kojem je nastala.⁶⁵⁾ Određujući vrijeme nastanka kronike, Ćirković je uzeo da je to početak XV stoljeća, što se poklapa sa svim onim što je izneseno o franjevcima, pa i sa prestankom upotrebe toponima Bosna u užem značenju. Čini se stoga da bi Ćirkovićevu kvalifikaciju »da je ovaj izvor nastao u plemićkoj sredini početkom XV veka i da je izražavao interese oblasnih gospodara«, pored toga što je pričao povijest Kotromanića, trebalo proširiti još jednim elementom. Naime, sastavni dio te »povijesti Kotromanića« bio je i dolazak franjevac i podrška koju im je u samom početku pružio Stjepan II, pri čemu se možda čak može nazrijeti i pokušaj da se uz njihovu pomoć ustoliči neka vrst kulta Kotromanića.

Vratimo li se sada na problem toponima Bosne i dokaze koje za svoju tvrdnju iznosi P. Anđelić, ostaje samo vijest pod brojem 4, svjedočenja Jakova Beka, koja ne spada ni u jednu od naše tri skupine. Jakovljeva izjava da je negdje oko 1378. bio upućen »u mjesto koje se zove Bosna, a koje mjesto je pod vlašću nekog gospodina koji se naziva ban Bosne, i rečeni je gospodin pod vlašću rašanskog kralja«,⁶⁶⁾ na prvi pogled ne može poslužiti kao stvarni dokaz, budući da bi bilo teško očekivati da jedan stanovnik torinske okolice tako dobro poznaje topografiju daleke Bosne. No, ne treba ispustiti iz vida da je među trojicom onih koji su ga primili u sektu 1378. bio »quemdam... de Sclavonia«, a kojem je Jakov zaboravio ime.⁶⁷⁾ Preciznost Jakovljeva izričaja i dosta solidno poznavanje političkih prilika udaljene zemlje tako dobijaju na snazi, potkrijepljeni ostalim nesumnjivim činjenicama koje su ranije navedene.

Poslije svega ovog razmatranja od devet Anđelićevih dokaza kritički pregled je prošlo pet, kojima treba pridodati i splitski zapis iz 1348. Upirući se na ovih šest podataka, čini se da pouzdano

⁶⁵⁾ Orbini, o. c. 427.

⁶⁶⁾ Mandić, *Bogomilska crkva*, 442: »in loco qui dicitur Boxena, qui locus subest cuidam domino qui vocatur Albanus de Boxena et subest dictus dominus Regi Rassene«.

⁶⁷⁾ Isto, 441: »et quemdam alium de Sclavonia, cuius nomen ignorat«. Zavodljivo i prilično logično zvuči domišljanje da je Jakov Bek zapravo bio poslan u Moštre, da bi u tamošnjoj »kući crkve bosanske«, čije postojanje je i inače zasvjedočeno, dobio nekakvu poduku od lokalnih »magistara«. No, to domišljanje ipak nije dovoljno pouzdan temelj na kojem bi se mogao graditi zaključak o postojanju »visokog učilišta« u Moštrama, kako to čini Đ. Basler, Visoko učilište crkve bosanske, Pregled 4/1975. Tvrdnju preuzima i Vego, o. c. 78, ne naznačivši dakako da je odnekud preuzeta, no njegov navod »da je Bech došao u mjesto Bosnu gdje je učio novu nauku kod bosanskih učitelja« pokazuje da nije niti pročitao izvor na koji se poziva.

možemo zaključiti da je do devetog desetljeća XIV stoljeća toponim Bosna bio u dvojakoj upotrebi: u širem značenju bosanske banovine i u užem značenju, kojem tek treba odrediti puni sadržaj. No, koliko god su gornje činjenice pogodne da se njima dokaze dvojak upotreba toponima Bosna, toliko su nedostatne da se iz njih zaključi kakvo je značenje tog pojma u užem smislu. Tvrdnje trojice naših historičara uglavnom se slažu u tome da je postojalo šire naselje pod imenom Bosna, te da se ono vremenom, samo po imenima, raspalo na niz manjih naseobina.⁶⁸⁾ No, čini se da stvar ne stoji baš posve tako.

Naime, usporedo sa toponimom Bosna u užem značenju, upravo tijekom XIV stoljeća spominju se, čak dosta često, Visoko, Podvisoko, Mili, Moštre,⁶⁹⁾ što govori protiv postavke da je toponim Bosna označavao jedno šire naselje. S druge strane, kroz cijelo vrijeme postojanja srednjovjekovne bosanske države, ne spominje se šira upravno-politička jedinica kojoj bi pripadala navedena mjesta. Da je ipak takva jedinica postojala svjedoči stanje zabilježeno neposredno po turskoj okupaciji, kada nastaje visočka nahija, a to je »siguran dokaz da je ranije postojala i istoimena župa, jer je u tome izvoru arapsko-turski naziv nahija doslovan prijevod našeg naziva župa, pa se tako u tome izvoru sačuvao zasad najstariji spomen visočke župe.«⁷⁰⁾

Upirući se na činjenicu da je u srednjem vijeku postojala župa sa centrom u Visokom, neće biti teško, na temelju nekih analogija, dokazati da se i upotreba toponima Bosna u užem značenju odnosi upravo na ovu župu. Naime, dvije isprave Stjepana II i Tvrtka I imaju, po načinu označavanja mjesta izdavanja, jasnu paralelu u Tvrtkovoju »velikoj povelji« iz 1378, gdje stoji: »prijdoše vse početni vlastele dubrovš(s)ci . . . v' slavni dvor' kraljev(s)tva ni Tr'stivnicu«.⁷¹⁾ Nešto manje sigurna paralela je Ostojin dokument »pisan' na Dumne« 1398,⁷²⁾ budući da se ono »na Dumne« može odnositi kako na naselje, tako i na istoimenu župu. Što se pak lociranja samostana sv. Nikole u Bosnu tiče, na sličan način je od-

⁶⁸⁾ Kuju ndžić, o. c. 180, smatra da je »ovdje na širem prostoru postojala građanska zajednica, civitas, pod imenom Bosna, a u organizaciji sličnoj rimskim municipijima«, koju bi mogli nazvati »narodnim imenom župa«. Anđelić, o. c. 232—233, smatra da se pod Bosnom ima podrazumijevati »širi teritorij sa radijusom od najmanje 5—6 km« koji je bio organiziran u teritorijalnu, odnosno »seosku općinu«. Vego, o. c. 75—83, drži da se Bosnom nazivalo naselje oko današnjeg Visokog, zajedno sa Milima i Moštrom, i župa kojoj je to naselje pripadalo.

⁶⁹⁾ Za Visoko i Podvisoko vidi Kovačević-Kojić, o. c. 35—36. Za Mile vidi Anđelić, o. c. 226, a za Moštre isto, 230 bilj. 55.

⁷⁰⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 123—124.

⁷¹⁾ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I/1*, SKA, Beograd — Sr. Karlovci 1929, 82.

⁷²⁾ *Isto*, 420.

ređen i konvent u Lašvi,⁷³⁾ potom onaj u Cetini,⁷⁴⁾ a također i samostan Rama.⁷⁵⁾

Prostor koji je zapremala župa Bosna približno je već omeđio P. Anđelić,⁷⁶⁾ mada se sam ustezao da ustvrdi kako je to župa,⁷⁷⁾ pa sada ostaje samo da se pokuša objasniti kako je nestalo starog župskog imena. Sve što se o tome može reći zalazi duboko u domen spekulacije, no čini se najlogičnijim pretpostaviti da je gospodarski napredak i naraslo značenje sada već gradskog naselja pod starim župskim središtem, utvrdom Visoko, doveo do istiskivanja starog imena Bosna i sve češće upotrebe naziva Visoko. Čini se da do toga nije došlo još ni početkom XV stoljeća. Naime,

⁷³⁾ Samostan u Lašvi spominje se po prvi put u popisu Bartolomeja Pizanskoga (vidi str. 2 ovoga rada), no njegovu poblizu lokaciju nije još nitko uspio utvrditi.

⁷⁴⁾ Papa Inocent VI daje 30. 4. 1357. dozvolu Ivanu Nelipiću »quod in terra sua Cetine... unus locus fratrum vestri ordinis de novo fundetur et etiam construetur« (Diplomatički Zbornik XII/1914, 406). Samostan se i nadalje nazivao cetinskim, a po njegovu imenu nazvana je i jedna od kustodija bosanske vikarije (Mandić, Franjevačka, 81 bilj. 112 i 237—238). Da se imenom Cetina i prije i poslije ove papske dozvole označavalo cetinsko knežstvo vidi u N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, SK, Zagreb 1976, 364, 424, 600—601 i 608—609.

⁷⁵⁾ Kada je podignut samostan Rama ne zna se, no Mandić ga, Bogomil-ska crkva, 395, unosi na kartu franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini u 14—15. stoljeću. Prvi put se kaoo samostan Rama spominje 1514 (D. Mandić, *Acta franciscana I*, Mostar 1934, 10). Činjenica da se ova četiri franjevačka samostana nazivaju po župama u kojima su podignuti, Bosni, Lašvi, Cetini i Rami, ima vrlo jednostavno objašnjenje. Sva tri bosanska samostana, Bosna, Lašva i Rama, podignuta su na vladarskim posjedima, i to ne u gradskim centrima, sa jasnom namjenom privođenja katoličanstvu, podložnog stanovništva na tim posjedima, pri čemu se jasno očitava princip »cuius regio, huius religio«. Za franjevce, koji su inače bili bukvalno proizvod gradskog života, odstupanje od pravila da se samostani dižu u gradskim sredinama bilo je opravdano činjenicom da im je Bosna povjerena kao »terra missionata«. Time se objašnjava i postanak cetinskog samostana, u ruralnom predjelu podložnom heretičkom strujanju iz obližnjeg Huma.

⁷⁶⁾ Vidi kartu u Anđelić, o. c. 215.

⁷⁷⁾ O tome autor raspravlja na str. 234, zaključujući da se »postojanje posebnog političkog distrikta u okolini Visokog ne može osporiti«, ali da je problem njegova imena i statusa teško riješiv. Nakon što je ovaj rad bio predan redakciji Priloga i prošao proces recenziranja, pojavila se publikacija *Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko 1984, u kojoj je srednjovjekovno razdoblje, na stranama 103—309, obradio dr P. Anđelić. U poglavlju Teritorijalno širenje imena Bosna u najstarije doba, 114—116, autor unekoliko revidira svoje ranije mišljenje, smatrajući da se u ranom srednjem vijeku iz »teritorijalne općine Bosna« razvija istoimena župa. U ovom, kao i u ranijim radovima, Anđelić često operira terminom »teritorijalna općina« i »seoska općina«, smatrajući i okolice Visokog jednom takvom zajednicom kojoj nadijeva ime Bosna. Razmatranje sadržaja tih termina i njihove utemeljenosti daleko prevazilazi nakane ovoga rada, no neophodno je primjetiti da za svoje stavove Anđelić ne može naći niti jedne potvrde u suvremenim izvorima, tako da njegova razmatranja ostaju u domenu čistih hipoteza i domišljanja.

u velikim smutnjama koje su prvih godina toga stoljeća zahvatile bosansko kraljevstvo igrao je stanovitu ulogu jedan od pripadnika vladarske obitelji Kotromanića, vojvoda Pavao Klešić. Ono što nas zanima u vezi sa vojvodom Pavlom odnosi se na ispravu kralja Ostoje, kojom mu vraća njegove stare posjede i stavlja ga pod zaštitu »crkve bosanske«. Dio koji se odnosi na Pavlove posjede u toj ispravi glasi ovako: »vratismo mu njegov' grad' u D'lamoči i vse njegovo što je u D'lamoči bilo, i u Dumni i u Bosni«. ⁷⁸⁾ Posjedi su, dakle, vojvode Pavla bili raspoređeni u dvije jugozapadne župe bosanskog kraljevstva, Duvnu i Glamoči, s tim da je u ovoj drugoj i župski centar, odnosno sama utvrda Glamoč, također ulazila u te posjede. Nejasno je samo na što se odnosi ono »u Bosni«, da li na prvobitnu bosansku banovinu, kako se često u ispravama podrazumijevalo pri navođenju svjedoka »od Bosne«, ⁷⁹⁾ ili pak na župu Bosna, čije smo postojanje upravo dokazivali, na što je inače upozorio M. Vego. ⁸⁰⁾ Kod odgovora na ovo pitanje čini se da je presudna činjenica da je vojvoda Pavao Klešić bio od roda Kotromanića, ⁸¹⁾ pri čemu je posve logično i očekivano da je imao patri-monijalnih posjeda upravo u okolici Visokog, gdje su i inače bosanski vladari imali dva dvora, crkvene zaklade i posjede. ⁸²⁾ Tumačenje da se ono »u Bosni« odnosi na župu odgovara i duhu samoga dokumenta, budući da su posjedi nabrojani po župama, a ne po oblastima koje su se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi tijekom vremena formirale, da bi pritom neke dobile imena po župama. ⁸³⁾ Time bi ovo bio posljednji, no ujedno i najjasniji spomen župe Bosne u poznatim izvorima. Zamjenu, pak, starog župskog imena novim trebalo bi stoga staviti u XV stoljeće, budući da turska okupacija verificira novo stanje.

⁷⁸⁾ Stojanović, o. c. 434.

⁷⁹⁾ O tome vidi M. Blagojević, *Bosansko Završje*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, XIV—1/1979, 131—135.

⁸⁰⁾ Vego, o. c. 79—80.

⁸¹⁾ Ćirković, *Istorija*, 201.

⁸²⁾ Dvorovi bosanskih vladara nalazili su se u Visokom i Moštrima, ban Kulin je podigao crkvu u Biskupićima, ban Stjepan II franjevački samostan u Milima, pa kako veli Anđelić, Bobovac, 235, »nema potrebe posebno isticati ekonomsku djelatnost vladarskog dvora«.

⁸³⁾ O tome kako je župsko ime Usora potisnulo novostvoreni termin Završje, te procesu stvaranja oblasti Usore, vidi Blagojević, o. c. 140—144. Čini se posve logičnim pretpostaviti da je i bosanska banovina dugovala svoje ime ovoj župi u gornjem toku rijeke Bosne.

SUMMARY

*WHERE THE FIRST FRANCISCAN MONASTERY IN THE
MEDIÆVAL BOSNIA WAS BUILT*

In the article entitled »Where the first Franciscan monastery in Medieval Bosnia was built« the author brought to light a fact previously unknown that in June of 1348. friar Nicolas, »quardianus Bosne«, made trip to Venice on account of community of Split. The author connected this trip with the fact that the chapter of the Split archbishopric elected friar Peregrin some time earlier, the head of the F. Franciscan vicariat of Bosnia, the Split archbishop. Nevertheless, Pope Clement VI, due to the interests and influence of Venice under whose rule Split was at that time, refused to recognize this election and elected himself certain John, the bishop of Senj, to the post of Split archbishop. But, the new archbishop died very soon, probably of plague, which ravaged along Dalmatian coast during this year. The Split chapter elected again friar Peregrin the archbishop, but neither this second election was granted consent of Pope. Clement VI elected Hugolin de Branca to this post, and he remained the archbishop of Split for the next forty years. Finally, the author tried to prove that this insistence of the Split chapter was part of the struggle to preserve the right of free election of archbishop in the chapter. In this struggle canons and community of Split secured the help of the Bosnian ruler, Ban Stjepan II, in the same manner as they will do fifty five years later with the bosnian King Ostoja.

The fact that the scribe of Split community registered friar Nicola as »quardianus Bosne« is also the first time that a franciscan monastery in medieval Bosnia was made known, where franciscan vicariat was established in the period between 1339—1342. The author discussed possible locations of this monastery, and draw conclusion that it was a convent of St. Nicolas in Mile, near the rulers' residence in Visoko. But, as this was not the first time that the district of Visoko was mentioned as Bosnia, the fact caused the author to define the meaning of the toponym Bosna in its restricted meaning. The author closed his reflections with the conclusion that, in addition to being the name of the state, the toponym Bosna was also used to designate certain smaller part of the state, known among the Slavs as »župa« and translated into Latin as »comitatus«. So, the first Franciscan monastery in the Medieval Bosnia was built near Visoko, in »župa Bosna«, but not in a the town, and for this reason it could not bear the name of the adjacent town. When it was mentioned according to its location, the name of the »župa« was attributed to the monastery. The same thing could be applied for the monasteries of Cetina, Lašva and Rama, which were also built outside urban settlements and given names of »comitatus« in which they were located.

Boris Nilević

KULTURNA MISIJA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI 1463—1557. GODINE

I

U valu osmanskih osvajanja uništen je među ostalim i najveći dio intelektualnih snaga našeg srednjeg vijeka, tako da je na historijskoj pozornici ostao samo nepismen narod, s nešto sveštenika, koji su bili jedva pismeniji od njega. Kako je organizacija srpske pravoslavne crkve bila slaba, to je i njeno sveštenstvo bilo na niskom stepenu kulture. Čitati i pisati malo ih je umjelo. Misionar Bartolomej Kašić »rodom Dalmatinac, a prebivalištem u Dubrovniku, na svom putu u Srijemu početkom XVII vijeka nalazi na Srbe, grčkog obreda. Iz općenja s njima konstatira, da nijesu poznavali članaka vjere, niti 10 zapovijedi, niti formula nedeljne molitve, niti sakramenta pokore. Vidio je svećenik koji nije razumio pravo ono, što je čitao narodu. Gorljivi pater isusovac odmah ide na posao, tumači im prva načela vjere, počevši od značenja sv. Križa. Svi dječaci, mladići i stariji, slušali su, što im se tumačilo, te govorahu: Šta mi čujemo: Ta toga nikada od naših popova ne čusmo«. ¹⁾ Vjerovatno je misionar Kašić malo i pretjerao, mada je i putopisac Gerlah u Srbiji vidio (1573—1578) svećenika »koji je obučen kao svaki drugi seljak obavljao ukop jednog svog vjernika golim nogama do koljena, a razlikovaše se od drugih samo dugim

¹⁾ Prelog M., *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I dio (1463—1739), Sarajevo 1910, 58 (Prelog M., *Povijest Bosne*).

vlasima i što nosi dugu kapu«.2) Gerlah tkode pominje da samo manjina zna za »oče naš«, i »vjerovanje«, ali »ipak da svi znadu, da ima jedan Bog, da je njegov sin Isus Krist, koji je za nas stradao, raspet i uskrsao, da će biti uskrsnuće mrtvih i da ima život vječni«.3) Iako su ovo dokumenti iz krajeva izvan Bosne i Hercegovine, pretpostaviti je da ni u Bosni, gdje je organizacija crkve bila slabija, situacija nije bila bolja.4)

Uzećemo za primjer manastir Mileševo kroz koji su često prolazili Francuzi, Mlečići i Nijemci na svom putovanju na istok. Duhovnu atmosferu ovog manastira opisuje s ironijom austrijski diplomata Kornelije Duplicij Šeper koji je 1533. godine prolazio kroz ovu bogomolju pri svom putu u Carigrad. Iz njegovog putopisa saznajemo da je manastir »naseljen samostanci, koji se zovu kaluđeri (calloury), svi su težaci, u ostalom nezalice (ignorantz)«.5)

Mletački ambasador Katarino Zeno svraća u Mileševo u ljeto 1550. godine. Crkva ga impresionira, jer »ona je kamena sa kubetom, iznutra je iskićena zlatom i srebrom... Kaluđeri posle završenih obreda odlaze da rade u polju. Bratstvo stanuje u ćelijama koje su građene kao i ostale turske kuće...«.6)

Francuz Filip Difren — Kane na svom putovanju na istok 1573. godine bilježi za manastir Mileševo ovo: »... i stigismo u dosta velik i lep manastir sv. Save koji pripada srpskim kaluđerima. Oni se oblače i žive na grčki način, ali su Sloveni i ne znaju nikakav drugi jezik...«.7)

I drugi Francuz, Lefevr u svom putopisu iz 1611. godine daje podatke o manastiru Mileševu: »... Nastavivši put, stigli smo za jedno dva sata u mesto zvano Mileševo, gde ima crkva zvana sveti Sava i pri njoj manastir kaluđera grčkog obreda... Ovi kaluđeri siromašno su obučeni i sirotinjski žive: na sebi nemaju nego po košulju i jednu bednu haljinu iste boje kao u francuskih kapucina, otvorenu spreda do pupka, bez pojasa i dugmeta, tako da im se vidi trbuh, a u većine je haljina i poderana na više mesta. Jedri behu bez cipela, a drugi obuveni, ali su svi imali kape s dva uha slične onima koje zovu »a la coquarde«, spreda izrezanu ljubičaste boje. Nose velike kose koje im u neredu padaju po ramenima tako da, sa svojim vrlo mršavim licem, izazivaju veliku samilost

2) *Isti*, isto, 58.

3) *Isti*, isto, 58.

4) *Isti*, isto, 58—59.

5) Matković P., *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vijeka* (III D. Šepera, IV J. Chesneau — a i V. K. Zena), Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga LXII (62), Zagreb 1882, 59 (Matković P., *Putovanja*, Rad JAZU, Knjiga 62).

6) Radojčić S., *Mileševa*, Drugo izdanje, Beograd 1971, 45 (Radojčić S., *Mileševa*).

7) Samardžić R., *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI — XVII vek*, Beograd 1961, 128—129 (Samardžić R., *Beograd i Srbija*).

kad se vide. Međutim, sve što je u unutrašnjosti njihove crkve u dosta dobrom je redu i sve živopisno. Oprema za obavljanje bogoslužjenja u dosta rđavom je stanju, sve staro i većinom istrošeno.⁸⁾

Pravoslavni manastiri u Bosni i Hercegovini — ne treba se čovjek dati zavesti gore citovanim opisom bijede kaluđera — ipak su bili centri duševnog života, koliko ga je uopće moglo biti, srpskoga naroda. Kaluđeri su živjeli u narodu i s narodom siromaški i velika je u tome sličnost sa odnošajima franjevac a i katoličkoga naroda.⁹⁾

Svetozar Radojčić je ponajbolje ocijenio tu putopisnu mletačko-njemačko-francusku literaturu na primjeru Mileševu kazujući: »Svim putnicima sa Zapada čini se da mileševski kaluđeri žive životom neobrazovanih isposnika koji radom na polju osiguravaju sebi svoj svakidašnji hljeb, ne mičući se sa manastirskih imanja. Niko od njih ne spominje štampare, knjigovezce, prepisivače, vješte poslanike koji odlaze sultanu i moskovskom caru i gospodarima vlaškim i moldavskim, monahe trgovce koji trguju sa Dubrovnikom. Po vestima zapadnjaka vidi se da je unutrašnji život bratstva za strance ostao tajna.«¹⁰⁾

Kod srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini tokom osmanlijske vladavine nisu dominirali skoro potpuni duhovni mrak i opšta zapuštenost. A i manastiri kao duhovne oaze tog naroda posjedovali su ipak nešto više od neke minimalne religiozne aktivnosti.¹¹⁾

Svoj prosvjetiteljski rad crkva je najdirektnije obavljala kroz »školovanje svešteničkog i monaškog podmlatka kod kaluđera po manastirima i kod pojedinih sveštenika na parohijama. Prva poznata bogoslovska škola za obučavanje svešteničkog podmlatka osnovana je 1615. u manastiru Krki.«¹²⁾ Manastirske škole u Bosni i Hercegovini postojale su odavno. Tako je u manastiru Mileševu postojala škola u kojoj je učio budući turski veliki vezir Mehmed-paša Sokolović (rođen 1505. ili 1506. u selu Sokolovićima, višegradski kraj, a umro u Carigradu 1579. godine). On je u djetinjstvu bio đak ovog manastira i već kao čtec (anagnost) odveden

⁸⁾ *Isti*, isto, 158.

⁹⁾ Prelog M., *Povijest bosne*, 155.

¹⁰⁾ Radojčić S., *Mileševa*, 47.

¹¹⁾ Pejanović Đ., *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529—1951*, Sarajevo 1952, 9 (Pejanović Đ., *Štamparije*).

¹²⁾ Episkop gornjokarlovački Simeon, *Karakterologija srpskog pravoslavlja*, Srpska pravoslavna crkva 1219 — 1969, Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti, Beograd 1969, 384 (Episkop gornje — karlovački Simeon, *Karakterologija*).

je u Tursku prilikom skupljanja danka u krvi.¹³⁾ Manastirske škole postojale su još i u Trebinju, Liplju, Vožućoj, a pretpostavlja se i u ostalim manastirima.¹⁴⁾

Srpske konfesionalne osnovne škole u BiH pominju se već od XVI stoljeća, konkretno u Sarajevu 1539/40. godine, uz Staru crkvu na Varoši. U arhivu Stare crkve u Sarajevu ima noviji prepis nekog starog turskog dokumenta, čiji je original bio datiran godinom 946 (1539/40). Njegov sadržaj u cijelosti u prijevodu glasi: »Ovo je prijepis jedne predstave iz godine 946, koja se nalazi u starim sidžilima pokojnoga Husrev-bega. U mahali Varoš ima jedno zemljište, dugo 18 aršina, a široko 24 aršina, kome su međaši Ratko sin Radenkov, ćurčija Radoslav sin Rajičin, privatni put i sa četvrte strane Pava kći popa Rake. Ona je za božju ljubav to zemljište uvakufila u svrhu, da tu sveštenici stanuju i da u jevanđelju podučavaju dječicu nevjernika...«¹⁵⁾

U izvoru iz 1539/40. godine treba tražiti početak osnovnog školstva bosanskih Srba svega 76 godina po padu Bosne pod Osmanlije. Ta škola je bila vjerska, a nastavnici su bili sveštenici koji su djecu učili jevanđelju.¹⁶⁾

Kaluđeri su bili ne samo širitelji vjere, nego i pismenosti i knjigoljupstva. Manastiri su bili središta književnog rada, koji se »nikad nije ozbiljno udaljavao od osnovnog teološkog toka. Taj rad nije imao nekih naročitih literarnih ambicija u današnjem značenju.«¹⁷⁾ Pretežan dio književne i književnohistorijske radnje pod Osmanlijama sastojao se u prepisivanju i prevođenju sa grčkog i bugarskog jezika različitih knjiga bogoslužbene sadržine za

¹³⁾ Stanojević St., *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, II knjiga, Zagreb, Bez godine izdanja, 767 (Stanojević St., *Narodna enciklopedija II*); *Enciklopedija Jugoslavije* 6, Zagreb 1965, 109 (Enciklopedija Jugoslavije 6); Bogičević V., *Pismenost u Bosni i Hercegovini od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Sarajevo 1975, 171 (Bogičević V., *Pismenost*); Kašić D., *Presto svetog Save*, Sveti Sava, Spomenica povodom osamstogodišnjice rođenja 1175—1975, Izdanje Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve, Beograd 1977, 341 (Kašić D., *Presto svetog Save*).

¹⁴⁾ Bogičević V., *Pismenost*, 171.

¹⁵⁾ Skarić V., *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku*, Sarajevo 1928, 8—9 (Skarić V., *Srpski pravoslavni narod*).

¹⁶⁾ Bogičević V., *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave (1463—1918)*, Sarajevo 1965, 28 (Bogičević V., *Istorija razvitka*).

¹⁷⁾ Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad bosanskohercegovačkih pravoslavni monaha (od kraja XV do početka XIX vijeka)*. Treći program Radio-Sarajeva, Broj 35, Godina X, Sarajevo 1981, 526 (Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad*).

crkvene potrebe.¹⁸⁾ U XVI stoljeću prepisan je najveći broj tih rukopisa (oko 700).¹⁹⁾ Te rukom pisane knjige bile su »neophodne za održavanje službe božje, i to u najužem smislu reči: psaltiri, knjige pojanja, obredne knjige, jevanđelja itd. Sa pravom literaturom takvi mehanički poslovi prepisivanja nemaju ničeg zajedničkog, a njihova umetnička opremljenost retko je bogata i ukusna. Pa ipak, ove crkvene knjige, sa zabeleškama prepisivača kao i onih koji su ih potom koristili, kad se bolje osmotre otkrivaju veoma zanimljive podatke o prilikama iz onog doba, pogotovu u pogledu uticaja turske vladavine na raju i na njen crkveni život.«²⁰⁾

Monasi su željeli da zapisivanjem ostave trag o svom vremenu. Bilježili su dosta toga: kugu, glad, sušne godine, ratove, pljačke, ubijanja, satiranja itd. Stalno je prisutan strah. Strah od prirodnih sila, od vlasti, perspektiva mutna. Zapisi su »naizgled nevjesti, ali i elementarni, jer su ih najčešće ostavljali samouki i siroti monasi. Oni su zato privlačni jednostavnošću i životnom iskustvenošću koju imaju pametni i meditativni usamljenici, ali nas iznenade i pokojom blještavom metaforom.«²¹⁾

Prepisivači su se često »pjesnički izražavali u svojim zapisima kratko opisujući svoje duševno raspoloženje, svoje poteškoće, a katkad i radost. Pjesnički se izražavajući oni govore o čovječijoj sudbini, hvale se ako su im neki kaluđer, iguman ili kaluđerica dali vina ili ih bolje pogostili. Tužili su se ako im je prilikom prepisivanja, koje je katkad veoma dugo trajalo, bila loša hartija, mastilo ili pero, čak ako ih je zabolio zub ili glava. Stariji prepisivači tužili su se na slab vid, iznemoglost i sl., ali je svaki pokazivao istrajnost i volju za radom.«²²⁾ Zapisivalo se na »bjelinama crkvenih knjiga, na zidovima manastira i crkava, uz freske ili na nekoj ikoni, a najčešće na kraju tegobnog prepisivanja jevanđelja...«²³⁾

Ove kaluđerske bilješke prezentiraju srpsku književnu, teološku i filozofsku misao pod Osmanlijama kao rubnu, marginalnu.

¹⁸⁾ Veselinović L. R., *Istorija srpske pravoslavne crkve sa narodnom istorijom*, Knjiga I (1219—1766), Beograd 1966, 107 (Veselinović L. R., *Istorija srpske crkve I*); Veselinović L. R., *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini*, Srpska pravoslavna crkva 1219—1969, Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti, Beograd 1969, 321 (Veselinović L. R., *Srpska crkva u BiH*).

¹⁹⁾ Čorović V., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1933, 311 (Čorović V., *Istorija Jugoslavije*).

²⁰⁾ Andrić I., *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Sveske zadužbine Ive Andrića, Godina I, sveska 1, Beograd 1982, 173 (Andrić I., *Razvoj duhovnog života*).

²¹⁾ Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad*, 526; Andrić I., *Razvoj duhovnog života*, 173, 175.

²²⁾ Bogićević V., *Pismenost*, 140—141.

²³⁾ Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad*, 526.

One su ipak od velike povijesne i kulturne vrijednosti, jer su dokaz jednog teškog življenja i duhovnog truda.

Srbi su svoju književnost pisali na srpskoslovenskom jeziku, koji se razvio iz staroslovenskog. Ovim jezikom pisalo se sve do XVIII stoljeća, kada počinje prevladavati ruski uticaj i ruskoslovenski jezik kojim se pisalo sve do reforme Vuka Karadžića.²⁴⁾

Prepisivačka djelatnost započela je ubrzo poslije turskog zauzeća Bosne i Hercegovine. Tako je u manastiru Mileševi dijak Vladislav prepisao 1508. godine Žitije sv. Save, po želji mileševskog arhiđakona Vasilija. Zanimljiva je u ovoj knjizi dijakova bilješka o sultanu Sulejmanu. Vladislav ga naziva zakonoprestupnim, svetoj Trojici hulnim, hrišćanima nesnosnim i zločestim turskim carem.²⁵⁾ To je početak u nizu kaluđerskih tamnih oslikavanja višestoljetne osmanske vlasti nad srpskim narodom i pravoslavnom hrišćanskom vjerom.

Kada je mitropolit Visarion početkom XVI stoljeća sagradio crkvu Uspenija prečiste Bogorodice u Trebinju (u Tvrdošu), došao je red da je živopíše i opremi potrebnim vjerskim knjigama. »Živopis je uradio dubrovački slikar Vice Lovrov, a oko pisanja i iluminisanja trudio se monah Marko Stefanov i još neki kaluđeri koji su došli i iz udaljenih krajeva, kao što je to, na primer, monah Marko, saradnik Marka Stefanovog, koji je došao sa Pive. Njih dvojica su ispisali i ukrasili oktoih od petog do osmog glasa, 1509. godine, koji se danas čuva u manastiru Savini. Marko Trebinjac ispisao je i ukrasio prva dva, a Marko Pivac druga dva glasa.«²⁶⁾

Daleko značajniji po mislima koje su u sferi teologije i bogatim historijskim faktima je zapis Marka Stefanovog (ili Marka Trebinjca), koji se nalazi u ovom oktoihu iz 1509. godine. Teško vrijeme za Srbe on tumači kao nekom kaznom od više šile, zbog grijeha koje je njegov narod počinio »... grijeha radi naših postiže nas ismaitelska željezna palica...«²⁷⁾ Monaha Marka je brinulo rasulo naroda koji odstupa od pravoslavne vjere i »mnogi ničim ne mučeni« pristaje uz islam.²⁸⁾ I Marko je za oznaku osmanskog sultana upotrebljavao ustaljene riječi: nečastivi, onaj koji huli na svetu Trojicu, hrišćanima dosadni ismaiteljski car Bajazit.²⁹⁾

Marko Stefanov je ispisao i ukrasio i rukopis koji se čuva u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu što znamo po potpisima u njemu:

²⁴⁾ Veselinović L. R., *Istorija srpske crkve* I, 103—104.

²⁵⁾ Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi*, Srpska kraljevska akademija, Knjiga I, Beograd 1902, 124 (Stojanović Lj., SSZIN I).

²⁶⁾ Đurić J., *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd 1963, 272 (Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*); Stojanović Lj., SSZIN I, 125—126.

²⁷⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 125.

²⁸⁾ *Isti*, isto, 25.

²⁹⁾ *Isti*, isto, 125.

»Pisa Marko diak« i »Marko zograf«.³⁰⁾ Pretpostavlja se da je kasnije postao iguman manastira Tvrdoša.³¹⁾

U istom hramu u Trebinju prepisao je dijak Jovan Maleševac 1524. godine knjigu minej.³²⁾ Zna se i za »sveti i božstveni žrtvenik svetih velikomučenika Mini, Viktora i Viskentija« osvećen od strane hercegovačkog mitropolita kir — Marka 1531. godine. (»Pisa Vid za svoju dušu i dade popu na službu«).³³⁾

Jevanđelje popa Olivera koje je on prepisao 1513. godine nalazilo se do 1578. u Papraći, a onda je preneseno u Čajničku srpsku crkvu gdje se i danas čuva. Iz manastira Papraće donio ga je u Čajniče pop Vuk. Jevanđelje je vjerovatno pisano u Papraći, ili za ovaj manastir.³⁴⁾

Iz kraja oko Papraće potiče i dijak i slikar Mihailo Zborožević Aleksandrović. Živio je u Poljskoj gdje je prepisivao jevanđelja i ukrašavao ih originalnim zastavicama i inicijalima. Ova svjetovna ličnost, koja se naziva »dijakom« i »mnogogrešnim roborn«, vezuje svoje porijeklo za Papraču »od manastira carskie zemlje srpskie«.³⁵⁾

U biblioteci Rumunske akademije nauka u Bukureštu nalazi se njegovo četvorojevanđelje sa zapisom u kome se kaže da je rukopis nastao 1551. godine u istočnim dijelovima današnje Poljske »povelnijem kneza Dimitrija Teodorovića«.³⁶⁾ Knjiga je pisana »rukouju mnogogrješnago dijaka Mihaila od manastira carske zemlje srbske Blagovješćenija presvjetie vladčice naše Bogorodice glagolajene Papraće«.³⁷⁾ Mihailo je rukopis ukraasio sa sedam zastavica i desetak inicijala.³⁸⁾

³⁰⁾ Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 273; Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1971, 61 (Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*).

³¹⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 150.

³²⁾ Ruvarac I., *O humskim episkopima i hercegovačkim mitropolitima do godine 1766*, Mostar 1901, 32 (Ruvarac I., *O humskim episkopima*); Corović V., *Hercegovački manastiri*, I, Trebinjski manastir (Tvrdoš), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXIII, Sarajevo 1911, 509 (Corović V., *Tvrdoš*).

³³⁾ Stojanović Lj., *SSZIN* I, 150.

³⁴⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 121, nap. 5; *Isti*, *Odsjaji moravske umjetnosti u Bosni, Moravska škola i njeno doba*, Filozofski fakultet, Odelenje za istoriju umetnosti, Beograd 1972, 300 (Kajmaković Z., *Odsjaji*); *Isti*, *Oko problema datacije pravoslavnih manastira u sjeveroistočnoj Bosni s posebnim osvrtom na Papraču*, *Naše starine*, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, XIII, Sarajevo 1972, 164 (Kajmaković Z., *Oko problema datacije*).

³⁵⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 121; *Isti*, *Odsjaji*, 303; *Isti*, *Oko problema datacije*, 164.

³⁶⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 121; *Isti*, *Oko problema datacije*, 163.

³⁷⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 121; *Isti*, *Oko problema datacije*, 163.

³⁸⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 121—122.

Mihailo Zborožević Aleksandrović je deset godina docnije (1561), isto u Poljskoj, prepisao jedan psaltir za »pana Nikolu Srbinu«, koji ga je poslao »do zemlje srpske, do manastira Blagovješćenija prečistoi, glagolemagu Papratia«. ³⁹⁾

Mihailo se kako vidimo dva puta spominje u vezi s našim manastirom. Otkud to? Pretpostavlja se da je na sjever emigrirao njegov djed, koji je na svoje potomke prenio porodično predanje vezano za porijeklo od Papraće. ⁴⁰⁾

Za Papraču je vezano još jedno darovanje. Iguman ovog manastira Grigorije bio je 1551. godine u Rusiji odakle je donio rukopisno jevanđelje kao poklon od ruskog protoprezvitera Jakova. ⁴¹⁾

U Sarajevu je 1516. godine prevziter Vuk po porudžbi pljevaljskog kneza Mihaila prepisao Psaltir i na kraju dodao: »Tada u te dane u toj zemlji bješe veliko umnožavanje agarjanskih čeda, a pravoslavne vjere hrišćanske u toj zemlji veliko umanjenje«. ⁴²⁾ U zapisu se očituje prevziterova zabrinutost za stanje pravoslavne vjere čiji se broj vjernika umanjuje na račun islamske vjeroispovjedi. Prevelika je njegova skromnost i molenje da ga budući čitaoci ne kude za eventualne greške, nego popravljaju. U zapisima i natpisima Ljube Stojanovića objavljenim u šest knjiga od 1902. do 1926. godine, vidimo da je često to svešteničko karanje nad samim sobom. Ono je proizlazilo iz vjere, iz »Ja rab Hristu«.

Jeromonah Sava bio je prvi poznati prepisivač u manastiru svete Trojice kod Pljevalja. On je 1537. godine prepisao minej i u zapisu u njemu on se žali na Osmanlije kazujući: »I velika nam nužda od njih beše, eže imehmo imenia, vse nam uzimahu, edni ni prihodešte, a drouzi odhodešte, i vse eže stecahom, vse nam uzimahu... Teška ruka, a umutan od misli agarenskih«. ⁴³⁾

U jesen iste godine ispisano je u ovom hramu i jedno jevanđelje koje je ubrzo (1544) otkupio od trojičkog igumana protopop Stojan za pet stotina aspri. ⁴⁴⁾ Tri godine kasnije u ovom manastiru završeno je i prepisivanje jednog mineja. ⁴⁵⁾

³⁹⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 122.

⁴⁰⁾ Kajmaković Z., *Oko problema datacije*, 168.

⁴¹⁾ Petković R. V., *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda*, Beograd 1950, 242 (Petković R. V., *Pregled*); Filipović S. M. — Mazalić Đ., *Manastir Papraća u Bosni*, Spomenik Srpske akademije nauka, 99, Odelenje društvenih nauka, Nova serija 1, Beograd 1950, 99 (Filipović S. M. — Mazalić Đ., *Manastir Papraća*); *Sematizam srpske pravoslavne eparhije zvorničko-tuzlanske*, Tuzla 1977, 130 (Sematizam).

⁴²⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 130—131.

⁴³⁾ Isti, isto, 158—159.

⁴⁴⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 158; Petković S., *Manastir Sveta Trojica kod Pljevalja*, Beograd 1974, 15, nap. 30 (Petković S., *Manastir Sveta Trojica*).

⁴⁵⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 164.

U ljeto 1545. godine završeno je u svetoj Trojici prepisivanje knjige prolog, koja je poslednje djelo jeromonaha Save, prvog poznatog trojičkog prepisivača. Savu je smrt zadesila u toku ispisivanja tog rukopisa, ali je njegov posao nastavio dijak Jovan, vjerovatno njegov učenik, dopisujući u produžetku prologa još »dva meseca bez pet dana, kako sam u pogovoru precizno ističe. Očigledno, prepisivači su umirali, ali je ispušteno pero jednog prihvatio drugi.«⁴⁶⁾ Djak Jovan prepisuje i jedan tipik 1545, a 1546. godine i jedno četvoroevangelje.⁴⁷⁾

Prepisivalo se i u drugim hramovima. Pomenućemo još neke. U manastiru sv. Nikole u Nikolj-Pazaru kod Bijelog Polja prepisao je pop Radoslav 1524. godine knjigu prolog »poveleniem roba božia Cvetka Vukovića, i raba božie Ele. I priložiše je hramu svetoga Nikoli u Nikol-Pazari za svoju dušu i za roditelja svojih...«⁴⁸⁾ Prepisivanje crkvenih knjiga nastavljeno je ovdje i 1552, 1554, 1559. i 1570. godine.⁴⁹⁾

Pop Radoslav prepisao je oko 1525. godine u crkvi sv. Nikole u Grahovu, u plemenu Riđana, jedan minej »u dane gospodina mitropolita zemlje Hercegovine kir Visariona...«⁵⁰⁾

Jeromonah Sava je u pustinji Grabovici, nadomak manastira Banje, prepisivao jevanđelje 1535. godine.⁵¹⁾

Prezbyter Nikola prepisivao je 1537. godine minej u hramu sv. Nikole u mjestu Zastupi kod Brodareva pri igumanu Matiji.⁵²⁾ Iste godine pri ovom hramu prepisano je za nepuna tri mjeseca 12 knjiga mineja.⁵³⁾

U hramu sv. Đorđa u Goraždu, koji je podigao herceg Stefan 1454, prepisano je 1550. godine četvoroevangelje.⁵⁴⁾ Moglo bi se navesti i drugih primjera koji ilustruju razvijenu prepisivačku aktivnost unutar srpskih bogomolja.

Budući da su prepisivači ipak bili rijetki, a prepisivanje težak i dugotrajan posao, te nabavka knjiga iz »inostranstva skopčana sa još većim teškoćama, izdacima i opasnostima, takve knjige bile su izuzetno cenjene i predstavljale su veliku stvarnu vred-

⁴⁶⁾ Petković S., *Manastir Sveta Trojica*, 15; Stojanović Lj., SSZIN I, 169.

⁴⁷⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 169, 170, 171.

⁴⁸⁾ Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi*, Srpska kraljevska akademija, Knjiga III, Beograd 1905, 152 (Stojanović Lj., SSZIN III).

⁴⁹⁾ Petković R. V., *Pregled*, 221.

⁵⁰⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 143.

⁵¹⁾ Stojanović Lj. SSZIN III, 152.

⁵²⁾ Isti, isto, 156.

⁵³⁾ Radojčić S., *Srpska umetnost*, Istorija naroda Jugoslavije, Knjiga druga od početka XVI v. do kraja XVIII veka, Beograd 1960, 541 (Radojčić S., *Srpska umetnost*).

⁵⁴⁾ Bogičević V., *Pismenost*, 144.

nost. Njihova skupocenost bila je povod da su Turci (a ponekad verovatno i neki hrišćani), ne plašeći se prokletstava koja su se po pravilu izricala na kraju teksta i bila upućena svakom ko bi ukrao, otimali i preprodavali ove knjige.⁵⁵⁾ Onovremeno se govorilo da je knjiga »u ropstvu«, pa ju je trebalo kao i čovjeka otkupiti, s obzirom na to da je od davnina bila cjenjena.⁵⁶⁾

II

U okvir monaškog stvaralaštva i pismenosti spada i štamparstvo, budući da su kaluđeri bili i prvi srpski štampari. Da bi izučili taj zanat monasi su išli »preko mora«, do onda daleke Italije, u Mletke, gdje su se tada i jedino štampale naše ćirilske knjige. Onovremeni štampari su morali ovladati itekako zanatom da bi u jednoj osobi znali biti »i slagari, i ilustratori, i rezači slova i pomoćni radnici na ukrašavanju i korićenju knjiga, ali i priređivači, pa i pisci pogovora i bilježaka.«⁵⁷⁾

Prvu srpsku štampariju otvorio je Đurađ Crnojević pri Cetinjskom manastiru gdje su štampane najstarije ćirilske knjige na Balkanskom poluostrvu. »Prva knjiga, Oktoih (od prvog do četvrtog glasa), bila je završena 4. januara 1494.«⁵⁸⁾ Knjiga je objavljena »staranjem monaha Makarija, s dopuštanjem cetinjskog mitropolita Vavile i troškom vladara Crnojevića.«⁵⁹⁾ To se zbilo pedesetak godina poslije Gutenbergova izuma. Potom su štampane još četiri knjige za potrebe »svetih crkava.«⁶⁰⁾

Štamparija Crnojevića je radila samo do 1496. godine kada je njen vlasnik Đurađ Crnojević bio primoran da izbjegne u Mletke. Dalja sudbina štamparije nije poznata. Jedino se zna da njen glavni štampar monah Makarije odlazi po propasti Crnojevića države u Vlašku, gdje u Trgovištu 1507. godine štampa prvu crkvenu knjigu na tlu Rumunije.⁶¹⁾ Između 1507. i 1512. godine on tamo štampa tri knjige.⁶²⁾ Makarije je završio kao pisac u Hilandar.⁶³⁾

Značajna je i štamparija Božidara Vukovića Podgoričanina osnovana u Mlecima 1519. godine. Tu je štampano preko trideset crkvenih knjiga, a odatle su i snabdijevane srpske bogomolje. Nje-

⁵⁵⁾ Andrić I., *Razvoj duhovnog života*, 173—175.

⁵⁶⁾ Bogičević V., *Pismenost*, 140.

⁵⁷⁾ Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad*, 530.

⁵⁸⁾ Ćirković S., *Crna Gora od doseljavanja Slovena do pada pod Turke*, Crna Gora, Beograd 1976, 174 (Ćirković S., Crna Gora).

⁵⁹⁾ Kovačević B., *Crkva i knjiga posljednjih pet vekova*, Srpska pravoslavna crkva 1219—1969, Spomenica o 750 — godišnjici autokefalnosti, Beograd 1969, 167 (Kovačević B., Crkva i knjiga).

⁶⁰⁾ Isti, isto, 167.

⁶¹⁾ Episkop gornjokarlovački Simeon, *Karakterologija*, 384.

⁶²⁾ *Istorija naroda Jugoslavije*, Prva knjiga (do početka XVI veka), Beograd 1953, 479 (Istorija naroda Jugoslavije I).

⁶³⁾ Kovačević B., *Crkva i knjiga*, 167.

gov psaltir je pravo remek-djelo tog vremena. U bosanskim i hercegovačkim crkvama nalaze se brojna djela koja potiču iz štamparije Božidara Vukovića.⁶⁴⁾

U Vukovićevoj štampariji radili su ponajviše naši kaluđeri. Tako se u vremenu oko 1536—37. godine pominju kao štampari mileševski monasi Teodosije i Genadije, obojica rodom iz Prijepolja.⁶⁵⁾ Vukovićevu djelatnost nastaviće njegov sin Vićentije sve do polovine XVI stoljeća.⁶⁶⁾

Prva štamparija na bosanskohercegovačkom tlu otvorena je 1519. godine u manastiru sv. Đorđa u naselju Sopotnici blizu Goražda. Osnovao je monah starac Božidar Goražđanin koji je tada bio nastojnik ovog manastira.⁶⁷⁾ Goraždanska štamparija nije bila duga vijeka. Radila je samo do 1523. godine.⁶⁸⁾ Mada kratkog trajanja i malenog učinka (odštampala svega tri vjerske knjige), pojava goraždanske štamparije je veliki događaj u kulturnoj historiji naroda Bosne i Hercegovine. Slijedeća u Bosni (poslije mileševske 1544—1557) biće otvorena tek u drugoj polovini XIX stoljeća, za službovanje Topal Osman-paše.

Zanimljivi su postanak, rad i sudbina goraždanske štamparije. Podsticaj za njeno osnivanje došao je iz manastira Mileševe gdje je pomenuti Božidar Goražđanin živio i radio prije nego što će doći za nastojnika u manastir sv. Đorđa. On je poslao u Mletke »u tuđe strane talijanske«, dva brata Ljubavića, Đurđa i jeromonaha Teodora, da se tamo upute u štamparski zanat i da nabave štampariju. Za Teodora se zna da je bio kaluđer, dok se za Đurđa ne zna. Dok su braća Ljubavići boravili u Mlecima, preselio se Božidar Goražđanin iz Mileševe u Goražde. Đurađ je umro u Veneciji, a Teodor je prenio štampariju u Goražde gdje je 1519. godine izašla prva štampana knjiga na tlu Bosne i Hercegovine, Službanik.⁶⁹⁾ Potom su štampani Psaltir 1521. i na kraju Molitvenik (trebnik) 1523. godine.⁷⁰⁾

⁶⁴⁾ Ćorović V., *Istorija Jugoslavije*, 311; Episkop gornjokarlovački Simeon, *Karakterologija*, 384; Andrić I., *Razvoj duhovnog života*, 171.

⁶⁵⁾ Ćorović V., *Istorija Jugoslavije*, 311—312; Episkop gornjokarlovački Simeon, *Karakterologija*, 384; Radojčić S., *Mileševa*, 44.

⁶⁶⁾ *Enciklopedija Jugoslavije* 7, Zagreb 1968, 544 (*Enciklopedija Jugoslavije* 7); Andrić I., *Razvoj duhovnog života*, 171.

⁶⁷⁾ Pejanović Đ., *Štamparije*, 7; Bogićević V., *Istorija razvitka*, 22; *Isti*, *Pismenost*, 127.

⁶⁸⁾ Bogićević V., *Pismenost*, 127.

⁶⁹⁾ Stojanović Lj., *SSZIN* I, 145—147; Radojčić Sp. Đ., *Karakter i glavni momenti iz prošlosti starih srpskih štamparija* (XV—XVII veka), *Istorijski zapisi*, Organ istorijskog društva Narodne Republike Crne Gore, Godina III, Knjiga VI, Sveska 7—9, Cetinje 1950, 262 (Radojčić Sp. Đ., *Karakter i glavni momenti*); Pejanović Đ., *Štamparije*, 7; Bogićević V., *Pismenost*, 129, nap. 71

⁷⁰⁾ Stojanović Lj., *SSZIN* I, 148—150; Bogićević V., *Pismenost*, 129, nap. 71.

Knjige su štampane ćirilicom, a na njima su radili jeromonah Teodor i đakon Radoje. Vrijedni su pomena i originalni pogovori jeromonaha Teodora Ljubavića koji imaju književno-hroničarske vrijednosti.⁷¹⁾

Potom je štamparija prenesena u Trgovište (Rumunija). Ne zna se tačno kada je to učinjeno, ali se 1545. u Trgovištu štampa jedan Molitvenik »s madrami (matricama) Dimitrija Ljubavića«, unuka Božidara Goraždanina.⁷²⁾ Dvije godine kasnije (1547) »Dimitrije koji nosi titulu logotet, štampa Apostol.«⁷³⁾ Dio tog izdanja namjenjuje Vlaškoj, s pogovorom u kome se pominje vlaški vojvod Mirča (III Čobanin) i kaže se da je štampan u Trgovištu.⁷⁴⁾ Drugi primjerci tog izdanja bili su namjenjeni za Moldaviju. U njima se nalazi pogovor s imenom moldavskog vojvode Ilijaške (II Rareša) i njegove majke »gospođe Jelene despotarice.«⁷⁵⁾ Pogovori su »srpske recenzije. Tekst Apostola je prenet na vlaško-moldavsku recenziju, ali sa jakim tragovima prvobitne srpske recenzije.«⁷⁶⁾

Prethodno pomenuta »gospođa Jelena despotarica« je kći despota srpskog Jovana Brankovića. Bila je žena moldavskog vojvode Petra IV Rareša (1527—1538, 1541—1546).⁷⁷⁾

U štampariji Božidara Goraždanina, po njenom preseljenju u Vlašku, radio je još 1649. godine kao tipikar (grafičar) jeromonah Jovan Svetogorac »ot Bosni, ot mesta Kamengrad, od manastira že Gomionici.«⁷⁸⁾

Štamparija je osnovana i u manastiru Mileševu gdje je radila u vremenu od 1544. do 1557. godine. Iguman ovog manastira Danilo, »s ostalom bratijom«, poslao je jeromonahe Nikanora i Savu i igumana banjskog Mardarija jeromonaha »u strani italskie« u grad Veneciju, da tamo izuče štamparski zanat, donesu štampariju u Mileševo i tu štampaju knjige za crkvenu upotrebu.⁷⁹⁾

Prvo se štampa Psaltir 1544, a potom Molitvenik 1546. godine. Kao štampari ovih knjiga pominju se Mardarije i Teodor u

⁷¹⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 145—150; Deroko J. D., *Drina, Geografsko-turistička monografija*, Novi Sad 1939, 117 (Deroko J. D., *Drina*); Živojević S. R., *Goražde u prošlosti i danas*, Geografsko društvo BiH, Posebna izdanja, Knjiga II, 44 (Živojević S. R., *Goražde*).

⁷²⁾ Radojčić Sp. Đ., *Srpsko-rumunski odnosi XIV—XVII veka*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Knjiga I, Novi Sad 1956, 21 (Radojčić Sp. Đ., *Srpsko-rumunski odnosi*).

⁷³⁾ Isti, isto, 21.

⁷⁴⁾ Isti, isto, 21.

⁷⁵⁾ Isti, isto, 21—22.

⁷⁶⁾ Isti, isto, 22.

⁷⁷⁾ Isti, isto, 22.

⁷⁸⁾ *Enciklopedija Jugoslavije* 6, 157; Bogčević V., *Pismenost*, 129.

⁷⁹⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 168; Isti, *Stari srpski zapisi i natpisi*, Srpska kraljevska akademija, Knjiga četvrta, Sr. Karlovci 1923, 50 (Stojanović Lj., SSZIN IV).

Psaltiru, a Damjan i Milan »od Crnie Zagori«, od mjesta Obna blizu rijeke Save u Molitveniku.⁸⁰⁾ U 1557. godini (u doba patrijarha Makarija Sokolovića) pojavljuje se i »drugo izdanje Psaltira, koje po kvalitetu izrade i tipu slova znatno zaostaje za prvim. Budući da su za ovo izdanje Psaltira upotrebljavana sasvim druga slova, drži se da je u pitanju sasvim druga štamparija. U pogovoru ovog Psaltira ne pominje se nijedan majstor, ali se pominje Danilo po čijem je nalogu knjiga štampana.«⁸¹⁾

U vrijeme rada štamparije (1544—1557) Mileševom upravlja iguman Danilo koji se redovno pominje u pogovorima mileševskih izdanja. Skrivena od Turaka, negdje ispod krova manastira, štamparija ipak nije mogla biti sačuvana. Razorile su je Osmanlije.⁸²⁾

Za manastir Mileševo vezao se i štampar Božidar Vuković koji je tridesetih godina XVI stoljeća preko mileševskih kaluđera rasturao svoje knjige i od novca prikupljenog na taj način davao priloge manastiru. Dijelovi Vukovićevog testamenta sačinjenog 6. novembra 1539. godine odnose se na Hilandar i Mileševo. Tu je on istakao: »Ostavljam, ... glavnom manastiru Srba u Svetoj Gori (Hilandaru) jedan Minej od pergamenta, uvezen u kožu i pozlaćen, i ta knjiga neka se preda kaluđerima Mileševe koji treba da je pošalju glavnom manastiru Svete Gore (tako: a dicto manasterio principal de Monte Santo). I ostavljam svoj pozlaćeni barjak kaluđerima Mileševe. I ostavljam pomenutom manastiru Mileševi toliko novca koliko je potrebno da završe radove na vodi koja je donedavno i o kojoj sam se pobrinuo da se uvede u rečeni manastir, kao što sam im pisao u mojim pismima, a za ostatak od knjige što se nađe u njihovim rukama neka se pobrinu da se novac pošalje mojemu nasljedniku ovamo u Mletke.«⁸³⁾ Božidar se brine čak i po kojoj cijeni da se prodaju knjige poslije njegove smrti: »Mineji po tri dukata jedan, Oktoisi po pet lira i petnaest solada, Psaltiri i Službanik po jedan dukat i četvrt i mali Molitvenik povezan u kožu, po pet lira.«⁸⁴⁾

Vrijedan pomena je i rad bosanskog monaha i štampara Jovana Maleševca, saradnika Primoža Trubara u ćirilskoj štampariji

⁸⁰⁾ Stojanović Lj., SSZIN I, 168; Isti, SSZIN IV, 51; Radojčić Sp. Đ., *Godina štampanja mileševskog trebnika*, Istorijski zapisi, Organ Istorijskog instituta Narodne Republike Crne Gore, Godina VI, Knjiga IX, sv. 2, Cetinje 1953, 511 (Radojčić Sp. Đ., *Godina štampanja*).

⁸¹⁾ *Enciklopedija Jugoslavije* 6, 109—110; Stojanović Lj., SSZIN I, 186; po Đorđiću ovaj prošireni Psaltir štampan je slovima koja su izrađena u samom manastiru, Đorđić P., *Istorija srpske ćirilice*, Paleografsko-filološki prilozi, Beograd 1971, 189 (Đorđić P., *Istorija srpske ćirilice*).

⁸²⁾ Boričić N. D., *Manastir Mileševo*, II izdanje, Čačak 1939, 8 (Boričić N. D., *Manastir Mileševo*); Episkop gornjokarlovački Simeon, *Karakterologija*, 384.

⁸³⁾ Radojčić S., *Mileševa*, 44.

⁸⁴⁾ Isti, isto, 44.

u mjestu Urahu kod Tibingena u Njemačkoj. U vremenu protestantizma i njegovog dopiranja do slovenskih zemalja sredinom XVI stoljeća kada je pisana, a pogotovo štampana riječ postala snažno propagandno sredstvo, u krugu Primoža Trubara (1508—1586), znamenitog slovenačkog ideologa i prosvjetitelja, uz nekog popa Matiju Popovića iz Srbije, naći će se i bosanski monah i štampar Jovan Maleševac.⁸⁵⁾ Njih dvojica su stigli u Njemačku negdje iz Žumberka, na izričit Trubarev zahtjev. On je tražio za poslove oko ćirilske štamparije nekog pismenog Bosanca ili uskoka, a naročito »radi čistote jezika«.⁸⁶⁾ Na taj način su Maleševac i Popović postali Trubadurevi saradnici u ćirilskoj štampariji u Urahu, u njemačkoj provinciji Wirtemberg.⁸⁷⁾

Za monaha Jovana Maleševca znamo mnogo ranije i to prema njegovoj bilješci uz jedan minej koji je prepisao u junu 1524. godine, u hramu Uspenija prečiste Bogorodice u Trebinju.⁸⁸⁾ On je dugo bio prepisivač knjiga u Trebinju (1524—1546), a potom u Crnoj Gori i u Pljevljima.⁸⁹⁾ Mjesto rođenja ovog monaha — štampara nije utvrđeno, pošto se u Bosni nalaze dva sela koja se zovu Maleševci — kod Livna i kod Zvornika.⁹⁰⁾

Maleševac je znao ne samo pisati ćirilicom, nego je bio i vješt u štampanju knjiga i rezanju ćirilskih slova. U Urahu, u Njemačkoj, prvi zadatak ovog monaha bio je izdavanje ćirilskog katehizma.⁹¹⁾ Njegova ideja je bila da se iz Bosne dobave štampari, te da se odštampa ćirilski knjiga i za turskog cara »u kojoj će se govoriti o prvom evanđelju, a protiv pape i Muhameda«.⁹²⁾ Trubar je platio Popoviću i Maleševcu putovanje od Ljubljane do Uraha početkom septembra 1561. godine.⁹³⁾

Ovi sveštenici ili »uskočki popovi« — kako ih obično nazivaju onovremeni zapisi — ostali su u Urahu do februara 1562. godine, a troškove njihovog povratka do Ljubljane platio je privrženik protestantizma baron Ivan Ungnad (1493—1564).⁹⁴⁾ Baron je bio mecena piscima i štamparima koji su se tada skupljali u Urahu.⁹⁵⁾ Pred povratak dvojice monaha, Ungnad je u Trubarevom prisustvu tražio da se zakunu da je prijevod Novog zavjeta i dru-

⁸⁵⁾ Đorđić P., *Istorija srpske ćirilice*, 192; Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad*, 532; *Enciklopedija Jugoslavije* 2, Zagreb 1982, 339—340.

⁸⁶⁾ Maksimović V., *Prepisivački, književni i štamparski rad*, 532.

⁸⁷⁾ Isti, isto, 532.

⁸⁸⁾ Isti, isto, 532.

⁸⁹⁾ Isti, isto, 532.

⁹⁰⁾ Isti, isto 532—533.

⁹¹⁾ Isti, isto, 533.

⁹²⁾ Isti, isto, 533.

⁹³⁾ Isti, isto, 533.

⁹⁴⁾ Isti, isto, 533.

⁹⁵⁾ Isti, isto, 533.

gih knjiga štampanih u ovoj štampariji »dobar i razgovijetan i da su hrvatska slova dobra«. ⁹⁶⁾ Trubar je usput zapisao »da oni nijesu htjeli jesti što i drugi ljudi, jer su bili u jelu pravi asketi. Nijesu jeli nikakova mesa, već samo ribe, te se morala za njih udesiti posebna kuhinja«. ⁹⁷⁾ Drugi savremenici vele za monaha Maleševca da je bio učen i pogodan za poslove oko štampanja ćirilicom protestantskih knjiga. ⁹⁸⁾

Postojanje štamparija u srpskim manastirima nije moglo da pokrije potrebe u crkvenim knjigama, te se one i dalje prepisuju. Nestankom štamparija sve se opet vraća na prepisivanje koje je postalo jedino sredstvo za umnožavanje crkvenih knjiga. To će trajati sve do XVIII stoljeća, do vremena kada je Rusija počela da snabdijeva srpsko-pravoslavne bogomolje potrebnim crkvenim knjigama. ⁹⁹⁾

III

Slom srpske države 1459. godine nije uzrokovao i nestanak umjetnosti koja se pod Osmanlijama i dalje razvijala, mada daleko ispod nivoa sjajne srednjovjekovne epohe. Monumentalna arhitektura je opadala, a preimućstvo su dobivale skromne, male i slabo osvijetljene građevine u kojima se polagano gasilo zidno slikarstvo. Na nešto većem stepenu održalo se slikarstvo ikona i minijatura. ¹⁰⁰⁾

Mjesto vladara, dinasta i bogate crkve koji su itekako vodili računa o srednjovjekovnom srpskom arsu, pod Osmanlijama su preuzeli brigu o umjetnosti širi slojevi nižeg plemstva, građanstva i seljaka. ¹⁰¹⁾ Hrišćanska umjetnost plemstva postepeno se pretvarala u seosku, čime su kvaliteti opadali, ali se »sama umetnost geografski širila. Područje srpske umetnosti pod Turcima stalno je raslo, naročito posle obnove Pečke patrijaršije 1557. godine. Na njenom području živela je umetnost koja je imala svoje centre, svoje lokalne varijante i koja je bila društveno diferencirana«. ¹⁰²⁾ Srpska crkva i pod Osmanlijama njeguje arhitekturu većih dimenzija, s prisutnom ambicijom da nastavi monumentalnu umjetnost vladara. Manastirska bratstva održavaju »monašku umetnost razvijajući u njoj kvalitete koji su znatno viši od prosečne seoske hrišćanske umetnosti koja se postepeno pretvara u folklornu«. ¹⁰³⁾ Svaka od pomenutih umjetnosti imala je svoje mecene i svoje oblike. Reprezentativni stil njegovali su posljednji despoti u Ugarskoj, te

⁹⁶⁾ Isti, isto, 533.

⁹⁷⁾ Isti, isto, 533.

⁹⁸⁾ Isti, isto, 533.

⁹⁹⁾ Andrić I., *Razvoj duhovnog života*, 171—173.

¹⁰⁰⁾ Radojčić Sv., *Srpska umetnost*, 539.

¹⁰¹⁾ Isti, isto, 539.

¹⁰²⁾ Isti, isto, 539.

¹⁰³⁾ Isti, isto, 539.

kasnije visoki kler uz pomoć ruskih careva i vlaških vojvoda.¹⁰⁴⁾ Ta »visoka umjetnost« osmanskog perioda njegovala se u Peći i Hopovu. U tim uglednim manastirima postojale su prepisivačke radionice i slikarske škole.¹⁰⁵⁾ Centar ove umjetnosti bio je na Svetoj Gori u Hilindaru. »Svetogorski karakter reprezentativne umetnosti srpske pod Turcima naročito se ispoljio u arhitekturi. Sve veće srpske crkve XVI i XVII veka svojom arhitekturom nastavljaju tradiciju moravske škole koja se znatno ugleda na svoje svetogorske uzore. Papraća (početkom XVI veka), Jazak (1528) i Hopovo (1576) ističu se kao glavni pretstavnici ovog stila; to su zgrade sa tri apside, glavnom oltarskom i dve pevničke, prostrane i visoke, sa smelo podignutim centralnim kubetom.«¹⁰⁶⁾

Uticao moravske umjetnosti i u Bosni se vidno osjećao. »Sjećanjem na monumentalne crkve u Pomoravlju, iz prve polovine XV vijeka, otpočela je velika obnova crkvenog graditeljstva u Bosni koja traje kroz cijeli XVI vijek... Pojava moravskih elemenata na nekim od ovih crkava upućuje nas da ih datiramo nešto ranije, u XV vijek ili na sami početak XVI vijeka, svakako u vrijeme kada je sjećanje na naj snažnije moravske crkve bilo još svježije. To se, u prvom redu, odnosi na crkvu manastira Papraće.«¹⁰⁷⁾ Crkva u Papraći je najveća bogomolja nastala na našem tlu u osmansko vrijeme. Veća je od Hopova i Pive, a od najveće crkve moravske Srbije Manasije manja je jedva desetak metara.¹⁰⁸⁾

U arhitekturi ovog perioda postoji i vraćanje tradicijama srpskog XIII stoljeća, jer se crkve manjih manastira (u sv. Trojici u Ovčarsko-kablarskoj klisuri, u Dobrićevu i Dobrilovini u Hercegovini i u Tronoši u Podrinju) sasvim drže osnove, rasporeda prostora i tehnike zidanja stare raške škole.¹⁰⁹⁾

Male seoske crkve, koncentrisane oko jačih manastirskih ili gradskih centara (oko Dečana, Studenice, Prizrena, Peći, Niša) bile su »sasvim skromnih dimenzija, kamene, jednobrodne, presvođene, sa polukružnom apsidom, pokrivene pločom ili ćeramidom. Najlepše crkve ovoga tipa gradili su dubrovački majstori po Hercegovini, pa ponekad i u dubljoj unutrašnjosti.«¹¹⁰⁾

Osmanlijska osvajanja naših zemalja nisu prekinula nekadanje vrlo žive umjetničke veze između primorskih graditelja i Srba ktitora iz unutrašnjosti Balkana. One su, od »druge polovine XV veka, nešto svedenije — jer se ne grade tvrđave, mostovi, cisterne i velike kuće — a i njihov nivo postaje drukčiji: religiozne

¹⁰⁴⁾ Isti, isto, 539.

¹⁰⁵⁾ Isti, isto, 539—540.

¹⁰⁶⁾ Isti, isto, 540.

¹⁰⁷⁾ Kajmaković Z., *Odsjaji*, 300.

¹⁰⁸⁾ Isti, isto, 301.

¹⁰⁹⁾ Radojčić Sv., *Srpska umetnost*, 540.

¹¹⁰⁾ Isti, isto, 540.

spomenike više ne poručuju moćni vladari i visoka vlastela i ne izvode ih najbolji i najugledniji majstori Dubrovnika. Vladare i vlastelu, kao ktitore hramova, zamenjuju lokalni crkveni dostojanstvenici i kaluđeri, plemenski knezovi i vojvode ili seoska bratstva, a značajne graditelje Dubrovnika vešti zidari i kamenari. Ne stvaraju se više monumentalne zadužbine, kao što su bile Banjska i Dečani, nego se grade seoske crkve malih dimenzija ili manastiri lokalnog ugleda ...¹¹¹⁾

Najmanje su bili »podložni prekidu odlasci dubrovačkih zidara i kamenorezaca na rad u staru Hercegovinu koji su, vekovima pre toga, bili uobičajeni. Posle kratkog prekida, u sedmoj i osmoj deceniji XV veka, uslovljenog borbama u Hercegovini, stanje se brzo normalizovalo i zidari su ponovo počeli da za pravoslavne i katoličke poručioce podižu crkve. U novim prilikama izniknuli su posebni umetnički odnosi koji su doprineli da se u jednoj epohi, od kraja XV do početka XVII veka, stvore značajna arhitektonska dela, koja zauzimaju ugledno mesto u istoriji srpske arhitekture pod Turcima«.¹¹²⁾

Doba Sandalja Hranića i Hercega Stefana je prošlo. Novi ktitori pravoslavni hramova i njihovih fresko-dekora su »vlaški« skorojevići »predvodnici stočarskih katuna, vlasnici konjskih karavana, seoski knezovi, vojvode i bogatija kaluđerska bratstva«.¹¹³⁾ Oni će početi da grade ili da obnavljaju napuštene hramove namjenjujući ih za porodične mauzoleje. Tako u okolini Stoca postoje tri crkve koje su početkom XVI stoljeća nastale kao mauzoleji tih novih predvodnika srpskog naroda u okviru Osmanskog Imperija: u Vlahovićima, Ošaniću i Trijebnju. Crkva u Trijebnju imaće i relativno raskošan živopis. »Novi nosioci društvene i ekonomske snage i vlasti preuzimaju običaje i tradiciju starog srpskog plemstva sa kojim se žele izjednačiti u gospodstvu«.¹¹⁴⁾

Nekoliko sačuvanih dokumenata XV i XVI stoljeća iz arhiva Dubrovačke Republike, koji se tiču umjetničkih odnosa srpskih ktitora hramova i istovremenog dubrovačkog graditeljstva, osvjetljavaju »jedan zaseban vid graditeljske djelatnosti dubrovačkih majstora za pravoslavno stanovništvo, u kojoj je došlo do prožimanja ortodoksnih ideja poručilaca sa zapadnjačkim stilskim shvaćanjima umjetnika: stvorena je, naime, jedna izdvojena i zanim-

¹¹¹⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislomjenim lukovima u staroj Hercegovini i dubrovačko graditeljstvo XV—XVII vek*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Knjiga VIII, Spomenica Mihaila Dinića 2, Beograd 1964, 561 (Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislomjenim lukovima*).

¹¹²⁾ Isti, isto, 561.

¹¹³⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 59—60.

¹¹⁴⁾ Isti, isto, 60.

ljiva skupina spomenika u staroj Hercegovini koja, svojim oblicima, jasno obeležava specifičnost tipa hramova koji njoj pripadaju.¹¹⁵⁾

Prvi dokument je ugovor sklopljen 16. februara 1499. godine i odnosi se na podizanje hrama sv. Nikole u Grahovu u Hercegovini, u plemenu Riđana. Ugovarali su kaluđer Lavrentije u ime grahovske opštine kao naručilac i dubrovački zidar Radič Obradović s učenicom Stjepanom, Radivoje Obradović i Matko Vlahović kao izvođači.¹¹⁶⁾ Zidar Radič Obradović bio je u ono vrijeme poznat majstor koji je radio i u unutrašnjosti Balkana.¹¹⁷⁾

Ugovorom je precizirano da crkva bude unutar zidova dugačka petnaest lakata a široka devet, te da joj zidovi budu debeli dva lakta i četvrt. Bogomolja je trebala da bude visoka, do početka svoda, sedam i po lakata, da ima dva prozora i da bude pokrivena pločama. Izvan hrama majstori su morali da izrade dva pilastra visoka pet lakata i između njih zid za sjedenje.¹¹⁸⁾ Već idućeg dana od posla je odustao zidar Matko Vlahušić, dok su ostali majstori krenuli sa kaluđerom Lavrentijem u Grahovo na posao.¹¹⁹⁾ Lavrentije se obaveza da će im za rad platiti dvadeset i devet dukata i da će se u Grahovu starati o njihovom snabdijevanju. Majstori su dobili i šesnaestodnevno odsustvo za vaskršnje praznike.¹²⁰⁾ Izgradnja crkve završena je 1499, a poslednja isplata za posao bila je tek 1502. godine.¹²¹⁾

I danas se u grahovskom polju nalazi crkva sv. Nikole koja u potpunosti odgovara mjerama predviđenim ugovorom iz 1499. godine. To je jednobrodna kamena građevina s jednom »širokom i dubokom apsidom, zasvedena poluoblíčastim svodom s ojačavajućim lukovima«.¹²²⁾

Sljedeći ugovor dubrovačkih zidara s pravoslavnim poručiocem iz Hercegovine sklopljen je 9. februara 1503. godine, a odnosi se na izgradnju crkve Uspenja Bogorodice u selu Lugu blizu Trebinja. Gradio je dubrovački zidar Mihoč Radojević po želji kaluđera Romana, vjerovatno sabrata manastira Tvrdoša kod Trebinja.¹²³⁾ Ugovorom je precizirano da bogomolja bude iznutra, bez

¹¹⁵⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 562.

¹¹⁶⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku, *Diversa Cancellariae* 93, fol. 119' — 120, 16. II 1499 (Div. Cane.); up. Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 562, nap. 1.

¹¹⁷⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 562.

¹¹⁸⁾ *Div. Canc.* 93., fol. 119'.

¹¹⁹⁾ Isto, fol. 120.

¹²⁰⁾ Isto, fol. 120.

¹²¹⁾ Isto, fol. 119'.

¹²²⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 562; Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 267.

¹²³⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku, *Diversa Notariae* 82, fol. 81 — 81', 9. II 1503 (Div. Not.); up. Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 564, 597.

apside, dugačka dvanaest lakata, a široka sedam. Za cio rad isplatio je kaluđer Roman zidaru Mihoču Radojeviću jedanaest zlatnih dukata i dao mu je jednog konja.¹²⁴⁾ Posao je bio gotov u toku iste 1503. godine. Majstor Mihoč obavezao se da će na ovoj bogomolji popravljati sve kvarove u toku idućih deset godina.¹²⁵⁾

Zidar Mihoč Radojević bio je porijeklom Trebinjac. Nastao se u Dubrovniku još kao dječak, gdje je i izučio zanat. Bio je u to vrijeme poznata ličnost u dubrovačkom zidarskom poslu.¹²⁶⁾

Bogomolja Uspenja Bogorodice u selu Lugu je i danas dobro očuvana. Po svom arhitektonskom sklopu mnogo liči na crkvu sv. Nikole u Grahovu. »To je mala jednobrodna građevina s jednom apsidom, polukružnom iznutra, a pravougaonom spolja.«¹²⁷⁾

Pomenute crkve u Grahovu i Lugu, koje su djelo dubrovačkih graditelja na prelazu iz XV u XVI stoljeće, istoga su tipa: »jednobrodne su, s jednom apsidom i poluobličastim svodom, a imaju karakteristične duboke prislonjene lukove uz podužne zidove. Tim svojim osobinama, a naročito specifičnošću duboko prislonjenih lukova koji se opiru na jake pilastre, one se vezuju za čitavu jednu, po broju spomenika malu, skupinu pravoslavnih seoskih crkava i manastira u staroj Hercegovini iz XVI i na početku XVII veka. One — zbog pouzdanih podataka o izgradnji — postaju neobično važne za razmatranje porekla ovog posebnog tipa crkve u istoriji srpske arhitekture pod Turcima.«¹²⁸⁾

Pravoslavne i katoličke bogomolje stare Hercegovine, koje su gradili dubrovački majstori (zidari i kamenari) na kraju XV ili u XVI stoljeću, pokazuju znatne razlike jedino u pogledu upotrebe prislonjenih lukova na podužnim zidovima. Sve im je ostalo potpuno isto: veličina, stil, način izgradnje.« Iza te razlike... stoji vrlo određena ideja o pravoslavnom »grčkom« graditeljstvu, koja je našla svoj duboki odjek kod ktitora Hercegovine na početku vladavine Turaka i kod graditelja Dubrovnika renesansnog doba koji su za njih zidali crkve.«¹²⁹⁾

Dubrovački majstori nisu podigli samo crkve u Grahovu i Lugu. Arhivska dokumenta pokazuju da su oni u XVI i djelimično u XVII stoljeću dosta radili za pravoslavne poručioce iz Hercegovine podižući im hramove koji su po oblicima identični bogomoljama u Grahovu i Lugu. To govori da je u tom vremenu pronađen jedan specifičan tip hrama, koji je imao za »konfesionalno obeležje

¹²⁴⁾ Div. Not. 82., fol. 81.

¹²⁵⁾ Div. Not. 82., fol. 81 — 81'.

¹²⁶⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 564—565.

¹²⁷⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima* 565; Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 267.

¹²⁸⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 566.

¹²⁹⁾ Isti, isto, 568.

prisonjene lukove na podužnim zidovima kao znak »grčkog« pravoslavnog graditeljstva i zbog toga bio rado primljen i široko rasprostranjen u tim oblastima.¹³⁰⁾ Ovaj tip bogomolje ima dvije varijante: jednostavnu crkvu s jednim brodom i razvijeni tip s tri broda. Jednobrodne građevine su daleko brojnije i mogu se kao i trobrodne, datirati u vrijeme između kraja XV i početka XVII stoljeća.¹³¹⁾

Dubrovački majstori su vjerovatno gradili i veliku crkvu trebinjskog manastira Tvrdoša, posvećena Uspenju Bogorodice. Tu je bilo sjedište njenog ktitora, hercegovačkog mitropolita Visariona.¹³²⁾ Prema zapisu monaha Marka Trebinjca, bogomolja je bila skoro gotova 1509. godine.¹³³⁾ U 1510. godini još se pokrivala, jer je mitropolit dobio, kako saznajemo iz senatske odluke, dva milijara crijepova sa teritorije Dubrovačke Republike.¹³⁴⁾ Prema »fragmentima plastične dekoracije, koji su se nalazili oko crkve još u prvoj deceniji XX veka, pre njenog konačnog uništenja, vidi se da su crkvu gradili dubrovački zidari i kamenari. Naime, ostaci dovratnika sa portala bili su ukrašeni izvanredno rađenom lozicom sa upletenim glavicama, elementima plastične dekoracije koji pripadaju renesansi.«¹³⁵⁾

Majstori koji su početkom 16. stoljeća obnovili crkvu manastira Dobričeva kod Bileće, posvećenu Bogorodičnom vavedenju, »dobro su poznavali savremeno dubrovačko graditeljstvo, u čijem krugu su se vjerovatno školovali. Gotski stilski elementi u krstastom svodu i ključnom kamenu ubjedljivi su dokazi takvom zaključku.«¹³⁶⁾ Nama nepoznati ktitor ove obnove »nije bio znatno bogat čovjek. Tražeći čisto raške elemente u osnovi svoje crkve, on je ipak u njenoj nadgradnji, vjerovatno iz finansijskih razloga, dopustio kompromis i mjesto da crkvi dade kupolu, što je bliže ideji pravoslavne crkve, i koju u približno isto vrijeme dobijaju crkve manastira Tvrdoša i Kosijerova, zadovoljio se njenom imitacijom u vidu krstastog svoda.«¹³⁷⁾

U ktitorskom pogledu u Hercegovini prednjače Hrabreni — Miloradovići, »vojvode i spahije u osmanskoj službi«, čije crkve

¹³⁰⁾ Isti, isto, 568—569.

¹³¹⁾ Isti, isto, 569.

¹³²⁾ Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 267.

¹³³⁾ Isti, isto, 267.

¹³⁴⁾ *Historijski arhiv u Dubrovniku, Consilium rogatorum* 31, fol. 211', 14. V 1510: P. p. est de concedendo metropolitio Cherezgovine eius expensis duo milliarie cupporum (Cons. rog.).

¹³⁵⁾ Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 267.

¹³⁶⁾ Kajmaković Z., *Prenos manastira Dobričeva — Konzervatorski izvještaj*, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, XI, Sarajevo 1967, 76 (Kajmaković Z., *Prenos manastira*).

¹³⁷⁾ Isti, isto, 76.

po svojoj arhitekturi nemaju neke vrijednosti.¹³⁸⁾ Vojvoda Radosav Hrabren-Miloradović bio je ktitor hrama sv. Petra i Pavla u Ošanićima kod Stoca, u kome je sahranjen 1505. godine.¹³⁹⁾

Hram sv. Nikole u Trijebnju kod Stoca »sazida i obnovi« vojvoda Radoje Hrabren 1534. godine. To kazuje natpis na uzidanoj ploči s vanjske strane ove bogomolje: »Si sveti božanstveni hram svetoga otca Nikoli sazida se i obnovi u ljeto 1534. Trudi že se o sem sveti hrame voevode Radoe Hrabren«. ¹⁴⁰⁾ Kako je kazivanje »sazida se i obnovi« dvosmisleno, to nikako »ne možemo biti potpuno sigurni, da li je ovaj ktitor iz temelja sazidao crkvu na sasvim pustom mjestu ili ju je samo obnovio«. ¹⁴¹⁾ Po sadržini ovog natpisa dâ se ipak zaključiti da je crkva postojala i prije 1534. godine, jer »u protivnom slučaju izrazi sazida se i obnovi ne bi imali nikakva smisla, naročito izraz obnovi«. ¹⁴²⁾

U selu Petrovići kod Bileće nalazi se hram sv. Jovana u čijem se crkvenom podu nalaze dvije nadgrobne ploče s natpisima. Ispod jedne sahranjen je »voevoda Cvjetko Bananin«, a ispod druge »rab boži knez Grbač Cvjetković«, koji su vjerovatno živjeli u drugoj polovini XV stoljeća i vršili dužnost plemenskih starješina Banjana. Vjerovatno su sahranjeni u crkvi u kojoj su bili ktitori.¹⁴³⁾

U selu Pelinovu u Grblju nalazi se crkva sv. Nedjelje. Ona je sagrađena pod uticajem primorskog gotičkog graditeljstva XV ili XVI stoljeća. Prema narodnoj tradiciji hram je podigao u XVI stoljeću jedan od članova starosjedilačke familije Ljepovića iz Pelinova.¹⁴⁴⁾

Najstariji dio crkve manastira sv. Trojice kod Pljevalja sagrađen je u prvoj polovini XVI stoljeća. Nekada je bio natpis u priprati više vrata koji je govorio da su iguman Visarin i brat mu

¹³⁸⁾ Mazalić Đ., *Srednji vijek, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955, 154 (Mazalić Đ., *Srednji vijek*).

¹³⁹⁾ Bogičević V., *Vlasteoska porodica Miloradovića — Hrabrenih u Hercegovini* (Povodom studije dra Alojza Benca — Radimlja), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, Sveska VII, Sarajevo 1952, 147 (Bogičević V., *Vlasteoska porodica*); Mazalić Đ., »Smrt Josifova«, *Ikona iz Ošanića*, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1965, 189 (Mazalić Đ., »Smrt Josifova«); Vego M., *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca, Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Izdanje Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 327—328 (Vego M., *Kulturni karakter*).

¹⁴⁰⁾ Vego M., *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine* (Nastavak), *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija*, Nova serija, Sveska XVII, Sarajevo 1962, 195 (Vego M., *Novi i revidirani natpisi*); Isti, *Kulturni karakter*, 329.

¹⁴¹⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 134.

¹⁴²⁾ Vego M., *Novi i revidirani natpisi*, 196.

¹⁴³⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 569.

¹⁴⁴⁾ Isti, isto, 569—570.

Sava i sin mu Nićifor bili osnivači crkve.¹⁴⁵⁾ Visarion se pominje u izvorima 1545. i 1546. godine. On je naslikan u naosu na južnom zidu i obilježen je kao ktitor.¹⁴⁶⁾

IV

I zidno slikarstvo se kao i arhitektura može izdvojiti u tri grupe. Svetogorski majstori ili njihovi učenici njeguju reprezentativno slikarstvo veće vrijednosti. Po stilu su vjerovatno bile slične freske u Krušedolu, slikane oko 1545, te u crkvi sv. Trojice kod Pljevalja završene iste godine.¹⁴⁷⁾ Želja za obnovom monumentalnog slikarstva oživjeće naročito poslije obnove Pečke patrijaršije 1557. godine.¹⁴⁸⁾

U crkvama novih manjih manastira u Ugarskoj, Sremu, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori aktiviraju se domaći majstori koji udruženi u grupe preuzimaju u manastirima slikarske i prepisivačke poslove. Tako su 1537. godine u Zastupu kod Brodareva slikari za nepuna tri mjeseca dovršili zidni živopis i prepisali 12 knjiga mineja.¹⁴⁹⁾ Među slikarima koji su djelovali po Hercegovini i Crnoj Gori bilo je početkom XVI stoljeća dosta majstora iz Dubrovnika, u kome su učili slikarstvo i pravoslavni monasi. »Verovatno su i bolji slikari zanatlije, koji su živopisali seoske crkvice od Hercegovine do zapadne Morave, većinom bili školovani na Primorju. Slabiji seoski slikari, koji su radili po selima oko Prizrena, u Metohiji i istočnoj Srbiji, dolazili su iz Makedonije.«¹⁵⁰⁾

U Hercegovini se slikarsko buđenje osjeća već početkom XVI stoljeća i odraziće se na »tradicionalnu saradnju pravoslavni naručilaca i dubrovačkih majstora — provjerenih katolika, što nam govori da je tradicionalna slikarska aktivnost na neprekinutoj niti vizantijsko-dubrovačke stilske simbioze bila još uvijek živa, odnosno da ponovo doživljava svoju renesansu.«¹⁵¹⁾ U Hercegovini je tada živjela pomenuta familija vojvoda Hrabrena, kasnijih Miloradovića, koji su kao turski funkcioneri sačuvali svoja imanja i svojim sredstvima i zalaganjem podizali crkve i brinuli se za njihovo oslikavanje.¹⁵²⁾

Za ilustraciju primorskog uticaja u slikarstvu u osmanskom periodu vladavine, navešćemo prvo crkvu sv. Nikole u Grahovu, koja je sagrađena 1499. godine. Freske u unutrašnjosti ove bogo-

¹⁴⁵⁾ Stanojević St., *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, IV knjiga, Zagreb 1929, 614 (Stanojević St., *Narodna enciklopedija IV*); Petković R. V., *Pregled*, 329; Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 583.

¹⁴⁶⁾ Petković R. V., *Pregled*, 329; Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 583.

¹⁴⁷⁾ Radojčić Sv., *Srpska umetnost*, 540.

¹⁴⁸⁾ Isti, isto, 540.

¹⁴⁹⁾ Isti, isto, 541.

¹⁵⁰⁾ Isti, isto, 541.

¹⁵¹⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 59.

¹⁵²⁾ Mazalić Đ., *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500—1787)*, Sarajevo 1965, 37 (Mazalić Đ., *Slikarska umjetnost*).

molje dobro su očuvane tako da se može rekonstruisati čitav sistem dekoracije. One su »inspirisane stvaralaštvom kritskih slikara s početka XVI veka. Sva je verovatnoća da su izvedene odmah posle izgradnje crkve i da su slikari, kao i graditelji hrama, prispeli u Grahovo preko nekog južnoprivlorskog grada«. ¹⁵³⁾

U Dubrovačkom arhivu nalaze se dva ugovora iz 1501. i 1510. godine, koji su sklopili monasi manastira Tvrdoša sa dubrovačkim majstorima radi slikarskih poslova. Iz prvog ugovora saznajemo da se slikar (»pictor«) Matko Milić obavezao da će učiti godinu dana slikarskoj vještini pravoslavnog kaluđera Marka Stefanova iz Trebinja, za platu od 6 dukata. ¹⁵⁴⁾ Strahujući da mu ranije ne pobjegne, slikar Matko tražio je garantije za kaluđera Marka, te su za monaha svjedočila dvojica dubrovačkih zanatlija, jedan zidar i jedan pekar. Sve je dobro ispalo, jer kada su se u januaru 1502. godine njih dvojica razišla, oba su bila zadovoljna. Monah je nešto naučio, a slikar Marko je ipak zaradio. ¹⁵⁵⁾

Po završetku slikarskog naukovanja Marko Stefanov se vratio u Trebinje, gdje se aktivirao u velikoj obnovi manastira Tvrdoša. Po narudžbi hercegovačkog mitropolita Visariona, 1509. godine, Stefanov je zajedno sa Markom Pivcem prepisao i minijaturama ukraasio oktoih od petog do devetog glasa. Marko Stefanov je prepisao prva dva glasa i iznad petog postavio je »slikarsku zastavicu od stilizovane palmete unutar tropletnog okvira. Crtež je izveden crvenom, smeđom i zelenom linijom. Ovaj jednostavni, nevješti i opori crtež predstavlja danas jedino djelo po kome možemo suditi o slikarskom talentu ovog monaha . . .«. ¹⁵⁶⁾ Oktoih je danas poštevanjen u zbirci manastira Savine u Boki.

Marko Stefanov je ispisao i ukraasio i jedno jevanđelje koje se nalazi u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Stefanov se »istovremeno naziva i slikarom (Pisa Marko Zograf) i dijakom, što nesumnjivo govori da je ovaj stvarao slikarsko djelo«. ¹⁵⁷⁾ Njegova umjetnost »jednostavna i, moglo bi se reći primitivna, pokazuje ga kao nedoučenog slikara, sa razvijenim osjećajem za harmoniju crvenog i zelenog, dosta tipične za gotško slikarstvo«. ¹⁵⁸⁾

Marko Stefanov bijaše skromna umjetnička ličnost. Pretpostavlja se da je on pomagao Vicku Lovrovu 1510. godine kada je ovaj oslikavao Bogorodičnu crkvu u Tvrdošu. »Ako ništa drugo, onda je ovaj slikar morao ispisati srpske natpise na freskama«. ¹⁵⁹⁾

¹⁵³⁾ Korać V. — Đurić J. V., *Crkve s prislonjenim lukovima*, 563.

¹⁵⁴⁾ *Div. Canc.* 95., fol. 52', 23. III 1501; up. Tadić J., *Grada o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII—XVI v.*, Srpska akademija nauka, Knjiga II, 1500—1601, Beograd 1952, 4—5 (Tadić J., *Grada*).

¹⁵⁵⁾ *Div. Canc.* 95., fol. 52', 23. III 1501; up. Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 268.

¹⁵⁶⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 60—61.

¹⁵⁷⁾ Isti, isto, 61, nap. 150.

¹⁵⁸⁾ Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 273.

¹⁵⁹⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 61.

Kako se školovao u Dubrovniku, njegovo slikarstvo moralo je pored obilježja srpskog, nositi i karakteristike dubrovačkog slikarstva.¹⁶⁰⁾

U drugom ugovoru od 5. juna 1510. godine obavezao se slikar Vice Lovrov (»Vicentius Laurentii, pictor de Ragusio«), kaluđeru Mateju iz Trebinja, koji je predstavljao manastir Bogorodičinog uspenja u Tvrdošu, da iz Dubrovnika dođe u Trebinje i da tamo živopiše tek podignutu tvrdošku crkvu na »grčki način«, (»more greco«).¹⁶¹⁾ Za taj posao primiće trideset dukata, s tim što mu se od toga daje deset kao akontacija.¹⁶²⁾ Nažalost, tvrdoške freske uništene su u cjelosti u toku tursko-mletačkih ratova, kada je manastir 1694. godine »dignut u vazduh«.¹⁶³⁾

Dubrovački slikari su vjerovatno oslikali i stariji sloj živopisa na istočnom zidu crkve manastira Dobričeva na početku XVI stoljeća. Ovu kompoziciju radio je slikar koji je »u svojoj umjetničkoj osobi objedinjavao istočno i zapadno slikarstvo, jer je uočljivo da ove fragmente nije slikala ruka tipično srpskog slikara«.¹⁶⁴⁾ Tu kompoziciju obila je početkom XVII stoljeća ekipa najboljeg srpskog slikara osmanskog perioda Georgija Mitrofanovića, koji je »kao pitomac i propagator ideje obnovljene Pečke patrijaršije, mogao da uoči njene zapadnjačke crte, zbog čega je smatrao da je treba zamijeniti«.¹⁶⁵⁾

Vojvoda Radoje Hrabren je 1533/1534. godine obnovio crkvicu sv. Nikole u selu Trijebnju kod Stoca i potom je dao oslikati. Crkva postoji i danas, kao i njene slike koje su stradale od dugotrajne vlage i nestručnog popravljavanja. »Ktitorska freska razaznaje se još uvijek dobro. Ostale freske, pored većih i manjih mrlja, plijesni i rastrošenosti, prilično su začađene. Slikar ovih fresaka bio je vjerovatno neki domaći majstor osrednjih kvaliteta«.¹⁶⁶⁾ Vojvoda Radoje Hrabren predstavljen je u »ktitorskoj kompoziciji u starom tradicionalnom aranžmanu, poput srpskih vladara. On, posredstvom sv. Nikole, predaje Hristu model svoje zadužbine koju je obnovio. Ugledajući se na daleke uzore srpskih vladara, vojvodu su sahranili u njegovoj zadužbini uz noge Hrista i sv. Nikole u ktitorskoj kompoziciji sa sopstvenim portretom«.¹⁶⁷⁾

Kada su nastale trijebanjske freske i ko je njihov autor? One nisu mogle nastati neposredno poslije obnove crkve 1534. godine. Živopis je nastao tridesetih ili u krajnjoj liniji četrdesetih

¹⁶⁰⁾ *Isti*, isto, 61.

¹⁶¹⁾ *Div. Canc.* 102., fol. 72', 5. VI 1510; up. Tadić J., *Grada*, 39.

¹⁶²⁾ *Div. Canc.* 102., fol. 72', 5. VI 1510.

¹⁶³⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 62; Kod Đurića nalazimo da su se ostaci tih fresaka vidjeli i u trećoj deceniji našeg vijeka. Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, 267.

¹⁶⁴⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 69—70; *Isti*, *Prenos manastira*, 77—78.

¹⁶⁵⁾ Kajmaković Z., *Prenos manastira*, 78.

¹⁶⁶⁾ Mazalić Đ., *Slikarska umjetnost*, 38.

¹⁶⁷⁾ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*, 157.

godina XVI stoljeća.¹⁶⁸) Autor fresaka ovog hrama ostao je dosad nepoznat.¹⁶⁹)

Crkva sv. Nikole s freskom je u »čitavim Dubravama bila u velikom poštovanju tako da su sv. Nikolu i neki katolici iz Dubrava uzeli sebi za krsnu slavu, što je ostalo sve do nedavno«. ¹⁷⁰)

U crkvi manastira sv. Trojice kod Pljevalja očuvao se živopis iz prve polovine XVI stoljeća. Freske su rađene za igumana Visariona koji je naslikan na južnom zidu crkve i obilježen je kao ktitor. Visarion drži crkvu i podnosi je Hristu.¹⁷¹)

Putopisac Katarino Zeno vidio je 1550. godine u manastiru Dobrunu kod Višegrada »krasnu staru sliku Bogorodice, a sva crkva slikana je vodenom bojom; to je mjesto velike pobožnosti i krasne starine, a priča se tu o mnogih čudesih«. ¹⁷²)

Francuz Lefevr u svom putopisu iz 1611. godine daje podatke o manastiru Mileševu i ističe da »sve što je u unutrašnjosti njihove crkve u dosta dobrom je redu i sve živopisno...«. ¹⁷³)

V

Iz osmanskog vremena sačuvala su se i djela zlatarstva, umjetničkog veza i intarzije. Obnovljene srpske crkve zahtijevale su neophodne predmete za bogoslužjenje — kationice, putire, epitrahilje i dr., te su iz te potrebe i nastajale radionice gdje se sve to izrađivalo.¹⁷⁴)

Neki među vezenim epitrahiljima, aerima, plaštanicama i narukvicama XVI i XVII stoljeća pripadaju ruskim i moldavskim radionicama, ali ponajveći dio su ostvarenja naših vezilaca. »Koliko je sredinom XVI veka bilo mnogo raskošno ukrašenog veza najbolji je znak što Katarino Zen među raznim dragocenostima Mileševe ističe posebno sveštenu odevu sa zlatnim i srebrenim žicama«. ¹⁷⁵)

VI

U valu osmanskih osvajanja uništen je, među ostalim, i najveći dio intelektualnih snaga našeg srednjeg vijeka, tako da je na

¹⁶⁸ Isti, isto, 158.

¹⁶⁹ Mazalić Đ., *Slikarska umjetnost*, 38.

¹⁷⁰ Vego M., *Kulturni karakter*, 329.

¹⁷¹ Stanojević St., *Narodna enciklopedija* IV, 614; *Enciklopedija Jugoslavije* 3, Izdanje i naklada leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb 1958, 404 (*Enciklopedija Jugoslavije* 3).

¹⁷² Matković P., *Putovanja*, Rad JAZU, Knjiga 62, 59.

¹⁷³ Samardžić R., *Beograd i Srbija*, 158.

¹⁷⁴ Petković S., *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557—1614*, Novi Sad 1965, 40 (Petković S., *Zidno slikarstvo*).

¹⁷⁵ Petković S., *Zidno slikarstvo*, 40—41; »...et molti paramenti d'oro et d'argento...«. Matković P., *Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI vijeka. Putopis Catarina Zena iz 1550. god. Bezimeni putopis oko god. 1560*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga X, Zagreb 1878, 207.

historijskoj pozornici ostao samo nepismen narod, s nešto sveštenika, koji su bili jedva pismeniji od njega. Kako je organizacija srpske pravoslavne crkve bila slaba, to je i njeno sveštenstvo bilo na niskom stepenu kulture. Čitati i pisati malo ih je znalo. Ovo naprijed rečeno smo nekako mehanički preuzimali ponajviše iz putopisne mletačko-njemačko-francuske literature u kojoj se ponekad s pretjerivanjem i s ironijom govori o našem kulturnom nivou, na relaciji da su srpski kaluđeri težaci — neznalice. Taj zapadni svijet nije ušao u dubinu manastirskog života, on mu je ostao stran. U tim stranim zabilježkama nema pomena kaluđerima: slikarima (živopiscima, ikonopiscima), štamparima, knjigovozcima, prepisivačima, vještim poslanicima koji odlaze sultanu i ruskom caru i gospodarima vlaškim i moldavskim, monasima trgovcima koji trguju sa Dubrovnikom itd. Onda bi se moglo shvatiti da kod srpskog naroda i njegove crkve u Bosni i Hercegovini nije vladala potpuna duhovna tmina i opšta zapuštenost. Ponekad su i historičari nekritički preuzimajući podatke i sami stvarali taj mrak pri poimanju onovremene stvarnosti.

SUMMARY

THE CULTURAL MISSION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1463—1557

With the wave of the Osmanli conquests the majority of intellectual forces of our Middle Age was destroyed. Only illiterate common people with a handful of clergymen, who were just barely more literate than them, remained on the historical scene. Since the structure of the Serbian Orthodox Church was weak, its clergy had a low level of culture. Only a few knew how to read and write. Such statements as those given above were somewhat automatically received, mostly from the travel-records of Venetian, German and French origin. In these records the level of culture of Serbian monks was treated with exaggeration and irony, and Serbian monks were depicted as peasants and ignorant people. These records did not even mention the monks who had been painters (who painted icons and portraits), printers, bookbinders, book copyists, skillful emissaries (who went in missions to the Sultan, Russian Tsar, Walachian and Moldavian princes); merchants who traded with Dubrovnik Republic etc. Those western people did not try to penetrate more into the life of monasteries. If they did, they would have realized that there had not been a total spiritual darkness and backwardness among Serbian people and its Church in Bosnia and Herzegovina. Sometimes even our historians contributed themselves to this notion of darkness when they accepted these records in an uncritical way in the process of understanding a former reality.

Nusret Šehić

POČECI FORMIRANJA GRAĐANSKIH POLITIČKIH STRANAKA U BOSNI I HERCEGOVINI NAKON STVARANJA KRALJEVINE SHS (1918 — 1919)

U toku prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini zamro je stranački život. To se u prvim godinama rata može konstatovati za politički život u cjelini. Bosanski sabor se nije više sastajao poslije sarajevskog atentata i konačno je raspušten 1915. godine. Tek potraj prvog svjetskog rata primjetna su određena politička gibanja, jer je pod uticajem revolucije u Rusiji 1917. godine došlo do izvjesnog popuštanja u režimu Monarhije. Politička aktivnost se manifestuje kroz istupe i akcije pojedinih istaknutih političkih ličnosti BiH u rješavanju jugoslovenskog pitanja i u radu na ujedinjenju. U toku te aktivnosti došlo je do izvjesnog približavanja između hrvatske i srpske inteligencije. Među muslimanskim političarima ističu se oni koji su u to vrijeme za saradnju sa Mađarima (dio Muslimanske organizacije na čelu sa Š. Arnautovićem), za autonomiju BiH ili za njeno prisajedinjenje Hrvatskoj (dr S. Bašagić), dok su mlađi muslimanski političari, još nedovoljno politički afirmisani, jugoslovenski orijentisani. Oni će se posebno angažovati u radu Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu.¹⁾ Ni pred kraj rata, a ni neposredno nakon njego-

¹⁾ O tome detaljnije: Dr Hamdija Kapidžić, *Austrougarska politika u BiH o jugoslovenskom pitanju za vrijeme prvog svjetskog rata; Pokušaj ujedinjenja BiH sa Srbijom u novembru 1918*, Radovi objavljeni u knjiži sabranih članaka i rasprava pod naslovom *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*. »Svjetlost« Sarajevo, 1968; Dr Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, »Svjetlost«, Sarajevo, drugo izdanje 1977. s. 18—22. Tomislav Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, »Svjetlost« Sarajevo 1981, str. 28—29.

vog završetka nije došlo do obnova predratnih građanskih političkih stranaka, niti do formiranja novih. Pojedinci, predstavnici pojedinih predratnih političkih stranaka i grupa, živo su se tada angažovali u radu privremenih organa vlasti koji se formiraju u vidu narodnih vijeća. Oni su u tim organima, prije svega kao ugledni i uticajni pojedinci iz građanskih krugova, kao poznate javne ličnosti iz predratnog političkog života, najzad kao i uticajni privrednici ili predstavnici vjerskih organizacija. Oni, prema tome, u te organe ne ulaze po ključu stranačke pripadnosti i na njihov sastav u prvom redu utiče nacionalno-konfesionalni faktor. S obzirom na tadašnje političke odnose i prilike, u tim organima Srbi su, ipak, činili većinu.

U kritičnim poratnim danima, ikada su u dubini društva rasle želje za temeljitim društveno-ekonomskim i političkim promjenama, zadatak stvorenih privremenih organa vlasti bio je u prvom redu da se smjena jedne vlasti drugom izvrši što bezbolnije i time očuva građanski poredak i osigura buržoaski društveni sistem. Okolnosti su stoga nalagale da se tada u redovima građanskih krugova prevaziđu ranije stranačko-političke nesuglasice i ostvari politička solidarnost građanskih političkih snaga. Ona je došla prvenstveno do izražaja u odnosu prema socijalistima i radničkom pokretu koji se tada za njih pojavljuje kao opasnost za postojeći društveni sistem.²⁾

Slom Austro-Ugarske i proglašenje Kraljevine SHS 1. decembra 1918. godine stvorilo je nove političke okolnosti i mogućnosti političkog organizovanja i djelovanja. Na pomolu je bilo stranačko-političko organizovanje na novoj široj osnovi i otvorila se šansa novim mladim ljudima za političku afirmaciju. Međutim, proces političkog grupisanja i stranačkog organizovanja morao je proći svoju pripremnu fazu. Nije se u početku tog novog perioda zapažalo neko posebno nestrpljenje među ranijim istaknutim ličnostima političkog života da obnove rad svojih predratnih političkih stranaka i političkih grupa. Više se moglo govoriti o tome da su oni zauzeli stav iščekivanja i ispitivanja tadašnjih okolnosti i da njihovo držanje odaje oprez i nedovoljnu sigurnost. To se u prvom redu odnosilo na političke ljude iz redova Hrvata i Muslimana. Neki političari dali su na znanje da se povlače iz političkog života, kao što je slučaj sa grupom Muslimana bivših članova Bosanskog sabora. Neki su se povukli jednostavno stoga jer su se suviše kompromitovali saradnjom s režimom austrougarske uprave naročito u toku prvog svjetskog rata.

Političko okupljanje i pregrupisavanje građanskih političkih snaga nakon proglašenja Kraljevine SHS 1. decembra 1918. godine,

²⁾ Šire o tome: Dr Nusret Šehić, *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar-decembar 1918)*, Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo, br. 19, god. XX, Sarajevo 1982.

koje je prethodilo stvaranju političkih stranaka, vršilo se pod snažnim uticajem tadašnjih događaja, u prvom redu agrarnih nemira na selu, akcija pojedinih srpskih političkih činilaca na ostvarenju ujedinjenja BiH sa Srbijom i mjera koje su bile usmjerene na izgradnju aparata vlasti nove države. Političko okupljanje vršilo se najčešće oko pojedinih listova najrazličitije političke orijentacije, zatim oko pojedinih ličnosti iz predašnjeg političkog života. Političko konstituisanje novih stranačkih formacija proteglo se kroz cijelu 1919. godinu i produžilo se i u toku 1920. godine. U toku tog procesa došle su do izražaja najrazličitija politička strujanja i tendencije u političkom životu Bosne i Hercegovine, od onih krajnje integralistički orijentisanih, do onih ekstremno nacionalističkih. Na taj način manifestovala su se različita politička strujanja i političke tendencije koje su, u većoj ili manjoj mjeri, došle do izražaja na tlu cijele zemlje. Na političku pozornicu vratili su se u znatnom broju ljudi politički eksponirani u predratnom periodu i to nije ulivalo garancije da će se u politički život BiH unijeti novi duh. Pojavili su se i neki novi ljudi koji će ući u igru političkog života bez pretenzija da budu akteri dubljih i radikalnijih promjena u društveno-političkim odnosima.

Od samog početka života Kraljevine SHS političko okupljanje nosi nacionalno-vjersko obilježje i u tom pogledu ono čini kontinuitet sa predhodnim periodom, kada je Bosna i Hercegovina bila pod austrougarskom upravom. Bilo je, doduše, pokušaja u isto vrijeme da se političko okupljanje vrši na široj jugoslovenskoj osnovi i da obuhvati u jednu organizaciju pripadnike svih nacionalnosti u Bosni i Hercegovini. Taj pokušaj potekao je od jednog broja građanske inteligencije, uglavnom iz redova Srba, i on datira još od oktobra 1918. godine, s ciljem da se stvori jugoslovenski stranački blok sa devizom: »jedna jedinstvena država, jedna otadžbina, jedno društvo, jedan društveni moral i jedno osjećanje državne svijesti«. ³⁾ U svom političkom proglasu od 31. oktobra 1918. godine ova politička grupa, koja se oglasila kao radikalno-demokratski naprednjaci (skraćeno Radena), iznosi sljedeću tezu: »Nema zasebnih interesa hrvatskih osim srpskih, ni srpskih osim hrvatskih i slovenskih«. Politička platforma ove političke grupe počiva na shvatanju o jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, pošto samo ono može »osigurati življenje, zajamčiti našu slobodu i razvitak u svakom pravcu«. ⁴⁾ Zbog toga se Radena pojavljuje kao veliki protivnik »plemenske individualnosti«. Ona je osporavala

³⁾ *Slovenski jug*, Organ Radikalno-demokratskih naprednjaka, Sarajevo, br. 1, god. I od 3. decembra 1918; Dr Dragoslav Janković, *Društveni i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije; Istorija XX veka, Zbornik radova I*, Beograd 1959, str. 108—109.

⁴⁾ *Isto*.

mogućnost omeđivanja jednog plemena od ostalih kao povjesno izgrađenu društvenu individualnost. Dozvoljavala je da samo Slovenci mogu predstavljati viši tip »jugoslovenskog naroda«. ⁵⁾

Radena se eksponirala kao protivnik lokalnih, odnosno pokrajinskih vlada koje su u ovo vrijeme imale šira ovlašćenja. U duhu ideja o narodnom i državnom jedinstvu ona je bila gorljivi zagovornik duhovnog i kulturnog jedinstva. Protivnik je bila zasebnih kulturnih institucija, srpskih, hrvatskih i slovenačkih. Tražila je, takođe, jedinstven školski sistem, jer je u tome vidjela siguran činilac u stvaranju duhovnog jedinstva naroda. Kategoričan je bio njen stav da se školstvo ne smije prepustiti u kompetenciju »provincijalnim vladama«, jer se to smatralo opštom državnom stvari koju treba povjeriti jednom centralnom zajedničkom organu u zemlji. ⁶⁾

Radena je okupljala uzak krug ljudi iz redova građanske inteligencije, koji su u borbi za ideju narodnog jedinstva u početku poseban značaj davali kulturnim činiocima. Ali, kako je ideja ujedinjenja u to vrijeme dobivala sve više politički karakter, naglašavao se politički značaj nad kulturnim. Ova politička grupa nije prerasla u političku stranku, iako je imala ambiciju da se pretvori u politički pokret. I u samim njenim redovima bilo je protivnika takvim nastojanjima. Svoj neuspjeh da okupi širi krug pristalica vođstvo Radene je pokušalo objasniti u prvom redu time da se bosanski čovjek »ispoljava« u sredini konfesionalne podjeljenosti, nacionalnog ekskluzivizma i zbog toga nije spreman da svoje lokalne »prednosti« podredi opštim interesima. Isticalo se, takođe, da u Bosni »ni za nacionalnog vrenja i nacionalizovanja u višem stilu, nije nikada čista jugoslovenska ideologija zahvatila korena«. Bosna i Hercegovina, prema riječima jednog od vodećih ličnosti Radene, »... postala je tipično poprište međusobnih trvenja, intolerantnosti, sitne i jetke mržnje koja se, upornim antagonizmima prenosila s kolena na koleno«. I dalje na istom mjestu: »U Bosni će se uvek mnogo više naći Veliko-Srba i Veliko-Hrvata nego izgrađenih Jugoslovena«. ⁷⁾

U decembru 1918. godine Radena se ujedinila sa političkom grupom oko predratnog lista »Otadžbina«, koju je predvodio dr Živko Nježić. S jedne strane, to je doprinijelo njenom političkom značaju, ali je izazvalo unutrašnje diferenciranje, jer su njene redove napustili S. Kaluđerčić, Jovo Šošić i Ljubo Mijatović, koji su bili među pokretačima ove političke grupe. Oni nisu prihvatili fuziju sa grupom oko »Otadžbine«. Tada Radena usvaja novi nacrt svog političkog programa koji je imao za podlogu revidirani

⁵⁾ *Isto*, br. 4, god. I, od 10. decembra 1918.

⁶⁾ *Isto*, br. 6, god. I, od 14. decembra 1918.

⁷⁾ *Isto*, br. 17, god. I, od 17. decembra 1918.

politički program grupe »Otadžbina«.⁸⁾ U ovom programu traži se jedinstvena država Srba, Hrvata i Slovenaca, bez pokrajinskih autonomija ali sa širokom samoupravom u općinama i okruzima. U zemlji treba da bude uspostavljen ustavno-parlamentarni sistem, monarhijski oblik vladavine na čelu sa dinastijom Karađorđevića. Ustavom treba garantovati vjersku ravnopravnost i nezavisnu poziciju vjere od države i njenih organa. Prosvjetni i školski sistem treba da je jedinstven za cijelu zemlju. To, takođe, važi i za sudsko zakonodavstvo. Nizom odredbi koje tretiraju pitanja iz socijalne i privredne politike normiraju se društveno-ekonomski odnosi u zemlji: traži se ukidanje kmetskih odnosa i ograničavanja privatne svojine; Radena je protiv »socijalizovanja zemljišnog posjeda« zbog postojanja »jake individualističke svijesti našeg naroda«; privredna dobra koja služe javnim interesima treba da postanu javno vlasništvo; u zemlji treba zavesti progresivan poreski sistem na zemlju, imetak, dohodak, baštinu; očuvati mali posjed; ukinuti sve monopole i privilegije u sferi privrede i financija.⁹⁾

Bilo je prigovora u javnosti da je Radena, ujedinjujući se grupom »Otadžbina«, izdala ideju narodnog jedinstva. Od strane Radene na to se odgovaralo tvrdnjom da je grupa »Otadžbina« još prije rata akceptirala načelo o jedinstvu Srba i Hrvata, koji čine jedan narod sa dva imena. U pogledu Muslimana »Otadžbina« je zastupala stav da su oni anacionalan element koji treba nacionalizovati u smislu hrvatstva ili srpstva, kako bi se time izbjegle nesuglasice između Srba i Hrvata. Prema nekim napisima u »Slovenskom Jugu« ispada da su radikalno demokratski naprednjaci prihvatili pomenuto gledište o Muslimanima, proširujući ga shvatanjem da Muslimani zbog toga što nemaju nacionalne svijesti ne mogu ni učestvovati u »zajedničkom delu« — polaganju temelja Jugoslavije.¹⁰⁾ Zanimljivo je da je jedna grupa uglednih Muslimana pristalica Radene (među njima Murat Sarić, Mahmut Mehmedbašić, Sulejman Alečković, Šukrija Kurtović, Hidajet Kulenović, Hasan Rebac, Hasan Hodžić, Muhamed Z. Bašagić, Derviš Tafo i Asim Ugljen) bila protiv separatističkih srpskih ili hrvatskih težnji ispoljenih među Muslimanima, kvalifikujući ih kao štetne i kao anahronizam, a da je prihvatila princip stvaranja »jedinственe nacionalne i kulturne cjeline jugoslovenske«. Oni su izradili program za rad među Muslimanima i utvrdili u njemu neke posebne zahtjeve, kao što su, na primjer, obaveza da muslimanska muška i ženska djeca pohađaju škole, tražili ukidanje mekteba ibtidaija, zatim ukidanje medresa i umjesto njih osnivanje modernih srednjih škola za obra-

⁸⁾ *Srpska zora*, Nezavisni list srpske demokratije, br. 40, god. II, od 2. februara 1919. godine; dr Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970, str. 37.

⁹⁾ *Slovenski jug*, br. 29, god. II, od 8. februara 1919.

¹⁰⁾ *Isto*, br. 17, god. II, od 11. januara 1919.

zovanje imama, zatim osnivanje jedne više muslimanske vjerske škole, posebno ili u sastavu nekih od naših univerziteta i najzad uvođenje vjerskih udžbenika na srpskom ili hrvatskom jeziku štampanih ćirilicom ili latinicom.¹¹⁾

Radikalno-demokratski naprednjaci, ujedinjeni sa političkom skupinom »Otađzbina«, obrazovali su svoj Glavni odbor (u sastavu: dr Živko Nježić, dr Jovan Zubović, dr Pavo Mitrović, dr Gregor Čremošnik, dr fra Augustin Čičić, Milan Budimir, Borivoje Jevtić, Viktor Rubčić, Milan Božić i dr Momčilo Vučićević) i saglasili se da Radenin list »Slovenski jug« bude glasilo ove političke skupine.¹²⁾ U redovima Radena izgrađivano je stanovište da su njeni zadaci širi nego što može biti zadatak jedne političke stranke, jer ono treba da izgrađuje poseban nacionalni tip ljudi. U tom smislu treba organizovati rad unutar pojedinih sekcija. Nije jasno šta se krilo iza ideje o posebnom nacionalnom tipu. Svoju organizaciju Radena treba da širi postepeno, na područje cijele zemlje. Postojala je, prema jednom podatku, inicijativa da se aktivnost Radena proširi i na područje Dalmacije. Takvoj akciji stajali su na čelu Prvislav Grisogno, dr Minko Dejanović, Grga Novak i dr.¹³⁾

Radena je imala ambiciju da bude inicijator i nosilac borbe za oživotvorenje ideje o narodnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. To je ona smatrala kao dugoročan zadatak koji se može ostvariti asimilacijom »svih kulturnih elemenata« u našem narodu. Zato se ona zalagala za stapanje svih kulturnih institucija Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu jedinstvenu jugoslovensku instituciju. U suprotnom, zadržavanjem posebnih kulturnih institucija Srba, Hrvata i Slovenaca ideja o narodnom jedinstvu ostala bi čista fikcija.¹⁴⁾ Radena za ovakav svoj program, kako smo već konstatovali, nije našla brojnije pristalice na tlu Bosne i Hercegovine. Nisu, takođe, zabilježene ni njene značajnije akcije u tom pravcu. U dobroj mjeri se ostalo u sferi teoretiziranja i na predavačkoj djelatnosti, pri čemu nije izražavana ni identičnost pogleda u sopstvenim redovima. Ona se nije definisala kao politička stranka i u tom pogledu vladala je zbrka. S jedne strane, isticalo se da je ona istovremeno i stručna organizacija čiji je zadatak da podiže »narodnu kulturu« i staleška organizacija s ciljem da uspostavlja »harmoniju interesa.¹⁵⁾ Očigledno da je u redovima pristalica Radena dolazio do izražaja intelektualizam takve vrste koji je bio smetnja da se od ove organizacije učini efikasan politički instrument koji bi sa

¹¹⁾ *Isto*, br. 27, god. II, od 4. februara 1919.

¹²⁾ *Isto*, br. 14, god. I, decembra 1918; Branislav Gligorijević, navedeno dj. str. 37.

¹³⁾ *Isto*, br. 53, god. II, od 12. aprila 1919.

¹⁴⁾ *Isto*, br. 19 god. II, od 16. januara 1919.

¹⁵⁾ *Isto*, br. 28, god. II, od 6. februara 1919. Iz nacrtu programa Radikalno-demokratskih naprednjaka.

više realizma pristupio sprovođenju u život svog političkog programa. Ova politička skupina najzad će završiti tako što će pristupiti Pribićevićevoj Jugoslovenskoj demokratskoj stranci. To je bilo donekle i razumljivo, jer se radilo o identičnosti pogleda Radene i Sv. Pribićevića u sferi političke ideologije. Unitarističko-centralistički koncept u pogledu na uređenje države bio je alfa i omega i za jednu i za drugu stranu. Radena je na osnivačkoj konferenciji Jugoslovenske demokratske stranke, koja je održana u Sarajevu 16. februara 1919. godine, još zadržala svoju političku individualnost, pa su iz njenih redova izabrani delegati za Privremeno predstavništvo u zemlji (Živko Nježić, Simo Eraković, Mihajlo Blagojević, Stanko Pavičić, Maksim Đurković i Vaso Glušić) ali je bilo samo pitanje dana kada će se ona potpuno stopiti sa Jugoslovenskom demokratskom strankom.¹⁶⁾ Nije stoga nikoga iznenadilo kada je Radena na svom plenarnom sastanku održanom 13. aprila 1919. godine donijela zaključak da prestaje da postoji kao zasebna politička skupina i da svi njeni članovi »ukoliko se bave praktičnom politikom« stupaju u Jugoslovensku demokratsku stranku. Bilo je, takođe, zaključeno da će Radena očuvati svoju kulturnu i socijalnu organizaciju, koja neće biti vezana za politički rad Jugoslovenske demokratske stranke.¹⁷⁾ Činjenica je da se djelatnost Radena na tom planu ubrzo ugasila i o njoj više nije bilo pomena. Ovaj podatak indirektno ukazuje da je pristupanje Radene Jugoslovenskoj demokratskoj stranci bilo gotovo jednodušno. Zanimljivo je s tim u vezi konstatovati da je samo Jovan Zubović, koji je bio među vodećim ličnostima Radene, ujedinjenje Radene sa Jugoslovenskom demokratskom strankom iskoristio kao razlog da napusti redove Jugoslovenske demokratske stranke. Jovan Zubović bio je jedno vrijeme urednik »Slovenskog juga« i isticao se napisima u kojim je formulisao ideološke ciljeve Radene. Iako je djelovao i živio u Bosni i Hercegovini, Zubović je negativno sudio o Bosni i Hercegovini i njenom istorijskom nasljeđu i mogućnostima da se u njoj propagira jugoslovenska ideja. U jednom svom javnom predavanju o problemima sela i kmetskog pitanja on je, pored ostalog, rekao kako »... u ovoj jugoslovenskoj močvari, koju zovu Bosna, a pogotovo kod ovog nesocijalnog mentaliteta koji je pod uticajem azijskog Balkana« nužno treba da se stvori jedna nadkonfesionalna i nadplemenska stranka.¹⁸⁾ Zubović će se u javnom životu ponovno oglasiti tridesetih godina i to u akciji Srpskog kulturnog kluba koja je dobila izrazito političko obilježje, pošto je predstavljala reakciju na poznati sporazum Cvetković-Maček o stvaranju banovine Hrvatske.

¹⁶⁾ *Isto*, br. 44, god. II, od 20. marta 1919; Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 51.

¹⁷⁾ *Isto*, br. 54, god. II od 15. aprila 1919.

¹⁸⁾ *Isto*, br. 35, god. II, od 29. januara 1919.

Paralelno s aktivnošću Radene, koja je bila pobornik ideje narodnog jedinstva, u Sarajevu je počela da djeluje i jedna ekstremna srpska nacionalistička grupa okupljena oko lista »Srpska zora«. Ovaj list počeo je izlaziti 6. novembra 1918. godine, tačno na dan ulaska srpske vojske u Sarajevo. Oko lista »Srpska zora«, koji je uređivao Đorđe Čokorilo, počela je da se obrazuje politička grupa koja je za svoj credo prihvatila krajnji srpski nacionalizam i koja je postala u BiH bajraktar srpskog nacionalnog ekskluzivizma. »Srpska zora« nije pisala o ujedinjenju naših naroda u jednu državu, već o prisajedinjenju pojedinih dijelova zemlje Kraljevini Srbiji. Ovaj list optuživao je Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu da se oglušilo o zahtjeve većine stanovništva BiH koje je tražilo u toku decembra 1918. godine i početkom januara 1919. godine da se BiH prisajedini Srbiji. Upravo svoje pristalice Čokorilo je nalazio među onim ljudima koji su se najviše eksponirali u akciji neposredno poslije završenog rata na prisajedinjenju BiH Srbiji. Ovaj list raspaljivao je srpski nacionalizam u BiH tezom da su Srbi i Srbija najzaslužniji za stvaranje Kraljevine SHS i da u skladu s tim Srbi treba da imaju najvažniju ulogu u novoj državi. Ovakva teza naročito se manifestovala na velikoj skupštini u Sarajevu 27. januara 1919. godine (na Dan sv. Save) gdje je traženo da »osloboditeljska Srbija vodi prvu riječ u našoj novoj kući, da ona uredi našu zajedničku kuću, onako kako je uređila svoju, našu milu osloboditeljsku Srbiju«. ¹⁹⁾ Uoči održavanja pomenute skupštine Đ. Čokorilo objavio je proglas Srbima i Srbinjama »bez razlike vjere«, u kome ističe da treba donijeti odluku »da nećemo biti zadovoljni sve dotle dok svaki srpski grad, svako srpsko selo ne budu bezuslovno sastavni dio naše majke mučenice Osloboditeljice, herojske Srbije«. Milan Srškić, jedan od najistaknutijih srpskih političara u BiH, govorio je na istoj skupštini o troimenom srpskom narodu i o jugoslovenstvu kao »geografskom« pojmu, upozoravajući prisutne da »... mi ne možemo dozvoliti da smo mi Jugosloveni, a ne Srbi, Hrvati i Slovenci«. ²⁰⁾

Politička grupa oko »Srpske zore« odbacivala je ideju jugoslovenstva i samo ime Jugoslavija, jer, prema njenom mišljenju, to ugrožava srpstvo i ulogu Srbije kao presudnog činioca u novoj državi. Na udaru ekstremnih srpskih nacionalista kakav je bio Čokorilo i njegovi sljedbenici našla se, razumljivo i Radena, jer je ona »zatajivala« svoje srpstvo i zamjenjivala ga nekakvim »jugoslovenstvom«. »Srbin se nije borio, pisala je »Srpska zora«, za to da se prekrsti u Jugoslovena«. A kada Radena na tome insistira, onda ona, prema istom mišljenju »... samo pomaže rehabilitaciji crno-žutog režima«. ²¹⁾ Na sličan način pisali su o jugoslovenstvu i

¹⁹⁾ *Srpska zora*, br. 38, god. II, od 29. januara 1919.

²⁰⁾ *Jugoslavija*, glasilo Hrvata za politiku i gospodarstvo, br. 23, god. II, od 29. siječnja 1919., br. 35, god. II, od 31. siječnja 1919.

²¹⁾ *Srpska zora*, br. 34, god. II, od 22. januara 1919.

neki drugi listovi ekstremne nacionalističke orijentacije, kao što je »Balkan« koji je izlazio u Beogradu, zatim glasila pojedinih srpskih ekstremnih nacionalističkih organizacija. I oni su naziv »Jugoslavija« i pojam »jugoslovenstvo« kvalifikovali kao austrijski import, kao nešto što je usmjeren protiv Srba, kao atak na srpsko ime i na srpsku tradiciju.

Stvaranje Jugoslovenske demokratske stranke nije bilo dobro primljeno u redovima ekstremnih srpskih nacionalista. Izostalo je i učešće grupe oko »Srpske zore« na osnivačkoj skupštini ove stranke. Njeni predstavnici nisu doduše ni pozvani na nju. Osnivanje Jugoslovenske demokratske stranke bio je neposredan povod da se politička grupa oko »Srpske zore« proglasi političkom strankom pod nazivom Srpska stranka. Svoje odbijanje da podrži Jugoslovensku demokratsku stranku Čokorilova politička stranka objašnjavala je, pored ostalog, i time da u Pribičevićevoj stranci nisu zastupljene srpske stranke iz Srbije, Crne Gore i Vojvodine. Uz to, Srbi nemaju svoje nacionalne stranke u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. To bi, prema tome, trebalo da bude Srpska stranka. Čokorilova Srpska stranka imala je ambiciju da sudjeluje »u polaganju temelja nove države« i da preko svojih predstavnika učestvuje u Privremenom narodnom predstavništvu. Čokorilo je istakao da će njegova stranka »... osigurati zdrav razvitak osobina i sposobnosti Srpskog naroda, koje mu i neprijatelji visoko cijene«. ²²⁾

Pretvaranje političke grupe oko lista »Srpska zora« u stranačku organizaciju izazvalo je diferenciranje među dotadašnjim njenim pristalicama i napuštanje njenih redova. Jedna grupa oko lista »Srpska zora«, među njima, J. Vukanović, M. Rupiće, J. Pešut, Đ. Vasiljević, N. Pijuković, Đ. Mandrapa, J. Nikolinović, S. Bogdanović, S. Umićević i Stjepo Kobasica dali su u javnosti izjavu u kojoj, između ostalog, navode »... da za sada, obzirom na spoljašnji položaj naše mlade države i na rad nekih domaćih natražnjačkih elemenata, nije oportuno ni korisno organizovanje kakve zasebne Srpske nacionalne stranke dok se stranke u Srbiji i Vojvodini ne opredele«. Potpisnici pomenute izjave izrazili su svoju spremnost da sarađuju sa akcionim odborom Demokratske stranke na bazi programa »buduće jedinstvene Demokratske stranke Srba, Hrvata i Slovenaca«. ²³⁾

Iako je u svom nastupu bila veoma glasna i krajnje netolerantna, Čokorilova politička stranka bila je mala organizacija sa zanemarljivim brojem svojih pristalica među bosanskohercegovačkim Srbima, koji su se jednim dijelom opredjelili za Jugoslovensku

²²⁾ Isto, br. 49, god. II, od 18. februara 1919.

²³⁾ Jugoslavenski list. Nezavisni hrvatski dnevnik, br. 44., god. II, od 22. veljače 1919; Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 53, 54.

demokratsku stranku, a nešto kasnije u znatno većem broju, za Radikalnu stranku i Savez težaka. Osipanje redova u Čokorilovoj stranci učinilo je, izgleda, ovu stranku još agresivnijom i netolerantnijom i njene pristalice otkrivale su se sada još više kao zagriženi i nepomirljivi nacionalisti. Od onog trenutka kada se grupa oko »Srpske zore« konstituisala kao politička stranka od tada je u zaglavljju njenog glasila istaknuta deviza: »Svi Srbi Srbiji, Srbija svima Srbima«. U skladu sa takvom parolom »Srpska zora« je tražila »... da se svi raskomadani delovi zdravog i živog organizma Srpskog Naroda spoje ujedno. Potrebno je da se svi delovi koje Srpski Narod obitava ujedine i stvore svoju nacionalnu srpsku državu. Potrebno je da se srpska zastava koja je degradirana na 'provincijalnu' razvije kao srpska državna zastava«. Otvoreno se isticalo isključivo pravo Srbije na Bosnu i Hercegovinu, pa se išlo i dalje i tražilo da Srbija kao pobjednica u ratu »... ima da obuhvati i sve Hrvate i sve Slovence pa makar i ne bili sa Srbima jedan narod.«²⁴⁾ Iako se ovakvim pisanjem direktno atakovalo na uspostavljeni državni sistem, ipak ono nije padalo pod udar cenzure, što nije bio slučaj sa pisanjem nekih drugih listova koji su se našli u opozicionom odnosu prema tadašnjem režimu. To se, u prvom redu, odnosi na glasila muslimanskih i hrvatskih političkih grupa. I pristalice radikala u BiH, s kojim je Čokorilo jedno vrijeme išao ruku pod ruku sada su došli pod udar ovih ekstremnih srpskih nacionalista prvenstveno stoga što su razočarali sve one koji su gajili nadu da će se radikali boriti za veliku Srbiju.²⁵⁾ Sada je »Srpska zora« pisala o radikalima (kao izdajnicima srpsstva, koji su, primjenjujući Krfsku deklaraciju, ukinuli srpsku zastavu, izmjenili srpski grb. Zasluga je radikala, pisao je isti list, što je srpstvo nacionalno degradirano i što se ugasilu u »jugoslovenskoj anacionali«.²⁶⁾

Pisanje »Srpske zore« nailazilo je na kritiku i osudu i nekih vodećih srpskih listova u Srbiji. I radikalna »Samouprava« je isticala da je smješno tražiti veliku Srbiju kada je stvorena Kraljevina SHS. Isti list osuđuje napade »Srpske zore« na Hrvate, jer se na taj način stvara »neprobojni zid« prema tom dijelu našeg naroda.²⁷⁾ U toj kritici nije bio pošteđen ni sam Đorđe Čokorilo

²⁴⁾ *Srpska zora*, br. 128, god. II, od 10. avgusta 1919, i br. 265, god. II, od 6. januara 1920.

²⁵⁾ *Isto*, br. 142, god. II od 7. septembra 1919; Po Čokorilu, veliku Srbiju čine pored Srbije u koju je uključena Makedonija, BiH, Crna Gora, Boka Kotorska, Srijem, Banat, Bačka, Baranja, sjeverna Dalmacija, Lika i Banovina.

²⁶⁾ *Isto*, br. 123, god. II, od 18. januara 1919. Članak: *Srpski nacionalisti i radikali*.

²⁷⁾ *Samouprava*, Glavni organ Radikalne stranke, Beograd, br. 26. od 8. februara 1919. Ovaj list i kasnije će se osvrutati na političku aktivnoost Đ. Čokorila i njegovih sljedbenika. Vidi *Samouprava* od 5. maja 1921.

kome su poricani moralno dostojanstvo i poštene namjere da istupa u ime srpstva i Srba, s obzirom na to da je bio u službi ranijeg austrougarskog režima, pa je bio jedno vrijeme i urednik službenog glasila Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu i primao njenu novčanu potporu.²⁸⁾ Đ. Čokorilo nije, ipak, bio bez određene podrške nekih uticajnijih krugova, jer je on djelovao neometan, sijući nacionalistički otrov i unoseći stalan nemir među vjerski i nacionalno podijeljeno stanovništvo u BiH. On je predstavljao kontinuitet one retrogradne srpske građanske politike iz prošlosti kojom je trebalo zastrašivati političku opoziciju režimu. Čokorili će se pojavljivati uvijek onda kada se tadašnjem vladajućem režimu činilo da treba nekoga prijetnjama, sumnjičenjima zastrašiti i »dovesti u red«. U tom svjetlu razumljivi su pokušaji da se pojave Čokorila i njegovog glasila »Srpska zora« opravda kao reakcija na pojavu opozicije režimu i kao »... zasluga zagrebačkih separatista i njihove politike«, jer »... partikularizam na jednoj strani, mora da izaziva partikularizam na drugoj strani.«²⁹⁾ Čokorilo se, međutim, jadao nad ugroženim srpstvom upravo onda kada je najmanje povoda bilo za to.

* *
*

Već je u analizi nastanka i djelatnosti radikalno-demokratskih naprednjaka (Radene) rečeno da su na inicijativu srpskih političara u BiH pokretane akcije za stvaranje krupnih političkih stranaka i stranačkih blokova. Srbi uopšte u ovo vrijeme najviše unose dinamizam u politički život Bosne i Hercegovine. Riječ je o onim srpskim političkim grupama koje su se formirale oko predratnih listova »Narod«, »Srpska riječ« i »Otađbina«. Od njih potiče inicijativa za održavanje sastanaka političkih predstavnika u BiH. Tako je 31. decembra 1918. godine sazvan jedan takav sastanak na kome je trebalo sondirati teren za stvaranje stranačkog bloka, kako bi se obezbijedilo učešće bosanskohercegovačkih predstavnika u Privremenom narodnom predstavništvu (Državno vijeće). Trebalo je u tom cilju pripremiti »narodnu konferenciju« na kojoj bi se odredili predstavnici iz BiH u Privremenom narodnom predstavništvu. Bio je izabran i odbor (u sastavu Stjepan Kukrić, Vasilj Grđić i Hamid Svrzo) koji je imao zadatak da se pripremi »narodna konferencija«. Tako su učesnici pomenutog sastanka bili saglasni o potrebi međusobne političke saradnje. Najavljena konferencija nije, međutim, održana. Pojedini predstavnici, kao što je slučaj sa predstavnicima Muslimana, izrazili su

²⁸⁾ Slovenski jug, br. 30, god. II, od 11. februara 1919.

²⁹⁾ Srpska zora, br. 57, god. II, od 2. marta 1919. Članak prenesen iz zagrebačkog lista »Riječ«, nezvaničnog organa Demokratske stranke.

mišljenje o potrebi stvaranja zasebnih političkih stranaka prema nacionalnom kriteriju. Inicijatori ove akcije su sve poznata imena iz ranijeg predratnog političkog života: Danilo Dimović, Vasilj Grđić, Živko Nježić, Milan Srškić, Halid Hrasnica, Hamid Svrzo, Sakib Korkut. Radena je na ovom sastanku bila zastupljena preko Milana Budimira i Živka Nježića.³⁰⁾ Shvatanje izraženo kroz usta muslimanskog predstavnika na pomenutom sastanku za stvaranje posebnih nacionalnih političkih stranaka u potpunosti će prevagnuti i organizovanje stranačkog života u BiH ići će putem stvaranja zasebnih političkih stranaka Srba, Hrvata i Muslimana. To će dati pečat stranačko-političkom životu u BiH između dva rata.

Stranačkom organizovanju Srba prethodilo je održavanje velikih skupština koje su se završavale donošenjem zaključaka, pa su one na taj način gotovo dobile obilježje partijskog skupa. U tom pogledu su posebno značajni skupovi u Banjoj Luci i Sarajevu, koji su održani u toku januara 1919. godine. Ove skupštine bile su otvorene za sve građane, bez obzira na nacionalnu ili vjersku pripadnost, ali su na njima većinu učesnika činili Srbi, pa su oni zato dobili obilježje političkog okupljanja srpskog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva. Najglasniji na njima bili su oni koji su se u toku decembra 1918. i početkom 1919. godine angažovali u političkoj akciji na ostvarenju prisajedinjenja BiH Srbiji. Ovdje posebno treba nešto više reći o banjolučkoj skupštini koja je održana 23. januara 1919. godine, na kojoj su bili zastupljeni i predstavnici bihaćkog okruga, pa je samim tim skupština dobila regionalan značaj. Organizatori ove političke akcije ponukani su na održavanje skupštine tim što, kako se doslovno kaže, postojeći politički život i naročito tadašnja uprava u BiH nisu ništa drugo »... nego nastavak stranog sistema uspostavljenog pod austro-ugarskom upravom«. S obzirom na to, kao i činjenicu da položaj u pokrajini postaje iz dana u dan teži, pokrenuta je pomenuta akcija s ciljem da se stvori politička organizacija i to na slijedećim principima: 1. Da se država organizuje na načelima demokratske monarhije na čelu s dinastijom Karađorđevića i na istim principima kao Kraljevina Srbija, »bez ikakvih političkih granica i bez ikakve plemenske autonomije«. Zato se tražila likvidacija postojećih i novostvorenih samostalnih pokrajinskih uprava. 2. U zemlji treba da bude »sproveden princip ravnopravnosti svih triju imena našeg naroda i jednakost ispovijedanja svih triju vjera«. Najzad se tražilo na ovoj skupštini da se sprovede radikalno čišćenje državnog aparata u svim našim zemljama koje su bile pod bivšom austro-ugarskom upravom. Na banjolučkoj skupštini obrazovana je Narodna politička organizacija i izabran njen Pokrajinski odbor. U ovu političku organizaciju trebalo je okupiti sve, bez obzira na

³⁰⁾ *Jugoslavenski list*, br. 2, god. II, od 3. siječnja 1919. Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 37—38.

nacionalnu i vjersku pripadnost. To, međutim, nije prihvaćeno, jer su na samoj skupštini predstavnici Muslimana i Hrvata, a takođe i Kočićeva grupa na čelu sa Kostom Majkićem odbili da prihvate program novostvorene organizacije. Takvim stavom Kosta Majkić je želio da svojoj grupi ostvari odrještene ruke i da se ona eventualno kasnije priključi nekoj srpskoj stranci koja će najbolje izraziti ekonomske, političke i kulturne potrebe naroda. Pristalice Radikalne stranke na banjolučkom skupu došli su posebno do izražaja i zato je bilo mišljenja da je ovom političkom akcijom u Bos. krajini otpočeo rad na stvaranju Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini.³¹⁾

I pomenuta sarajevska skupština, održana 27. januara 1919. godine organizovana je od strane istaknutih pristalica Radikalne stranke u BiH i političke grupe oko lista »Srpska zora«. Ova skupština u Sarajevu protekla je u sličnom duhu kao i prethodna, banjolučka. I na njoj su doneseni gotovo istovetni zaključci u kojima je naglasak na stvaranju centralistički organizovane države. Pošto su vlasti raspolagale podacima da su i prethodna, banjolučka skupština, kao i sarajevska skupština organizovane kao sastavni dio jedne šire akcije iz koje treba da izraste pokret koji će imati glavni zadatak da sprovede prisajedinjenje BiH Srbiji, one su razmatrale mogućnost da se »svetosavski« skup u Sarajevu završi. Od toga se najzad odustalo, jer se organizatorima sarajevske skupštine ukazalo na negativne implikacije objavljivanja odluke o prisajedinjenju BiH Srbiji. Ipak, time nisu izbjegnuli nacionalistički intonirani govori na ovoj skupštini i zahtjevi da se sprovede stroga centralizacija državne uprave »... direktnim pripajanjem Srbiji«.³²⁾ Bilo je ovom prilikom javnih osuda jugoslovenskog rješenja u organizovanju i stvaranju države. Posebno su ekstremni nacionalisti oko lista »Srpska zora« doprinijeli da se na sarajevskoj skupštini raspiruju šovinizam i nacionalno-vjerska netrpeljivost. Po nekim mišljenjima, na sarajevskoj skupštini rođena je Radikalna stranka u BiH, ali se ipak ovaj događaj treba ocijeniti samo kao važna pripremna etapa u njenom stvaranju, koje će uslijediti u toku 1919. godine. Ono što je posebno važno istaći jeste činjenica da se na pomenutim skupštinama nije stvorio međustranački blok unutar koga bi se okupile postojeće političke grupe Srba, Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini. Naprotiv one su samo utrle put političkom organizovanju Srba na isključivo nacionalnoj osnovi. To je, s druge strane, direktno uticalo na ubrzaniju akciju Hrvata i Muslimana na stvaranju vlastitih političkih stranaka. Same vlasti su pretpostavljale da će »ovo čisto separatistički

³¹⁾ *Jugoslavija*, br. 19, god. II, od 24. siječnja 1919, *Slovenski jug*, br. 24, god. II, od 28. januara 1919; Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 38.

³²⁾ Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 40 i 41; *Jugoslavija*, br. 15, god. II, od 20. siječnja 1919.

ko postupanje Srba pravoslavne vjere« u toku organizovanja »sve-tosavske« skupštine izazvati negodovanje kod Hrvata i Muslimana, a nisu se isključivale ni njihove protudemonstracije. Vladimir Corović u jednom svom izvještaju ističe kako je politička akcija organizovana s ciljem da se ostvari prisajedinjenje BiH Srbiji direktno uticala na brže političko organizovanje Hrvata.³³⁾

Činjenica je da su tim povodom ispoljena nastojanja da se političko grupisanje vrši na velikosrpskoj osnovi uticala da su se određeni srpski politički krugovi distancirali od pomenute akcije. To se odnosilo na političku grupu Radena. Predstavnici Radene nisu prisustvovali pomenutim skupštinama u Banjoj Luci i Sarajevu. Mada je predstavnik grupe »Naroda« prisustvovao na banjolučkoj skupštini, »narodavci« su ovaj put ne samo odbili da učestvuju na sarajevskoj skupštini, već su se distancirali od nje. To je najbolje dokazano kada su dr Dušan Vasiljević, dr Sava Ljubibratić i dr Vasilj Grđić pokrenuli akciju na stvaranju političke stranke pod nazivom Nacionalna demokratska stranka. Akciju na stvaranju pomenute političke stranke teško je odvojiti od tadašnji napora Sv. Pribićevića i njegovih pristalica na formiranje jedne jugoslovenske demokratske stranke. Pribićević je u isto to vrijeme živo radio na stvaranju pomenute stranke. On je u jednom intervjuu u Jugoslovenskom dopisnom uredu u Beogradu objasnio zašto treba ići na stvaranje jedne velike jugoslovenske stranke koja bi obuhvatila Srbe, Hrvate i Slovence. On je tada rekao da treba raditi brzo, jer strahuje pred pojavom atomizacije našeg političkog života. On nije odobravao da se u Državnom vijeću nađu predstavnici mnoštva političkih stranaka, ali to takođe ne bi imponovalo ni »velikom zapadnom svijetu«, jer bi to bio slab dokaz našeg unutrašnjeg jedinstva.³⁴⁾ Da je stvaranje Nacionalne demokratske stranke u suštini sastavni dio pomenute akcije Pribićevića pokazali su događaji koji su odmah iza toga slijedili. Ova stranka bila je, u stvari, glavni organizator osnivačke skupštine Pribićevićeve stranke u Sarajevu i ona će se odmah ujediniti s njom. Zasluga je ova stranke da su na osnivačkoj skupštini Jugoslovenske demokratske stranke bili politički predstavnici Hrvata i Muslimana. Nacionalna demokratska stranka, koja je veoma kratko živjela, imala je u planu da u svoje redove okupi Srbe, Hrvate i Muslimane. Nekoliko istaknutih Muslimana, među njima Š. Kurtović, M. Z. Bašagić i H. Jelečković učestvovali su na sastanku gdje je odlučeno da se stvori Nacionalna demokratska stranka.³⁵⁾

Osnivanje Jugoslovenske demokratske stranke polovinom februara 1919. godine u Sarajevu uticalo je, pored ostalog, i na

³³⁾ Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 40, 41.

³⁴⁾ *Slovenski jug*, br. 26, god. II, od 1. februara 1919.

³⁵⁾ *Jugoslovenski list*, br. 26, god. II, od 1. veljače 1919; *Jugoslavija*, br. 26, god. II, od 1. veljače 1919; Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 43, 44.

to da se unekoliko uspori proces na stvaranju Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini. Isticalo se da su i druge okolnosti tome doprinijele. U prvom redu nedovoljna aktivnost vođstva radikala u Beogradu na stvaranju svojih organizacija nakon proglašenja Kraljevine SHS van granica Srbije. Pristalice radikala u BiH očekivali su podsticaje iz Beograda. Kada kažemo da je osnivanje Jugoslovenske demokratske stranke usporilo rad na stvaranju Radikalne stranke u BiH onda mislimo na činjenicu da su upravo najistaknutije ličnosti iz političkog života Srba, u prvom redu M. Srškić i druge pristalice Radikalne stranke pomogle akciju Sv. Pribićevića u najboljem uvjerenju da se ona organizuje u sporazumu sa Radikalnom strankom. M. Srškić je čak ušao u Privremeni odbor koji je dobio zadatak da ostvari kontakt sa strankama u Srbiji i da s njima zajednički porade na stvaranju jedne organizacije za cijeli teritorij Kraljevine SHS.³⁶⁾ U analizi ovog pitanja pojedini autori su podijeljenog mišljenja. Jedno je stanovište da su pristalice Radikalne stranke u BiH vjerovali da će se novostvorena Jugoslovenska demokratska stranka ujediniti sa Radikalnom strankom, pa su odmah nakon konferencije osnovali odbor koji je imao zadatak da pokrene radikalni list u Sarajevu »Srpska riječ«. I akcije radikalskih pristalica u BiH na stvaranju mreže odbora Radikalne stranke u BiH, koje se mogu pratiti od marta 1919. godine, proizlazile su, također iz uvjerenja o fuziji radikala i demokrata.³⁷⁾ Drugo je stanovište da je osnivanje »Srpske riječi« u Sarajevu 15. marta 1919. godine i osnivanje odbora Radikalne stranke u BiH u to isto vrijeme izraz nepovjerenja i distanciranja od Jugoslovenske demokratske stranke koja je svojom ukupnom akcijom zaskočila radikale u Bosni i Hercegovini, te da je ona direktno vršena prema uputama vođstva radikala u Beogradu, u kojima je bilo upozorenje da ne pristupaju u redove Jugoslovenske demokratske stranke.³⁸⁾ Ovo drugo stanovište čini se prihvatljivijim, mada je M. Srškić napustio Demokratsku stranku tek pošto je u aprilu 1919. godine Sv. Pribićević ostvario sporazum sa srbijanskim opozicionim strankama. Taj događaj izazvao je uopšte pravu uzbunu među radikalnim pristalicama u BiH. Prema M. Srškiću, fuzijom Demokratske stranke sa srbijanskim strankama u opoziciji »dezavujisana je najstarija i najborbenija srbijanska stranka«. Stoga je Srškić istakao kao najvažniji zadatak sprovođenja organizacije Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini.³⁹⁾ »Srp-

³⁶⁾ O osnivačkoj konferenciji Jugoslovenske demokratske stranke održane u Sarajevu 15. i 16. februara 1919. vidi šire: Branislav Gligorijević nav. djelo, str. 46—56; Dr Dragoslav Janković, nav. rasprava, str. 113—115.

³⁷⁾ Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 60, 61.

³⁸⁾ Kraljačić Tomislav, *Radikalna stranka u Bosni i Hercegovini 1919—1926. godine*. Rukopis magistarskog rada. Filozofski fakultet u Sarajevu, str. 12—14.

³⁹⁾ *Slovenski jug*, br. 56, god. II, od 19. aprila 1919.

ska zora« donosi podatak da je povodom fuzije demokrata sa srbijskim strankama u opoziciji održana skupština pristalica Radikalne stranke u BiH, na kojoj su glavnu riječ imali M. Srškić, V. Šola, Toša Popović i dr. Jojkić. Ova skupština, na kojoj je osuđen postupak Jugoslovenske demokratske stranke, ocijenjena je, prema »Srpskoj zori«, kao datum osnivanja Radikalne stranke u BiH.⁴⁰⁾

U akciji radikala na jačanju njihovog uticaja u Bosni i Hercegovini angažovali su se i najjača imena ove stranke kao što su bili Ljuba Jovanovića, Jaša Tomić i dr.⁴¹⁾ Može se reći da je utemeljivanje ove stranke u BiH okončano u novembru 1919. godine, kada je obrazovan Glavni zemaljski odbor Radikalne stranke za BiH. U okupljanju i političkoj mobilizaciji radikala u BiH veoma važnu ulogu je odigralo glasilo Radikalne stranke u BiH »Srpska riječ«, koja je počela izlaziti kao glasilo Radikalne stranke od 15. marta 1919. godine.⁴²⁾

Uticaj radikala u BiH u prvim godinama nakon formiranja stranke nije bio ravnomjeran u svim dijelovima ove pokrajine. On je bio najjači na području Bos. krajine, gdje se dugo njegovao kult ove stranke i njenog vođe Nikole Pašića. (U B. Luci je 27. aprila 1919. pokrenut »Glasnik Odbora za organizaciju Narodne radikalne stranke«). On, doduše, neće dugo potrajati i biće donekle potisnut u BiH stvaranjem Saveza težaka 1920. Od tada će radikali u borbi za srpske birače, posebno iz redova srpskog seljaštva, najjačeg protivnika u BiH imati u ovoj stranci. U početku, radikali su bez većeg uticaja u Hercegovini, gdje je uticaj političke grupe »Narod« i prije rata bio dosta jak u redovima srpskog stanovništva. Prelaskom političke grupe »Narod« u Jugoslovensku demokratsku stranku radikali su imali u ovoj stranci protivnika u borbi za uticaj među srpskim stanovništvom. U uslovima gdje je sav politički život u BiH organizovan na nacionalnoj osnovi radikali će sa parolom »Srbi na okup«! vrlo brzo i efikasno suzbiti uticaj Demokratske stranke u BiH.⁴³⁾ U cijelom međuratnom periodu Demokratska stranka u BiH imala je marginalnu ulogu i mali broj pristalica u tankom sloju građanstva, uglavnom iz redova građanske inteligencije.

Radikalna stranka u BiH bila je stranka imućnijih slojeva, uglavnom iz redova srpskog stanovništva, kako krupnih, tako i sitnih trgovaca, zatim zanatlija, činovništva i dr. Među njene naj-

⁴⁰⁾ *Srpska zora*, br. 82, god. II, od 20. aprila 1919.

⁴¹⁾ Kraljačić Tomislav, nav. magistarski rad, str. 16 i 17; *Srpska zora*, br. 83, god. II, od 25. aprila 1919. i članak »Organizacija Radikalne stranke u Banjoj Luci (1919—1925)«, Banjaluka u novijoj istoriji, Sarajevo 1975, str. 243.

⁴²⁾ Kraljačić Tomislav, naved. magistarski rad, str. 19. i 20. *Jugoslavenski list*, br. 223, god. II, od 9. studenog 1919.

⁴³⁾ Kraljačić Tomislav, navedena magistarska radnja, str. 17 i 18. i članak pod naslovom »Organizacija Radikalne stranke u Banjoj Luci (1919—1925)«, Banja Luka u novijoj istoriji, Sarajevo 1978. s. 243.

agilnije agitatore spadali su učitelji i sveštenici. Na selu nju je slijedio imućan srpski seljak, ali Stranka je imala pristalica i u nižim kategorijama seljaštva. Siromašni seljak u BiH nije se mogao zagrijati za agrarni program Radikalne stranke. U prvom redu radikali su tražili da se agrarno pitanje riješi zakonskim putem u parlamentu. Oni su, takođe, bili za to da se zemljovlasniku, čija zemlja pada pod udar agrarne reforme, plati nadoknada. Takvom svojom politikom u oblasti agrara radikali su bili znatno onemogućeni u redovima srpskog seljaštva⁴⁴⁾ i zato su oni pribjegli političkoj demagogiji, nacionalističkim parolama o srpskom karakteru Bosne i Hercegovine i sl. Na udaru su bili Muslimani koji su u političkoj propagandi bosanskohercegovačkih radikala bili označeni kao anacionalan element. Međutim, i Pašić i druge vodeće ličnosti radikala govorili su o Srbima triju vjera u BiH. Dobar dio arsenala iz kuhinje ekstremnih srpskih nacionalista radikali su u BiH koristili u svojoj dnevnoj političkoj akciji. Tome je u znatnoj mjeri dao ton Milan Srškić koji je niz godina imao dominantnu poziciju u ovoj stranci u BiH i koji se eksponirao netolerantnim odnosom, u prvom redu prema Muslimanima.

Radikali u BiH, kao sastavni dio Radikalne stranke u cjelini, prihvatili su politički program ove stranke koji je definitivno formulisan tek u septembru 1920. godine. Radikalna stranka prihvatila je ideju o narodnom jedinstvu u Kraljevini SHS, ali i postojanje tri plemena u jednom narodu sa svojim nazivima koji čine taj jedinstven narod. Time se indirektno priznalo postojanje plemskih individualizama koji u jednoj jedinstvenoj državi treba da iščekuju.⁴⁵⁾ Izjašnjavajući se za centralističko državno uređenje, za monarhistički oblik vladavine, za jedan parlament, jednu vladu radikali su se samim tim de facto deklarirali za unitarno organizovanu državu.

*
*   *
*

Kada je riječ o počecima poslijeratnog stranačkog organizovanja Srba u BiH nužno treba ukazati i na one vidove organizovanog političkog djelovanja koje nisu poprimili stranački karak-

⁴⁴⁾ O agrarnoj politici Radikalne stranke šire i iscrpnije vidi: Atif Purivatra, *Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, br. 3, god. III, Sarajevo, 1967; Toma Milenković, *Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi (1919—1929)*, Istorija XX veka, knjiga IX, 1970. godine, Beograd; Tomislav Kraljačić, *Radikalna stranka prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini (1919—1921)*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga VII, 1972—1973), Sarajevo, 1973; Bogumil Hrabak, *Radikali u Bosni i Srbiji o rešenju bosanskog agrara 1919. 1920. godine*, Istorija XX veka, knjiga XII, Beograd, 1972; Nedim Šarac, *Agrarni faktor društveno-političkog života u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918—1929)*, »Pregled« br. 7—8, Sarajevo, 1975. godine.

⁴⁵⁾ Kraljačić Tomislav, nav. magistarski rad, str. 37, 38.

ter, ali su potencijalno utirali put stvaranju stranačke formacije. To je slučaj sa stvaranjem Težačke organizacije u BiH, koja je nastala pod najneposrednijim uticajem agrarnih nemira i pokreta seljaka. Putem Težačke organizacije trebalo je izvršiti pritisak na nadležne faktore vlasti da ubrzaju rješenje agrarnog pitanja. Svojoj organizaciji težaci su odredili privremeni karakter i izbjegli su da joj daju stranačko obilježje. Cjelokupnu akciju na stvaranju Težačke organizacije inicirao je Odbor težaka sarajevskog sreza, koji se pojavljuje i kao organizator velikog zbora seljaka »svih vjera i partija« koji je 13. jula 1919. godine održan u Sarajevu. Na tom zboru oglašeno je stvaranje Težačke organizacije na cijelom području Bosne i Hercegovine.⁴⁶⁾ Ova inicijativa prihvaćena je u redovima seljaštva. Počela je, zatim, ubrzana akcija na stvaranju kotarskih odbora ove organizacije. Završni proces u konstituisanju ove seljačke organizacije bila je Skupština seljaka održana u Sarajevu 24. i 25. avgusta 1919. godine. Prema tome, ni nepunih mjesec dana nije trebalo da se stvori mreža odbora Težačke organizacije na cijelom području BiH. Učitelji, sveštenici i bivši srpski dobrovoljci bili su glavni agitatori i organizatori stvaranja odbora Težačke organizacije. Već to je dovoljno govorilo da su u pozadini ove akcije stajali određeni politički ciljevi. To je bio uvod u akciji na formiranju političke stranke u BiH, koja se 1920. godine i konstituisala pod nazivom Savez težaka Bosne i Hercegovine. Na pomenutoj skupštini seljaka u Sarajevu centralno pitanje bilo je posvećeno agrarnom problemu i to u svjetlu vladinog prijedloga Zakona o osnovnom uređenju agrarnih odnosa. Podvrgnuti su najoštrijoj kritici nadležni državni organi koji su odugovlačili rješenje agrarnog pitanja i što zauzimaju popustljiv odnos prema zemljišnim posjednicima. Skupština je protekla u zagrijanoj atmosferi, u kojoj je radikalizam njenih učesnika došao do punog izražaja. Traženo je da se beglučko pitanje reguliše na isti način kao i kmetско i istaknuto je da ne dolazi u obzir davanje naknade zemljišnim vlasnicima ni u kom obliku.⁴⁷⁾ Prvom Uredbom o beglučkom pitanju od 14. 2. 1920, koju je donijela Davidovićeva vlada, bilo je određeno da beglučke zemlje pripadnu kmetovima. Vlada Stojana Protića izmjenila je postojeću Uredbu o beglučkom zemljištu u tom smislu što su beglučka imanja bila izuzeta od agrarne reforme. To je ulilo ulje na vatru već ozlojeđenog seljaštva. Otpočele su njihove protestne akcije s ciljem da se na vladu izvrši protisak da beglučko pitanje reguliše u duhu njihovih zahtjeva. A kako vlada nije bila spremna da koriguje već jedanput izmjenjenu Uredbu o beglučkom zemljištu društveno-politički odnosi u BiH još više su se zaoštrili. U ovom slučaju soci-

⁴⁶⁾ Dr Milan Gaković, *Savez zemljoradnika do 1929. godine*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1982. godine, str. 27, 28.

⁴⁷⁾ *Isto*, str. 29.

jalni antagonizam reflektovao se kao svojevrsni vjerski antagonizam, odnosno, kmetovska mržnja prema feudalcima izrazila »se kroz mržnju hrišćanina prema muslimanu«. ⁴⁸⁾ Beglučko pitanje bilo je neposredni povod da se unutar Težačke organizacije BiH pokrene inicijativa za stvaranje političke stranke bosanskohercegovačkih težaka. Nova stranka trebalo je da u svom programu prvenstveno posveti pažnju agrarnom pitanju.

Odluka o stvaranju nove političke organizacije, koja je inicirana akcijom Težačke organizacije, donesena je na skupštini održanoj 6. i 7. juna 1920. godine u Sarajevu. Sama odluka da se ide na stvaranje političke stranke izražavala je nepovjerenje prema zvaničnoj državnoj politici u sferi agrarne politike, ali i nepovjerenje prema onim političkim strankama, u prvom redu prema Radikalnoj stranci i Jugoslovenskoj demokratskoj stranci, na koje se dotad računalo da će zastupati interese srpskog seljaštva u Bosni i Hercegovini. ⁴⁹⁾ Stvaranjem nove političke stranke težaka trebalo je rješavanju agrarnog pitanja dati veću političku težinu i značaj i ubrzati njegovo konačno rješenje. Prema tome, odugovlačenje rješenja agrarnog pitanja, njegovo korištenje za političke spekulacije i kalkulacije istaklo se kao glavni motiv pretvaranja Težačke organizacije u Savez težaka koji je djelovao kao samostalna politička stranka u Bosni i Hercegovini.

I u drugim krajevima zemlje zabilježena su slična nastojanja na političkom organizovanju seljaštva. U Dalmaciji je u isto to vrijeme osnovan Težački savez; u Hrvatskoj i Slavoniji osnovan je Seljački savez za Hrvatsku i Slavoniju; u Sloveniji je došlo do obrazovanja Samostalne kmetijske stranke. U Srbiji je još u oktobru 1919. godine osnovan Savez zemljoradnika. Takva aktivnost na političkom organizovanju seljaštva na cijelom prostoru Kraljevine SHS utirala je put stvaranju jedne jugoslovenske težačke stranke. Inicijator takve akcije bio je Savez zemljoradnika Srbije koji je bio i sazivač Prvog kongresa zemljoradnika Kraljevine SHS. Kongres je održan u Beogradu 1. i 2. avgusta 1920. godine. Na ovom kongresu bili su zastupljeni i predstavnici Saveza težaka BiH. Glavna odluka Kongresa bilo je stvaranje jedinstvene političke stranke težaka Jugoslavije, koja je dobila naziv Savez zemljoradnika. Na Kongresu je u glavnim linijama skiciran politički program nove stranke. ⁵⁰⁾ Savez zemljoradnika Jugoslavije izjasnio se za seljačku državu koja treba da bude izgrađena na zadružnoj osnovi. U pogledu državnog uređenja, Savez zemljoradnika je za unitarnu državu. On je bio protivnik federalističkog koncepta uređenja države. Deklarisan kao protivnik »varoških partija«, Savez zemljoradnika istovremeno je bio veliki protivnik revolucionar-

⁴⁸⁾ Atif Purivatra, nav. rasprava, str. 92.

⁴⁹⁾ Milan Gaković, naved. studija, str. 36.

⁵⁰⁾ *Isto*, str. 37.

nog radničkog pokreta koji mu je bio rival u bici za uticaj u redovima seoske sirotinje.⁵¹⁾ S obzirom na to da je Savez zemljoradnika nastao pod neposrednim uticajem agrarnog pokreta, u njegovom programu agrarno pitanje zauzelo je jedno od centralnih mjesta zahvaljujući dobrim dijelom uticaju i doprinosu koji je u tom pogledu imao Savez težaka BiH.

Uticaj Saveza zemljoradnika u BiH rastao je relativno brzo i glavno političko uporište ova stranka ostvarila je u redovima srpskog seljaštva u BiH, a posebno na području Bos. krajine, uporno se zalažući za radikalno rješenje agrarnog pitanja. U nacionalnom sastavu Saveza zemljoradnika u BiH većinu su činili Srbi (takav nacionalni sastav imala je i Težačka organizacija Bosne i Hercegovine), tako da je to bila srpska politička stranka u BiH. Ona je takvo obilježje zadržala kroz cio period svog djelovanja. Svojom pojavom Savez zemljoradnika doprinio je daljem političkom diferenciranju Srba u BiH. On je, u prvom redu, postao najozbiljniji politički rival Radikalnoj stranci koja je otvoreno i stalno ispoljavala ambiciju da jedina politički predstavlja Srbe u Bosni i Hercegovini. To je sada nastankom Saveza zemljoradnika ozbiljno dovedeno u pitanje, jer su se srpski birači u BiH u najvećem broju uglavnom opredjeljivali između ove dvije vodeće srpske stranke u Bosni i Hercegovini.

* *
*

Kao što je slučaj kod Srba i kod Muslimana Bosne i Hercegovine formiraju se nakon završenog rata i proglašenja Kraljevine SHS nove političke grupe koje se okupljaju oko pojedinih listova i uglednijih političkih ličnosti iz prethodnog perioda. Prema tome, nestale su sa političke pozornice ranije političke formacije Muslimana, ali su ipak istaknuta imena političkog života prije prvog svjetskog rata bila ta koja su inicirala nova stranačka pregrupisanja i bili među osnivačima novih stranačkih formacija. Za razliku od političke akcije Srba odmah nakon završenog rata, koja je bila prvo usmjerena na organizovanje stranačkog bloka i formiranja velikih političkih organizacija koje su trebalo da se stvaraju bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost, ili kako se tada znalo reći »od Srba sve tri vjere«, kod muslimanskih političkih faktora od početka je istaknuta ideja o potrebi stvaranja vlastite političke organizacije unutar koje bi se ostvarilo političko jedinstvo Muslimana. Ideja o potrebi stvaranja isključivo muslimanske političke organizacije zasnivala se na tome da su Muslimani Bosne i Hercegovine neravnopravno tretirani i nezaštićeni u

⁵¹⁾ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919—1929)*, Beograd 1979, str. 77.

novostvorenoj državi i da su njihova imovina i životi, naročito muslimanskog zemljoposjedničkog sloja, dovedeni u pitanje, u prvom redu akcijama seljaka na selu i masovnim agrarnim nemirima. Prema tome, agrarni problem koji je nakon rata veoma zaostren bio je važan činilac i podsticajan faktor u političkom organizovanju Muslimana. Inicijatori političkog organizovanja Muslimana također su isticali da je političko okupljanje Srba i Hrvata na nacionalnoj osnovi, pa prema tome ni njima ne preostaje nego da se na isti način organizuju. Formiranjem vlastitih političkih organizacija muslimanski politički faktori suprostavljali su se shvatanju da Muslimane kao »anacionalan« elementat nužno treba nacionalizovati u smislu srpstva ili hrvatstva i na taj način učiniti »državotvornim«. Ovo shvatanje o potrebi nacionalizovanja Muslimana dolazilo je u ovo vrijeme do izražaja posebno u politici određenih srpskih političkih krugova.

Postojao je među Muslimanima jedan broj ljudi koji su se sa nepovjerenjem odnosili prema akciji za stvaranje zasebnih muslimanskih političkih grupa i političkih stranaka. Oni su u tome vidjeli opasnost od političke izolacije Muslimana od Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini. Među njima su u prvom redu oni koji su se još u toku rata priključili jugoslovenskom pokretu za ujedinjenje naših naroda. Oni su se odazivali pozivima, posebno srpskih političkih faktora u BiH, za stvaranje velikih političkih stranaka i stranačkih blokova u kojima bi bili okupljeni Srbi, Hrvati i Muslimani i bili su čak članovi akcionih odbora za njihovo formiranje. Tako je jedan, doduše, mali broj Muslimana stupilo u Radenu, zatim u Nacionalnu demokratsku stranku i najzad u Jugoslovensku demokratsku stranku. Bilo je pojedinaca Muslimana i u Radikalnoj stranci. Riječ je u cjelini o manjem broju Muslimana, uglavnom iz redova građanske inteligencije, koji su većinom integrirani u državnu administraciju i koji su ostali po strani muslimanske akcije za stvaranje njihovog političkog jedinstva. Većina Muslimana slijedila je politiku onih svojih vođa koji su bili pobornici tradicionalnog političkog okupljanja na nacionalno-vjerskoj osnovi.

Sam proces političkog organizovanja Muslimana nakon završenog rata nije tekao lako. Izgledalo je da su Muslimani politički razjedinjeni i u dobroj mjeri politički dezorijentisani. »Slovenski Jug« pisao je u to vrijeme, pored ostalog, da i pored burnih događaja vezanih za prvi svjetski rat »vidimo da je muslimanski deo našeg naroda dezorijentisan«, i dalje, u tom smislu, da su Muslimani usamljeni i da im nedostaje »dublje i temeljitije opredeljenje.«⁵²⁾

Političko okupljanje i ujedno političko diferenciranje Muslimana vršilo se, takođe, oko pojedinih listova koji počinju izlaziti odmah nakon proglašenja Kraljevine SHS. Pojava tih listova,

---

⁵²⁾ Slovenski jug, br. 17, god. II, od 11. januara 1919.

i to lista »Vrijeme« i lista »Jednakost«, koja pada potkraj decembra 1918. godine i početkom januara 1919. otkrila je i razlike u političkim programima političkih grupa (koje su se oko tih listova obrazovale. Politička grupa oko lista »Vrijeme«, u kojoj su vodeću ulogu imali dr Mehmed Spaho, dr Halid Hrasnica, Sakib Korkut i dr. istakla je svoj politički program koji je objavljen u prvom broju istog lista, koji je izašao 8. januara 1919. godine. Pored osnovnih načela o demokraciji i ustavnosti, pravdi i slobodi i izraženoj spremnosti na saradnju u izgradnji »jedinствене државе Srba, Hrvata i Slovenaca« i iskazanom stanovištu o ravnopravnosti »triju plemenskih imena« i prihvatanju ustavno-parlamentarne demokratije, u programu ove političke grupe istaknuti su zahtjevi da se ustav države donese u konstituenti, da se dadu garancije o zaštiti vjere, savjesti, nepovredivosti ličnosti, privatne svojine, slobodi štampe i dr. Dosta tačaka ovog programa odnose se na islamsku vjersku zajednicu, pa se time ova politička grupa pojavljuje kao zaštitnik vjerskih interesa Muslimana. Traže se ustavne garancije da će islamska vjerska zajednica uživati ravnopravnost sa kršćanskim religijama, zatim poštivanje neograničenog uživanja vakufske i vasijetske imovine i ostalih dobara islamske vjerske zajednice; traži se očuvanje vjersko-vakufske i mearifske autonomije i ustanova šerijatskih sudova. Posebno mjesto i značaj u ovom programu imaju agrarni odnosi. U analizi tih odnosa polazi se od toga da je sva obradiva zemlja ili slobodni posjed, ili je u kmetskom odnosu. S obzirom na to da je slobodno zemljište većinom zaduženo treba ga sa ukidanjem kmetstva rasteretiti duga. Svaki zemljoradnik treba da dobije toliko zemlje koliko mu je potrebno za njegov opstanak. Da bi se rasterećeni slobodni posjed održao nužno je utvrditi zemljišni minimum. Treba očuvati i veće zemljišne posjede, jer to diktiraju ekonomski interesi. Putem komasacije treba zaokružiti beglučko zemljište u veći posjed. I u slučaju da vlasnik begluka nema dovoljno zemljišta treba mu ga dodijeliti koliko je potrebno za njegov opstanak. Na snazi treba da ostanu postojeći odnosi između zemljovlasnika i kmeta sve dok se konačno putem zakona ne riješi kmetско pitanje. Prema tome, u agrarnom pitanju ova politička grupa više je zainteresirana za status slobodnog seljačkog posjeda i za beglučku zemlju, nego za sam položaj kmeta.⁵³⁾ Politički program političke grupe »Jednakost« razlikuje se utoliko od političkog programa političke grupe »Vrijeme« jer ne stavlja u tolikoj mjeri naglasak na pitanje položaja islamske vjerske zajednice, koliko to čini ova druga grupa. Takođe ona se ne bavi agrarnim pitanjem, sem što navodi da

⁵³⁾ Dr Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, nav. djelo, Program političke grupe »Vrijeme«. Prilog na str. 414—415; *Jugoslavija*, br. 6, god. II, od 8. siječnja 1919. godine. Program Jugoslovenske muslimanske demokratije.

ono treba da bude riješeno u interesu i kmeta i zemljišnog vlasnika. Uz to, u svom programu grupa »Jednakost« određeni se definira prema nekim političkim pitanjima. Oni su za jedinstvenu državu svih Južnih Slovena sa monarhijskom formom i dinastijom Karađorđevića na čelu. Također traže da se što više vlasti prenese na niže organe i stoga su za autonomiju po ugledu na francuske departmane i srpske okruge. To znači da prihvataju centralistički sistem uprave.⁵⁴⁾ U poređenju jednog i drugog programa mogu se utvrditi među njima razlike. Razlike su prvo u tome što su u programu grupe »Jednakost« neka politička pitanja određeni formulisana, što se ova grupa izjašnjava za centralizam, dok je u programu grupe »Vrijeme« više pažnje posvećeno pitanjima koja se odnose na status islamske vjerske zajednice i što se ova grupa određeni stavlja u odbranu interesa zemljišnih vlasnika.

Politička grupa »Jednakost« konstituisala se kao politička stranka pod nazivom Jugoslovenska muslimanska demokratija. Usvajajući centralističku organizaciju države ova politička stranka našla je dosta zajedničkog sa političkim programom koji su zastupali Sv. Pribičević i njegove pristalice. Na osnivačkoj skupštini Jugoslovenske demokratske stranke ova politička stranka Muslimana ujediniće se sa demokratima.

Važan podsticaj stvaranju jedinstvene muslimanske organizacije u BiH dala je inicijativa jedne grupe Muslimana tuzlanskog okruga. Oni su na jednom sastanku, održanom 29. decembra u Tuzli, kome su prethodili intenzivni dogovori, u prisustvu muslimanskih predstavnika iz 8 kotarskih središta ovog okruga, a pod vodstvom tuzlanskog muftije Ibrahima Maglajlića raspravljali kako da se odbrane od napada na njihova imanja, kako da se naknadi šteta begovima i veleposjednicima i kako da se zaštite interesi islamske zajednice. Pomišljalo se i na selenje u Tursku, ali se od toga odustalo. Raspravljalo se i o stvaranju organizacije Muslimana u tuzlanskom okrugu koja bi se onda protegla na BiH i zatim na područje cijele zemlje. Sa ovog sastanka upućen je apel Muslimanima tuzlanskog okruga u kome se tražilo da do 20. januara 1919. godine dostave prijave Radnom odboru o »štetama i nepravdama« (koje su im načinjene u toku »prevrata«. U istom apelu navedeni su motivi za stvaranje muslimanske organizacije: »Nas su na organizaciju prisilile potrebe i zabrinutost za našu budućnost. S toga se moramo uhvatiti u jedno kolo i udružiti u jedno društvo ...«⁵⁵⁾ Politička platforma tuzlanske muslimanske organizacije ima dosta identičnih elemenata sa političkim programom

⁵⁴⁾ Atif Purivatra, *Isto*, Program političke grupe »Jednakost«. Prilog na str. 415—416; *Jugoslavija*, br. 5, god. II, od 8. siječnja 1919. godine. Program Jugoslovenske muslimanske demokratije.

⁵⁵⁾ *Jugoslavija*, br. 9, god. II, od 13. siječnja 1919; Atif Purivatra, nav. djelo, str. 51, 52.

muslimanske političke grupe oko lista »Vrijeme«. U njoj ima i nekih novih momenata. U prvom redu ističe se njihova jugoslovenska opredjeljenost i ideja narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca. U pogledu na unutrašnje uređenje zemlje traži se očuvanje pokrajinskih granica sa posebnim autonomnim predstavništvom. Sve ove tačke ući će u politički program buduće Jugoslovenske muslimanske organizacije koja je nastala ne samo akcijom muslimanske grupe oko lista »Vrijeme« i inicijativom uticajnih i imučnijih Muslimana tuzlanskog okruga, već jednom širom političkom djelatnošću i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine. Upravo iz unutrašnjosti pokrajine najviše je došlo do izražaja nastojanje za stvaranjem jedinstvene političke organizacije Muslimana.

Cjelokupna ta politička akcija razvijala se u specifičnim uslovima u kojima su živjeli Muslimani u prvim godinama iza rata, koji su bili najviše na udaru agrarnih nemira i izloženi svakojakim opasnostima za život. Talas agrarnih nemira najviše je pogodio muslimanske velike zemljišne posjednike, ali je stvorena situacija da imovina i životi srednjih, pa i siromašnijih Muslimana nisu bili tada obezbjeđeni. Parolom o ugroženosti Muslimana u cjelini i opasnosti za islam, koja je pala na plodno tlo, muslimanski zemljišni posjednici su svoje klasne interese istakli na nivou interesa Muslimana u cjelini.

Detalji u vezi sa osnivačkom skupštinom Jugoslovenske muslimanske organizacije kao dominantne političke snage muslimanskog stanovništva u BiH u našoj literaturi su poznati.⁵⁶ Ukazujemo samo na okolnost da je i u slučaju stvaranja JMO akcija Sv. Pribićevića za stvaranjem Jugoslovenske demokratske stranke sa svoje strane ubrzala odluku Muslimana da stvore svoju političku stranku. Gotovo u isto vrijeme kada se održavala osnivačka skupština Jugoslovenske demokratske stranke došlo je do osnivanja Jugoslovenske muslimanske organizacije. Predstavnici ove stranke prisustvovali su ovoj skupštini i obrazložili su motive zašto ne mogu da se priključe novoj stranci i razloge zašto su stvorili JMO. Oni su za to naveli više razloga. U prvom redu su ukazali na specifičan politički, kulturni i socijalni razvitak Srba, Hrvata i Muslimana u BiH, koji su bili bitno uslovljeni složenim religioznim odnosima koji su vladali i još vladaju u ovoj pokrajini. Znajući da osnivanje JMO na vjerskoj osnovi ne može biti dobro primljeno u široj javnosti, predstavnici JMO na osnivačkoj konferenciji Jugoslovenske demokratske stranke istakli su da se njihova stranka u svojoj politici neće rukovoditi vjerskim motivima, jer i članstvo i vođstvo JMO, koji su nacionalno orijentisani, bilo kao Srbi ili Hrvati, ujedinjuje ideja jugoslovenstva. Ona je istaknuta i u sa-

⁵⁶ Atif Purivatra, *Formiranje Jugoslovenske muslimanske organizacije i njen razvoj do prevazilaženja krize početkom 1922. godine*, Istorija XX veka, knjiga IX, Beograd 1968.

mom nazivu Stranke. S tim u vezi ovdje zasluuuje da se upozori da je jugoslovensku orijentaciju bosanskohercegovačkih Muslimana u JMO »varijanti« formulisao Sakib Korkut još u prvoj polovini decembra 1918. godine, kada je u jednom intervjuu u listu »Jugoslavija«, između ostalog, rekao: »Stajao sam i stojim na stanovištu da je nacionalizam bosansko-hercegovačkih kršćana u mnogo koje-
čemu skopčan sa katolicizmom, odnosno pravoslavljem« i »dok se srpstvo i hrvatstvo ne riješi ovih primjesa, muslimanskim su ma-
sama nepristupačni«. Konstatujući da za to treba da proteče dosta vremena, Korkut zaključuje da je stoga za Muslimane najpriklad-
nije jugoslovenstvo »... jer nije ni sa čim pomiješano«. ⁵⁷⁾ Najvaž-
niji razlog nepristupanje JMO u Jugoslovensku demokratsku stran-
ku jeste veoma radikalnan stav ove stranke prema agrarnom pita-
nju, pa su delegati JMO ozbiljno prigovorili vladi, u kojoj je
Pribićević imao važan portfelj ministarstva unutrašnjih poslova,
da nije ispoljila dobru volju da u toj sferi zaštiti interese Musli-
mana, posebno zemljišnih posjednika, jer im se nije plaćala odšte-
ta za kmetska selišta, nekažnjeno su pljačkana njihova imanja i
ugorožavana životna egzistencija znatnog broja Muslimana. Unita-
rističko-centralistički koncept uređenja države JMO takođe nije
prihvatila. Ona je tražila uspostavu autonomne uprave u pokra-
jini. Na taj način bi došla do izražaja istorijski nasljeđena poseb-
nost, a za Muslimane to je i brana protiv majorizacije. ⁵⁸⁾

Već smo pomenuli da je osnivanje Jugoslovenske demokra-
tske stranke ubrzalo odluku o osnivanju Jugoslovenske musliman-
ske organizacije. Isto tako, ovaj događaj doprinio je političkom
diferenciranju Muslimana, pošto se politička grupa »Jednakost«,
odnosno tada već politička stranka Jugoslovenska muslimanska
demokratija prisajedinila Jugoslovenskoj demokratskoj stranci i
time se otvoreno distancirala od JMO. Ova stranka Muslimana
nije takvom svojom odlukom privukla veći broj Muslimana u re-
dove Pribićevićeve stranke. Ipak, u Državnom vijeću, zahvaljujući
tome što je kooptirana u Jugoslovensku demokratsku stranku, ima-
la je 8 delegata, za razliku od JMO koja je u tom predstavničkom
tijelu zemlje imala samo 2. To nije realno odražavalo odnos poli-
tičkih snaga. Međutim, već parlamentarni izbori za Ustavotvornu
skupštinu 1920. godine odraziće taj odnos daleko drugačije i ispo-
staviće se da je JMO najuticajnija i najjača politička stranka bo-
sanskohercegovačkih Muslimana.

Muslimanske političke stranke i grupe koje se stvaraju u
toku 1919. i u toku 1920. godine imale su u odnosu na JMO u
suštini efemeran značaj. Ti slučajevi su zabilježeni kao neuspjeli
pokušaji pojedinih muslimanskih krugova i pojedinih muslimanskih

⁵⁷⁾ *Jugoslavija*, br. 18, god. I, od 18. prosinca 1918.

⁵⁸⁾ *Isto*, br. 40, god. II, od 18. veljače 1919; Atif Purivatra nav. djelo,
str. 55—56.

političara da okupe Muslimane za neke određene ciljeve i političke akcije. Akutni agrarni problem u to vrijeme izvršio je političko diferenciranje u BiH i na širem i na užem društvenom planu. Iako je jedan od veoma važnih motiva za stvaranje JMO bio upravo agrarni problem kao izraz nastojanja vodećih muslimanskih krugova da putem ove političke organizacije zaštite i očuvaju svoje klasne interese, ipak je došlo do obrazovanja i drugih muslimanskih političkih stranaka kojima je agrarno pitanje glavni razlog njihovog formiranja i bitan dio njihovog stranačkog programa. Tako je početkom marta 1920. godine došlo do osnivanja Muslimanske težačke stranke. Već sama osnivačka skupština na kojoj je došlo do formiranja ove stranke sa svega oko 50 učesnika nije bila dobar nagovještaj da će ova nova stranka okupiti oko sebe širi krug Muslimana. Bilo je glasova da je zadatak ove stranke da okupi u svoje redove »nezadovoljne elemente iz Jugoslovenske muslimanske organizacije« i da iza cijele ove akcije stoji Demokratska stranka. Motive za obrazovanje ove stranke objasnio je dr Zaim Šarac. Poenta u njegovom objašnjenju je u tome da treba poduzeti korake da, u vrijeme rješavanja agrarnog pitanja, sve uredbe koje to pitanje regulišu budu jednako primjenjene i prema muslimanskim težacima. Konstatujući negativnu ulogu dotadašnjih muslimanskih vodećih političkih ličnosti na ukupan politički život Muslimana on je ustvrdio da su Muslimani kroz to »omraženi kao reakcionari i protudržavni element«. Takođe zahvaljujući takvom svom političkom vođstvu Muslimani su, prema riječima Z. Šaraca, bili dovedeni u situaciju da »... bilo svjesno ili nesvjesno (budu) protiv stvaranja naše nove države...«⁵⁹⁾ U političkom programu ove stranke ističe se princip da zemlja pripada onome ko je obrađuje i da i muslimanski težaci treba da budu ravnopravni sa pravoslavnim i katoličkim seljacima. Odsteta feudalcima za oduzetu zemlju treba da je progresivna i to tako da mali zemljišni posjednici dobiju puni ekvivalent na račun veleposjednika. Beglučari koji su u posljednjih deset godina obrađivali beglučku zemlju postaju njeni vlasnici. U suprotnom beglučka zemlja ostaje dotadašnjem njenom vlasniku. Muslimanska težačka stranka nije izrasla u političku snagu. Njena pojava ostala je epizodna, a to su pokazali i izbori za Ustavotvornu skupštinu kada je ostala bez mandata i nakon toga nestala s političke scene.⁶⁰⁾ Nasuprot ovoj stranci Muslimana, koja je svojim programom nešto više bila okrenuta muslimanskom težaku, u gotovo isto vrijeme (9. marta) došlo je do osnivanja Muslimanske narodne stranke koja je imala u vidu interese muslimanskih veleposjednika i koja je zamjerala JMO da svo-

⁵⁹⁾ *Jugoslavija*, br. 51, god. III, od 3. ožujka 1920. godine. *Jugoslovenski list*, br. 52, god. III, od 4. ožujka 1919.

⁶⁰⁾ Atif Purivatra, *Političke partije prema agrarnoj reformi*, nav. rasprava, str. 107.

jom politikom slabo štiti interese upravo onih Muslimana koje je pogodila agrarna reforma. Riječ je o osnivanju veleposjedničke stranke. Izgleda da je ova stranka trebalo da okupi oko sebe one muslimanske političare koji su se našli po strani do tada osnovanih stranaka, jer su se u njenom vođstvu našli ljudi kao što su Safvet-beg Bašagić, Mustajbeg Halilbašić, dr Ekrem Šahinović, Ešref Jakubeg Filipović i dr.⁶¹⁾ U svom programu ova stranka istakla je stav da kmetu »... treba dati toliko zemljišta koliko mu je nužno da sebi osigura dostojnu egzistenciju«. Tu zemlju treba kmetu dati u prvom redu iz državnog zemljišnog fonda, a tek u drugom redu od kmetskih selišta na koje kmet ima kmetsko pravo, ali uz dostojnu odštetu vlasniku. I ova stranka sa najkonzervativnijim agrarnim programom nije se uspjela politički afirmisati i poslije izbora za Ustavotvornu skupštinu, na kojima je doživjela potpun politički neuspjeh (dobila samo 306 glasova), nestala je iz političkog života.⁶²⁾ Bilo je i drugih pokušaja političkog organizovanja Muslimana, koji su trebalo da budu suprotstavljeno JMO, kao što je slučaj sa političkim oživljavanjem Š. Arnautovića koji je trebalo da okupi Muslimane — radikale, ali su svi oni okončani kao marginalne pojave u političkom životu Muslimana u to vrijeme. Jugoslovenska muslimanska stranka, prema tome, ostala je na političkoj sceni kao najjača i najuticajnija muslimanska politička stranka. Zašto je to tako bilo teško je dati potpun odgovor. U svakom slučaju time je došlo do izražaja potreba bosanskohercegovačkih Muslimana u njihovom većem broju, koji se u nizu životnih situacija nisu osjećali bezbjednim i ravnopravnim sa drugima, da putem ove stranke izraze svoju potrebu za političkim jedinstvom. Slična nastojanja u to vrijeme mogu se zapaziti i kod Hrvata u BiH. Politika nacionalne neravnopravnosti dala je svoj obol rastu i jačanju političke uloge JMO među Muslimanima BiH. JMO je postigla za relativno kratko vrijeme, da izraste u dobro organizovanu političku stranku koja je uspjela da u svom vođstvu okupi jedan broj sposobnih političara, veoma agilnih koji su stranku učinili veoma mobilnom organizacijom i koji su u svom propagandnom radu stizali u najzabačenije dijelove pokrajine. JMO je mnogo polagala na vjerski činilac koji je u životu običnog Muslimana imao veoma važnu ulogu. Ona se stoga pojavljuje u ulozi zaštitnika islama i islamskih interesa i u tom pogledu ostvarila je usku saradnju sa muslimanskim vjerskim krugovima. JMO je, uz to, za sebe vezala muslimanske zemljišne posjednike čiji uticaj među Muslimanima nije bio za potcjenjivanje. A to se zna često zanemariti. Muslimanski zemljišni posjednici bili su uticajan faktor i u JMO oni su zauzimali važne pozicije u njegovom vođstvu. Konačno, JMO je izrasla u vodeću građansku muslimansku poli-

⁶¹⁾ *Jugoslavija*, br. 61, god. III, od 16. ožujka 1920.

⁶²⁾ Kao napomena 60, str. 108.

tičku stranku u uslovima kada se cio politički život u BiH izgrađivao na nacionalnoj osnovi i kada se političko konfrontiranje zasnivalo na tim nacionalno-vjerskim suprotnostima. Pod parolom nacionalnog okupljanja vršila se politička mobilizacija stanovništva u Bosni i Hercegovini.

* *
*

Hrvatsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini koje je rezignantno dočekalo slom Austro-Ugarske zauzelo je nakon rata stav iščekivanja. Politički predstavnici Hrvata, koji su se u prethodnom periodu eksponirali u radu dviju političkih stranaka, Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge, nastojali su se u to vrijeme integrirati u politički život koji je započeo od trenutka stvaranja Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu. Njihovi predstavnici su članovi Narodnog vijeća SHS i članovi Vlada za Bosnu i Hercegovinu i sa ambicijama da i u novim političkim prilikama i uslovima politički predstavljaju Hrvate u Bosni i Hercegovini. Tako je dr Jozo Sunarić, jedan od vodećih ličnosti Hrvatske narodne zajednice iz prethodnog perioda bio potpredsjednik Narodnog vijeća SHS za BiH i povjerenik za unutrašnje poslove u Narodnoj vladi za BiH, a Vjekoslav Jelavić povjerenik za poljoprivredu i rudarstvo u Narodnoj vladi za BiH. Članovi Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH su fra Ljubo Galić, fra Didak Buntić, dr Luka Čabrajić, dr Đuro Džamonja, istaknute političke ličnosti iz ranije Hrvatske narodne zajednice. Član Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH je i magistr Karlo Cankar iz Hrvatske katoličke udruge. Kao kod Srba i Muslimana u BiH, tako je i kod Hrvata ove pokrajine političko okupljanje počelo da se vrši na nacionalnoj osnovi te oko pojedinih listova. Još 30. novembra 1918. godine u Sarajevu je počeo da izlazi list »Jugoslavija« i to kao glasilo za politiku i gospodarstvo namjenjen »katoličkim Hrvatima«. Takođe u novembru 1918. godine počeo je u Sarajevu da izlazi i »Jugoslavenski list« kao nezavisni hrvatski dnevnik. Iako ovaj list nije stranačko glasilo, on je ipak ispoljavao bliskost pogleda sa kasnije obrazovanom Jugoslovenskom demokratskom strankom. Njegovo uredništvo akceptiralo je centralističku organizaciju države, jer ona daje »jakost državnome jedinstvu«.

List »Jugoslavija« pokreću »katolički Hrvati« da, kako se u uvodnom članku prvog broja veli, bude glasnikom »narodnog jedinstva Slovenaca, Srba i Hrvata« Prema tome, on nije glasilo jedne političke stranke, premda redakciju nije smetalo da odmah formuliše svoj politički program. U njemu ona akceptira ideju jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba i prihvata jedinstvenu državu SHS kao »izvanjski izražaj tog jedinstva«. Da se putem ovog lista

ipak želi izvršiti političko grupisanje Hrvata BiH jasno proizilazi iz stava da će »Jugoslavija« nastojati »... da se Hrvati organizuju i da složno istupe na izborima za Ustavotvornu skupštinu«. U nekoliko tačaka programa stavlja se naglasak na značaj katoličke komponente u fizionomiji lista »Jugoslavija«. List stoji na načelima »pozitivnog kršćanstva« i zalagaće se da se katolička crkva potpuno slobodno razvija, sa »neokrnjenim djelokrugom svoga rada«. U tom programu se, takođe, traži da se školstvo organizuje na konfesionalnoj osnovi.⁶³⁾ Takav politički program i napisi u listu, pisani u čisto katoličkom duhu, pobudili su kritičare »Jugoslavije« da u njemu vide »preobučeni« Stadlerov »Hrvatski dnevnik«. Desilo se da je i urednik lista bio Karlo Cankar, raniji sekretar Hrvatske katoličke udruge. Bliže bi bilo istini ako konstatujemo da je »Jugoslavija«, u početku, djelovala na liniji pomirenja i ostvarenja zajedničke političke akcije između međusobno suprotstavljenih političkih pristalica ranijih političkih stranaka Hrvata u BiH i to Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge. Drugim riječima, smatralo se da u novim političkim uslovima treba prevazići ranije eksponirane i međusobno suprotstavljene dvije struje u hrvatskoj politici u BiH: klerikalnu i građansko-liberalnu. Tako ovaj list daje prostora napisima N. Mandića, ranijeg predsjednika HNZ, koji se sada nastoji prikazati vrućim pobornikom ideje narodnog jedinstva, ali koji, opterećen starim grijesima, nije uspio da se politički rehabilituje, zatim Stjepanu Kukriću, tadašnjem predsjedniku Hrvatske narodne zajednice i jugoslovenski orijentisanom političaru, Petru Skoku i dr.

Okupljanja Hrvata BiH nakon rata vršilo se i u okviru Hrvatske narodne zajednice (koja je nastavila da radi i nakon sloma Austro-Ugarske (za vrijeme rata orijentisala se samo na karitativan rad). Sada se u novostvorenoj Kraljevini SHS otvorilo pitanje profiliranja ove organizacije i to u smislu da li da se ona razvija kao kulturna i gospodarstvena organizacija s određenim političkim obilježjem, ili da isključi politiku iz svog programa. Bilo je shvaćanja u tom pogledu i za i protiv. Postojala je bojazan da isticanjem HNZ i kao političke organizacije ne ožive samim tim ranije stranačke nesuglasice i da to ne doprinese političkoj podjeljenosti Hrvata. A kako se unutar ove organizacije usvojilo načelo jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca, smatralo se da umjesto »ekskluzivističkog kulturnog i ekonomskog rada imade u nedalekoj budućnosti da nastupi zajednički rad Hrvata i Srba. Prema tome imalo bi da nestane među nama stranačkih i ekonomskih formacija na osnovu ekskluzivističkog hrvatstva odnosno srpstva.«⁶⁴⁾

Unutar HNZ živjelo je jedno shvaćanje da ovoj organizaciji Hrvata treba dati narodno obilježje, posebno na planu kulturne

⁶³⁾ *Jugoslavija*, br. 1, god. I, od 30. studenoga 1918.

⁶⁴⁾ *Isto.*

i gospodarstvene djelatnosti i da se na svaki način treba čuvati »strančarstva« u njoj. A ikada je, ipak, prihvaćeno da ona mora djelovati i na planu politike, onda se naglašavalo da to ne smije biti stranačka već narodna politika. Važne, i to političke odluke, HNZ je donijela na konferenciji koja je održana 9. i 10. februara 1919. godine. Tada je došlo do znatnije izmjene u sastavu Središnjeg odbora HNZ (umjesto dotadašnjeg predsjednika Stj. Kukrića izabran je Stj. Janković), što je nagovještavalo izvjesna politička diferenciranja među bosanskohercegovačkim Hrvatima. Izostala su iz rukovodstva HNZ imena kao što su N. Mandić, Stj. Kukrić, Đuro Džamonja, Luka Čabrajić, Jozo Sunarić i dr. Izbili su na površinu sukobi između liberalne i klerikalne struje i to u pogledu na odnos države i crkve, zatim u pitanju konfesionalnih škola i dr. Do izražaja je došlo shvatanje klerikalaca o identičnosti katoličanstva i hrvatstva. S obzirom na to da je HNZ u to vrijeme bila jedina politička i kulturno-gospodarstvena organizacija Hrvata u BiH, ona je na ovoj svojoj konferenciji izvršila izbor 11 delegata i zamjenika u Privremeno predstavništvo. Prethodno su članovi Narodnog vijeća iz redova Hrvata položili svoje mandate vođstvu HNZ. Prema nekim izvorima to nije teklo glatko i bilo je tome otpora. U Državno vijeće HNZ delegirala je Jozu Sunarića, Luku Čabrajića, Vjekoslava Jelavića, fra Didaka Buntića, Tugomira Alaupovića, fra Ljuba Galića, Nikolu Mandića, msgr. Karla Cankara i Stjepana Jankovića.⁶⁵⁾

Delegacija HNZ prisustvovala je, takođe, Osnivačkoj konferenciji Jugoslavenske demokratske stranke i tamo je izložila razloge zašto ne može da pristupi ovoj stranci. Rečeno je da se HNZ ne može da veže ni za jednu političku stranku dok ne utvrdi na kojoj političkoj platformi ona zasniva svoj rad. HNZ se, takođe, izjasnila protiv centralističkog programa Pribićevićeve stranke Drugo, što u HNZ vlada uvjerenje da bi Jugoslovenska demokratska stranka »imala da sankcionira sve dosadašnje mjere i odredbe centralne vlade, kojima su se očito prekršila utanačenja između slobodne i nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba i između Kraljevine Srbije, kao što i osnovno načelo izraženo u adresi Narodnog vijeća SHS i u odgovoru njegovog kr. Visočanstva regenta. Time se stvara gotovo nezakonito stanje, koje prejudicira Ustavotvornoj skupštini, jedinom nosiocu narodne suverene zakonodavne vlasti.«⁶⁶⁾ Predstavnici HNZ istakli su da su oni odredili svoje delegate za Državno vijeće. Prema nekim podacima, autor ovakvog obrazloženja bio je msgr. K. Cankar, pa je to nekima dalo povoda da konstatuju kako je time HNZ preuzela »nezahvalnu ulogu« bivše Hrvatske katoličke udruge.

⁶⁵⁾ *Isto*, br. 34, god. II, od 11. veljače 1919; *Jugoslavenski list*, br. 35, god. II, od 12. veljače 1919.

⁶⁶⁾ Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi*, naved. djelo, str. 52; *Jugoslavija*, br. 39, god. II, od 17. veljače 1919.

Činjenica je, međutim, da su se sve hrvatske stranačke formacije u Hrvatskoj, a zatim u BiH vrlo odlučno izjasnile protiv centralističkog ustrojstva države, pa je u to vrijeme inače suzdržani »Jugoslavenski list« pisao, u vezi sa Pribičevićevom akcijom na stvaranju jedne stranke koja je u svom programu imala centralističko-unitaristički koncept državne organizacije, da ideja narodnog jedinstva u nacionalnom pogledu još nije uhvatila korijena, osobito na području Bosne i Hercegovine. Bosna je, prema istom mišljenju, najviše zaostala u isticanju »jedinственe narodne svijesti«. ⁶⁷⁾ Takođe se ne može osporiti da su predstavnici klerikalne struje u HNZ u ovo vrijeme ispoljili i veću političku aktivnost i više inicijative u koncipiranju hrvatske politike. To su potvrdili kasniji događaji oko stvaranja novih stranačkih formacija Hrvata u BiH.

Osnivačka konferencija Jugoslovenske demokratske stranke u Sarajevu izazvala je i među Hrvatima u BiH unutrašnje političko diferenciranje i, s druge strane, podstakla na brže stvaranje njihovih novih političkih stranaka. Jedan manji broj pristalica HNZ i grupe hrvatske liberalne inteligencije priključila se na pomenutoj konferenciji Jugoslovenskoj demokratskoj stranci. To su učinili dr Stjepan Kukrić, Đuro Džamonja, Stjepan Pavičić, Tugomir Alaupović i dr Vladimir Čaldarević. ⁶⁸⁾ To je primljeno s negodovanjem u vođstvu HNZ i ono je stoga tražilo od njih da vrate svoje mandate za Državno vijeće koje su, prema njihovoj ocjeni, dobili ne pravilno i neopravdano, ne kao predstavnici Narodnog vijeća, već kao članovi jedne političke stranke koja je u procesu svog nastajanja (Jugoslovenske demokratske stranke — pr. moja). U svojoj zajedničkoj izjavi svi navedeni su to odbili osporavajući valjanost izbora delegata za Državno vijeće koje je bilo izvršeno na konferenciji Hrvatske narodne zajednice. Oni su čak tu konferenciju sada nazvali anonimnom skupštinom i izrazili stav da ne žele da budu tretirani kao predstavnici bosanskohercegovačkih Hrvata u Državnom vijeću, već kao predstavnici »cijeloga troimenog jednog naroda«. ⁶⁹⁾ Iako je, u ovom slučaju, riječ o manjoj grupi uglednih hrvatskih građanskih političara još iz predratnog perioda, koji su se distancirali od HNZ, ipak u tome treba vidjeti nagovještaj daljeg procesa političke diferencijacije među hrvatskim političarima u Bosni i Hercegovini.

Na Osnivačkoj konferenciji Jugoslovenske demokratske stranke nije bio ostvaren međustranački dogovor o broju delegata koje je svaka stranka trebalo da uputi u Državno vijeće. To je bio jedan od njenih zadataka i važan razlog da je ona, pored osta-

⁶⁷⁾ *Jugoslavenski list*, br. 81, god. II, od 8. travnja 1919.

⁶⁸⁾ Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka u političkim odnosima...*, nav. djelo str. 52.

⁶⁹⁾ *Jugoslavenski list*, br. 81, god. II, od 8. travnja 1919.

log, privukla dobar broj jugoslovenskih političara i predstavnika političkih grupa iz Bosne i Hercegovine. Riješeno je stoga da umjesto međustranačke konferencije Narodno vijeće SHS za BiH odredi delegate za taj najviši privremeni predstavnički organ u zemlji. To je u vođstvu HNZ i JMO izazvalo veliko negodovanje (obje ove stranke ranije su izvršile izbor svojih delegata za Državno vijeće) i oni su postavili pitanje kako se može jedno takvo ovlaštenje dati jednom oktroiranom organu kakvo je Narodno vijeće, a ne može političkoj organizaciji koja je iz svojih redova na demokratski način izabrala svoje predstavnike. U Verifikacionom odboru Državnog vijeća dr. Jozo Sunarić kritikovao je takav nedemokratski postupak i tražio je korekturu broja delegata u korist HNZ i JMO. To, međutim, nije bilo prihvaćeno, s obrazloženjem da je izbor delegata iz BiH izvršilo »... Narodno vijeće čije kompetencije nisu bile osporene«. U toku rasprave u Državnom vijeću o izvještaju Verifikacionog odbora Sunarić je sa svojom grupom isti prihvatio, obrazlažući sada takav stav time da ne želi da to pitanje bude povod nesuglasica koje mogu da izbiju u javnosti.⁷⁰⁾ Treba, s tim u vezi, istaći da je općenito cio postupak oko konstituisanja Državnog vijeća bio nedemokratski. Političke organizacije u BiH, osim onih koje su se integrisale u Jugoslovensku demokratsku stranku, bile su nezadovoljne dobijenim brojem mandata.

Određene političke okolnosti u prvoj polovini 1919. godine uticale su na dalji proces političke diferencijacije među hrvatskim političarima u Bosni i Hercegovini. Posebno je na to uticala pomenuta osnivačka konferencija Jugoslovenske demokratske stranke i politička aktivnost Srba na stvaranju Radikalne stranke u BiH. Sada je već sazrijevala ideja o stvaranju jedne veće hrvatske političke stranke Hrvata koja bi se protegla i van granica Bosne i Hercegovine. Ta novostvorena hrvatska stranka priključila bi se tada u Državnom vijeću onom parlamentarnom klubu koji bi bio najbliži njenom političkom opredjeljenju. Inicijativa za ovu akciju potekla je u početku od jednog kruga hrvatskih političara okupljenih oko dr. Jozę Sunarića i dr. Luke Čabrajića, a podsticana od strane Narodnog kluba. U toku ove aktivnosti na stvaranju hrvat

⁷⁰⁾ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, nav. djelo, str. 29 — Vlada je donijela odluku da ona za BiH odredi 42 poslanička mandata za BiH s tim da se dotadašnji članovi Narodnog vijeća imaju smatrati članovima Privremenog predstavništva (Državnog vijeća). Preostalih 42 delegata i 42 njihova zamjenika trebalo je odrediti na međustranačkoj konferenciji, odnosno osnivačkoj skupštini Jugoslovenske demokratske stranke. Kako to tada nije učinjeno prepušteno je Narodnom vijeću SHS za BiH da on izvrši delegiranje pored stalnih delegata. U Narodnom vijeću, u međuvremenu, stvoren je nov stranački blok i on je bio na štetu stranaka koje su se našle van toga. I tako se desilo da Jugoslovenska demokratska stranka (tada se nazivala »državotvorna«) dobije od ukupno 42 mandata iz BiH njih 30, Hrvatska narodna zajednica 7, JMO 2, Socijaldemokratska stranka 2, Socijaldemokratska grupa oko »Zvona« 1 mandat. — Isto, str. 28, 29.

ske političke stranke bila je određena i jedna grupa od tri ugledna političara (K. Cankara, prof. S. Jankovića i fra J. Jelinića) da pripremi program za novu stranku.⁷¹⁾ Ova akcija dobila je, međutim, drugačiji smjer kada je na jednom skupu »Hrvata-katolika«, koji je održan u Mostaru 19. aprila 1919. godine, donesena odluka o prihvatanju »načela Hrvatske pučke stranke« i razmatrana je mogućnost osnivanja Hrvatske pučke stranke (HPS) u BiH. Na ovom mostarskom skupu izabran je i Privremeni odbor sa zadatkom da odmah otpočne »organizaciju i širenje stranke«. Ovom sastanku prethodio je jedan sastanak fratara sa područja Hercegovine na kome je prihvaćena politika Koroščeva Jugoslovenskog kluba u Privremenom predstavništvu.⁷²⁾ Bilo je jasno da iza ove akcije stoje klerikalci, pa je tim povodom »Jugoslavenski list« pisao, da dok oni djeluju »liberalni« hrvatski elementi spavaju. Ova mostarska akcija podržana je ubrzo i u Sarajevu i na pouzdaničkom sastanku »Hrvata-katolika«, održanom 2. maja 1919. godine, donesena odluka o stvaranju Hrvatske pučke stranke za BiH, koja je postala sastavni dio Jugoslovenske pučke stranke za čitavu teritoriju Kraljevine SHS. Glavnu riječ na ovoj skupštini imao je Anton Korošec, koji je objasnio program i ciljeve Jugoslovenske pučke stranke. Korošec je dan prije bio u franjevačkom samostanu u Sarajevu gdje je dobio podršku katoličkog sveštenstva, navodno ne i u potpunosti od franjevaca, za stvaranje HPS. Sa sarajevskog skupa objavljeno je slijedeće obrazloženje o motivima stvaranja HPS: »Bilo je krajnje vrijeme da mi Hrvati Bosne i Hercegovine, koji danas trebamo, u ovo za nas vrlo kritičko vrijeme, jake zašтите u jednoj velikoj političkoj organizaciji, potražimo tu zaštitu kod onih koji s nama jednako misle i osjećaju, te da s njima stvorimo je dinstvenu i snažu političku stranku«. Na ovom skupu izabran je Privremeni odbor HPS sa predsjednikom dr Milanom Markovićem i sekretarom dr Zvonimirom Šprajcerom na čelu.⁷³⁾

Jugoslovenska pučka stranka imala je ambiciju da obrazuje krupnu političku stranku klerikalaca na cijelom području zemlje gdje žive katolici, pa su u njenom vođstvu bila po dva predstavnika iz svake pokrajine gdje su te stranke već formirane (BiH, Dalmacije i Hrvatske). Glasilo ove stranke postao je list »Jugoslavija«, koji se već i ranije, de facto, predstavio kao glasilo klerika-

⁷¹⁾ *Hrvatska sloga*, glasilo Hrvatske težačke stranke, br. 13, god. I, od 15. listopada 1919 — K osnivanju »Pučke« stranke. Uporedi: Tomislav Išek, nav. studija, str. 104.

⁷²⁾ *Jugoslavija*, br. 95, god. II, od 26. travnja 1919. Neposredno prije ovog mostarskog skupa A. Korošec posjetio je Split i Mostar. Vidi: Dr M o m č ilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje*, Beograd, 1973, str. 302.; Uporedi: Tomislav Išek, nav. studija, str. 102; 103.

⁷³⁾ *Jugoslavija*, br. 99, god. II, od 30. svibnja 1919; Uporedi: dr M o m č ilo Zečević, nav. studija str. 303.

laca BiH. Ova stranka se u svom programu deklarirala za načela narodnog jedinstva. Ona treba da se zalaže za »postepeno niveliranje plemenskih opreka, konfesionalnih suprotnosti i historijske neskladnosti«. Odbacuje se pri tome nasilje i pledira da se taj proces prepusti »prirodnom razvoju«. HPS je za bila za očuvanje dotadašnjih autonomnih upravnih područja. Najviši organ vlasti u pokrajini treba da bude pokrajinsko vijeće, koje pokrajinskoj vladi treba da daje inicijativu i kontroliše njen rad. U programu su detaljno formulisani socijalni i kulturni ciljevi HPS. Traži se uklanjanje kmetskih odnosa, ali i davanje primjerene materijalne odštete dotadašnjim vlasnicima kmetskih selišta. Seljaka kmeta treba osloboditi hipotekarnog duga. Zakonskim mjerama treba spriječiti komadanje malog zemljišnog posjeda. Socijalno zakonodavstvo treba da obuhvati sve društvene slojeve. Najvažnije tačke kulturnog programa tretiraju pitanje odnosa države i crkve. HPS stoji u vjersko-kulturnim pitanjima na poziciji »pozitivne religije«. Traži se sloboda konfesije i samouprava za sva njena vjerska udruženja koja imaju pravo da osnivaju konfesionalne škole.⁷⁴⁾

U većem dijelu javnosti stvaranje HPS je protumačeno kao konstituisanje jedne klerikalne stranke. I u vođstvu stranke i u njenim mjesnim odborima znatan broj je bio iz redova katoličkog sveštenstva. Ni list »Jugoslavija« nije osporavao da je riječ o klerikalnoj stranci, podrazumijevajući pod tim dominantnu prevlast klera i crkve »... u svim duševnim i materijalnim granama ljudskog života« i utvrđujući ulogu sveštenstva kao pravih »nosilaca civilizacije«. »Princip pozitivne religije« kao glavni činilac u rješavanju kulturno-vjerskih pitanja formulisano je u uvjerenju da će ga većina »našeg naroda poštovati kao svetinju.«⁷⁵⁾ Stvaranje mreže svojih organizacija HPS je preduzela u onim krajevima BiH gdje živi najveći dio hrvatskog stanovništva: u mostarskom, travničkom i tuzlanskom okrugu. U tome su prednjačili katolički sveštenici, u prvom redu župnici. Najjače svoje uporište HPS je imala na području Hercegovine. Vođstvo stranke činilo je sveštenstvo, a osnovnu masu pristalica HPS je nalazila u redovima religiozne sitne buržoazije i dijela seljaštva.

Stvaranje Hrvatske pučke stranke za BiH, koja je sastavni dio Korošćeve Ljudske stranke, odnosno Jugoslavenske pučke stranke, ali koja je djelovala kao samostalna stranka, nije dobro primljeno u redovima hrvatskog liberalnog građanstva, pogotovo jer je iz njihovih redova inicirana ideja o stvaranju nove hrvatske političke stranke. Ono je smatralo da je ovom akcijom hrvatskih klerikalaca zaskočeno i preduhitreno. Pogotovo se s negodovanjem

⁷⁴⁾ *Jugoslavija*, br. 99, god. II, od 30. svibnja 1919 — Nacrt programa HPS za BiH; Up. Tomislav Išek, nav. studija, str. 103.

⁷⁵⁾ *Jugoslavija*, br. 101, god. II, od 6. svibnja 1919.

primila odluka HPS da postane sastavni dio Jugoslovenske pučke stranke, jer se negativno cijenio tadašnji rad A. Korošca. Za njega se govorilo da gubi povjerenje u Sloveniji, da ga je teško definirati kao političara, jer u Beogradu se ponaša kao pristalica centralizma, u Sloveniji kao federalista i republikanac, a samo na riječima prijatelj Hrvata. Korošec je, prema istom mišljenju, svojom akcijom u Bosni doprinio političkom cijepanju Hrvata i postao zapreka njihovom političkom jedinstvu. Smatralo se takođe da su osnivanjem HPS u BiH ugroženi »katolički interesi« u hrvatskom narodu, jer ova stranka koristi u prvom redu vjeru i oltar u svojoj agitaciji i identifikuje vjerske i stranačke ciljeve. Sada se u redovima liberalno-građanskih krugova došlo do saznanja da im se osvetilo odugovlačenje izrade političkog programa nove stranke i da su na neki način izigrani od strane msgr. Karla Cankara, kome je povjereno da taj program konačno izradi. Ispostavilo se da je on bio u dosluhu s mostarskom akcijom tamošnjih Hrvata i da je imao jednu od važnijih uloga na Osnivačkoj konferenciji HPS u Sarajevu.⁷⁶⁾ Optuživan i napadan zbog toga K. Cankar se u nekoliko navrata drvljem i kamenjem okomio na Jozu Sunarića koga je smatrao duhovnim vođom u borbi protiv HPS i njega lično. On je te svoje članke objavljivao u listu »Jugoslavija« i to pod naslovom »Razgovori sa dr Sunarićem«.⁷⁷⁾

Nema sumnje da je akcija Korošca i osnivanje HPS pokrenula jedan broj protivnika HPS iz redova hrvatskog građanstva, u prvom redu Jozu Sunarića, Luku Čabrajića, dr Badovinca i još neke da ubrzaju akciju na stvaranju političke stranke koja bi bila politički rival HPS. Paralelno s tim išla je i jedna akcija određenih hrvatskih krugova s ciljem da se ostvari pomirenje zavađenih grupa i ostvari sloga Hrvata BiH. Tako su župnici sa područja šamačke i brčanske župe uputili jedan poziv da se spriječi dalji rascjep među Hrvatima-katolicima u BiH. Sličan poziv uputili su i fra Bonifacije Vidović, bosanski provincijal i fra Didak Buntić, hercegovački provincijal i ugledan političar iz Hercegovine.⁷⁸⁾ Bilo je, doduše, javne podrške dijela katoličkog sveštenstva u BiH HPS i njenom pristupanju Jugoslovenskoj pučkoj stranci.

Do izmirenja, ipak, nije došlo. Jozo Sunarić i Luka Čabrajić sa 11 svojih istomišljenika razaslali su »Saopćenje« i program nove stranke koja je dobila naziv Hrvatska narodna stranka. U »Saopćenju« se osnivanje HPS kvalifikuje kao izdajstvo (»felonija«), jer su Hrvati BiH predani na milost i nemilost Korošcu i njegovoj stranci. Potpisnici ovog dokumenta razvili su živu političku akciju, naročito na području tuzlanskog okruga. Obrazovan je derventska

⁷⁶⁾ Kao napomena 71.

⁷⁷⁾ *Jugoslavija* br. 152, god. II, od 9. srpnja 1919, do br. 156, god. II, od 15. srpnja 1919.

⁷⁸⁾ *Isto*, br. 160, god. II, od 19. siječnja 1919. i br. 163, god. II, od 3. rujna 1919; *Jugoslavenski list*, br. 133, god. II, od 13. lipnja 1919.

odbor koji se pojavljuje kao inicijator političkog skupa Hrvata BiH, koji treba da se održi u Travniku 14. i 15. avgusta 1919. godine. Na tom skupu treba da se ostvari političko izmirenje i sloga Hrvata.⁷⁹⁾ Parola o političkom izmirenju i ostvarenju loge imala je podršku u širim slojevima Hrvatskog stanovništva u BiH i sigurno je to bio razlog da su u Travničkoj skupštini učestvovali u dobrom broju pristalice i funkcioneri Hrvatske pučke stranke. Ipak, većinu su činili pobornici Stvaranja nove političke stranke i oni su dali ton cjelokupnom radu skupštine (na skupu su govorili Dražić, Prgomet, dr Akić, dr Smoljan, dr Violini, dr Pavičić, Špišnjak, dr Kovačević, fra Čičić, fra Marković, dr Šprajcer i dr.). Više govornika je tražilo da se kulturni program iz dotadašnje HPS suspenduje, jer prema njihovoj ocjeni »vjera nije u opasnosti«. U više se navrata isticalo da nova stranka, koja treba da se stvori, treba da bude u vezi sa Narodnim klubom u Privremenom predstavništvu, jer je »neprirodno da je zastupa Jugoslovenski klub u kome je većina Slovenaca«. Bilo je pojedinačnih zahtjeva da se i nova stranka dalje naziva HPS, ali su takvi zahtjevi na skupštini ignorisani. Skupština je 15. avgusta nastavljena u Docu kod Travnika, gdje je usvojena rezolucija kojom se ukidaju dotadašnja HPS i tek stvorena Hrvatska narodna stranka. Nova stranka treba da se zove Hrvatska težačka stranka (HTS). Izabran je odbor koji je dobio zadatak da napravi program i statut stranke i sprovede njenu organizaciju u BiH.⁸⁰⁾

Osnivanje Hrvatske težačke stranke oglašeno je u javnosti jednim letkom objavljenim pod naslovom »Svim Hrvatima Bosne i Hercegovine«, sa potpisima učesnika koji daju svoju podršku takvoj odluci. Javnost je obavještena da u BiH ubuduće postoji samo jedna politička stranka Hrvata u BiH, a to je HTS. Hrvatska pučka stranka je raspuštena i njen odbor pristupio je HTS. Ubrzo se, međutim, ispostavilo da HPS nije prihvatila odluke Travničke skupštine i javnost je obavještena da ova stranka nije raspuštena. Ponovno je bio napadnut Jozo Sunarić koji je, navodno, stajao iza odluka Travničke skupštine, ali je ispred sebe isturio »štatiste« (Jozo Sunarić nije ušao u vođstvo HTS) koji se još nisu bili »kompromitovali« u javnosti. I odluke Travničke skupštine i tobožnje raspuštanje HPS ocjenjeno je od vođstva HPS kao »smišljeni manevar«.⁸¹⁾

Razilaženje HPS sa novostvorenom HTS, kako je pisala »Jugoslavija«, načelne je prirode i vođstvo HPS nije ni pomišljalo da se Stranka, ikoja ima gustu mrežu svojih mjesnih odbora u BiH

⁷⁹⁾ *Jugoslavija*, br. 155, god. II, od 14. srpnja 1919.

⁸⁰⁾ *Isto*, br. 165, god. II, od 5. rujna 1919; *Hrvatska sloga* br. 14, god. I, od 16. listopada 1919; Upor. Tomislav Išek, nav. studija, str. 104, 105.

⁸¹⁾ *Jugoslavija*, br. 184, god. II, od 29. rujna 1919; Upor. Tomislav Išek, nav. studija, str. 104.

(preko 60) raspusti i prepusti inicijativu HTS koja je nastala, kako je to pisao K. Cankar, iz ličnih motiva Joze Sunarića i njegovih istomišljenika.⁸²⁾ Ima mišljenja da je veći dio Hrvata u BiH pružao otpor HPS, najviše zbog njenog kulturnog programa koji je bio zasnovan na »pozitivnoj religiji«. Na tome je HTS izgrađivala svoju akciju u borbi za prestiž sa HPS. Tako su na političkoj sceni hrvatske politike u BiH ostale da djeluju dvije stranke koje su se međusobno napadale i istovremeno pokušavale, naročito u vrijeme parlamentarnih izbora, da ostvare političku saradnju. U takvoj situaciji HPS je sada izlazila mnogo otvorenije sa svojim izrazito katoličkim programom. Svim »uvjerenim katolicima« je skretana pažnja da svojski porade na tome »kako bi imali u parlamentu što jaču katoličku reprezentaciju koja bi bila dorasla da se suzbija protuvjerske i protucrkvne osnove.«⁸³⁾

Iako je novostvorena Hrvatska težačka stranka usvojila politički program HPS, ipak se taj program u tumačenju i njegovom praktičnom sprovođenju od strane HTS nešto razlikovao. Prije svega, u političkoj agitaciji HTS nije u prvi plan isticala vjerski momenat, iako je vođstvo Stranke vodilo računa da nekim svojim potezima ne odbije od sebe katoličko sveštenstvo. Ali, HTS nije prihvatila političko vođstvo katoličkog sveštenstva. Vođstvo HTS bilo je u rukama građanskog elementa, dok, je Stranka tražila šire društveno uporište u hrvatskom seljaštvu. U njenom glasilu »Hrvatska sloga« razrađivani su i osvjetljavani ključni stavovi političkog programa HTS. Ideja narodnog jedinstva prihvaćena je uslovno, u tom smislu što se moglo govoriti samo o jednom narodu u političkom smislu riječi, ali u kulturnom pogledu on nije jedinstven. Ostaje zadatak države da se provede i kulturno jedinstvo. Isticanjem od strane vođstva HTS da je to duži proces i da to treba prepustiti vremenu, na jednom mjestu se o tome ovako zaključuje: »Vrijeme je razlike stvorilo, vrijeme ih jedino može ukloniti«. HTS je bila protiv »bezodvlačne centralizacije« države i tražila je autonomiju dotadašnjih pokrajina, jer je smatrala da će autonomija »... dovoljno zagarantovati načelo plemenske ravnopravnosti i olakšati unutarnje odstranjenje plemenskih opreka, kojih još u velikom broju imade«. Dajući prednost autonomiji nad federacijom vođstvo HTS je smatralo da je i takva forma decentralizacije »u stanju ne samo da zadovolji sadašnje raspoloženje naroda nego i da daje priliku da se plemena međusobno stapaju u jedan, ne samo politički nego i kulturni narod.«⁸⁴⁾ U svojoj agrar-

⁸²⁾ *Jugoslavija*, br. 186, god. II, od 1. listopada 1919; Momčilo Zečević, nav. studija, str. 107.

⁸³⁾ *Jugoslavija*, br. 186, god. II, od 1. listopada 1919.

⁸⁴⁾ *Hrvatska sloga*, br. 5, god. I, od 5. listopada 1919, i br. 16, god. I, od 26. listopada; Upor. Tomislav Išek, nav. studija, str. 105—107.

noj politici HTS je dala podršku mjerama za ukidanje kmetskih odnosa, ali je tražila da se agrarna reforma sprovede tako da se seljaku ne nametne nakon toga novi dug.⁸⁵⁾

U akciji na političkom okupljanju Hrvata unutar Hrvatske težačke stranke učestvovala je i Hrvatska zajednica, politička stranka iz Hrvatske koja je nastala 17. jula 1910, fuzijom Starčevićeve Stranke prava i Napredne demokratske stranke. Hrvatska zajednica i njeni političari nastojali su u početku da prošire svoju djelatnost i na područje BiH, ali kako u tome nisu imali uspjeha oni su potpomogli stvaranje HTS, s kojom su imali tijesan odnos. Poslanici HTS u Privremenom predstavništvu našli su se zajedno sa Narodnom zajednicom u Narodnom klubu, gdje je ostvarena njihova politička solidarnost.⁸⁶⁾

Prema tome, za razliku od HPS koja se u svojoj politici orijentisala na Korošćevu Ljudsku stranku, a time i na Ljubljanu, Hrvatska težačka stranka tražila je savezništvo sa Hrvatskom zajednicom i orijentisala se na Zagreb. Time je ispunjen jedan od ciljeva liberalne građanske struje u hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini. I dok je Korošćeva stranka i unutar nje HPS nastojala da se stvara političko jedinstvo na principima katoličanstva, HTS je tražila političko jedinstvo na nacionalnoj hrvatskoj osnovi. To će HTS nešto kasnije približiti Radićevoj stranci. U tome su suštinske razlike između ove dvije političke formacije Hrvata u BiH, iako u osnovnim programatskim stavovima po pitanju državnog uređenja, kao i u nekim drugim pitanjima socijalne politike nije između njih bilo bitnih razlika.

Politički život Hrvata u BiH u prvim godinama nakon stvaranja Kraljevine SHS koncentrisao se, uglavnom, unutar te dvije građanske političke stranke i to sve do momenta dok Hrvatska republikanska seljačka stranka nije obezbijedila svoju političku dominaciju i među Hrvatima BiH. A to je postalo evidentno u Bosni i Hercegovini početkom 1923. godine, kada se afirmiše hrvatski nacionalni pokret pod vođstvom Radićeve stranke. Time se i scena političkog života Hrvata u BiH pojednostavljuje, jer je na političkoj pozornici dominirala samo HRSS.

* * *

Od početka života Kraljevine SHS stranačko-političko organizovanje građanstva u Bosni i Hercegovini nosilo je nacionalno-konfesionalno obilježje. Političko okupljanje na toj osnovi postalo

⁸⁵⁾ *Hrvatska sloga*, br. 24, god. II, od 27. listopada 1919.

⁸⁶⁾ Hrvoje Matković, *Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji*, Istorija XX veka, knjiga V, Beograd, 1963, str. 30, 31.

je dominantna za cijelo međuratno razdoblje političke istorije i Kraljevine SHS i BiH kao njenog sastavnog dijela. Inicijative određenih političkih grupa koje su polazile s ciljem da se stvore potkraj 1918. i početkom 1919. godine velike političke stranke i stranački blokovi u BiH, kojima bi se razbio dotadašnji okvir usko nacionalnog političkog okupljanja, nisu imale uspjeha, jer su i one sadržavale u sebi elemente izvjesne nacionalne isključivosti i pritiska sa unaprijed datim političkim programima. Jedina građanska politička stranka Jugoslovenska demokratska stranka, koja se deklarirala općejugoslovenskom, sa programom unitarističko-centralističke organizacije države, nije takođe imala uspjeha u Bosni i Hercegovini, a ni šire, sem u jednom užem sloju građanstva. Bez sluha i potrebnog osjećanja za posebnosti i osobitosti kako u razviku naših pokrajina, tako i naroda u cjelini, ova stranka imala je ambiciju da u kratkom roku sprovede niveliranje svih onih istorijom i tradicijom nastalih razlika u našem narodu. A te razlike su bile stvarnost, s njima se moralo računati, posebno na tlu vjerski i nacionalno podijeljene Bosne i Hercegovine.

Za nove oblike političkog organizovanja, koji bi značili prevazilaženje usko nacionalne društvene osnove, glavni akteri političkog života u BiH u poslijeratno vrijeme nisu imali ni smisla, ni potrebnog osjećanja. Oni su, prirodno, u neizmjenjenim društvima no-ekonomskim uslovima nastavili da politički djeluju kako su naučili u vrijeme austrougarske uprave u BiH. Duboko izmjenjeni društveno-ekonomski odnosi nametnuli bi, sami sobom, i drugačije oblike političkog organizovanja.

U redovima srpskih političara u BiH bili su suviše glasni, uticajni i nametljivi oni ljudi koji su insistirali na dominantnoj poziciji srpskog političkog faktora u političkom životu BiH. Taj momenat bio je jak alibi političkim činiocima iz redova hrvatskog i muslimanskog građanstva da oni svoje političke organizacije takođe postave na usko nacionalnu osnovu.

Političkom organizovanju građanstva u BiH dala je obilježje i okolnost da su sve političke organizacije u BiH, sem Jugoslovenske muslimanske organizacije i drugih manjih političkih stranaka Muslimana, nastale i djelovale pod uticajem političkih faktora izvan BiH, u prvom redu Beograda i Zagreba, dok se Hrvatska pučka stranka za BiH obrazovala i djelovala po uzoru na Korošćevu Slovensku ljudsku stranku. Te stranke i pored te činjenice nose su neka svoja specifična obilježja i autohtonost, ali im je njihova ukupna politička aktivnost bila u ovisnosti od njihovih političkih centrala koje su se nalazile u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani.

U počecima političkog organizovanja građanstva u BiH došla je do izražaja tendencija da se unutar jedne nacionalne skupine vrši političko diferenciranje i obrazuje više političkih stranaka. Ta-

kva tendencija vidljiva je u početku kod muslimanskog i hrvatskog građanstva, a kod Srba se javlja u nešto blažem vidu. U daljem političkom razvitku sve više dolazi do izražaja nastojanje kod muslimanskih i hrvatskih građanskih faktora za političkim okupljanjem i koncentracijom u okvire većih političkih stranaka, kako bi se na taj način pružio njihov organizovaniji otpor nastojanjima srpskih građanskih krugova za političkom dominacijom i hegemonijom. I dok se na taj način kod Hrvata i Muslimana vrši proces u smjeru stvaranja jedinstvenih političkih pokreta, koji kod prvih dobiva karakter i nacionalnog pokreta, kod srpskog građanstva u BiH vrši se dalji proces političkog diferenciranja, povećava se broj njihovih političkih stranaka. To političko diferenciranje među Srbima odraz je političkih procesa među srpskim građanstvom na širem jugoslovenskom planu, a u BiH ono je dobilo i svoju socijalnu podlogu.

Na koncu treba istaći da se najveći broj građanskih političkih stranaka u BiH u svojim političkim programima u početku određeni ne definiraju prema revolucionarnom radničkom pokretu koji u prvoj polovini 1919. djeluje na liniji svog organizacionog i političkog jedinstva stvaranjem Socijalističke radničke partije Jugoslavije (k). Međutim, u svojoj praktičnoj političkoj aktivnosti sve građanske stranke bile su solidarne i jedinstvene u suzbijanju svih akcija revolucionarnog radničkog pokreta, i u primjeni i najdrastičnijih mjera protiv njihovih organizacija.

SUMMARY

*THE BEGINNINGS OF BOURGEOIS POLITICAL PARTIES
FOUNDATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AFTER THE
ESTABLISHMENT OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS
AND SLOVENS (1918—1920)*

When the World I broke out, all the political parties and groups in Bosnia and Herzegovina ceased their activities. The Bosnian Parliament (Sabor) was dissolved in 1915. Not even when the War was about to be over did bourgeois political parties resume their activities. New possibilities for a political organisation and activity opened up when Austria—Hungary fell and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovans was established on December 1, 1918. A political gathering and regrouping were carried out under a strong influence of agrarian unrest in the country, actions led by some Serbian political factors who had wanted to unite Bosnia and Herzegovina with Serbia, and some measures taken by the government that meant to build a new structure of civil service. Certain newspapers and some prominent politicians from the

prewar period began to work on a political organization in the first phase of the period. This caused different political approaches and tendencies to emerge from the process. A considerable number of people, who had been well-known politicians before the War, came back to the political scene, but some new, younger politicians took their opportunities. From the very beginning of the Kingdom of SCS the political gathering and organization in Bosnia and Herzegovina were carried out on a national and religious basis. In that sense it was a continuity to the prewar period. There were some initiatives by some political groups, mostly from Serbian circles, to form larger political organizations with all Yugoslav characteristics, but they did not produce any serious results. In the political life of Bosnia and Herzegovina some stronger tendencies to make more than one political party or group within one nation prevailed. At the beginning this tendency was more evident for the political organizations of Moslems and Croats than those of Serbs. A further political development and a confrontation between the opponents and supporters of a centralistic and unitarianistic model of government influenced the process of political concentration, and Moslems and Croats formed larger political parties. The Serbian bourgeoisie went into the further political differentiation, and this gave rise to the formation of several Serbian political parties. For Serbs this process was a reflection of the political regrouping on the whole Yugoslav scene, and it had its social background in Bosnia and Herzegovina.

One of the characteristics of the postwar political organizing of the bourgeoisie in Bosnia and Herzegovina could be described as a situation in which the majority of new bourgeois parties, with the exception of those of the Moslems, was founded and acted under auspices of political factors outside Bosnia and Herzegovina, namely Belgrade, Zagreb and Ljubljana. Finally, the majority of these parties did not define its relation to a revolutionary labour movement which was in the process of forming its own all-Yugoslav political party. Regardless to it, they were united in their efforts to suppress the labour movement and voted in favour of the most drastic measures against labour organizations.

Rasim Hurem

*DIFERENCIJACIJA USTANIČKIH SNAGA U BOSNI I
HERCEGOVINI ZADNJIH MJESECI 1941. I U PRVOJ
POLOVINI 1942. GODINE**

Komunistička partija Jugoslavije je 1941. pozvala na ustanak, u borbu protiv okupatora i njihovih saradnika, za oslobodjenje zemlje sve narode i narodnosti Jugoslavije, sve građane bez obzira na njihovo političko opredjeljenje.

Iz dosadašnjih izlaganja se vidi da se već od početka ustanka vršila politička diferencijacija ustaničkih snaga u Bosni i Hercegovini. Ona se nastavila i bila najsnažnija tokom zadnja dva mjeseca 1941. i u prvoj polovini 1942. godine.

Ustanak u Jugoslaviji 1941. prisilio je njemačkog okupatora da u borbi protiv ustanka, pored vojnih i policijskih, primijeni i politička sredstva.

Njemačkom okupatoru je odgovaralo to što je D. Mihailović sa svojim četnicima u Srbiji, zajedno sa jedinicama kvislinške vlade M. Nedića, stupio, krajem novembra 1941, u oružanu borbu protiv partizana. U tom smislu, na Ravnoj Gori, 30. novembra, donesena je i odgovarajuća odluka. Objektivno, četnički pokret D. Mihailovića postao je jedan od oslonaca njemačkog okupatora u njegovoj borbi protiv NOP-a u Srbiji.¹⁾

*) Tekst pod ovim naslovom je dio neobjavljenog rukopisa: Istorija naroda Bosne i Hercegovine 1941—1945.

¹⁾ Vidi: Dr Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941.* Beograd 1963, 124—129, 170—182, 191—192, 199—207, 246—248, 295—301, 314—320, 339—355, 368—371, 387—389, 394; Isti, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija*, u: *30 godina socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1973, 111—112, 117.

Njemački okupator je imao isti cilj i primijenio je u osnovi istu taktiku u Bosni i Hercegovini. Razlika je bila u tome što je on polazio od toga da je položaj srpskog naroda u NDH, napose ustaški zločini nad tim narodom, uzrok tome da je srpski narod u Bosni i Hercegovini u ustanku brojčano najviše zastupljen. Stoga je njemački okupator bio u uvjerenju da je taktika »rješenja« položaj Srba u NDH najsigurniji put u savladavanju ustanka. Smatrao je da u NDH treba stvoriti političke i druge uslove da se srpski narod povuče iz borbe i da se prema okupacionim vlastima drži lojalno. Već u avgustu i septembru 1941. vojni i politički organi njemačkog okupatora u Jugoslaviji, kao i Komanda oružanih snaga na Jugoistoku kritikovali su odnos ustaša prema Srbima u NDH i zahtijevali da oni taj svoj odnos revidiraju. Ta kritika i ti zahtjevi najčešće su dolazili od strane njemačkih krugova u Srbiji, koji su smatrali da težak položaj Srba u NDH i brojne srpske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine utiču na jačanje ustanka u Srbiji i objektivno otežavaju napore vlade M. Nedića da održi mir u Srbiji.²⁾ Sredinom septembra general Edmund von Glaise-Horstenau, njemački general u Zagrebu i Siegfried von Kasche, njemački poslanik u Zagrebu, suočeni sa snažnim ustankom u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj iznijeli su mišljenje da je daljnja egzistencija NDH moguća ako se u njoj riješi pitanje položaja Srba u zemlji tako što bi se Srbima obezbijedio »ravnopravan« položaj pred zakonom i što bi se prekinulo sa vršenjem zločina nad tim narodom. To mišljenje nije u to vrijeme bilo zvanično prihvaćeno. Ipak, njemačke okupacione snage u Bosni i Hercegovini, istovremeno kada su njemačke kaznene ekspedicije vršile masovna streljanja i druge odmazde u Srbiji (Šabac, Krupanj, Kragujevac, Kraljevo i dr.), osuđivale su politiku ustaša prema Srbima, napose ustaške zločine. One su uviđale da su ustaški zločini nad srpskim narodom jedan od faktora ustanka. Njemačkom okupatoru je trebao mir u okupiranoj zemlji, mir pod kojim je podrazumijevao pokornost stanovništva i druge uslove za nesmetanu eksploataciju ljudi i prirodnih bogatstava u Jugoslaviji i u tom cilju je želio da se odstrani sve ono što taj mir remeti. On je, između ostalog, poput italijanskog okupatora, počeo da se javlja kao »zaštitnik« Srba. Mada je ustaše doveo na vlast i držao ih pod svojim okriljem, njemački okupator je insistirao na zabrani rada tzv. divljih ustaša, a s druge strane pozivao je ustanike na pregovore o obustavljanju borbi i na odlaganje oružja.³⁾

²⁾ Dr Rasim Hurem, *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo 1972, 187—188; Mr Rafael Brčić, *Osnovna obilježja korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbima u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«*, Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo, godina XI—XII, br. 11—12, 183—184.

³⁾ Dr Zravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Beograd 1973, 251, 347, 406—407.

Politika D. Mihailovića i njegovih sljedbenika prema narodnooslobodilačkoj borbi i njihov odnos prema Vrhovnom štabu i partizanskim jedinicama bio je isti i u Srbiji i u Bosni i Hercegovini. Njihovo neslaganje sa partizanima pojavilo se svugdje — u ustanku i van ustanka. Istina, nacionalističke i pročetničke snage u Bosni i Hercegovini, zbog zločina ustaša nad srpskim narodom, nisu mogle da se u uslovima ustaničke 1941. povezuju sa ustaškom kvislinškom garniturom, kao što su se te snage u Srbiji povezivale sa kvislinškom garniturom M. Nedića, ali upravo zbog tih zločina, kao i zbog spremnosti samog okupatora da saraduje sa srpskim nacionalistima, mogle su lakše nego u Srbiji da se vežu neposredno sa okupatorom. Četničke starješine u istočnoj Bosni već poslije okupatorske ofanzive u zapadnoj Srbiji, oktobra—novembra 1941, uspostavljali su kontakte sa njemačkim komandama u Užicu i Beogradu i smatrali da tzv. domaći četnici, tj. oni, za razliku od vojnih četnika i partizana, mogu i u slučaju prodora okupacionih snaga iz zapadne Srbije u istočnu Bosnu da prave sporazume sa okupatorom.⁴⁾

U decembru 1941. u rat su ušli Japan i Sjedinjene Američke Države, a njemačka armija je doživjela poraz pod Moskvom. Zbog toga, posebno zbog ulaska SAD u rat porasla je vjera u pobjedu saveznika, što je četnička propaganda koristila pozivajući se na podršku koju četnički pokret uživa kod savezničkih vlada. S druge strane, ulazak u rat novih sila, kao i stečeno iskustvo i rezultati borbe protiv okupatorâ i kvislinga u Jugoslaviji ukazivali su na to da će svjetski rat, a i NOB-a naroda Jugoslavije trajati duže nego što se obično mislilo. Kod velikog broja ustanika, uglavnom ustanika-seljaka postepeno se javljao zamor i zasićenost borbom, čemu je posebno doprinosila teška zima 1941/1942. i oskudica sredstava za život. Osim toga, kod tih ustanika se poslije prvih ozbiljnih teškoća javila sklonost da prihvate rješenje koje ih ne bi izlagalo velikim teškoćama i žrtvama i koje bi im omogućilo da prežive. U datim uslovima, četnička politika čekanja činila se ustaničkoj vojsci opravdanom i privlačnom, tim prije što svijest većine ustanika još nije bila na visini antifašističke svijesti.⁵⁾

Sve ovo je uticalo na držanje politički neizdiferencirane ustaničke mase u Bosni i Hercegovini.

Pod uticajem četničke propagande u istočnoj Bosni je još u periodu avgust—oktobar 1941. došlo do sporadičnog prelaženja

⁴⁾ Isto, 474, 485.

⁵⁾ Vidi: Rodoljub Čolaković, *Borba KPJ za jedinstvo ustaničkih snaga i proširenje baze ustanka u istočnoj Bosni 1941. godine*, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine, Sarajevo 1973, 212; Dr Dušan Lukač, *Garancija nacionalne ravnopravnosti preduslov uspjeha ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, na istom mjestu, 261—262.

ustanika iz partizanskih u četničke jedinice. Slobodno kretanje četnika i njihovih agitatora po cijeloj oslobođenoj teritoriji istočne Bosne omogućilo je četnicima da tokom oktobra prošire mrežu svojih organizacija i da preko istočne Bosne šalju svoje emisare u srednju Bosnu, Bosansku krajinu i Hercegovinu. Ranije je rečeno da je tokom novembra 1941. u istočnu Bosnu došlo nekoliko četničkih odreda iz zapadne Srbije. Dolazili su i oficiri u službi D. Mihailovića, s namjerom da u partizanskim odredima preuzmu komandne položaje. Politička krilatica četničkih agitatora koji su dolazili iz Srbije, kao i onih u istočnoj Bosni, bila je da je ukidanje ustaške vlasti u ovoj oblasti i pripajanje istočne Bosne Srbiji jedini način da se srpski narod u ovoj oblasti oslobodi ustaškog terora.⁶⁾ U tom pravcu djelovao je i propagandni aparat vlade M. Nedića, osobito krajem 1941. On je ukazivao na snagu njemačkog okupatora i pozivao partizane da se pridruže četnicima i da podrže J. Dangića koji se zalaže da se sedamnaest srezova istočne Bosne pripoji Srbiji i na taj način srpski narod u istočnoj Bosni spasi od ustaških pokolja.⁷⁾

Poslije raskidanja sporazuma između predstavnika NOP-a u Bosni i Hercegovini i četničkih predstavnika u istočnoj Bosni, sredinom novembra 1941, četnici su pojačali propagandu protiv KPJ i protiv NOP-a i još otvorenije počeli da rade na razbijanju partizanskih jedinica i dezorganizovanju partizanske pozadine. Razvijali su tezu da nema razlike između vojnih četnika, bosanskih četnika i partizana, da su svi ustanici u Bosni i Hercegovini obveznici jugoslavenske vojske, da oni i dalje treba da služe Kralju i otadžbini, a sve u cilju da pod svoju komandu stave sve one koji su u ustanku. Nesmetano se krećući po oslobođenoj teritoriji četnički agitatori su zalazili u partizanske jedinice i vrbovali pojedince i grupe da pređu u četnike. U borbama u kojima su i poslije raskida sporazuma učestvovali, odnosno trebalo da učestvuju, četnici su se uglavnom bavili pljačkom, vršili paljevine i ubijali nedužne. Pritom četnički oficiri su koristili svoje vojničko znanje i autoritet činova i u toku priprema i izvođenja određenih vojnih akcija uspijevali da pojedine ljude iz partizanskih odreda pridobiju na svoju stranu.⁸⁾

Zadnjih dana novembra, kada je njemački okupator zauzeo Užice, a glavnina partizanskih snaga iz zapadne Srbije i Šumadije povukla se ka Sandžaku, u istočnu Bosnu je došao veliki broj izbjeglica iz Srbije, među kojima su većinu činili srpske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, koje su ranije pobjegle u Srbiju ispred ustaškog terora. Te izbjeglice, kao i pojedinci iz Srbije donijeli su

⁶⁾ Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971, 608—609; Dr R. Hurem, n. dj., 71—72; *1941—1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knj. 9, Beograd 1975, 5.

⁷⁾ R. Colaković, n. čl., 212.

⁸⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 72; Dr Z. Antonić, n. dj., 467.

informacije o snazi njemačkog okupatora, o tome da je on savladao ili da će savladati partizane u Srbiji i da će njemački okupator, pošto savlada ustanak u Srbiji, doći preko Drine i to isto učiniti u istočnoj Bosni.⁹⁾

Tokom novembra i decembra 1941. i početkom 1942. godine došlo je do jačeg previranja i kolebanja u partizanskim odredima istočne Bosne. Znatno broj ustanika napustio je partizanske odrede i prišao četnicima. Pojava prelaženja ustanika na stranu četnika bila je najčešća u onim jedinicama NOP odredâ u kojima je bilo malo kadrova KPJ. Bilo je slučajeva da su na stranu četnika prelazili i pojedini komandiri i komandanti, a s njima i čitave njihove jedinice (čete, bataljoni). Na terenu partizanskih odredâ u istočnoj Bosni formirale su se četničke čete kojima su komandovali domaći starješine ili četnički oficiri u službi D. Mihailovića.¹⁰⁾

Pod pritiskom snažne okupatorsko-kvislinške ofanzive dio partizanskih snaga iz zapadne Srbije i Šumadije zajedno sa Vrhovnim štabom NOP odredâ Jugoslavije povukao se, krajem novembra, u Sandžak. Poslije ove ofanzive Vrhovni štab je poseban značaj pridavao istočnoj Bosni. On je, naime, želio da se spriječi prodiranje četnika i četničkog uticaja iz Srbije u istočnu Bosnu, kao i da se onemogući djelatnost istočnobosanskih četnika. Ta djelatnost je bila jedan od uzroka zbog kojih je došlo do kolebanja i previranja u istočnobosanskim partizanskim odredima. Trebalo je tim odredima pomoći i spriječiti njihovo osipanje. Zato je Vrhovni štab sa dijelom partizanskih snaga iz Srbije i Crne Gore došao iz Sandžaka u istočnu Bosnu. Od tih snaga formirana je u Rudom, 22. decembra 1941, Prva proleterska brigada. Dolaskom Vrhovnog štaba i Prve proleterske brigade na Romaniju, krajem decembra 1941, prelazak ustanika Romanijskog i NOP odredâ »Zvijezda« na stranu četnika je zaustavljen, ali kasnije, u toku i poslije druge neprijateljske ofanzive, to prelaženje se nastavilo, i to u još većem broju.¹¹⁾

Na držanje ustanika u Kalinovičkom NOP odredu, pored ranije iznesenih faktora, znatno je uticalo to da su četnici B. To-

⁹⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 71—72; Dr Z. Antić, n. dj. 482; 1941 — 1942. u svedočenjima učesnika NOB-e, knj. 9, 5.

¹⁰⁾ P. Morača, n. dj., 609—613; Dr R. Hurem, n. dj., 73, 222—223; Dr Z. Antić, n. dj., 310—311, 495—496, 501; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom II, knj. 2, dokumnat 75, str. 134 (nadalje: Zb. NOR, II-2 75/134), 93/187—188, 98/204—205.

¹¹⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom osmi, 29. novembar 1941 — 17. februar 1942, Beograd 1979, 46—49, 52, 61, 91—93, 104—105, 110 — 111, 147—148, 170, 174—176, 184—185, 271 napomena br. 532; tom deveti, 18. februar — 8. april 1942, Beograd 1979, 19—20, 38, 77, 156.

Vidi: Mr Miloš Hamović, *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Zbornik radova Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine, godina V—VI/1979—1980, br. 5—6, Sarajevo 1981, 635—636, 642.

dorovića, krajem novembra i prvih dana decembra 1941, u sporazumu sa Italijanima, zaposjeli Goražde i Foču, kao i to da je početkom decembra u dolinu rijeke Prače stigao četnički odred vojvode R. Đekića iz zapadne Srbije. Ali, oslobođenjem Foče, Goražda i Čajniča, 20—27. januara, i dolaskom Prve proleterske brigade na područje Kalinovičkog NOP odreda, krajem januara 1942, stanje u ovom odredu se znatno poboljšalo. Odred je jačao i krajeru marta mjeseca dobio je svoju konačnu organizaciju.¹²⁾

Birčanski NOP odred je od početka novembra 1941. bio podložan četničkom uticaju i to je onemogućavalo njegovu borbenu inicijativu. Njegove akcije u to vrijeme ograničavale su se na odbranu slobodne teritorije. Ipak, u ovom odredu nije došlo do snažnije unutrašnje diferencijacije, niti do jačeg političkog kolebanja boraca, te je krajem 1941. samo jedan dio boraca ovog odreda podlegao četničkoj propagandi i prišao četnicima.¹³⁾

Na Majevidici je krajem novembra raskinut sporazum između majevidičkih partizana i četnika, koji je sklopljen desetak dana ranije. Poslije toga, međusobna politička borba partizana i četnika je dobila na intenzitetu, a njihovi međusobni odnosi sve više su se zaoštravali. Četnici su uspjeli da svoj uticaj prošire na jedan broj ljudi. Organizacija KPJ na Majevidici i Štab Majevidičkog NOP odreda istupali su protiv četničkih rukovodećih ljudi i nastojali da se pred narodom razgoliti njihovo držanje protiv narodnooslobodilačke borbe. Sam Odred nije bio politički pripremljen za oružanu borbu protiv četnika. Poslije četničkog napada na Štab Majevidičkog NOP odreda, 20. februara 1942, i poslije borbe sa majevidičkim četnicima, krajem istog mjeseca, Majevidički NOP odred se formacijski pocijepao i napustio svoju teritoriju. Veći dio boraca došao je, početkom marta, u Birač gdje je zajedno sa Birčanskim NOP odredom nastavio da se bori, a jedan dio boraca otišao je u Semberiju i tamo politički djelovao. Jedan dio boraca je predao oružje organima NDH i povukao se kućama, a jedan dio je prišao četnicima.¹⁴⁾

¹²⁾ Dr. Z. Antonić, n. dj. 472—473, 482—483; *Sarajevo u revoluciji* (oktobar 1941 — novembar 1943), tom treći, Sarajevo 1979, 152—156.

¹³⁾ Ocjena dra Z. Antonića da je politička pobjeda NOP-a na području Birča dobivena još krajem 1941. (dr. Z. Antonić, n. dj., 315—316) nije ničim potvrđena. Dr. Z. Antonić i sam navodi da je u nekim NOP odredima u istočnoj Bosni, među njima i u Birčanskom, poslije druge neprijateljske ofanzive, tj. poslije januara 1942. »došlo do masovnijeg osipanja njihovih boraca uslijed pojačane četničke propagande« (Isto, 516).

¹⁴⁾ Dr. R. Hurem, n. dj., 118, 125; *Isti, O razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine*, Prilozi, br. 13, 244; Dr. Z. Antonić, n. dj., 326, 363; Stevo Popović, *Majevidički partizani*, knj. prva, Sarajevo 1951, 239; *Istočna Bosna u NOB-u 1941—1945*. — Sjećanja učesnika, prva knjiga, Beograd 1971, 494, 503—513; Isto, druga knjiga, Beograd 1971, 272.

Unutrašnja snaga Ozrenskog NOP odreda počela je da slabi krajem oktobra, kada je oko 150 probranih boraca izdvojeno iz Odreda i otišlo u borbu za Kladanj. Kasnije, kada su u Ozrenski kraj počeli da dolaze emisari D. Mihailovića i da se zalažu da se borba protiv okupatora odloži za kasnije vrijeme, naročito kada je u dolinu Krivaje došao četnički odred iz Srbije pod komandom kapetana D. Račića, došlo je do demoralizacije ustanika-seljaka koji su ispoljavali želju da prekinu borbu i da se vrate kućama. Politička situacija u Odredu još više se pogoršala kada je nekoliko desetina najboljih boraca, mahom članova KPJ, izdvojeno iz Odreda i upućeno u središnji dio istočne Bosne, gdje je trebalo da se formira Prvi istočnobosanski udarni bataljon. Za političke odnose na Ozrenu i u Ozrenskom NOP odredu krajem 1941. i početkom 1942. godine bilo je karakteristično to da je uticaj četnika bio snažan i da tamošnje snage NOP-a nisu mogle da bez pomoći sa strane prevladaju taj uticaj.¹⁵⁾

U jesen 1941. otpočelo je previranje u svim NOP odredima u Bosanskoj krajini, izuzev na Kozari. Drugi krajiški NOP odred, zahvaljujući jedinstvu naroda u ovom kraju i snažnom političkom uticaju KPJ, bio je krajem 1941 vojnički izgrađen i politički uglavnom kompaktna partizanska jedinica.¹⁶⁾

Prvi krajiški NOP odred, do početka marta 1942, djelovao je na terenu Podgrmeča i oko Drvara, Bosanskog Petrovca i Bosanskog Grahova. Poslije reokupacije treće zone najveći broj ustanika na sektoru Bosanski Petrovac — Drvar — Bosansko Grahovo napustio je svoje jedinice i privremeno se povukao iz borbe. Jedan broj ustanika: grupe oko Mane Rokvića (B. Petrovac) i Brane Bogunovića (B. Grahovo) prihvatio je četničku orijentaciju i svrstao se u četničke grupe formirane u to vrijeme. Od sredine novembra, kada su organizacije KPJ počele da političkom radu među ustanicima posvećuju više pažnje i kada je, u decembru mjesecu, dio partijskog kadra iz Podgrmeča došao na područje Drvara i B. Petrovca, odnos snaga u ovom kraju počeo je da se mijenja u korist NOP-a. Političko dejstvo komunista i borbe vođene u toku januara i februara doprinijeli su da je broj ustanika znatno porastao, da je veći dio postojećih četa prihvatio status partizanskih

¹⁵⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 118—119, 135—136; Dr Z. Antonić, n. dj., 336—337, 342—343, 369, 371; *Istočna Bosna u NOB-u...*, prva knjiga, 245, 249, 339—340.

¹⁶⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967, 316—317; P. Morača, n. dj., 615—616; Osman Karabegović, *Krajina na putevima revolucije*, Beograd 1978, 118—119; *Četrdeset godina*, knj. šesta: 1941—1945. — *Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Beograd 1961, 14—15, 17—18; Zapisnik sa prve oblasne konferencije KPJ za Bosansku krajinu održane 21—23. februara 1942. — fotokopija, Dokumentacija Instituta za istoriju Sarajevo, fond Obl. komiteta KPJ za B. krajinu, kutija 1, inv. br. 357.

jedinica i da su formirane nove partizanske čete. Područje četničkog uticaja u kraju oko B. Petrovca i Drvara je sužavano, a četničke grupe su ostajale malobrojnije.¹⁷⁾

Na terenu Podgrmeča ograničavanje uticaja četnika i stvaranje čisto partizanskih jedinica teklo je nešto brže. Tome je mnogo doprinio dr M. Stojanović, komandant Drugog krajiškog NOP odreda (Kozara) koji je, krajem decembra 1941, došao u Podgrmeč i tamo, do sredine februara 1942, politički djelovao. On je narodu i ustanicima Podgrmeča u neposrednom kontaktu objašnjavao politiku NOP-a i svojim ugledom i svojom popularnošću izvršio na njih snažan uticaj.¹⁸⁾

U B. Grahovu i okolini jačao je uticaj četnika i tamo su ostale da djeluju brojnije četničke grupe. Ovaj kraj je bio pod snažnim uticajem četničkog uporišta u susjednoj Kninskoj krajini.¹⁹⁾

U cjelini uzeto, otpor velikosrpski orijentisanih grupa i jedinaca u Prvom krajiškom NOP odredu, izuzev u području B. Grahova, do kraja februara 1942. uglavnom je skršen. Narod je prihvatio liniju NOP-a, a ustanici su se u većini uvrstili u partizanske čete. Prva borba sa italijanskim okupatorom vođena je u Podgrmeču, sredinom decembra 1941. Kasnije, naročito u toku marta 1942, sve jedinice ovog odreda ušle su u borbu protiv italijanskog okupatora.²⁰⁾

Peti krajiški NOP odred formiran je početkom marta 1942. Sačinjavale su ga jedinice dotadašnjeg Prvog krajiškog NOP odreda koje su djelovale južno od Grmeča. Ranije započeti proces jačanja snaga NOP-a u ovom kraju nastavljen je i poslije formiranja Petog krajiškog NOP odreda. Krajem marta, ovaj odred je bio organizaciono uobličen i, uglavnom, politički konsolidovan.²¹⁾

Treći krajiški NOP odred je djelovao u srednjoj Bosni (između Bosne, Save, Vrbasa i Lašve) i u dijelu zapadne Bosne (između Banjaluke i Sanskog Mosta, na sjeveru, i Livna, na jugu). Politički gledano, vrijednost boračkog i rukovodećeg kadra u ovom odredu nije u svim njegovim jedinicama bila ista. Kadrova KPJ nije bilo dovoljno, a osim toga ti kadrovi nisu bili ravnomjerno raspoređeni. To je išlo naruku velikosrpski orijentisanom komandnom kadru u ustaničkim jedinicama i grupama. Jačao je četnički

¹⁷⁾ Dr D. Lukač, n. dj., 279, 281—283, 290—299; P. Morača, n. dj., 621—622; *Četrdeset godina*, knj. šesta: 1941—1945, 334—344.

¹⁸⁾ *Podgrmeč u NOB* — Zbornik sjećanja, knj. druga, Beograd 1972, 186—190; Isto, knj. treća, Beograd 1972, 30—33, 87—96.

¹⁹⁾ *Bosansko Grahovo u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945* — Zbornik sjećanja, Bosansko Grahovo 1971, 235—248, 265—266, 273—278.

²⁰⁾ Dr D. Lukač, n. dj., 365; *Podgrmeč u NOB*, knj. treća, 39, 91—92.

²¹⁾ Dr D. Lukač, n. dj., 361—373; *B. Grahovo u NOR-u*, 294—295, 298—300.

uticaj i u jedinicama i u pozadini. U prvoj polovini novembra, U. Drenović, komandant 3. bataljona ovog odreda samovoljno je prevarao sa vlastima NDH u Mrkonjić-Gradu i faktički prestao da priznaje nadležnost Štaba Odreda. Ovaj bataljon se 10. decembra proglasio vojno-četničkim odredom, prestao je da se bori u sastavu NOP odreda i odbio da vodi borbu protiv italijanskog okupatora. Osim toga, U. Drenović je organizovao četničke grupe u više četa 2. bataljona Trećeg krajiškog NOP odreda u kojima se više od jedne trećine ustanika smatralo četnicima, a u kojima nije bilo organizacija KPJ. L. Tešanović, član četničke organizacije od prije rata, takođe je izdvojio, u decembru 1941, jedan broj boraca 5. bataljona ovog odreda i, osim toga, mobilisao ljude iz područnih sela i tako stvorio vojno-četnički odred. Po sporazumu sa 5. bataljonom ovaj vojno-četnički odred je mogao da svoje pristalice izdvaja iz ovog bataljona. U isto vrijeme radilo se na formiranju četničkih grupa u predjelu Manjače. Tokom januara i februara formirao je još nekoliko četničkih uporišta na terenu 5. bataljona. U ovaj, a naročito u 6. bataljon Trećeg krajiškog NOP odreda, u periodu decembar 1941. — februar 1942, došlo je nekoliko desetina četnika iz istočne Bosne i Srbije, koji su praktično onemogućili borbu većine četa 6. bataljona. Dvije čete ovog bataljona su se u toku januara proglasile četničkim. Četnička djelatnost u 7. bataljonu bila je tokom januara i februara 1942. veoma snažna.²²⁾

Početak februara 3. krajiški NOP odred je radi uspješnijeg rukovođenja podijeljen na dva odreda: novi 3. krajiški NOP odred na području zapadno od Vrbasa (na prostoru od Ključa do Livna) i 4. krajiški NOP odred na području između Vrbasa i Bosne i na pl. Manjači. U oba ova odreda i dalje je jačao uticaj četnika. Krajem februara 3. krajiški NOP odred nije imao snage da se sam, bez pomoći drugih NOP odreda uspješno suprotstavi četništvu u svojim jedinicama i na terenu na kojem je djelovao. Slično je bilo i u 4. krajiškom NOP odred. Odmah poslije formiranja ovog odreda u skoro svim njegovim četama djelovale su četničke grupe. U toku februara dvije čete su se izdvojile iz Odreda i proglasile četničkim. Krajem februara četnički uticaj je preovladao u znatnom broju jedinica Četvrtog krajiškog NOP odreda.²³⁾

Poslije reokupacije druge i treće zone rukovodstvo NOP-a u Hercegovini je radilo na organizovanju partizanskih jedinica i na političkom pripremanju ustaničkih masa za vođenje borbi. Mnogi ustanici unijeli su u partizanske jedinice shvatanja koja nisu bila u skladu sa idejama NOP-a (nacionalizam, ideja osvete, borba protiv »Turaka«), zatim ispoljili su kolebljivost, nedosljednost, nered, stihijnost i strah od toga da se povede borba protiv italijanskog

²²⁾ Dr D. Lukač, n. dj. 324—329, 333—334, 344—346, 348, 351—357; O. Karabegović, n. dj., 162, 174, 178—179.

²³⁾ Dr D. Lukač, n. dj., 349—350, 352, 357—361, 414.

okupatora. Osim toga, italijanski okupator svojim držanjem i blagonaklonim stavom prema srpskom življu nije ustanicima davao povoda za borbu protiv italijanskog okupatora. Do prvih sukoba sa okupatorom poslije reokupacije druge i treće zone došlo je u dijelovima trebinjskog i bilećkog sreza, u novembru mjesecu, a prva veća borba sa italijanskim okupatorom u tom kraju vođena je u drugoj polovici decembra 1941. U drugim krajevima Hercegovine, u kojima su partizanske borbe u to vrijeme bile neznatne, kao i u konjičkom srezu, gdje su te borbe bile snažnije, sukobi sa italijanskim okupatorom nisu uslijedili u toku 1941. godine.²⁴⁾ U to vrijeme, u toku septembra—oktobra, a naročito u toku novembra—decembra, u Hercegovini je ojačala političko-propagandna djelatnost nacionalističkih i početničkih elemenata u ustanku, kao i jednog dijela građanskih političara izvan ustanka. Ovi krugovi su uporedo sa političko-propagandnim radom stvarali četničke odboje i komande i formirali četničke jedinice. Njihova propaganda, koja je pozivala na čekanje »pogodnog momenta« za borbu protiv okupatora, a pozivala na borbu protiv Muslimana, uticala je na jedan dio seljaka-ustanika, od kojih su neke i privukli na svoju stranu.²⁵⁾

Politika i ponašanje četničkih vođa i četničkih grupa u Hercegovini, na jednoj, i prvi napadi partizana na okupatorske jedinice, na drugoj strani, podstakli su italijanskog okupatora da krajem 1941. godine poboljša svoje veze sa četničkim grupama, a četničke vođe da se još više zalažu za to da se ne otpočine, odnosno da se ne vodi borba protiv italijanskog okupatora.²⁶⁾

Iz izloženog se vidi da u početku ustanka, tokom ljeta i rane jeseni 1941, kada su ustaničnici bili u poletu i kada su bez velikih teškoća vodili uspješne borbe i oslobađali relativno široke teritorije, unutrašnje protivrječnosti u redovima ustanika nisu dolazile do jačeg izražaja. Daljni razvoj NOP-a i jačanje partizanskih snaga, na jednoj, i kontraakcija velikosrpskih snaga i četništva, na drugoj strani, kao i promjena uslova za vođenje borbe (reakcija okupatorâ, žrtve, saznanje o dugotrajnosti rata, zima, oskudica i dr.) uslovlili su da je unutrašnja diferencijacija ustaničkih snaga počev od novembra 1941, a u Hercegovini nešto kasnije dobila na intenzitetu. Ta diferencijacija je u nekim krajevima dovela »do punog unutrašnjeg rata u ustaničkim jedinicama«.²⁷⁾ Rezultat je bio taj da je zadnjih mjeseci 1941. i u prvim mjesecima 1942. više NOP

²⁴⁾ Nevenka Bajić, *Komunistička partija Jugooslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XVII/1966—1967, 146, 152, 154—161.

²⁵⁾ Đorđe Piljević, *Hercegovina 1941. godine*, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 238—240.

²⁶⁾ N. Bajić, n. čl., 155.

²⁷⁾ Dr D. Lukač, n. čl., 261.

odreda u Bosni i Hercegovini (NOP odred »Zvijezda«, Romanijski, Birčanski, Majevački, Ozrenski i 3. Krajiški) imalo veliki broj boraca i dostiglo visok nivo u vojničkoj organizaciji, ali da neki NOP odredi (NOP odred »Zvijezda«, Romanijski, Kalinovački, Ozrenski, 3. krajiški, 4. krajiški i, donekle, 1. krajiški) nisu u to vrijeme bili politički homogeni. To se posebno odnosi na one njihove jedinice u kojima je politički uticaj komunista bio slab, a u kojima je uticaj velikosrpskih šovinističkih snaga, koje su u tim jedinicama zauzimale dosta rukovodećih mjesta, bio snažan. Iz tih jedinica ustanici su u relativno velikom broju prelazili u četnike.²⁸⁾ Velikosrpske, četničke snage uspjele su da u nekim krajevima, odnosno u dijelu ustaničkih jedinica u Bosni i Hercegovini, počev od novembra—decembra 1941, postepeno preuzimaju inicijativu u svoje ruke.²⁹⁾

*
* * *

Razvoj događaja u Bosni i Hercegovini krajem 1941. privukao je veću pažnju njemačkog okupatora. Ustanak u Bosni i Hercegovini u to vrijeme snažno se širio. Njemačkom okupatoru je do tada pošlo za rukom da uz pomoć kvislinških jedinica M. Nedića i četnika D. Mihailovića potisne glavninu partizanskih snaga iz zapadne Srbije, koja se zajedno sa Vrhovnim štabom NOP odreda Jugoslavije prebacila u Sandžak, a odatle u istočnu Bosnu. Istočna Bosna, pored snažnog razvijenog ustanka i boravka Vrhovnog štaba u njoj, bila je za njemačkog okupatora interesantna i iz vojnoprivrednih i vojnostrateških razloga. Zato je on u saradnji sa ustašama i domobranima preduzeo ofanzivu protiv NOP odredâ i Prve proleterske brigade u centralnom dijelu istočne Bosne, 15—23. januara, i protiv Ozrenskog NOP odreda, 29. januara do 7. februara 1942. — tzv. drugu neprijateljsku ofanzivu. Pred početak ove ofanzive četnička komanda operativnih jedinica istočne Bosne upozorila je četničke jedinice da u predstojećoj ofanzivi ne treba da se suprotstavljaju njemačkim trupama već da ih »dostojanstveno i prijateljski« dočekaju. Neke četničke komande su smatrale da je dužnost četnika da aktivno pomognu okupatoru u njegovoj akciji protiv partizana. Četnički oficiri su javno izjavljivali da će udariti na partizane ukoliko oni stupe u borbu protiv okupacionih jedinica. Zaista, u toku ove ofanzive četnici u istočnoj Bosni, sem na zborničkom frontu, nisu pružili otpor okupatoru i oružanim snagama NDH, već su okupatorskim jedinicama na pojedinim mjestima omogućili slobodan prolaz, davali im potrebna obavještenja, a kod Rogatice su zajedno sa okupatorskim jedinicama učestvovali u

²⁸⁾ Dr D. Lukač, n. dj., 326—327, 329, 343—346, 359; Dr Z. Antonić, n. dj., 298, 301, 304—305, 310—311, 345—355; 1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e, knj. 9, 5.

²⁹⁾ Vidi: D. Lukač, *Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a*, Prilozi, br. 4, 478.

borbi protiv partizana. General P. Bader, komandujući general i zapovjednik Srbije (njegova komanda se protezala i na istočnu Bosnu) naredio je da se četnici koji su u toku ofanzive pali u nje- mačko zarobljeništvo tretiraju kao ratni zarobljenici i da se s njima ne smije postupati kao sa odmetnicima.³⁰⁾

Ofanziva nije dala očekivane rezultate. Ustanak u istočnoj Bosni nije razbijen, a u južnom dijelu ove oblasti, dijelu Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka, sa centrom u Foči, ustanak je odmah poslije ofanzive ojačao. Međutim, okupatorska ofanziva je pospješila proces diferencijacije ustaničkih snaga u dijelovima istočne Bosne u kojima je ofanziva preduzeta. Jedan dio ustanika se demoralisao. Neki od njih nisu vjerovali u snagu partizana, a nekima je izgledalo da je u uslovima dugotrajnog rata najbolje ostati kod kuće i gledati »kako će se situacija razvijati«. Većina ustanika nije željela potpun raskid sa partizanima, ali oni, istovremeno, nisu pokazivali spremnost da ratuju protiv okupatora i njegovih pomagača. Ti ustanici su bili spremni da pruže otpor neprijatelju ukoliko on bude neposredno ugrožavao njihova sela. Četnici su tu činjenicu koristili u svojoj propagandi i u njoj imali dosta uspjeha. U NOP odredima u tom dijelu istočne Bosne (Romanijski, »Zvijezda«, Birčanski i Ozrenski) došlo je do nešto većeg osipanja boraca. Mnogi naoružani seljaci vraćali su se kućama, a neki prelazili u četnike. Neke čete Romanijskog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda« su kompletne prešle na stranu četnika.³¹⁾

Treba reći da je njemački okupator zadržao određene rezerve prema D. Mihailoviću i prema četnicima u Srbiji i Bosni i Hercegovini i pored toga što su se D. Mihailović i njegovi četnici eksponirali kao otvoreni neprijatelji NOP-a. U osnovi, politika njemačkog okupatora prema četnicima D. Mihailovića znatno se razlikovala od politike italijanskog okupatora. Italijanski okupator je zbog svojih određenih interesa podstakao i pomagao razvoj četničkog pokreta. Za razliku od italijanskog okupatora, njemački okupator nije smatrao da se u borbi protiv ustanka na teritoriji NDH može ozbiljnije osloniti na četnike D. Mihailovića zato što bi oslonac na četnike bio protivurječan politici Trećeg Rajha prema NDH, koju politiku Treći Rajh nije htio da napusti. S druge strane, upravo krajem 1941. i početkom 1942. godine, kada se njemački okupator direktno uključio u borbu protiv ustanika u Bosni i Hercegovini, D. Mihailović je od jugoslovenske izbjegličke vlade u Londonu dobio nove izraze podrške. Izbjeglička vlada u Londonu je 7. decembra 1941. proizvela D. Mihailovića u čin brigadnog ge-

³⁰⁾ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom osmi, 174—175; Zb. NOR, IV-4, 13/45.

³¹⁾ P. Morača, *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1957, 96—97; Dr R. Hurem, n. dj., 108—109, 120, 124, 126; Dr. Z. Anđić, n. dj., 516; R. Čolaković, n. čl., 213—214; Avdo Humo, *Godine iskušenja i podviga*, Beograd 1977, 123.

nerala, a njegove četnike, krajem iste godine, proglasila »Jugoslavenskom vojskom u otadžbini«. U prvu vladu Slobodana Jovanovića, formiranu 11. januara 1942, D. Mihailović je ušao kao ministar jugoslovenske vojske u otadžbini. Pa ipak, njemački okupator nije negirao svaki značaj četnika u Bosni i Hercegovini, jer je znao da su i četnici mogli da doprinesu borbi protiv NOP-a. Zato se on u određenim konkretnim uslovima odlučivao na nalaženje oblika saradnje sa četnicima, bilo direktno, bilo u vidu saradnje četnika sa organima NDH i obratno.

Za politiku njemačkog okupatora da pregovara i saraduje sa četnicima u borbi protiv ustanika u Bosni i Hercegovini ne može se reći da je bila sistematična i da je uvažavala određeno principijelno stanovište, koje, u stvari, nije ni postojalo. Ta politika je vođena ad hoc. Karakteristično je da ni stavovi njemačkih vojnih i diplomatskih krugova prema tom pitanju nisu bili uvijek isti. Ni svi važniji njemački vojni komandanti u Jugoslaviji i na Balkanu nisu o tom pitanju imali uvijek isto mišljenje.

Kada su pripremali tzv. III neprijateljsku ofanzivu okupatori su bili mišljenja da se ustanak u Bosni i Hercegovini može savladati ako ustaški režim prihvati politiku tolerisanja Srba u NDH, tj. ako se srpskom narodu u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj omogućiti da živi u relativnom miru i sigurnosti. Takvu politiku italijanski okupator je vodio od početka ustanka i, kako je već rečeno, vezao uz sebe srpske nacionalističke krugove, zatim podržavao je četništvo i omogućio da se stvaraju četničke jedinice koje su se uklapale u italijanski sistem okupacije. Sada, kada se pripremala III ofanziva, na insistiranje gen. M. Roatte, komandanta Druge italijanske armije, i predstavnici Trećeg Rajha u Jugoslaviji, diplomatski i vojni, prihvatili su ideju o kombinovanju vojnih i političkih metoda u savlađivanju ustanka tako što bi se primjenom drastičnih metoda u borbi protiv komunista i političkim pogađanjem sa četničkim starješinama u Bosni i Hercegovini još više podstakao rascjep u ustaničkim redovima. Istina, njemački okupator je zadržao rezerve prema četničkom pokretu, a istovremeno, shodno svojim interesima, uvažavao je »suverenitet« NDH. To je otežavalo primjenu politike saradnje sa četnicima. Na drugoj strani, italijanski partner, na prvom mjestu gen. M. Roatta, zalagao se za odvojen tretman partizana i četnika, tj. za oslonac na četnike u borbi protiv partizana. I vlada NDH u ime svojih političkih interesa, samoinicijativno, u martu 1942. povelala je pregovore sa nekim od srpskih građanskih političara iz Bosne i Hercegovine (N. Kraljević, R. Grđić, D. Jevđević) u cilju iznalaženja modus vivendi-a u granicama NDH. Izgleda da su i njemački komandant Jugoistoka i Vrhovna komanda njemačke vojske (OKW), koji su u početku odbijali saradnju sa četnicima promijenili svoj stav i pred početak

III ofanzive prihvatili pregovaranje sa četnicima kao sredstvo borbe protiv ustanka i NOP-a u Bosni i Hercegovini.³²⁾

Razvoj ustanka i NOP-a u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, kao i stav njemačkih vojnih krugova u Jugoslaviji da ustaše treba da mijenjaju svoj odnos prema Srbima u NDH prisilili su ustaški režim da i sam u pogledu položaja Srba u NDH potraži drugo, bolje rješenje, tj. da donekle koriguje svoj odnos prema srpskom narodu.

Ustaški režim je pokušavao da drukčije definiše status Srba u NDH, tj. da prividnim poboljšanjem njihovog položaja učini to da Srbe pretvori u lojalne građane ustaške države. Isticano je mišljenje da u buduće ne bi trebalo govoriti o Srbima u NDH, koji su po važećim normama NDH bili izvan zakona, nego da treba govoriti o Hrvatima pravoslavne vjere, tj. o pravoslavnim državljanima NDH. Takvo stanovište obavezivalo je ustaški režim da na neki način revidira svoj odnos prema srpskoj pravoslavnoj crkvi. Ideje u tom smislu dolazile su i sa strane njemačkog okupatora. A. Pavelić je isticao da se pravoslavna crkva u NDH mora depolitizirati i služiti jedino vjeri, a u stvari želio je da pravoslavna crkva služi njegovim političkim interesima tako što bi doprinosila smirenju Srba u NDH. Pavelić je na prvom zasjedanju tzv. Hrvatskog državnog sabora, 28. II 1942, nagovjestio osnivanje tzv. hrvatske pravoslavne crkve. Odredba o osnivanju hrvatske pravoslavne crkve donesena je 3. aprila 1942. godine, u jeku priprema III neprijateljske ofanzive. Prema toj odredbi hrvatska pravoslavna crkva je autokefalna. Ustavom Hrvatske pravoslavne crkve, koji je donesen 5. juna 1942. određeno je da se na čelu crkve nalazi patrijarh, a za njeno sjedište određen je Zagreb. Istog dana A. Pavelić je imenovao bivšeg arhiepiskopa jekaterinoslavskog i novomoskovskog Germogena, ruskog emigranta, za mitropolita zagrebačkog i poglavara hrvatske pravoslavne crkve.³³⁾

Osnivanje hrvatske pravoslavne crkve nije naišlo na podršku ni pravoslavnog svećeništva ni vjernika. Samo mali broj svećenika, mahom onih koji kao pripadnici drugih nacionalnosti (Rusini, Crnogorci) nisu bili izloženi teroru, te pojedinih svećenika Srba »koji su se iz osobnih ambicija dodvoravali ustaškom režimu«, podržao je osnivanje hrvatske pravoslavne crkve. Srbi u Bosni i Hercegovini su u većini ostali indiferentni prema instituciji hrvatske pravoslavne crkve. Jedino kod Srba u gradovima i kod Srba u selima u kojima je postojala i osjećala se vlast NDH osnivanje hrvatske pravoslavne crkve je naišlo na izvjestan interes. To

³²⁾ P. Morača, *Prelomna godina NOR-a*, 81—95; Dr R. Hurem, n. dj., 195—205.

³³⁾ Dr R. Hurem, n. dj. 207—208; Dr Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941—1945*, Zagreb 1977, 176—177.

je bilo u vezi sa činjenicom da je povodom osnivanja hrvatske pravoslavne crkve dozvoljeno da se u pravoslavnim crkvama vrši služba božja, kao i da su pojedini pravoslavni svećenici pušteni na slobodu.³⁴⁾

U svjetlu korekcije politike ustaškog režima prema Srbima u NDH treba posmatrati i sazivanje Hrvatskog državnog sabora krajem februara 1942. Među poslanicima u Saboru bilo je i nekoliko građanskih političara Srba. U Saboru se vodila rasprava o daljnjem »riješavanju srpskog pitanja«. Kao što je ranije rečeno, ni na tom ni na dva kasnija zasjedanja (april i decembar 1942) Sabor nije riješio ni jedno pitanje, pa ni »srpsko pitanje«, niti je donio bilo kakvu odluku koja bi imala značaja za narodni život.³⁵⁾

Od početka 1942. predstavnici četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini javno su isticali da je NOP pod vođstvom KPJ njihov glavni neprijatelj. Osim toga, oni su pokazivali spremnost da u borbi protiv NOP-a potraže saveznika. Smatrali su da treba prekinuti borbe protiv ustaša i izgraditi lojalan odnos prema vlasti NDH, što bi omogućilo da se u borbi protiv KPJ i protiv NOP-a korisno saraduje sa ustašama i da se s njima, na određeni način, dijeli vlast. Četničke grupe u srednjoj Bosni preduzele su, krajem marta, »opštu ofanzivu« protiv partizanskih snaga u tom kraju, u toku koje su neke partizanske jedinice razbijene, a umjesto njih formirane četničke jedinice. Četnici u centralnom i južnom dijelu istočne Bosne, tokom aprila mjeseca, kada je u tom kraju vođena tzv. III neprijateljska ofanziva, svojim držanjem pokazali su da ne žele da se bore protiv okupatorâ i da su skloni saradnji i sporazumijevanju sa njemačkim okupatorom i sa NDH. Osim toga, pojedini četnički komandanti (na Majevidi, Trebavi, Ozrenu) početkom aprila mjeseca nudili su njemačkim i domobranskim komandantima pregovore o saradnji. Nešto kasnije, tokom druge polovine aprila i prve polovine maja, kada je četnička »opšta ofanziva« protiv partizanskih snaga u srednjoj Bosni bila suzbijena, četnički komandanti zapadno od r. Bosne (na prostoru od Teslića do Sanskog Mosta) zatražili su pregovore o saradnji sa predstavnicima NDH. Sve je to za ustašku NDH bilo razlog više da u sklopu korekcije svoje politike prema Srbima u NDH prihvati pregovore i saradnju sa četničkim odredima i grupama.³⁶⁾

Ustaško vodstvo je u prvoj polovini aprila 1942. godine donijelo odluku da prizna četnike sjeverno od demarkacione linije i da

³⁴⁾ Dr Dušan Lj. Kašić, *Srpska crkva u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, u: *Srpska pravoslavna crkva 1920—1927 — Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije*, Beograd 1971, 202—203; Dr R. Hurem, n. dj., 208—209; Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 178.

³⁵⁾ Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 175.

³⁶⁾ Dr D. Lukač, n. dj., 423—424, 431—432, 437; Dr R. Hurem, n. dj., 213—214.

s njima povede pregovore. Tokom proljeća ((april—juni) te godine državni organi NDH su stupili u pregovore sa više četničkih vojvoda, komandanata i oficira koji su zastupali pojedine četničke odrede ili manje četničke jedinice, odnosno teritorije pod kontrolom četnika. Ustaško vodstvo je, na jednoj strani, tražilo da četnici priznaju suverena prava NDH, a na drugoj strani dopuštalo je da četnici nesmetano vrše vlast na teritorijama na koje bi se sporazumi odnosili. Na ovoj osnovi sklopljeni su sporazumi sa četničkim vođama: Uroš Drenović (Mrkonjić-Grad i okolina), Vukašin Marčetić, Jovan Mišić i Petar Savatović (Manjača), Lazo Tešanović (Čemernica), Cvijetin Todić, Cvijetin Đurić i Branko Stakić (Ozren dobojski), pop Savo Božić, Petar Arnautović i Đuro Milošević (Trebava), Rade Radić (Uzloamac—Borja) i Golub Mitrović (istočno od Zenice). Četnici iz navedenih područja priznali su suverena prava NDH i kao njeni državljani izrazili joj privrženost, a njenom poglavaru lojalnost i odanost. Četnici su prekinuli sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima NDH koje će na teritorijama na koje se sporazumi odnose uspostaviti svoju redovnu vlast i upravu, u čemu će joj četnici u svakom pogledu pomoći. Komandanti četničkih odreda, odnosno opštinske vlasti koje će oni imenovati, vršiće samoupravnu vlast na odnosnom području. U cilju vođenja zajedničke borbe protiv partizana četnici će zadržati svoje oružje, a ako se pokaže potreba državne vlasti NDH će ih snabdijevati municijom i opremom. Sporazumi sadrže i odredbe po kojima se četnici koji budu ranjeni u borbama protiv partizana mogu liječiti u bolnicama i ambulancama isto kao i pripadnici oružanih snaga NDH, zatim da četnici, ako se istaknu u borbi, mogu dobiti nagrade i odlikovanja, da se porodicama četnika poginulih u borbi protiv partizana dodijeli podpora od strane države. Takođe je određeno da stanovništvo navedenih područja ima u pogledu ishrane ista prava kao i ostali građani, da mu se, ako za to ima preporuku četničkih komandanata, dozvoli zaposlenje na državnim i drugim javnim radovima, kao i kretanje i razmjena dobara. Preostale odredbe ovih sporazuma regulišu pitanje kontrole nošenja oružja, zatim materijalnu zaštitu porodica čiji se hranioци nalaze u njemačkom zarobljeništvu a koji prije toga nisu pripadali partizanima, otpuštanje ljudi iz logora i izdavanje potpora njihovim porodicama, vraćanje izbjeglica svojim kućama, eventualnu zamjenu novca, te slobodu vjeroispovijesti u pravoslavnim crkvama.³⁷⁾

³⁷⁾ Petar Kačavenda, *Kriza četničkog pokreta Draže Mihailovića u drugoj polovini 1942. godine*, Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova, 1, Beograd 1965, 272—275; R. Hurem, *Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god.*, Prilozi, br. 2, 297—300; Dr D. Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka 1968, 236—240; Branko Latas, *Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenje »Bihaćke republike«* (decembar 1942 — februar 1943), u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini* (1942—1943), Beograd 1974, 366.

Pregovori su vođeni sa još nekim četničkim vođama: Radivoje Kerović, Vukašin Subotić, Đuro Bižić, Aco Medunić, Ilija Gajić, Ivan Petrović i Mirko Đuranović (Majeвица—Semberija—Posavina), Savo Derikonja (sjeveroistočno od Sarajeva), Radivoje Kosorić (Rogatica—Han-Pijesak) i još neki. Sa ovim četničkim starješinama nisu sklopljeni formalni sporazumi, ali vlasti NDH su im praktično priznale sva prava kao i onim četničkim vođama koji su takve sporazume potpisali.³⁸⁾

Ovim sporazumima NDH se praktično odrekla vlasti u onim područjima u kojima su četnici dotad uspjeli da stvore svoju vlast. Postignutim sporazumima ta vlast četnika je formalno priznata. Sve funkcije državne vlasti na navedenim područjima preuzeli su četnički komandanti ili od njih imenovane opštinske vlasti. Značaj ove činjenice nije umanjivala okolnost da su četnički komandanti i njihovi organi vlasti (opštine) formalno priznavali suverenitet NDH.

Iz ovako regulisanih odnosa sa NDH proistekle su i znatne ekonomske koristi za četnike, a naročito za četničke štabove. Prava koja su četnici na osnovu sporazuma uživali u praksi su značila pravo na iskorištavanje prirodnih bogatstava dotičnog područja, zatim pravo da slobodno trguju, pravo ubiranja poreza i sl. Brojni su primjeri koji pokazuju da su četnici znali da iskoriste mogućnosti koje im je pružala stvarna situacija, a i zaključeni sporazumi.³⁹⁾

Sklopanjem sporazuma postignut je relativan mir i izbjegnute su masovne represalije ustaša nad srpskim narodom. Pružajući srpskom stanovništvu mogućnost oružane zaštite, kao i mogućnost uglavnom normalnog privređivanja i razmjene dobara, okupator je uspio da ovo stanovništvo, koje je sačinjavalo najveći dio ustaničke mase u 1941. godini, u priličnoj mjeri pasivizira. Ovo stanovništvo je počelo da obnavlja svoje domove i da se prilagođava novoj situaciji u kojoj nije bilo toliko izloženo fizičkom uništavanju, kao što je to bio slučaj u vrijeme dizanja ustanka 1941. godine. Prihvatanje odnosa koji su ovim sporazumima uspostavljeni izgledalo je jednom dijelu srpskog naroda kao najsigurniji put do obezbjeđenja i zaštite egzistencije. Ovom uvjerenju doprinosila je i četnička propaganda koja je isticala da su partizani ti koji izazivaju nered, na koje Nijemci reaguju odmazdom nad srpskim narodom, što izaziva nepotrebne žrtve srpskog naroda, a da oni — četnici — žele mir i prosperitet srpskog naroda.⁴⁰⁾

Istovremeno vlada NDH je uspjela da svoju vlast nominalno proširi na drugu i treću okupacionu zonu. O tome je 19. juna 1942.

³⁸⁾ R. Hurem, *Sporazumi o saradnji...*, 300—303.

³⁹⁾ *Isto*, 306—310.

⁴⁰⁾ P. Kačavenda n. čl. 276; R. Hurem, *Sporazumi o saradnji...*, 319; Dr D. Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 264—265.

potpisan sporazum sa vladom Kraljevine Italije, tzv. Zagrebački sporazum. Po tom sporazumu NDH je dobila pravo da u trećoj zoni uspostavi građansku i vojnu vlast, a u drugoj zoni građansku vlast uz izvjesna ograničenja. NDH je garantovala da će u području koje će Italijani napustiti poštovati obaveze koje su italijanske vojne komande preuzele u ime italijanske vlade, da neće vršiti nikakve represalije niti nasilja nad srpskim stanovništvom i da će na najcjelishodniji način osigurati javni red i mir. Ove obaveze podrazumijevale su i priznanje »dobrovoljne protukomunističke milicije« (MVAC), tj. četnika koji su bili u saradnji sa italijanskim okupatorom, koju su italijanske vojne vlasti u to vrijeme počele da osnivaju i koja će, po sporazumu, i dalje biti pod nadzorom italijanskih vlasti. Za uzvrat MVAC će priznati suverenitet, zakone i organe vlasti NDH. Sporazumom je određeno da i vlasti NDH mogu u trećoj zoni osnivati »protukomunističke družine« koje bi bile pod vojničkom i političkom kontrolom NDH. Vlasti NDH su mogle da takve družine osnivaju i u drugoj zoni, ali u sporazumu sa italijanskom Vrhovnom komandom oružanih snaga Slovenija—Dalmacija (Supersloda). NDH se sporazumom obavezala da će uložiti sve snage za ugašenje narodnooslobodilačkog pokreta u pomenutom području.⁴¹⁾

Na ovaj način vlada NDH je došla u odnos prema četnicima u italijanskom okupacionom području sličan onome koje je potpisivanjem sporazuma o saradnji uspostavila sa četnicima u njemačkom okupacionom području.

Saradnjom sa okupacionim silama i sporazumima sa režimom NDH četnici u Bosni i Hercegovini potpuno su se uklopili u sistem okupacije i prestali da i formalno postoje kao snaga otpora okupatorima i kvislinškom režimu NDH.

U cjelini uzeto, korekcija ustaške politike prema Srbima, s obzirom na njen pravi razlog (težnja da se likvidira ustanak i NOP), kao s obzirom na prirodu i ciljeve ustaškog pokreta i ustaškog režima, nije podrazumijevala suštinsku promjenu politike, niti je to ona bila, već se svodila samo na promjenu političke taktike u odnosu prema Srbima u NDH. I kao takva ta korekcija politike je najviše došla do izražaja u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, vjerovatno zbog toga što je ustaški režim želio da te oblasti zadrži u granicama NDH, tj. da otkloni eventualno pripajanje istočne Bosne Nedićevoj Srbiji a istočne Hercegovine Crnoj Gori.

* * *

Ranije je rečeno da je ustanak 1941. pod vodstvom KPJ sa-državao i elemente socijalne revolucije. To je bio osnovni razlog

⁴¹⁾ Mišo Leković, *Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942*, Beograd 1965, 10—15; Dr R. Hurem, n. dj. 216—217.

zbog kog nacionalističke strukture, srpske i druge, što znači i četnički pokret D. Mihailovića, nisu bile za to da se vodi oružana borba protiv okupatora. Logično je da je u borbi snaga NOP-a protiv četnika D. Mihailovića, napose u procesu političke diferencijacije ustaničkih snaga, dolazio do izražaja i socijalno-revolucionarni aspekt ustanka. O tome govori više dokumenata. Taj aspekt je tretiran i na tri značajna partijska skupa održana u januaru i februaru 1942. (Pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima kod Sarajeva, 7. januara, Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu u Skender-Vakufu, 21—23. februara i Savjetovanje političkih rukovodilaca u Foči, 25. februara 1942), na kojima su razmatrani i rješavani osnovni problemi daljnjeg razvoja ustanka i NOB-e u Bosni i Hercegovini.⁴²⁾

Socijalno-revolucionarni smisao ustanka i NOB-e nije u svim krajevima i u svim rukovodstvima NOP-a u Bosni i Hercegovini jednako shvaćen. U istočnoj Hercegovini i u dijelu istočne Bosne južno od željezničke pruge Sarajevo—Višegrad, u toku prve polovine 1942, istican je i klasni smisao narodnooslobodilačke borbe, tj. naglašavani su njeni revolucionarni ciljevi. Kod jednog broja rukovodilaca ustanka u istočnoj Hercegovini bilo je primjetno shvatanje da rukovođenje procesom društvene i političke diferencijacije u ustanku, što je bio zadatak KPJ, nije ništa drugo nego vođenje klasne borbe radničke klase, odnosno proleterska revolucija. Prihvatana je stav o ulasku u drugu etapu ustanka, najavljen je borba protiv »kulaka« i bogatih seljaka i propovijedan oslonac jedino na siromašne seljake. Borba protiv »pete kolone« isticana je kao jedan od primarnih ciljeva narodnooslobodilačke borbe. Kriterij u određivanju ko čini »petu kolonu« nije bio samo narodnooslobodilački nego i klasni. Narodu nije ponuđeno uvjerljivo objašnjenje ko sačinjava »petu kolonu« i zašto, te u čemu se sastoji njena uloga u službi okupatora. U borbi protiv »pete kolone« ponekad je ispoljavana »suvišna oštrina«. U praksi ta se borba svodila na fizičku likvidaciju onih koji su od strane lokalnih partizanskih štabova okvalifikovani kao istaknuti razbijači narodnooslobodilačke borbe. Konfiskacija imovine »kulaka« za potrebe vojske i siromašnog stanovništva imala je vid borbe protiv »pete kolone«. U okvir ekonomskih mjera ulazile su i mjere protiv špekulanata i švercera prehrambenim artiklima, što je narod pozdravljao, ali i

⁴²⁾ Vidi: Enver Redžić, *Tri značajna partijska skupa u Bosni na početku 1942. godine*, u: *Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu*, Banjaluka 1982, 239—282; A. Humo, *O partijskom savjetovanju u Ivančićima*, Prilozi, br. 4, 645—651; Svetozar Vukmanović, *U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. Savjetovanje u Ivančićima*, Isto, 651—661; Brana Kovačević, *Sjećanje na Pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima januara 1942. Isto*, 662—667; *Zapisnik sa Prve oblasne konferencije KPJ za B. krajinu*; Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knj. 2, Sarajevo 1953, 73—77 (nadalje; Arhiv SK BiH, III-2, 73—77).

»planovi o stvaranju kolhoza u selima«, koje narod nije prihvatao.⁴³⁾

Ovakva shvatanja javljala su se i u dijelu istočne Bosne sjeverno od željezničke pruge Sarajevo—Višegrad, ali uglavnom kao političko mišljenje, a ne i kao praksa.⁴⁴⁾

Cini se da Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu, održana u Skender-Vakufu nije prihvatila ideju da se u »novostvorenoj situaciji« partizanski program dopunjuje socijalnim programom, odnosno da se narodnooslobodilački front klasno »pročišćava«. Pa ipak, u Bosanskoj krajini, poslije Skendervakufske konferencije, u okviru borbe za liniju NOP-a u ustanku, a protiv četnika i četničkog uticaja, naglašavani su i socijalno-revolucionarni aspekti NOB-e. Tumačeno je da aktivnost četničkih elemenata dolazi obično iz redova »kulaka« i bivših žandara, da se »iz kulačkih redova« mogu »uvijek« čuti mišljenja i vijesti protivne NOB-i. Ukazivano je na bliskost i vezanost »kulaka« sa četničkom organizacijom, kao i sa ustaškim vlastima. Borba protiv četnika označavana je kao »borba protiv pete kolone, protiv ... kontrarevolucionarnih bjelogardejskih bandi«. U političkoj propagandi dolazilo je do izražaja stanovište da se program narodnooslobodilačke borbe dopuni socijalnim programom i da narodnooslobodilački front treba da napuste oni koji nisu spremni da se za taj program bore. Izgleda da se najčešće mislilo na izolaciju kulačkih elemenata u narodnooslobodilačkim odborima. Mjestimično su proganjene porodice iz kojih je neko bio u četničkim formacijama.⁴⁵⁾

Kurs na tzv. drugu etapu ustanka u istočnoj Hercegovini i južnom dijelu istočne Bosne nije kod dobrog dijela ustanika naišao na povoljan prijem, jer on nije odgovarao njihovom shvatanju ciljeva i metoda narodnooslobodilačke borbe. Zbog takvog kursa narod nije ni opravdavao, tim više što su to, pored domaćih činile lački karakter borbe, što je donekle sužavalo političku bazu ustanka i NOP-a. Naročito mjere protiv »pete kolone« nisu naišle na razumijevanje, pogotovo kada se radilo o likvidaciji »petokolonaša« čija kolaboracija sa okupatorom nije bila dokazana, niti je narodu bila poznata. Kažnjavanje takvih ljudi nije bilo ubjedljivo, pa ga narod nije ni opravdavao, tim više što su to, pored domaćih činile i »jedinice sa strane«. Način na koji je vođena borba protiv »pete

⁴³⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 144—160; N. Bajić, *Neke karakteristike NOP-a u Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine*, u: *AVNOJ i NOB u BiH*, 67—73; Todo Kurtović — Neđo Parežanin, *U borbi za slobodu*, Narodnooslobodilački ustanak i revolucija u Hercegovini — kritički osvrt i prilog analizi zbivanja, Sarajevo 1977, 145; Stenogram sjećanja učesnika NOR-a iz Hercegovine iznesenih u Trebinju 11. juna 1982.

⁴⁴⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 160—162.

⁴⁵⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 446; Dr R. Hurem, *Neposredni uticaj Skendervakufske konferencije na razvoj NOP-a u Bosanskoj krajini*, u: *Oblasna konferencija KPJ za B. krajinu*, 323, 326—327.

kolone« nije djelovao u pravcu mobilizacije i stvaranja jedinstva naroda u NOB-i. Naprotiv, on je unio izvjesnu dozu straha i nesigurnosti kod jednog dijela još nedovoljno opredjeljenog naroda. Takva politika je išla naruku okupatorima i četnicima D. Mihailovića. Okupatorima je time bilo olakšano da u borbi protiv NOP-a igraju na kartu »bauka revolucije«, dok su četnici u političkoj borbi protiv NOP-a, naročito protiv KPJ uveliko koristili »lijeva skretanja« činjena od strane partizana. Sve to je uticalo da se u proljeće 1942, naročito u vrijeme treće neprijateljske ofanzive znatan dio seljaštva odvojio od partizanskog pokreta, a »znatan broj boraca« napustio partizanske odrede i prešao u četnike.⁴⁶⁾

* * *

*

U toku tzv. druge neprijateljske ofanzive pokazalo se da četničke formacije u Bosni i Hercegovini, isto kao i one u Srbiji, saraduju sa okupatorima. S obzirom na tu činjenicu, rukovodstvo NOP-a u Jugoslaviji ocijenilo je da četnici kao oružana formacija predstavljaju opasnost za NOP. Borba protiv četnika postala je glavni zadatak partizanskih jedinica. Tito je u više svojih pisama i naređenja iz tog perioda isticao borbu protiv četnika D. Mihailovića kao prvorazredan zadatak, a na mjestima tu borbu je pretpostavljao borbi protiv okupatora.⁴⁷⁾ Vrhovni štab je smatrao da protiv četnika, prije svega onih u istočnoj Bosni, treba povesti oštru, otvorenu borbu i spriječiti da četnici iz Srbije prelaze u istočnu Bosnu i odatle u srednju Bosnu i Bosansku krajinu. U to vrijeme veća pažnja je posvećivana političkoj borbi protiv četnika. Isticano je da četnički vođe i oficiri nisu za narodnooslobodilačku borbu, da se oni u toku ofanzive nisu oduprli njemačkom okupatoru i ustašama, već da su se sklonili u Srbiju, a srpski narod u istočnoj Bosni ostavili na milost i nemilost ustaša, da kao i ustaše rade protiv interesa naroda a za račun okupatora. Ukazivano je na neodrživost četničke politike prema Muslimanima i Hrvatima i na progone ovih naroda od strane četnika.⁴⁸⁾

Diferencijacija ustaničkih snaga u Bosni i Hercegovini i osipanje nekih partizanskih odreda krajem 1941, te zbivanja tokom druge neprijateljske ofanzive pokazali su da tamo gdje nema pouz-

⁴⁶⁾ Obrad Bjelica, *Saradnja ustanika i naroda Crne Gore i Hercegovine jun 1941 — maj 1942. godine*, u: 1941. u istoriji naroda BiH, 317; Diskusija Uglješe Danilovića, *Isto*, 667—668; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 145—146, 161; *Hercegovina u NOB*, Beograd 1961, 443, 511; Stenogram sjećanja učesnika NOR-a iz Hercegovine iznesenih u Trebinju 11. juna 1982.

⁴⁷⁾ Vidi: J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom osmi, 12, 25, 28, 39—40, 47—50, 63, 75, 80—82, 86, 90, 98—100, 116, 136—137, 147—150, 159—160, 187, 206—207; tom deveti, 16—17, 23, 46.

⁴⁸⁾ Zb. NOR, II-2, 120/247—249, 157/319—320, 159/325—329, 191/396, 196/408; IV-3, 28/85, 56/169, 57/172—173; IX-1, 25/79—82; Arhiv SK BiH, III-2, 36—40; Arhiv za radnički pokret Beograd, fond CK KPJ, godina 1942, br. 18, 21, 44, 709 (nadalje: ARP, CK KPJ, 1942/18, 21, 44, 709).

danih partizanskih jedinica sastavljenih od najboljih, najsigurnijih boraca, odnosno gdje nema pokretnih, udarnih jedinica, koje nisu vezane za svoja sela, lako dolazi do poremećaja u ustaničkim redovima, do osipanja jedinica, jer ne postoji jedno čvrsto jezgro oko koga bi se mogli okupljati oni ustanici koji su skloni kolebanju. Vrhovni štab je ubrzo poslije završetka druge neprijateljske ofanzive, 13. februara 1942, naredio Operativnom štabu za istočnu Bosnu da pristupi formiranju partizanskih omladinskih četa koje bi bile sposobne da istraju u narodnooslobodilačkoj borbi. Nekoliko dana kasnije, 20. februara, Vrhovni štab je zatražio da Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu stvori pokretne, udarne čete i bataljone u svim krajevima Bosne i Hercegovine, u kojima bi vladala čvrsta vojnička disciplina i u kojima bi bio kvalitetan starješinski kadar. Prve omladinske čete (dvije u Foči i dvije u Goraždu) stvorene su u februaru i martu 1942. godine. U Bosni i Hercegovini je u periodu januar—mart 1942. formirano i više proleterskih, odnosno udarnih četa. Prvi udarni bataljon formiran je u istočnoj Hercegovini, 28. januara 1942. Neke proleterske, odnosno udarne čete, kao i Prvi udarni bataljon u Hercegovini formirani su prije naređenja Vrhovnog štaba od 20. februara 1942.⁴⁹⁾

Proleterske, odnosno udarne čete i bataljoni uglavnom su vodili borbu protiv četnika.

Vrhovni štab je u januaru 1942. izdao naređenje da se na teritoriji Bosne i Hercegovine, a prema potrebi i u ostalim pokrajinama stvaraju jedinice narodnooslobodilačke dobrovoljačke vojske u koje bi ušli oni »koji su spremni da se bore protiv okupatora i ustaša, a nisu voljni da uđu ni u partizanske ni u četničke jedinice«. Narodnooslobodilački dobrovoljački odredi bili su sastavni dio narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Jedinice narodnooslobodilačke dobrovoljačke vojske, izuzimajući dobrovoljački bataljon Trećeg krajiškog NOP odreda, formirane su jedino u istočnoj Bosni. Najprije je formiran Jahorinski narodnooslobodilački dobrovoljački odred (januar 1942), zatim Fočanski (24. februara) i Drinski odred (13. marta), kao i dobrovoljačke čete u okviru Kalinovičkog NOP odreda.⁵⁰⁾

Ofanziva okupatora i ustaša protiv ustanika u istočnoj Bosni, januar—februar 1942, podstakla je djelatnost četnika u Bosni i Hercegovini protiv NOP-a. Četnici su tada otvoreno ustali protiv vođenja narodnooslobodilačke borbe. Srpski narod su uvjeravali da

⁴⁹⁾ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom deveti, 237, napomena br. 119; Abdulah Sarajlić, *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*, Sarajevo 1958, 174—176; Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 416—417, 429—431; Dr R. Hurem, n. dj., 116—117, 131—132, 151.

⁵⁰⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 115—116; M. Hamović, *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Foča — Kragujevac — Sarajevo 1983, 71—76; Zb. NOR, II-1, 115—116.

zasad nema razloga da se vodi borba protiv okupatora, da srpski narod treba da ostavi partizane ako hoće da se sačuva, da mu tako poručuje »majka Srbija i London«, da u Srbiji više nema partizana budući da su uništeni itd. Četnici su propovjedali smirivanje i lojalan odnos prema okupatoru, pozivali Srbe u četnike a borce partizanskih i dobrovoljačkih odreda uvjeravali da im je bolje »među ostalom braćom Srbima, koje vode Srbi«, nego da i dalje ostanu pod partizanskom komandom, pa da ih progone razne kaznene ekspedicije od po više divizija, kao što je bio slučaj u Srbiji. Analogno tome četnici su osporavali pravo štabovima partizanskih i dobrovoljačkih odreda da stvaraju jedinice dobrovoljačke vojske i da u nju mobilišu borce. Pozivanje boraca u dobrovoljačke jedinice četnici su proglasili nezakonitim djelom i nasiljem nad narodom. Ta četnička propaganda, a naročito u istočnoj Bosni, postajala je sve snažnija i kako su se teškoće gomilale i stradanja povećavala ta propaganda je bila sve primamljivija.⁵¹⁾ U svojoj propagandi četnici su isticali i to da su partizani njihovi otvoreni neprijatelji, jer da su, navodno, partizani, pored ustaša, nova opasnost za srpski narod, da su beskućnici, probisvjeti, robijaši, tj. društveni otpadnici, zatim petokolonaši, izrodi koji izvršavaju naređenja predstavnika »komunističke centrale za Balkan« u kojoj sjede »čivuti, Mađari, Hrvati, Turci, Bugari, Arnauti i Nemci«, a koje će Rusija, navodno, pobiti, da su bogohulnici, koji su protiv boga a kao takvi i protiv krsne slave, molitve, crkve, krštavanja djece, vršenja vjenčanja i svih drugih religioznih obreda. Partizani su osuđivani kao protivnici privatnog vlasništva, braka i porodice, kao zagovornici »slobodne ljubavi«, kao obmanjivači koji tvrde da će rat brzo završiti, što ne mora biti tačno itd. Osim toga, četnici su optuživali partizane za navodno sklapanje sporazuma sa ustašama u cilju »da bi partizani pojačali svoje redove... te da se partizanski redovi popunjavaju u što većem broju Ustašama i Muslimanima«. Ovakva tvrdjenja imala su za cilj da u očima srpskog naroda prikažu partizane kao saveznike ustaša i tako ih predstave kao neprijatelje srpskog naroda.⁵²⁾

Četnici su javno isticali da pljačka imovine muslimanskih i hrvatskih porodica čini smisao njihovih vojničkih akcija.⁵³⁾

Od početka februara četnici su primjenjivali i druga sredstva borbe protiv NOP-a. Počeli su da hvataju partizanske kurire i da ih, po pravilu, ubijaju, da vrše prepade na partizanske patrole, da hvataju i ubijaju partizanske rukovodioce i političke radnike, da

⁵¹⁾ R. Čolaković, n. čl., 214.

⁵²⁾ Zb. NOR, IV-3, 85/245; ARP, CK KPJ, 1942/227; Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, četnička arhiva, Bosna i Hercegovina — politička akta, br. 44 (nadalje: BH-P44), 53—57, 1069.

⁵³⁾ Vidi: Obavještenje br. 9 Staba Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, BH-P-45.

vrše provokacije i postavljaju ultimatumе štabovima partizanskih jedinica, da plijene namirnice namijenjene partizanskim četama, da se međusobno vojnički povezuju i da u povoljnim prilikama iz određenih svojih centara šalju čete u direktne akcije protiv partizana, zatim da vrše teror nad onima koji se kolebaju da im priđu, da takvima oduzimaju najosnovnija sredstva za život (žito, stoku, vunu, odijelo i dr.) i gone ih na front i sl. Dvadesetog februara četnici su napali Štab Majevičkog NOP odreda i pobili njegov komandni kadar. Dva dana kasnije, 2. februara, u selu Domaševu (Trebinje) ubili su Đoku Puticu, komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu. Vjerovatno je da su četnici u to vrijeme stvarali »organizovane četničke jezgre« u partizanskim jedinicama.⁵⁴⁾

Krajem februara i početkom marta oficiri D. Mihailovića su počeli da se ponovo ubacuju iz Srbije u istočnu Bosnu sa većim ili manjim grupama naoružanih četnika. Među najbrojnijim (oko 200 četnika) bila je grupa kapetana Dragoslava Račića. D. Račić je na prostoru od Drine do Vlasenice vršio mobilizaciju i čistio četničke bataljone od nepouzdanog komandnog kadra. Na Borike kod Rogatice došao je kapetan Bogdan Marjanović sa grupom oficira. I na Majevicu je došla jedna grupa oficira koja je trebalo da odatle proširi svoj uticaj na Trebavu i Ozren. Sa oficirima je stizala municija, kao i izvjesne količine hrane (so, šećer), što je imalo uticaja na osiromašeni narod, posebno na seljake — četnike koji su, uglavnom, mirovali na položajima ili pljačkali u pozadini.⁵⁵⁾

U ovim uslovima, u komitetima KPJ i štabovima NOP odreda na čijem su terenu četničke snage u to vrijeme predstavljale ozbiljnu opasnost (NOP odredi »Zvijezda«, Jahorinski, Romanijski, Birčanski, Majevički, Ozrenski, Treći, Četvrti i Peti krajiški NOP odred) prevladalo je uvjerenje da je potrebno vojnim sredstvima onemogućiti koncentraciju četnika, odnosno obračunati se sa domaćim četničkim elementom čiji je rad protiv NOP-a postao evidentan. Po mišljenju pomenutih štabova to bi doprinijelo poboljšanju političkog stanja u odredima i na terenu, a osim toga pospiješilo bi rad na stvaranju dobrovoljačkih odreda. Na Oblasnoj konferenciji KPJ za Bosansku krajinu, održanoj u Skender-Vakufu 21—23. februara 1942, donesena je odluka da se u jedinicama Trećeg i Četvrtog i u nekim jedinicama Petog krajiškog NOP odreda odstrani uticaj četnika, odnosno da se razbiju one četničke grupe koje ne prihvataju saradnju sa NOP-om. Istovremeno, na Savjetovanju političkih rukovodilaca u Foči, 25. februara, ocijenjeno je da

⁵⁴⁾ Novica Vojnović, *Borba jedinica Južnohercegovačkog partizanskog odreda u dolini Neretve u proljeće 1942*, Godišnjak DI BiH, XII/1961, 131, bilješka br. 1; Dr R. Hurem, n. dj., 124—125; A. Humo, n. dj., 123; O. Karabegović, n. dj., 185.

⁵⁵⁾ R. Colaković, *Zapisi iz oslobođilačkog rata*, knj. prva, Beograd 1956, 672; Zb. NOR, II—3, 35/103, 85/243; IV—4, 47/139; ARP, CK KPJ, 1942/199.

četništvo kao ideologiju treba raskrinkavati političkim radom u narodu, da oružano četništvo treba vojnički uništiti, razbiti njegove organizacione centre, borce seljake koji hoće da se bore uvrstiti u partizanske ili dobrovoljačke odrede, a četničke starješine fizički istrijebiti. Vrhovni štab je početkom marta naredio Prvoj i Drugoj proleterskoj brigadi da što prije razbiju centre četničke koncentracije u središnjem dijelu istočne Bosne (na pravcu: Borike—Han-Pijesak—Vlasenica—Srebrenica), da se razbijene četničke formacije organizuju u narodnooslobodilačku dobrovoljačku vojsku, a četničke vojvode, oficiri i drugi funkcioneri da se likvidiraju. Zadatak brigada bio je i taj da po svim opštinama, odnosno selima organizuju narodnooslobodilačke odbore u koje bi trebalo da uđu poštteni i čestiti ljudi, prvenstveno siromašni seljaci i radnici. Proleterske brigade su izvršile svoj zadatak u vremenu od 5. do 20. marta, poslije čega se situacija u ovome kraju donekle izmijenila. Uticaj četnika je privremeno oslabljen. Partizanske čete i bataljoni su reorganizovani. U NOP odredu »Zvijezda« formirane su tri, a u Srebrenici jedna omladinska četa. U selu Srednje (kod Sarajeva) 13. marta formiran je Prvi, a krajem istog mjeseca u selu Drinjača (Zvornik) Drugi (Majevički) udarni bataljon. Krajem marta formiran je i Udarni bataljon »Ranko Divljan« u okviru Kalinovačkog NOP odreda. Skoro sve četničke čete i bataljoni u kraju u kome se odvijala akcija proleterskih brigada stavile su se pod partizansku komandu i prešle u narodnooslobodilačku dobrovoljačku vojsku. Organizovani su novi dobrovoljački odredi: Rogatički (21. marta), Vlasenički (25. marta), Srebrenički (marta mjeseca) i Krajiški (mart mjesec). Krajiški dobrovoljački odred je formiran uglavnom od Krajišnika i Ličana koji su 1941. ispred ustaškog terora prebjegli u Srbiju, a djelomično od Krajišnika i Ličana koji su prije rata živjeli u Srbiji. Ti Krajišnici i Ličani su predhodno bili pripadnici tzv. Krajiškog odreda bosanskih četnika koji je formiran u istočnoj Srbiji za borbu protiv ustaša, odnosno partizana u Bosni. U Bosnu je došao početkom marta 1942. Više četničkih bataljona (Olovski, Knežinski, Sokolovički, Donjozalukovički, Tupanarski, Sprečanski, Paprački) i četa uključeno je u sastav NOP odreda »Zvijezda«, Romanijskog i Birčanskog. U dobrovoljačkim odredima i njihovim jedinicama reorganizovani su njihovi raniji, odnosno postavljeni su novi štabovi i u svim jedinicama postavljeni su politički komesari. U tom pogledu pomogle su srbijanske i crnogorske partizanske jedinice koje su dale dio političkog kadra za dobrovoljačke jedinice.⁵⁶⁾

⁵⁶⁾ P. Morača, *Prelomna godina NOR-a*, 97—99; Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 411—415; Dr R. Hurem, n. dj., 116, 127, 129—131, 133—137; A. Humo, n. dj., 123—124; B. Latas, *O organizaciji četništva na području Banje Luke 1941—1945* (u svjetlu dokumenata), u: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*, Sarajevo 1978, 696; M. Hamović, n. dj., 103—114; *Sarajevo u revoluciji*, tom treći, 155.

Po naređenju Vrhovnog štaba Prvi udarni bataljon je početkom aprila prokrstario teritorij Zeničkog partizanskog bataljona, likvidirao neke tamošnje četničke starješine i, potom, otišao na Ozren sa zadatkom da se zajedno sa tamošnjim funkcionerima i pristalicama NOP-a obračuna sa četničkim vođama na Ozrenu i ukloni sa rukovodećih položaja u Odredu one koji naginju četništvu. Većina boraca Ozrenskog NOP odreda držala se rezervisano prema Prvom udarnom bataljonu. Cvijetin Todić sa grupom od 300 do 400 četnički orijentisanih ustanika izveo je 18. aprila puč u Odredu i tako preduhitrio akciju Prvog udarnog bataljona. Bataljon se povukao u zenički kraj, a sa njim i borci Ozrenskog NOP odreda koji su bili spremni da nastave borbu. U zeničkom kraju, u selu Kamenica, formiran je krajem aprila Treći udarni bataljon u istočnoj Bosni.⁵⁷⁾

Krajem februara 1942, kada se u Bosanskoj krajini odlučivalo da se protiv četnika preduzme odlučna akcija, četnici u srednjoj Bosni, na Manjači i oko Mrkonjić-Grada preduzeli su sa svoje strane akciju protiv partizana. U periodu mart-maj 1942, između partizanskih i četničkih jedinica u tom kraju vođene su oštre borbe. Počev od 10. marta četnicima su pristizale u pomoć snage njemačkog okupatora i NDH iz garnizona Banja Luka, Kotor-Varoš, Teslić, Prnjavor, kao i iz posada u dolini r. Bosne. Krajem marta četničke grupe na terenu južno i istočno od Banje Luke otpočele su »opštu ofanzivu« protiv snaga Četvrtog krajiškog NOP odreda. Tokom te ofanzive razbijeno je više jedinica tog odreda. Četnici su u tim jedinicama vršili pučeve i formirali nove, četničke bataljone i manje četničke grupe. U takvim uslovima u borbu protiv četnika u srednjoj Bosni uključile su se i neke jedinice Prvog, Drugog i Petog krajiškog NOP odreda. Krajem marta u Bosanskoj krajini su formirani Prvi proleterski bataljon, Kozarski udarni protučetnički bataljon i Grmečki udarni protučetnički bataljon, koji su se takođe, odmah poslije formiranja, uključili u borbu protiv četnika u srednjoj Bosni. Četnički odgovor na koncentraciju partizanskih snaga u srednjoj Bosni bio je taj da su četnici krajem aprila i tokom maja sklopili sporazume sa vlastima NDH i zajedno sa okupacionim snagama i oružanim snagama NDH nastavili ofanzivu protiv partizanskih jedinica. Proleterski bataljon, udarni protučetnički bataljoni i snage Četvrtog krajiškog NOP odreda nisu mogli da osujete inicijativu brojno jačih, udruženih snaga okupatora, NDH i četnika. Čete Četvrtog krajiškog NOP odreda su se rasipale ili prelazile u četnike. Sredinom maja Grmečki, a nekoliko dana kasnije i Kozarski udarni protučetnički bataljon zajedno sa ostacima Skendervakufske čete Četvrtog krajiškog NOP odreda povukli su se prema Kozari. U preostalim jedinicama Četvrtog krajiškog NOP odreda četnici su tokom maja izvršili pučeve. Prvi prole-

⁵⁷⁾ Dr. R. Hurem, n. dj., 137—138, 230—231; Dr. Z. Antić, n. dj., 371.

terski bataljon sa ostacima Četvrtog krajiškog NOP odreda povlačio se prema Motajici. Bataljon su 8. juna kod sela Donja Lepenica (Tešanj) napale jače snage četnika, ustaša i Nijemaca i razbile ga. Prepolovljeni bataljon sa dijelom štaba Četvrtog krajiškog NOP odreda i dijelom Okružnog komiteta KPJ prebacio se, 13/14. juna, preko Save u Slavoniju. Na terenu Četvrtog krajiškog NOP odreda ostalo je nekoliko manjih partizanskih grupa (ukupno oko 60 ljudi) sa dijelom štaba Odreda i Okružnog komiteta KPJ. Četnici su uspjeli da do kraja juna razbiju, odnosno unište skoro sve ove grupe.⁵⁸⁾

Na sličan način razvijali su se događaji u Trećem krajiškom NOP odredu i na terenu na kom je ovaj odred djelovao. U većini bataljona ovog odreda, kao i u oslobođenim selima jačao je četnički uticaj. Pokušaji naprednih snaga u ovim bataljonima da organizuju borbu protiv italijanskog okupatora i protiv četnika nailazili su na otpor u redovima ustanika i kod znatnog dijela naroda. Na držanje ustanika i naroda i na jačanje aktivnosti četničkih grupa u tom kraju uticalo je i to što je zajednička akcija četnika, oružanih snaga NDH i njemačkog okupatora protiv susjednog, Četvrtog krajiškog NOP odreda bila uspješna. U nekim bataljonima Trećeg krajiškog NOP odreda došlo je do znatnog osipanja i do prelazanja jednog dijela ustanika u četničke odrede. Sredinom maja četnici su izvršili pučeve u Drugom (teren Pljeve) i Petom (područje između Kupresa i Donjeg Vakufa i Janja) bataljonu ovog odreda i od svojih pristalica u tim bataljonima formirali su četničke bataljone. Borci ovih bataljona koji su slijedili ideje NOP-a priključili su se Prvom bataljonu (teren Janja). U isto vrijeme došlo je do puča u više četa Četvrtog bataljona (područje Glamoča). U Prvom i Trećem bataljonu Trećeg krajiškog NOP odreda i na odnosnom području (ključki srez) preovladale su snage NOP-a. Uticaj četnika u tom kraju bio je potisnut.⁵⁹⁾

U cjelini, u proljeće 1942. došlo je do duboke političke diferencijacije u redovima ustanika u srednjoj i, djelomično, u zapadnoj Bosni. »Oskudica u partijskim kadrovima, tradicija velikosrpsva, četnička taktika 'čekanja' i čitav niz subjektivnih i objektivnih poteškoća išao je u prilog četničkoj propagandi.«⁶⁰⁾

⁵⁸⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 411—417, 422—442; *Isti, Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 233—235; O. Karabegović, n. dj., 162—163, 186—194, 199—201; *Podgrmeč u NOB*, knj. druga, 413—416; *Četrdeset godina*, knj. peta: 1941—1945, 326—327; *B. Grahovo u NOR-u*, 283—285; *Kozara u narodnooslobodilačkom ratu* — Zapisi i sjećanja, knj. druga, Beograd 1971, 349—364, 366—369, 374—383, 397—403, 406—435; Zb. NOR, IV-4, 87/234—235, 1000/260—264, 113/303; IV-5, 3/14, 12/35—37, 76/211—218, 118/316—321.

⁵⁹⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 418—422, 460, O. Karabegović, n. dj., 162; Zb. NOR, IV-5, 6/20—23, 12/35—37, 23/68—71, 27/86—87, 76/220—221.

⁶⁰⁾ Dr D. Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 127; *Srednja Bosna u NOB-u* — članci i sjećanja, knj. prva, Beograd 1976, 6.

U vremenu od 5. aprila do 10. maja 1942, italijanski okupator zajedno sa četničkim grupama popa Momčila Đujića (Knin), Brane Bogunovića (B. Grahovo) i Mane Rokvića (B. Petrovac) izveo je ofanzivu protiv partizanskih snaga u području Knin—B. Grahovo—Drvar—B. Petrovac i u području Ključ—B. Petrovac. Represalije nad narodom, paljenje partizanskih sela, oskudica u hrani i oživiljena politička djelatnost četnika izazvali su ponovno komešanje u nekim jedinicama Petog krajiškog NOP odreda (Prvi, Drugi i Treći bataljon), kao i na terenu između B. Grahova, Glamoča i Livna. U nekim četama došao je do izražaja pročetnički stav većine ustanika. Ipak, ova ofanziva italijanskog okupatora i četnika nije dala rezultate. Snage Petog krajiškog NOP odreda zajedno sa partizanskim jedinicama iz Dalmacije uspješno su se suprotstavile ovoj ofanzivi i izvele napade na italijanskog okupatora u B. Petrovcu, Drvaru i B. Grahovu. Peti krajiški NOP odred i Kombinovani odred iz Like i Dalmacije, formiran za borbu protiv četnika, nastavili su u ovom kraju, u drugoj polovini maja, uspješne borbe protiv četnika. Četnici na sektoru B. Petrovac—Drvar su razbijeni a njihov uticaj je potisnut. Razbijene su i četničke grupe i četnička uporišta u području B. Grahova. Komunikacije između B. Petrovca, Drvara i B. Grahova su ponovo prekinute. Sve to je dovelo u pitanje daljni opstanak italijanskih garnizona u ovim mjestima. Zato je italijanska vojska, izložena stalnom pritisku partizana, a s njom i ustaše i četnici, napustila 25. maja B. Petrovac, a 1. jula Drvar. Posada u B. Grahovu nije povučena, a četničke grupe u području B. Grahova su ponovo ispoljile inicijativu.⁶¹⁾

Dolaskom majora B. Todorovića sa grupom oficira i podoficira u sjevernu Hercegovinu, sredinom decembra 1941, ojačana je politička djelatnost četnika u Hercegovini. Istina, Prvi udarni bataljon je tokom februara u nevesinjskom, a krajem marta i početkom aprila u gatačkom kraju razbio snažne četničke grupe pod komandom Petra Samardžića i popa Radojice Perišića.⁶²⁾ U periodu januar—april 1942. ustanak u istočnoj Hercegovini se razbuktao, a broj ustanika se povećao. Partizanske jedinice su jačale, a njihov broj je rastao. Formirano je još sedam udarnih bataljona. Krajem aprila bilo je ukupno 14 teritorijalnih i 8 udarnih bataljona sa oko 10.000 boraca. Skoro čitava sjeverna, istočna i južna Hercegovina, izuzev gradova i jačih okupatorskih uporišta, bila je pod kontrolom partizanskih snaga. Ali, političko djelovanje i uticaj KPJ u partizanskim jedinicama u to vrijeme nije bio srazmjernan ni njihovom bavljenu vojnim poslovima, ni vojničkoj aktivnosti njihovih jedinica. Partizanske jedinice, izuzev udarnih bataljona, bile su u

⁶¹⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 442—449; *B. Grahovo u NOR-u*, 246—258; *Zb. NOR*, IV-5, 21/66—68, 26/79—85, 95/277—278.

⁶²⁾ *Hercegovina u NOB*, 275; *Zb. NOR*, IV-3, 89/262—263; IV-4, 25/77, 45/132—133, 53/152—153.

većini terenske čete i bataljoni, vezani za svoja sela, a dio ustanika u tim jedinicama nije u potpunosti prihvatao ideje NOP-a, već je više podlijebao uticaju četnika. S druge strane, »lijeve greške«, napose kaznene mjere partizanskih jedinica izazvale su osjećaj straha i nesigurnosti. Mjere likvidacije »pete kolone« koje su u to vrijeme provodene u Hercegovini »više nego i jedne druge, negativno su djelovale na moralnu i političku koherentnost partizanskih jedinica i pozadine, te su stvarale povoljnije uslove za razornu političku djelatnost četnika među kolebljivim dijelom ustanika.«⁶³) Četnicima je išla naruku i okolnost da su ustaše 1942. vršile pokolj srpskog stanovništva u Hercegovini. U tim uslovima četnici su, s jedne strane, isticali svoju ulogu »zaštitnika« srpskog naroda od ustašta i, s druge strane, nastojali da srpski narod odvrate od narodnooslobodilačkog pokreta.⁶⁴)

Treća neprijateljska ofanziva, izvedena protiv ustanika u istočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori trajala je od početka aprila do sredine juna 1942. Izveli su je njemački i italijanski okupator, kojima su u istočnoj Bosni pomagale ustaške i domobranske, a u istočnoj Hercegovini i južnom dijelu istočne Bosne i četničke jedinice. Snage okupatorâ i njihovih pomagača bile su brojne i dobro opremljene. Sama ofanziva uslijedila je poslije čitavog niza političkih mjera koje su okupatori i ustaška NDH proveli u okviru borbe protiv NOP-a — mjera koje sam već naveo. Tim mjerama treba dodati i to da je ustaški režim, sredinom aprila 1942, istovremeno sa početkom ofanzive, odredio da se za vrijeme ofanzive protiv ustanika ne smije ugrožavati lična i materijalna egzistencija nenaoružanog naroda.⁶⁵) Ta odredba je, u stvari, donesena s ciljem da se srpski narod ubijedi u neopravdanost vođenja narodnooslobodilačke borbe, da se ustaničke snage pocijepaju, da se raznim ustupcima pridobiju nacionalistički elementi u ustanku i da se uz njihovu pomoć savladaju ustanici koji su se borili na lijevi NOP-a.

Kao i dotada četnici su u toku priprema i izvođenja ofanzive vršili snažnu propagandu protiv NOP-a. Četničke vođe su pozivale ustanike da napuste partizanske jedinice i da se pridruže četnicima, odnosno, kao što je bilo u italijanskom okupacionom području, da se sa svojim oružjem prijavljuju najbližim italijanskim vojnim komandama. Govoreno im je da će na taj način izbjeći posljedice kaznenih ekspedicija koje su usmjerene protiv komunista i obećavano im je da niko od njih neće biti pozvan na odgovornost za učešće u ustanku i za događaje u ustanku. Takođe je ustanicima

⁶³) N. Bajić, *Neke karakteristike NOP-a u Hercegovini u prvoj polovini 1942*, 71.

⁶⁴) *Isto*, 70—72; *Sjećanje Peke Papića*, Arhiv Hercegovine Mostar Zbirka memoarske građe (1918—1945), kutija 23, br. 2066 (nadalje: AHM, MG/K23—2066).

⁶⁵) N. Vojnović, n. čl., 146; Dr R. Hurem, n. dj., 209—210 227—228.

govoreno da će oni, ako se uvrste u četničke jedinice, moći da brane svoja sela od ustaša. Četnici su uveličavali snagu okupatorâ, a u partizanskim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji širili su defetizam i sklonost napuštanju narodnooslobodilačke borbe. Osim toga, četnici su u svojoj propagandi isticali da borba protiv okupatorâ traži ljudske i materijalne žrtve i ukazivali su na činjenicu da se narodnooslobodilačka borba vodi u uslovima velike oskudice, da se pojavio zamor od borbe i dr. Na drugoj strani, četnici su u to vrijeme dobivali hranu od italijanskog okupatora i dijelili je narodu, a od naroda nisu za uzvrat ništa tražili. Četnici su u svojoj propagandi takođe koristili nezadovoljstvo naroda kriterijem po kome je u istočnoj Hercegovini i u istočnoj Bosni, južno od željezničke pruge Sarajevo—Višegrad, vršena likvidacija »pete kolone«, a samu likvidaciju predstavljali su kao akt uperen protiv srpskog naroda.⁶⁶⁾

Snage okupacionih i drugih trupa u ofanzivi, zatim četnička propaganda, naročito ona skrivena, unutar partizanskih i dobrovoljačkih jedinica, koju su vršili četnici i njihovi simpatizeri, djelovali su obeshrabrujuće na ustanike. Dobrovoljački odredi su se osipali. Više partizanskih jedinica gubilo je čvrstanu i borbenost. Politički komesari i komandiri u pokušaju da onemoguće četničku propagandu na više mjesta su nailazili na ćutanje ili na solidarnost ustanika sa četničkim agitatorima. U pojedinim NOP odredima (Ozrenski, Zenički, Romanijski i NOP odred »Zvijezda«) nosioci četničke propagande bili su pojedini komandiri četa i komandanti bataljona, što je s obzirom na njihov uticaj na ustanike činilo četničku propagandu još efikasnijom.⁶⁷⁾

U datim političkim uslovima i pod dejstvom okupatorske ofanzive četnici su počeli da razbijaju partizanske i dobrovoljačke odrede. Vršili su četničke pučeve posredstvom svojih ljudi u tim odredima. Pučevi u nekim bataljonima Romanijskog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda« izvršeni su u toku treće dekade aprila, početkom maja izvedeni su u nekim jedinicama Kalinovičkog NOP odreda, a 5/6. maja u Zeničkom NOP odredu i Trećem istočno-bosanskom udarnom bataljonu. Pučevi su izvršeni u svim dobrovoljačkim odredima, ikao i u dobrovoljačkim četama i bataljonima u sastavu NOP odredâ (Kalinovačkog, Romanijskog, »Zvijezda« i Birčanskog): Bilo je slučajeva da su izvršioi pučeva uz pomoć jednog broja ustanika ubijali starješine odane ideji narodnooslobodilačke borbe, odnosno čitave štabove dotičnih jedinica, a isto tako i borbe-komuniste u jedinicama i partijske radnike na terenu.⁶⁸⁾ Veliki broj ustanika, kako iz odreda u kojima su vršeni pučevi tako i iz ostalih NOP odreda (Birčanski, Sjevernohercegovački, Južnoherce-

⁶⁶⁾ Vidi: Dr R. Hurem, n. dj., 228—230; *Sjećanje P. Papića*, AHM, MG/K23—2066.

⁶⁷⁾ N. Vojnović, n. čl., 132; A. Humo, n. dj., 125.

⁶⁸⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 230—233; *Camil Kazazović, Zenica u oružanoj revoluciji*, Zenica 1984, 176—189.

govački), a naročito ustanici iz dobrovoljačkih odreda napuštali su oružanu borbu i odlazili kućama ili u četnike. Dio onih koji su otišli svojim kućama predao je oružje vlastima NDH. Četničke vođe su nastojali da ustanike koji su napuštali svoje jedinice mišom ili silom mobilišu u četničke jedinice, u čemu su imali znatnog uspjeha. U tom pogledu četnicima je pomagao italijanski okupator. Općenito uzevši, partizanske i dobrovoljačke odrede napuštala je uglavnom seljačka ustanička masa, kolebljiva, demoralisana i željna da radi i živi u miru. U partizanskim jedinicama i grupama ostajao je mali broj boraca, uglavnom onih koji su bili uvjereni u ispravnost linije KPJ, sa sviješću da borbu protiv okupatora, ustaša i četnika treba nastaviti i pored svih teškoća i žrtava i uprkos obećanja koja su davali ustaški režim i četnici.⁶⁹⁾ U Hercegovini je, izgleda, zbog neadekvatnog rukovođenja borbom u toku ofanzive, naročito zbog loše organizacije u povlačenju, došlo do toga da je i dio boraca privrženih ideji NOP-a napustio jedinice i vratio se svojim kućama.⁷⁰⁾

U dijelovima istočne Bosne koje nije zahvatila tzv. treća neprijateljska ofanziva takođe je, u toku ofanzive, jedan broj ustanika napustio svoje jedinice i odlazio kućama.⁷¹⁾

Može se reći da je tokom zadnjih mjeseci 1941. i tokom prve polovine 1942, u uslovima i pod dejstvom navedenih vojnih i političkih faktora došlo do snažne diferencijacije ustanika u istočnoj i srednjoj Bosni, u istočnoj Hercegovini i u dijelu zapadne Bosne (Manjača i oko Mrkonjić-Grada). Veliki broj ustanika u tim krajevima povukao se iz aktivne borbe i otišao kući, odnosno prišao četnicima. Četnici su u saradnji sa okupatorima i NDH uspjeli da u navedenim oblastima sredinom 1942. potčine svojoj vlasti gotovo čitavu ranije slobodnu teritoriju.⁷²⁾

⁶⁹⁾ Vidi: P. Morača, *Prelomna godina NOR-a*, 111—112; N. Vojnović, n. čl., 146, 163; Gligo Mandić, *17. istočnobosanska NOU divizija*, Beograd 1976, 12—14; A. Humo, n. dj., 125, 128—129; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 141—142, 145—146, 364; *Hercegovina u NOB*, 400—402, 443.

⁷⁰⁾ N. Vojnović, n. čl., 148—149, 163; N. Bajić, *Neke karakteristike NOP-a u Hercegovini u prvoj polovini 1942*, 74; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 141, 161; *Hercegovina u NOB*, 443—444; *Sjećanje P. Papića*, AHM, MG/K23—2066.

⁷¹⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 239.

⁷²⁾ *Stvaranje i razvoj JA*, 2, Beograd 1951, 120—121; A. Sarajlić, n. dj., 169—170; P. Kačavenda, n. čl., 251 272; M. Leković, *Planovi Draže Mihailovića za uništenje »partizanske države« u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine*, JIČ, br. 1—2/1966, 79—80; R. Hurem, *Sporazumi o saradnji...*, 319—320; *Isti, Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942. godine*, u: *AVNOJ i NOB u BiH*, 49; D. Lukač, *Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a*, 478; Dr Drago Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo 1979, 133; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 206 O. Karabegović, n. dj., 245; *Hercegovina u NOB*, 393—532; Arhiv ŠK BiH, III-2, 227—230.

SUMMARY

A DIFFERENTIATION WITHIN THE UPRISING FORCES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE LAST MONTHS OF 1941 AND IN THE FIRST HALF OF 1942

Insurgents in Bosnia and Herzegovina brought with them different ideological beliefs and political convictions. Two major political subjects influenced a majority of insurgents (who were of Serbian nationality and mostly peasants): Communist Party of Yugoslavia as a political leader of the National Liberation Movement (NLM) and a conservative Serbian bourgeois politics expressed through the Chetnik movement of Draža Mihailović. The former was in favour of a National Liberation War (NLW), and to which a socialist revolution was an immanent feature as seen through a logic of a social reality; while the latter was against the NLW and the socialist revolution, and supported a preservation of the bourgeois type of government. The Chetnik movement thought that the occupiers would stay in the country only temporarily, that they would leave it anyhow once they lost the war on the world war theatres; and that it was not worth while sacrifices to lead an armed struggle. Having been unable to fight successfully the NLM the Chetniks of Draža Mihailović made alliance with the occupiers and the regime of the so-called Independent State of Croatia (ISC), and, thus, practically, became themselves a part of the occupation system.

Several factors influenced the insurgents' choice: the actions that the occupier undertook against the Uprising and the insurgents, an alternation in a political tactics of the Ustasha regime towards the Serbian population in ISC, a realization that the War would last for a long time, a severe winter of 1941/1942, difficulties for living caused by the Fascist destruction and plunder, and a stress on a social and revolutionary character of the Uprising which had proved to be unacceptable to the majority of the insurgents. The author gives an analysis of these factors and reaches a conclusion that a process of differentiation within the insurgents took place under these conditions by the mid-1942. A great number of the insurgents pulled out from the active fighting and left for home, or joined the Chetniks. Partisan units became politically homogenous.

Zdravko Antonić

*O RAZVOJU NOB-e U ISTOČNOJ BOSNI 1943—1944,
S POSEBNIM OSVRTOM NA OSLOBOĐENJE TUZLE*

Razni objektivni i subjektivni činioci uticali su da se NOB u istočnoj Bosni, naročito u prvim ratnim godinama, razvijala u donekle specifičnim uslovima. Suprotno očekivanjima, središta pokreta nisu mogla odmah postati industrijski i gradski centri, već određeni novi, pretežno seosko-planinski tereni na koje su još u vrijeme priprema ustanka, a kasnije sve više, izlazili iz gradova komunisti, članovi SKOJ-a i drugi patriotski raspoloženi građani. Istina, u gradskim i industrijskim centrima vršene su ilegalne akcije i sabotaze, prikupljana i slana materijalna pomoć za NOP na oslobođenoj teritoriji, slane informacije o neprijatelju, ali sve do ljeta i jeseni 1943. nije bilo direktnog masovnijeg učešća gradskog stanovništva u jedinicama NOV i POJ. Razumije se da se ovdje ne misli na one komuniste koji su kao organizatori ustanka bili prethodno u gradovima, a zatim otišli u sela da pripremaju i učestvuju u oružanoj borbi.

Jedan od važnih faktora za ovo učešće bio je sadržan i u tome da li je dotično mjesto, industrijsko naselje ili grad bilo oslobođeno ili je ostajalo i dalje u sklopu okupirane teritorije.

U istočnoj Bosni su još u prve dvije ratne godine ulazila u sklop oslobođene teritorije mjesta Šekovići, Vlasenica, Sokolac, Lopare, Rogatica, Trnovo, Knežina, Srednje, Olovo, Foča, Goražde, Čajniče. Neka od njih bila su centri oslobođene teritorije po više mjeseci (Vlasenica, Sokolac, Trnovo, Foča), dok su druga ostajala

samo po dan-dva u ustaničkim rukama (Doboj, Maglaj, Gračanica).¹⁾

Bilo je planova pa i pokušaja da se oslobodi i niz drugih mjesta, ali sve do ljeta i jeseni 1943. to se nije moglo postići.

Naime, ukupan tok i razvoj vojno-političke situacije u istočnoj Bosni u periodu juli 1941 — juli 1943. upućuje na zaključak da su snage NOP-a na ovom prostoru bile vrlo bitan činilac, ali da one nisu još uvijek mogle da se obračunavaju uspješnije sa krupnijim neprijateljskim garnizonima i da oslobađaju velike gradove kakvi su Tuzla, Zenica, Vareš, Sarajevo i dr.

Međutim, dolaskom u istočnu Bosnu Operativne grupe Vrhovnog štaba, nakon teških borbi na Sutjesci i Zelengori, ova manjkavost je uveliko otklonjena i započela je jedna nova faza u razvoju NOP-a u istočnoj Bosni. Upravo o toj novoj fazi i želim da govorim u ovom radu.

Sticajem ratnih okolnosti došlo je do toga da se većina preživjelih boraca sa Neretve i Sutjeske, sem 10. hercegovačke brigade, našla u junu—julu 1943. u istočnoj Bosni. Njihovim ofanzivnim nastupanjem potpomognutim već postojećim istočnobosanskim i sremskim jedinicama, koje su se već nalazile u istočnoj Bosni, oslobođeni su Vlasenica, Srebrenica, Drinjača, Zvornik, Olovo, Kladanj i niz manjih mjesta. Formirane su i 17. istočnobosanska i 16. vojvođanska divizija NOV Jugoslavije.²⁾

Do kakvog i kolikog stepena je dosegao razvoj NOP-a u istočnoj Bosni u jesen 1943. vidi se i po tome što i nakon pomjeranja Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba na čelu s Titom prema Bosanskoj krajini i jadranskoj obali, ne nastupa oseka u razvoju NOP-a na prostoru istočne Bosne, već on bilježi nove, do tad nedostižne rezultate. Novoformirane 16. vojvođanska i 17. istočnobosanska divizija NOV Jugoslavije, koje su ostale da djeluju u istočnoj Bosni, prešle su, zajedno s lokalnim partizanskim odredima u ovom kraju u široka ofanzivna dejstva. Rastjerane su brojne četničke skupine na Ozrenu, Trebavi, bosanskoj Posavini i oslobođena su mjesta Gračanica (31. VIII 1943), Modriča (7/8. IX 1943), Gradačac i Bosanski Šamac (15. IX 1943), a u to isto vrijeme 16. vojvođanska divizija oslobodila je Vlasenicu (11. IX 1943), Ceparde (14. IX 1943) i po drugi put Bijeljину (24. IX 1943). Oslobođenjem Posavine i Semberije stvorene su izvanredno povoljne mogućnosti za smještaj i njegu velikog broja ranjenika, koji su predati na zbri-

¹⁾ Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Vojnoizdavački zavod Beograd, 1973, str. 125—176 i 285—342.

²⁾ Miloš Zekić, *Prelomna jesen u istočnoj Bosni, Istočna Bosna u NOB*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971, knj. 2, str. 92.

njavanje istočnobosanskim i vojvođanskim jedinicama nakon borbi na Sutjesci.³⁾

Krunu septembarsko-oktobarskih dejstava ovih divizija, koje su u međuvremenu stavljene pod komandu 3. korpusa NOV Jugoslavije, pojačanog 2. krajiškom brigadom, predstavljalo je oslobođenje Tuzle, 2. X 1943.

U borbenoj zapovjesti 3. korpusa za napad na Tuzlu kaže se, između ostalog: »U momentu pobjedonosnog nastupanja oslobodilačke Crvene armije na istoku, te pojačane aktivnosti savezničkih angloameričkih armija u Italiji i u času kada naša NOV u Dalmaciji, Primorju, Sloveniji, Bosni, Crnoj Gori itd., vodi borbe, dužnost je naših komandanata, političkih komesara i svih boraca da i ovoga puta daju sve od sebe prema narodu i otadžbini.«⁴⁾

U napadu na Tuzlu, industrijsko preduzeće Lukovac i okolna neprijateljska uporišta, učestvovali su 6. istočnobosanska, 17. majevička, 2. krajiška, 16. muslimanska brigada i Majevički, Birčanski i Posavsko-trebavski NOP odredi. U trodnevnoj krvavoj i žestokoj borbi, koja je počela 29. IX, a završila se 2. X 1943, navedene jedinice uspjele su da zauzmu najvažniji neprijateljski garnizon u sjeveroistočnoj Bosni. Za vrijeme ovih borbi zarobljeno je 2.174 neprijateljska vojnika i oficira, među kojima i general Rodl, zapovjednik II zbornog područja, a ubijeno je i ranjeno 635 neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je 1.190 pušaka, 102 puško-mitraljeza, 60 ručnih mitraljeza, 6 teških bacača mina, 25 topova raznog kalibra, 8 radio-stanica, oko 20 vagona razne municije, 3.200 vojničkih uniformi i velike količine razne druge ratne opreme i namirnica.⁵⁾

Ne mogavši da se pomire s gubitkom tako važnog vojnog i ekonomskog uporišta, Nijemci su pokušali da Tuzlu povrate. Oni su 4. oktobra uspjele da prodru od Doboja prema Tuzli i da zauzmu Lukovac i Bukinje. Odbrana Tuzle postala je za narodno-oslobodilačku vojsku i narod Tuzle isto tako važno pitanje kao i samo oslobođenje. Na pijačnom trgu u Tuzli prekinut je masovan narodni zbor da bi radnici i omladina uzeli učešća u odbrani grada. O žestini borbi za odbranu Tuzle govori i podatak da je bilo 30 mrtvih i 120 ranjenih Nijemaca, a da su jedinice koje su učestvovala u odbrani imale 15 mrtvih i 42 ranjena borca.⁶⁾

Oslobođenjem i odbranom Tuzle dobiveno je važno vojničko uporište (baza uglja, soli, sode, špirita i dr.); otvorene su široke

³⁾ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1963, knj. 1, str. 612—614.

⁴⁾ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje Zb. NOR-a), Tom IV, knj. 17, str. 279.

⁵⁾ Zb. NOR-a, T—IV/18, str. 166.

⁶⁾ *Isto*, str. 166.

mogućnosti za mobilizaciju ljudstva, posebno radnika; stvorene su povoljne mogućnosti da se u redove NOV i NOP-a u najširem smislu, uvrste pripadnici muslimanske legije i Muslimani uopšte; produbljena je već postojeća diferencijacija u redovima demoralisanih četnika i omogućeno je uspješnije izvođenje akcija protiv onih četnika i njihovih komandi koje se nisu predavale. Ukratko, stvorene su izuzetno povoljne mogućnosti za uspješno djelovanje vojno-političkih snaga NOV u istočnoj Bosni. Poslije oslobođenja Tuzle izdato je naređenje svim partizanskim jedinicama da ne smije biti ni jedne puške niti oruđa van sastava formacija jedinica NOV Jugoslavije. Mada ovo naređenje nije moglo biti ostvareno do kraja, sama činjenica da je ono izdato, potvrđuje stepen razvoja NOP-a u dato vrijeme.⁷⁾

U oslobođenoj Tuzli i oko nje formiran je niz novih jedinica NOV Jugoslavije: 17. majevička, 18. hrvatska, 19. birčanska brigada i veći broj partizanskih odreda. Osnovana je i nova, 27. istočnobosanska divizija u koju su uključene mahom novoformirane brigade i odredi. Jedinice koje su uzele učešća u oslobođenju Tuzle, kao i novoformirane jedinice, dobile su u svoje redove blizu 5.000 radnika i seljaka iz tuzlanskog industrijskog bazena i okoline. Oslobođenjem Posavine, Semberije, Bijeljine, Tuzle i povezivanjem oslobođene teritorije od Drine do Bosne i od rijeke Save do Sarajeva, snage NOP-a u istočnoj Bosni znatno su ojačale. Jedinice 3. korpusa imale su u novembru 1943. takvo brojno stanje i naoružanje kakvo je ranije bilo karakteristično samo za neke neprijateljske jedinice. Samo, na primjer 2. krajiška brigada imala je 1.092 borca, 59 puškomitraljeza i 43 automata. U ovu brigadu stupilo je preko 500 novih boraca, pretežno đačke i radničke omladine.⁸⁾

Uspostavljene su još tješne i do kraja rata neraskidive veze sa Vojvodinom, zapadnom Srbijom i Bosanskom krajinom, a izvještaji Vladimira Perića Valtera i organizacije KPJ iz Sarajeva, i pored masovnih hapšenja koja su vršena u gradu, bili su prožeti optimizmom o sve masovnijem pomaganju i prilaženju NOP-u gradskog stanovništva.⁹⁾

Osim vojničkog, i politički značaj oslobođenja Tuzle, Bijeljine i drugih gradova sjeveroistočne Bosne bio je izrazito veliki.

U Tuzli se, pored Štaba 3. korpusa, smjestio i Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu i Oblasni komitet SKOJ-a, koji su, uz neposrednu pomoć članova Pokrajinskog komiteta i partijskih kadrova iz jedinica i s terena, razvili živu aktivnost na polju agita-

⁷⁾ *Isto*, str. 3.

⁸⁾ *Zb. NOR-a*, T-IV/19, str. 294 — Tabela: Brojno stanje ljudstva, ko-
nja, naoružanja i telefona 3. korpusa NOV Jugoslavije na dan 20. novembra
1943. godine.

⁹⁾ *Sarajevo u revoluciji*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1981, str. 40.

cije i propagande za NOP, a naročito na polju mobilizacije omladine i radnika u redove NOV Jugoslavije. U oslobođenoj Tuzli nastavljen je, više nego ranije, proces političke diferencijacije stanovništva svih nacionalnosti prema NOP-u. Na vidjelo su izašle brojne, do tada prigušivane inicijative pristalica i simpatizera NOP-a. Brojni patriotski raspoloženi građani, koji su ranije trpjeli razne torture od strane okupatorsko-ustaške policije, a nisu u međuvremenu otjerani u koncentracione logore, odahnuli su poslije oslobođenja grada. Razni izvještaji iz toga vremena registruju masovno opredjeljenje muslimanskog stanovništva prema NOP-u. O tome se opširno govori i u prvim brojevima listova »Oslobođenje«, »Fronta slobode« i »Tuzlanskih vijesti«. Na ovu činjenicu treba ukazati i zbog toga što su Muslimani činili većinu stanovništva na ovom prostoru¹⁰⁾ a znatan broj ih je bio naoružan u okviru tzv. DOM DO pukovnije i raznih vrsta legija. Na stav muslimanskog stanovništva prema NOP-u uticalo je više faktora, a naročito proglas bivšeg domobranskog pukovnika Sulejmana Filipovića i dosta brojne grupe njegovih oficira, u kome se pozivaju Muslimani da se zajedno sa Srbima i Hrvatima odmah priključe NOB-u. U tom proglasu se kaže:

»Mi časnici tuzlanskog zdruga i DOM DO pukovnije u Tuzli, svjesni zadataka iskrenih rodoljuba, pridružujemo se Narodnooslobodilačkoj vojsci spremni da počemo putem NOB do konačne pobjede nad okupatorom. Časnici, dočasnici, domobrani, legionari i milicionari! Slijedite naš primjer i pridružite se Narodnooslobodilačkoj vojsci. Pokažite da ste vjerni sinovi svojih naroda.«¹¹⁾

Da su proglasi, kao i druga vrsta aktivnosti raznih političkih i vojnih ustanova i organizacija NOP-a imali pozitivan efekat, vidi se i po tome što je znatan broj raznih seoskih posada muslimanske legije počeo da se raspada ili prelazi u partizanske jedinice. Za ovaj period osobito je karakteristično ubrzano stupanje u redove narodnooslobodilačke vojske muslimanske omladine iz tek oslobođenih gradova Posavine, Bijeljine, Tuzle i drugih mjesta. Na tu pojavu naročito su gledali s nevjericom ostaci begovata, neki čaršijski ljudi i dio muslimanskog sveštenstva, koji se do tada nisu bili kompromitovali saradnjom s okupatorom, ali su smatrali da se ne treba pozitivno eksponirati ni prema NOP-u.

Oslobođenje Tuzle pružilo je, pored ostalog, mogućnost rukovodstvu NOP-a u ovoj oblasti da stupi u neposredniji kontakt sa predstavnicima raznih bivših buržoaskih stranaka i da s njihovim ljudima pregovara o saradnji i pružanju podrške NOP-u. Po-

¹⁰⁾ Vid. *Oslobođenje*, br. 3 i *Front slobode* br. 1.

¹¹⁾ *Arhiv Vojnoistorijskog instituta* (dalje AVII), K-407, f. 51, dok. 36 — Proglas — Časnici, dočasnici, domobrani, legionari, milicioneri; od 4. X 1943.

seban značaj imao je susret s istaknutim predstavnicima Hrvatske seljačke stranke, među kojima su Aleksandar Preka, Ante Kamenjašević, Jure Begić, Bogomir Brajković, dr Luka Šimović, Ivo Sunarić, Ivica Martinović i njihova javna izjava da pristupaju NOP-u. U toj izjavi oni su, pored ostalog, rekli:

»Došlo je vrijeme kada više nema oklijevanja. Zadnji je čas da se Hrvati istočne Bosne opredijele. Mi smo se opredijelili. Idemo sa našom braćom uvjereni da time radimo u duhu nauke Stjepana Radića, koji je uvijek upirao oči u veliki ruski narod... U zajedničkoj borbi sa Muslimanima, koji su se takođe listom digli, kao i sa braćom Srbima, koji se bore u našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci, mi vedra pogleda i ponosna čela idemo naprijed.«¹²⁾

Prilazak uglednih predstavnika HSS-a NOP-u uticao je i na povećano opredjeljivanje ostalog hrvatskog stanovništva za NOP. Sa tom motivacijom formirana je i 18. hrvatska brigada.

Kontakti sa predstavnicima iz redova muslimanskih i srpskih političara takođe su dali pozitivne rezultate za NOP.¹³⁾

U oslobođenoj Tuzli NOP je imao mnogo povoljnije materijalne i druge mogućnosti i za svoju izdavačku i kulturno-prosvjetnu i propagandnu aktivnost. Pored brojnih zborova, konferencija, predavanja, kurseva, razvijena je i široka i raznovrsna aktivnost na izdavačkom planu. Osim »Oslobođenja«, u Tuzli su počeli da izlaze »Front slobode«, »Naša borba«, »Tuzlanske vijesti«, biblioteka marksizma-lenjinizma i niz drugih pisanih materijala.¹⁴⁾

Kao što je poznato, prva dva broja lista »Oslobođenje«, kao organa Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine, izašla su još ranije u partizanskoj Trnovi kod Bijeljine, a sa trećim brojem nastavljeno je u slobodnoj Tuzli. »Oslobođenje« se pojavilo kao izraz i potreba registrovanja vojnih i političkih uspjeha koje je postizao NOP u Bosni i Hercegovini, pa i šire. Istovremeno, list je djelovao snažno na dalju mobilizaciju masa, izgradnju organa narodne vlasti i uopšte na efikasnije sprovođenje u život ciljeva NOB-e. Od »Oslobođenja« se očekivalo da bude ne samo agitator i propagator oružane borbe, nego i da djeluje kao vaspitač naroda u duhu podizanja i omasovljena revolucionarne svijesti i istinskog širenja bratstva i jedinstva. Ukratko, list je imao izuzetno veliku vrijednost u popularisanju NOB-e kao snažan idejno-propagandni faktor za efikasnu mobilizaciju masa.

Pored »Oslobođenja«, u Tuzli je pokrenut i »Front slobode« kao »Organ antifašističkog fronta za istočnu Bosnu«. Osnivač i pokretač lista bio je Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu, a ne-

¹²⁾ Arhiv KP Bosne i Hercegovine, T—I, knj. 1, str. 54—55.

¹³⁾ Isto, str. 54.

¹⁴⁾ Vid. Z. Antonić, *O partizanskoj štampi u Tuzli i tuzlanskoj oblasti, Tuzla u radničkom pokretu*, knj. 2, (u štampi).

posredni povod za njegovo pokretanje bio je odlazak Redakcije »Oslobođenja« iz Tuzle u Bosansku krajinu, gdje su već vršene pripreme za održavanje Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Oslobođenje Bijeljine, Tuzle i niza drugih gradova u istočnoj Bosni otvorilo je, pored ostalog, i veliku mogućnost omladini, i to svih nacionalnosti, da se počne još masovnije uključivati u redove narodnooslobodilačke vojske. S tim u vezi javila se i potreba za posebnim omladinskim listom. Omladinski list, nazvan »Naša borba«, počeo je izlaziti septembra 1943. kao organ Ujedinjenog saveza antifašističke omladine istočne Bosne. Prvi broj ovoga lista štampan je u Trnavi, a drugi u oslobođenoj Tuzli. Do kraja rata izašlo je ukupno 13 brojeva ovoga lista, od čega do septembra 1944. 5 brojeva. Očigledno je da je »Naša borba« u 1943—1944. izlazila povremeno i to zavisno od uslova i mogućnosti štampanja. S obzirom na sadržaj, tekstovi »Naše borbe« se mogu podijeliti na one koji govore o pitanjima i problemima antifašističke omladinske organizacije oko njenog većeg učešća u borbi i raskidu sa svim oblicima konzervativne istorijske svijesti, pa do onih koji se odnose na međunarodna zbivanja i vijesti sa raznih frontova. Ukratko, list »Naša borba« pokrenut je sa željom da se antifašističkoj omladini istočne Bosne pruži izravna i blagovremena informacija o svim važnijim vojno-političkim događajima u zemlji i svijetu i da se ukaže na mjesto i istorijsku ulogu omladine u NOB-u. Informacije su pretežno davane u formi vijesti sa fronta i iz pozadine, a zadnje su saopštavane kroz uvodne članke.

Osim »Oslobođenja«, »Fronta slobode« i »Naše borbe«, u oslobođenoj Tuzli pojavio se i niz drugih formi i oblika pisane riječi. Još ranije, u oslobođenoj Trnavi, štampane su brošure »O Partiji«, »O nacionalnom pitanju«, »O seljačkom pitanju«, »Ekonomski razvitak društva«, »Partizanske vijesti«, šest prvih glava istorije SKP(b), kao i brojni drugi leci i proglašeni. U slobodnoj Tuzli su počele da izlaze brošure »Kroz borbu«, »26-godišnjica velike oktobarske socijalističke revolucije«, »Organizacija narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji«, a u okviru biblioteke marksizma-lenjinizma: »Šta da se radi«, »Učenje o Partiji«, »Nacionalno pitanje«, »Seljačko pitanje«, a kasnije u Šekovićima: »Strategija i taktika« i »Boljševički stil u radu«. ¹⁵⁾

Osim u vojsci, ove brošure su bile draga i rado čitana literatura u omladinskim domovima, na selu, u bolnicama među ranjenicima i kod svih pripadnika i simpatizera NOP-a u gradovima. Ukratko, uspjesi NOP-a u sjeveroistočnoj Bosni i šire u ljeto i je-

¹⁵⁾ Dušan Nedeljković, »Biblioteka marksizma-lenjinizma« u godinama oslobodilačke borbe, Istočna Bosna u NOB-u, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971, knj. 2, str. 347—349.

sen 1943. godine, na vojnom planu, čiju je središnju tačku predstavljalo oslobođenje Tuzle, otvorili su izvanredne mogućnosti i za njegovu idejno-političku i kulturno-prosvjetnu ulogu. I kao što se nekada, u vrijeme priprema, pokretanja i usmjeravanja ustanka rađala oružana komponenta NOP-a iz političke strategije i taktičke orijentacije, za koju se opredijelila KPJ, mobilisući i predvođeci narod Jugoslavije u oružanoj borbi, sada su se, iz ukupnih i konkretnih rezultata te oružane komponente, iznjedrovale ogromne stvaralačke mogućnosti za djelovanje KPJ na političkom, idejnom, privrednom i kulturno-prosvjetnom polju, odnosno na izgrađivanju novog čovjeka kaljenog u vatri same borbe. Pristup čovjeku, posebno omladincu, kao nemjerljivoj vrijednosti revolucije, ogledao se i u shvatanju »što je svestraniji i kulturniji borac — to je bolji čovjek«.

U uslovima opšteg rata i širenja NOP-a u istočnoj Bosni i razmaha oslobodilačkih i revolucionarnih snaga širom zemlje, stigla je i poruka iz Vrhovnog štaba NOV i POJ da se izvrše pripreme i pošalju vijećnici za održavanje Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Iz oslobođene Tuzle prema Jajcu prvi je krenuo Todor Vujasinović, jer je bio predviđen za predsjednika Odbora za organizaciju tehničke i materijalne strane priprema Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Zatim su na put pošli Rodoljub Čolaković, Avdo Humo, dr Vojislav Kecmanović, Sulejman Filipović, Aleksandar Preka, Bogomir Brajković, Pero Đukanović, Jure Begić, Ante Komenjašević i drugi. Na prvom zasjedanju ZAVNO BiH-a evidentirano je ukupno 59 vijećnika s prostora istočne Bosne, od čega je 39 bilo iz Tuzle i tuzlanske oblasti, a 20 iz sarajevske oblasti. Na listi vijećnika za Drugo zasjedanje AVNOJ-a evidentirano je 36 delegata i njihovih zamjenika koji potiču iz istočne Bosne, od čega 26 iz Tuzle i tuzlanske oblasti i 10 iz Sarajeva i sarajevske oblasti.¹⁶⁾

Gubitak Tuzle i tuzlanskog industrijskog basena, s brojnim posljedicama koje su iz toga proizlazile, predstavljao je veliki hendikep za okupatora. Čim im se pružila prva povoljnija prilika, Nijemci su iz pravca Doboja i Brčkog koncentrisali jake snage za napad na Tuzlu. U izvještaju štaba 16. divizije NOV Jugoslavije od 10. novembra 1943. kaže se da su Nijemci, ustaše i domobrani otpočeli 7. novembra jaku ofanzivu prema Tuzli. Kako je gro snaga (17. i 27. divizija) 3. korpusa bio na izvršavanju raznih borbenih zadataka na Romaniji, nije se ni išlo za tim da se Tuzla brani po svaku cijenu.¹⁷⁾

Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost Ministarstva unutrašnjih poslova u svom izvještaju od 25. novembra kaže, između ostalog:

¹⁶⁾ *Front slobode*, br. 4 od 10. III 1944, str. 8—9.

¹⁷⁾ *Zb. NOR-a*, T—IV/19, str. 146.

»Nakon oslobođenja grada Tuzle 10. novembra u 16 sati poslije podne, po njemačkim trupama već se osjeća postepeno smirivanje duhova koji su bili pod strašnim utiskom tridesetdevetodnevne partizanske strahovlade, koja je učinila rapidni, i za ovog tko osobno sve ovo nije vidio i doživio — *stopostotni politički preokret u našim masama. Samo vrijeme, pametna i trezvena politika naše vlade i svih naših vlasti, moći će izgladiti najkatastrofalniji politički udarac našoj državi od početka njenog postanka*» (podvukao Z. A.).¹⁸⁾

Dalje se u izvještaju ističe da je partizansko vođstvo uspjelo da za 39 dana svoje vlasti u Tuzli i njenoj okolini (u radijusu od 50 i više kilometara) zбриše kod stanovništva svaki osjećaj dužnosti i poštovanja prema NDH i njenom vođstvu.

»Iz Tuzle, koja broji, sa predgrađima i radničkim naseljem Krekom, 24.000 stanovnika, otišlo je sa partizanima preko 4.000 građana i radnika. Od ovih 4.000 nalazi se u partizanskim jedinicama, uglavnom u novoosnovanoj »Tuzlanskoj muslimanskoj brigadi«, 3.000 partizanskih boraca, najvećim dijelom Muslimana. Oko 1.000 žena, djevojaka i djece ispod 10 godina, kao i staraca i civila raznih zvanja, napustilo je Tuzlu sa zadnjim partizanskim povlačenjem 9. studenog 1943. u 20 sati u pravcu jugozapada.«¹⁹⁾

Pisac izvještaja dalje ističe da se oko stanovništva koje je napustilo grad, vode oštре борбе između zelenog kadra i četnika s jedne i partizana s druge strane.

Nakon ulaska u Tuzlu Nijemci su držali svu vlast u svojim rukama, jer nisu imali povjerenja u oružane snage NDH. Obnova i stavljanje u pogon raznih industrijskih preduzeća, saobraćajnica, rudnika i drugih važnijih objekata trajala je duže vremena, jer su ti objekti bili temeljito oštećeni, o obnavljanje nekih od njih bilo i dalje ometano od strane partizanskih jedinica.²⁰⁾

Od 12. novembra do 3. decembra 1943. prijavilo se organima vlasti NDH u Tuzli oko 80 oružnika koji su se na razne načine prikrivali po kućama u Tuzli i obližnjim selima.²¹⁾

Sve do decembra 1943. iz Tuzle se šalju izvještaji u kojima se ističe da su u Tuzli prisutne brojne posljedice zbog toga što je ovaj grad bio u partizanskim rukama. Redovno se podvlači da bi se moral u narodu i vjera u moć NDH povratili samo pod uslovom »kad bi se povelа jedna jaka akcija naših i njemačkih oružanih snaga, a ova da se izvrši sa potpunim uspjehom.«²²⁾

¹⁸⁾ Zb. NOR-a, T—IV/19, str. 516.

¹⁹⁾ Isto.

²⁰⁾ Zb. NOR-a, T—IV/19, str. 517.

²¹⁾ Zb. NOR-a, T—IV/20, str. 738.

²²⁾ Zb. NOR-a, T—IV/20, str. 735.

Do slične akcije je i došlo, mada ona, kao i niz ranijih akcija, nije dala očekivane rezultate.

Naime, ukupan tok i razvoj NOB-a u Jugoslaviji u drugoj polovini 1943. nagnao je njemačku vrhovnu komandu da u toku zime 1943/44. izvede nekoliko sukcesivnih vojnih operacija (u Sandžaku, u istočnoj i centralnoj Bosni, u dijelu Hrvatske južno od Save) s ciljem da razbije glavne snage NOB-a Jugoslavije, otkloni opasnost od prenošenja operacija u zapadnu Srbiju i obezbijedi komunikacije prema Jadranskom moru u slučaju eventualnog iskravanja saveznika. Njemačka vrhovna komanda je smatrala da se u Sandžaku i istočnoj Bosni nalaze znatne snage NOV Jugoslavije koje bi mogle izvršiti prodor u Srbiju. Planiranu operaciju protiv njih, prema odluci Štaba 2. oklopne njemačke armije, izvodio je 5. SS brdski armijski korpus uz pomoć raznovrsnih i još uvijek brojnih kvislinških snaga. Opšta zamisao je bila da se brzim prodorom iz Sarajeva, Tuzle, Zvornika i Užica zaposjedne zaprečna linija Sarajevo—Han-Pijesak—Vlasenica—Drina i okruži 3. korpus NOV Jugoslavije na suženi prostor Sokolac—Srebrenica; da snage iz rejona Sjenice i sa linije Gacko—Nevesinje, krećući se širokim frontom s jugoistoka i juga, potisnu jedinice NOV i nabace ih sjeverno od linije Višegrad—Polje i da onda pristupe uništavanju Druge, Pete, Sedamnaeste i Dvadesetsedme divizije NOV Jugoslavije.²³⁾

U duhu opšte direktive Vrhovnog štaba, štab 3. korpusa NOV Jugoslavije je nastojao da svoje divizije izvlači s pravca glavnog udara neprijatelja i da ih upotrebljava na najefikasniji, parti-zanski način. Istovremeno je i Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu sugerisao okružnim i sreskim partijskim rukovodstvima da preduzmu potrebne mjere da se ofanziva neprijatelja dočeka bez panike, da se bude s narodom, uz pružanje pune pomoći partizanskim jedinicama.²⁴⁾

Sa željom da njemačke snage u Sandžaku i istočnoj Bosni učini što manje efikasnim, Vrhovni štab je naredio 5. korpusu NOV Jugoslavije da izvrši napad na Banju Luku, Lijeve polje i Bosansku Gradišku. Međutim, napad na neprijateljski garnizon u Banjoj Luci, izveden na razmeđu stare i nove 1943/44. godine, uslijedio je sa izvjesnim zakašnjenjem, jer su njemačke trupe bile već završile operacije u istočnoj Bosni i prebacivale se u srednju Bosnu.²⁵⁾

I u srednjoj Bosni i većem dijelu Bosanske krajine neprijatelj je zaposjeo komunikacije, zauzeo veće gradove i varošice, ali nigdje nije uspio da ozbiljnije tuče snage 5. korpusa.

²³⁾ *Zb. NOR-a*, T—IV/23, str. 200—218.

²⁴⁾ *Arhiv CK SK BiH*, Sig. 2108 — pismo Oblasnog komiteta okružnim komitetima od 10. XII 1943.

²⁵⁾ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, knj. 2, str. 48—51.

Još dok su bile u najvećem jeku borbe u srednjoj Bosni i Bosanskoj krajini, štab 3. korpusa planirao je sa svojim jedinicama i izveo 15/16. januara 1944. ponovni napad na neprijateljski garnizon u Tuzli. Mada ovaj napad na Tuzlu vojnički nije uspio, on je značajan po tome što je potvrdio da snage NOP-a u istočnoj Bosni nisu uništene, kako je to tvrdila neprijateljska propaganda.²⁶⁾

Poslije završetka tzv. šeste neprijateljske ofanzive, pred Štab 3. korpusa postavilo se kao najvažnije pitanje popuna i sređivanje jedinica, a pred Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu da što prije održi savjetovanje komunista istočne Bosne, na kome bi se, uz analizu mjesta i uloge Partije u dotadašnjoj oružanoj borbi, izvukle pouke i zaključci za buduću rad. Savjetovanje je počelo 22. februara u oslobođenoj Vlasenici, a završilo se 2. marta u Bijeljini. Još dok se delegati nisu bili ni razišli, usledio je novi pritisak okupatora na istočnu Bosnu, čiju je udarnu snagu predstavljala po zlu poznata 13. SS Handžar divizija.

Od sredine marta pa sve do jeseni 1944. u istočnoj Bosni se vode vrlo žestoke borbe sa 13. SS divizijom i drugim njemačkim i kolaboracionističkim snagama.

Njemačka Komanda Jugoistoka uporno je nastojala da razbije 3. i 12 (vojvođanski) korpus, jer se plašila njihovog prodiranja u Srbiju. U toku ljeta izvedena je serija unakrsnih akcija širom istočne Bosne, praćena vrlo represivnim mjerama prema nepokretnim ranjenicima i civilnom — stanovništvu.

Krajem avgusta i početkom septembra uslijedio je preokret širih razmjera u čijem sklopu snage 3. korpusa, zajedno sa svim susjednim jedinicama NOV Jugoslavije preuzimaju ponovo inicijativu u svoje ruke. Rezultat te inicijative, koja je bila ponovno potpomognuta i snagama iz Bosanske krajine (11. krajiška divizija), bilo je konačno oslobođenje Tuzle 17. septembra 1944. godine. Gotovo istovremeno sa napadom jedinica 3. korpusa na neprijatelja u Tuzli, krajiške divizije su napale neprijateljski garnizon u Banjoj Luci 18. septembra. Time se, dakle, ponovo potvrdila puna međuzavisnost i uzajamno ispomaganje i prožimanje oružane borbe u istočnoj Bosni i Bosanskoj krajini. Ljudski i materijalni potencijali tuzlanskog industrijskog bazena došli su do punog izražaja u borbi za konačno oslobođenje zemlje.

---

²⁶⁾ Zb. NOR-a, T—IV/21, str. 212.

SUMMARY

ON THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE IN EASTERN BOSNIA IN 1943—1944, WITH A SPECIAL VIEW ON THE LIBERATION OF TUZLA

There were many objective and subjective factors that caused the National Liberation Movement in Eastern and Central Bosnia to develop under somewhat specific conditions, especially in the first years of the War. Contrary to the previous experience gained in proletarian revolutions, the centres of an armed struggle could not become immediately industrial and urban areas but certain new territories, mostly in villages and in the mountains. Both communists and other people who were ready to fight came to these territories from the urban areas. It is true that even in 1941 insurgents had in their hands a few counties and districts in Eastern Bosnia (Vlasenica, Šekovići, Sokolac, Rogatica, Trnovo and some other places), but they were not larger urban and industrial centres.

However, as the National Liberation Movement gradually grew in size in this region, and especially when the main Operative force of the Supreme Headquarters came to Eastern Bosnia after the bloody battles on the Sutjeska River in summer of 1943; a number of smaller and bigger towns was liberated in Eastern Bosnia. Among them there were: Vlasenica, Srebrenica, Olovo, Kladanj, Zvornik, Bijeljina, Gradačac, Bosanski Šamac etc. A major success was the liberation of Tuzla in October 1943.

Apart from its economical and political importance, the liberated Tuzla gave an opportunity to the NLM leadership in this region to maintain a closer contact with the representatives of different bourgeois political parties and to hold talks with them about a cooperation and their support to the NLM.

The occupier managed to re-conquer Tuzla after 40 days. A general course and development of the National Liberation Struggle in Yugoslavia in the fall of 1943 forced the German Supreme Command to undertake a few major military operations during the coming winter of 1943—1944. Because of these operations there was a need for an increase of joint actions between the National Liberation Army forces in Eastern Bosnia and in Bosanska Krajina (Western Bosnia), which could be best seen in their mutual support during the operations in which Banjaluka and Tuzla were liberated.

Vera Kac

O ORGANIZACIONOM RAZVOJU KPJ U BOSNI I HERCEGOVINI (1945—1948)

Za cjelovitiji historiografski prikaz organizacionog razvoja KPJ u BiH 1945—1948. i za potpunije razumjevanje njegovog ubrzanog ritma i složenosti najprije valja napomenuti da se KPJ nakon oslobođenja zemlje našla u potpuno novim uvjetima rada, razvoja i djelovanja. Kao partija na vlasti, prvenstveno se javlja kao subjekat očuvanja revolucionarnih tekovina izvojevanih u ratu, zatim kao okosnica uspostavljenog državnog integriteta i kao rukovodeća snaga u izgradnji novih, socijalističkih društvenih odnosa. Kao partija na vlasti, kao koheziono tkivo između svih segmenta društvenog života i kao avangarda u formiranju i razvijanju socijalističkog modela društvenih odnosa KPJ je aktivnost težišno bazirala na usmjeravanje izgradnje i uspješnost funkcioniranja državno-pravnog sistema zasnovanog na teritorijalnom principu čemu se morala prilagođavati i njena vlastita organizacija kao neophodan preduvjet za efikasno provođenje zacrtanog razvoja u unutarnjopolitičkom životu tek oslobođene zemlje, uopćeno sažetog na industrijalizaciju, elektrifikaciju, kolonizaciju, agrarnu reformu i kolektivizaciju poljoprivredne proizvodnje, koja je, kao i nacionalizacija i konfiskacija, preduzimana tek potkraj ovog perioda. Stoga je u prvim poslijeratnim godinama (1945—1948) preduziman niz organizacionih izmjena i povremenih manjih reorganizacija koje suštinski nisu mijenjale osnovne principe organizacione utemeljenosti KPJ. Mijenjala se tek shema pojedinih organizacionih tijela unutar ukupne organizacione strukture, s ciljem što efikasnijeg djelovanja i neminovnog prilagođavanja administrativno-teritorijalnoj podjeli zemlje.

Isto tako, neophodno je imati u vidu da se organizacija KPJ u to vrijeme zasnivala na načelima demokratskog centralizma i da se ukupna organizaciono-ideološka komunikacija unutar Partije odvijala analogno tim načelima i njima adekvatnoj metodologiji rada. Stoga u raspravi o organizacionom razvoju KPJ u BiH 1945—1948. stalno treba imati u vidu da ovaj princip podrazumjeva izbornost i opozivnost svih rukovodećih organa, od najnižeg do najvišeg; demokratičnost u donošenju odluka; dozvoljava borbu mišljenja do donošenja odluka, a nakon usvajanja odluke zahtijeva njeno obavezno provođenje i od strane onih koji su glasali protiv; strogu partijsku disciplinu; bezuvjetno pokoravanje nižih organa višim i periodično polaganje računa partijskih organa pred svojom organizacijom na svim nivoima hijerarhijski ustrojene partijske organizacije.

Konačno, za potpuniji prikaz i razumjevanje ove problematike neophodno je napomenuti da je ona u postojećoj historiografskoj literaturi tog predmetnog porijekla i određenja razmatrana uglavnom fragmentarno, u radovima općeg, prigodnog i namjenskog karaktera, i to u vidu sumarnih pokazatelja za čitav jugoslavenski prostor, s napomenom da je ovo prvi rad u kome se organizacioni razvoj KPJ u BiH razmatra na osnovu postojeće dostupne arhivske građe i u periodizacijskom rasponu imanentnom tom razvoju.¹⁾

1.

U izmjenjenoj i komplikovanoj poslijeratnoj problematici organiziranja državnog, političkog i privrednog života, Partija je vrlo brzo prilagodila svoju organizaciju mirnodopskim uvjetima razvoja. U prvom organizacionom zahvatu mijenja se mreža rukovodećih partijskih organa, analogno novoj administrativno-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine (august 1945) na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora.²⁾ Prema toj podjeli, na teritoriji Bosne i Hercegovine formirano je sedam okružnih komi-

¹⁾ Petranović Branko i Štrbac Čedomir, *Istorija Socijalističke Jugoslavije* — Opšti pregled I, Radnička štampa, Beograd, 1977, str. 229; Bilandžić Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* — Glavni procesi, Školska knjiga, Zagreb, 1978, str. 463; Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918—1978*, Nolit, Beograd 1980, str. 463; Grupa autora, *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963, str. 570; Laća Ivan i Marković Moma, *Organizacioni razvitak KPJ (SKJ)*, Kultura, Beograd, 1960, str. 115; Grupa autora, *Klasno-socijalna struktura Saveza komunista Jugoslavije*, Edicija CDI 6, Komunist, Beograd, 1984, str. 547 i mnoga druga opća literatura te ona prigodnog i namjenskog karaktera.

²⁾ Zakon o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora (Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine broj 11 od 18. 8. 1945. godine), *Statistički godišnjak 1945—1953*, Zavod za statistiku i evidenciju, Republika Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1954, str. 3.

teta KPJ (banjolučki, tuzlanski, sarajevski, mostarski, bihački, travnički i dobojski),³⁾ identično ustrojenih u odnosu na nove okružne narodne odbore kao nosioce narodne vlasti. Ovom administrativno-teritorijalnom podjelom prestali su postojati oblasni i okružni komiteti iz vremena rata i nekoliko mjeseci nakon oslobođenja, pošto nisu odgovarali novim uvjetima razvoja. Tako je hercegovačka oblast transformirana u okrug, smanjena su područja banjolučkog, tuzlanskog i sarajevskog okruga u korist novoformiranog dobojskog i to sve zbog lakšeg rukovođenja i provođenja svih zadataka koji su bili postavljeni pred partijsku i državnu organizaciju Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kao najviši partijski organ bosanskohercegovačke organizacije do kraja 1948. godine (1. 11. 1948. kada je Šesta pokrajinska konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu pretvorena u Prvi — Osnivački kongres KP BiH sa izabranim Centralnim komitetom kao rukovodećim organom), preko ovih sedam okružnih partijskih instanci rukovodio je, u prvom redu, izgradnjom i učvršćenjem narodne vlasti, zadacima obnove i izgradnje, osposobljavanjem kadra za partijske i državne funkcije i pomaganjem u radu sreskih komiteta. Na području grada Sarajeva djelovao je Mjesni komitet (koji je bio u rangu okružnog komiteta) sa četiri rejonska komiteta (u rangu sreskih komiteta), što je, također bilo adekvatno administrativno-teritorijalnoj podjeli i organizaciji narodne vlasti, pošto su za grad Sarajevo postojali Gradski narodni odbor (u rangu okružnog) i četiri rejonska odbora (u rangu sreskih narodnih odbora).⁴⁾ U osam većih bosanskohercegovačkih gradova (Banja Luka, Bihać, Tuzla, Bijeljina, Brčko, Travnik, Zenica i Mostar)⁵⁾ postojali su mjesni komiteti za gradska područja, koji su, de facto, bili u rangu sreskih komiteta. Naravno, i administrativno-teritorijalna podjela bila je identična, a u pogledu državne organizacije svih osam gradova također je imalo narodne odbore u rangu sreskih narodnih odbora. Niža partijska tijela u odnosu na okružne komitete bili su sreski komiteti KPJ, kao važna karika u organizacionom partijskom rukovodstvu. Oni su direktno kontaktirali sa osnovnim partijskim organizacijama (ćelijama) na području svakog sreza. Pomenutom poslijeratnom podjelom ukinute su općine, a time i općinski komiteti, čime je uspostavljena neposrednija saradnja i kontrola između sreskih komiteta i osnovnih partijskih organizacija na jednoj, odnosno između sreskih i mjesnih narodnih odbora na drugoj strani. Kako su te funkcije i kadrovske bile objedinjene, stvaran je neposredniji kontakt sa narodom, odnosno

³⁾ Arhivsko odjeljenje Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (AO CK SK BiH), Fond: Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Fond: PK KPJ BiH), Kutija (K-) 84/1945, Dokument (D-) 49/45, datum (d-) 27. 8. 1945.

⁴⁾ Isto.

⁵⁾ Isto.

partijskim članstvom. Na teritoriji Bosne i Hercegovine postojalo je 77 srezova,⁶⁾ raspoređenih unutar pojedinih okruga. Partijska organizacija formirala je sreske komitete za pojedine srezove prema slijedećem rasporedu: banjolučki okrug je u svom sastavu imao 13 sreskih komiteta, dobojski 11, bihački 8, tuzlanski 13, mostarski 12, sarajevski 12 i travnički 8 sreskih komiteta.⁷⁾ Stvaranjem većeg broja srezova (do tada je bilo 53 sreza) obezbjeđena je bolja kontrola na manjim teritorijalnim jedinicama, ali i bolji uvid u dinamiku ostvarivanja zacrtanih zadataka, kako u partijskim organizacijama, tako i u mjesnim narodnim odborima. Na bosanskohercegovačkom prostoru egzistiralo je sredinom 1945. godine 1.280 područja narodnih odbora, a krajem 1945. bilo ih je 1.293.⁸⁾ Tendencija je bila da se sva mjesna područja obuhvate mrežom osnovnih partijskih organizacija. U ustaničkim krajevima težište je bilo na organizacionom sređivanju i učvršćenju osnovnih organizacija (ćelija) i njihovom usmjeravanju sa ratnih na poslijeratne uvjete rada, dok je u krajevima gdje nije postojala gusta mreža partijskih organizacija aktivnost usmjeravana na njevo stvaranje i primanje novih članova. U naznačenom periodu (august — decembar 1945) broj osnovnih organizacija (ćelija) kretao se između 860 i 980⁹⁾ na području cijele Bosne i Hercegovine.

Osnovne partijske organizacije bile su formirane na teritorijalno-produkcionom (ili preduzetnom) organizacionom principu: u naselju, mjestu, selu, odnosno u tvornici, rudniku, radionici, šumskim gazdinstvima, ustanovama, školama i sl., sa najmanje tri člana kao neophodnim uvjetom za formiranje ćelije. Broj osnovnih organizacija bio je promjenljiv, jer su se prilagođavale uvjetima i okolnostima u kojim su djelovale. Osim toga što je njihov broj rastao, povremeno je dolazilo i do njihovog sažimanja, ali i stvaranja novih organizacija i njihovih odjeljenja tamo gdje je to bilo potrebno, zavisno od broja članova u njima. Osnovne partijske organizacije sa preko 30 članova mogle su uz dopuštenje PK KPJ za BiH formirati odjeljenja, a one s preko 70 članova mogle su partijska odjeljenja dijeliti na partijske grupe po smjenama, radnim brigadama i sl. Partijske organizacije sa preko 150 članova mogle su, uz dopuštenje, formirati tvorničke, šumske i druge komitete.¹⁰⁾ Partijska organizacija se i organizacijom i metodima rada prilagođavala sredini u kojoj je djelovala. Osim velikih napora na realizaciji zadataka obnove i izgradnje, izgradnji narodne vlasti i slično, na osnovnim partijskim organizacijama bilo je težište akcije za omasovljavanje članstva.

⁶⁾ Kao napomena 2)

⁷⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-85/1945, d—31. 12. 1945.

⁸⁾ Kao napomena 2)

⁹⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K—84/1945, D—32/45, d—26. 12.

1945.

¹⁰⁾ Isto.

Od kraja 1946. godine do Osnivačkog kongresa KP BiH, došlo je još dva puta do organizacionih izmjena na razini okružnih partijskih instanci. Od početka 1947. godine (opet uvjetovano izmjenama u administrativno-teritorijalnoj podjeli BiH — januar 1947),¹¹⁾ egzistiraju umjesto sedam samo četiri okružna partijska rukovodstva: banjolučki, tuzlanski, sarajevski i mostarski okružni komiteta.¹²⁾ Ovom reorganizacijom pomjerena su i grupisanja sreskih i mjesnih komiteta i osnovnih partijskih organizacija unutar okružnih partijskih instanci. Tako je banjolučki okružni komite objedinio rad na teritoriju 20 sreskih i 5 mjesnih komiteta, 149 biroa i 520 ćelija; sarajevski 16 sreskih komiteta, 2 mjesna, 5 rejonskih, 40 biroa i 284 ćelije; tuzlanski 20 sreskih, 4 mjesna, 1 rejonski, 67 biroa i 290 ćelija i mostarski 13 sreskih komiteta, 5 mjesnih, 1 rejonski, 67 biroa i 290 ćelija.¹³⁾ U rangu okružnog komiteta bio je i Mjesni komitet KPJ za grad Sarajevo sa 5 rejonskih komiteta, 21 biroa i 112 ćelija.¹⁴⁾ Druga organizaciona izmjena uslijedila je veoma brzo (jula 1947),¹⁵⁾ kada se ukidaju okruzi kao teritorijalne jedinice. U partijskoj organizacionoj strukturi ta promjena zaživjela je od septembra iste godine. Okružni komiteti su tokom svog postojanja učinili mnogo na jačanju partijske organizacije. Bili su glavni organizator svih poslova, usmjeravali su zacrtanu politiku iz pojedinih centara. S jedne strane, uvjetovano novom administrativno-teritorijalnom podjelom, ukinuti su, a s druge, vremenom su postali uhodani u posao da su šablonski provodili direktive i uputstva, bez inventivnosti i želje za dublji i konstruktivniji rad u rješavanju problematike na svojim područjima. Iz njihovih sumarnih izvještaja, ponekad vrlo šturih informacija u zapisnicima, pokrajinsko rukovodstvo nije moglo steći detaljniji uvid »u situaciju na terenu« pojedinih sreskih komiteta i osnovnih organizacija. Prema tome, ukidanjem posrednika (okružnih komiteta) između pokrajinskog i sreskih rukovodstava omogućena je neposrednija saradnja i kontrola, jer su od septembra 1947. godine svi sreski komiteta morali slati veoma detaljne izvje-

¹¹⁾ Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine na okruge (Službeni list NR BiH broj 2 od 9. 1. 1947. godine), *Statistički godišnjak 1945—1953*, Zavod za statistiku i evidenciju, Republika Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1954, str. 3.

¹²⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K—136/1947, D—513/47, d— 15. 3. 1947. godine.

¹³⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-137/1947, D-66/47, d- 5. 3. 1947; K-142/1947, D-bb/47, d- 8. 5. 1947; K-137/1947, D-1.264/47, d- 8. 3. 1947. i K-136/1947, D-1.173/47, d- 4. 3. 1947. godine.

¹⁴⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-139/47, D-1.934/47, d- 8. 4. 1947. godine.

¹⁵⁾ Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine (Službeni list NR BiH broj 29 od 7. jula 1947), *Statistički godišnjak 1945—1953*, Zavod za statistiku i evidenciju, Republika Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1954, str. 3.

štaje, a o nekim važnijim pitanjima i zapisnike sa sastanaka pojedinih osnovnih organizacija. Kako je u to vrijeme već postojao brojani i uhodan partijski aparat pri Pokrajinskom komitetu, uspješno su praćeni materijali prispjeli iz sreskih komiteta, što će za naredne dvije godine postati veliko opterećenje, s obzirom na ogromne zadatke koje je donosio petogodišnji plan. Stoga polovinom 1949. godine dolazi do nove organizacione izmjene, kada se stvaraju oblasna partijska povjereništva (četiri u BiH) koja prestaju vrlo brzo u oblasne komitete KPJ za pojedine oblasti. Rasformiranjem okružnih komiteta (septembar 1947), kadrovski su pojačana sreska rukovodstva, popunjen i proširen aparat Pokrajinskog komiteta, kao i mnogi komiteti u ustanovama, rudnicima, tvornicama, šumskim gazdinstvima i sl. Od septembra 1947. godine, organizacionu shemu činilo je 65 sreskih komiteta, 31 mjesni, 24 tvornička i 1.862 ćelije (osnovne organizacije).¹⁶⁾ Svaki sreski komitet je mjesečno dostavljao izvještaj odjeljenjima u Pokrajinski komitet, zavisno na koji se sektor rada odnosi izvještaj ili zapisnik. Tokom 1948. godine partijska organizacija se znatno proširila, tako da je pred Osnivački kongres članstvo bilo raspoređeno u 3.049 osnovnih organizacija, sa 779 biroa, 7 komiteta šumskih gazdinstava, 9 rejonskih komiteta (od toga jedan komitet UDB-e za BiH), 20 tvorničkih i preduzetnih komiteta, 8 mjesnih komiteta na mjesnim područjima, 38 mjesnih komiteta manjih gradova, 5 mjesnih komiteta većih gradova vezanih direktno za Pokrajinski komitet i 65 sreskih komiteta.¹⁷⁾ Naravno, organizaciona mreža osnovnih organizacija se znatno proširila usljed udvostručavanja broja partijskog članstva u 1948. godini.

2.

U poslijeratnim okolnostima razvoja, za efikasno rukovođenje neophodno je bilo izgraditi odgovarajući partijski aparat.

Centralni komitet KPJ, koji je u ovom periodu uglavnom radio preko Politbiroa kao centralnog operativnog organa s pravom odlučivanja o svim pitanjima, već 3. jula 1945. čini prve krupne korake u poslijeratnoj reorganizaciji rukovođenog partijskog aparata od Centralnog komiteta u Beogradu, preko onih u republikama i pokrajinama, do okružnih, sreskih i mjesnih komiteta. Prema Odluci CK KPJ o organizaciji odjeljenja i komisija pri CK, odnosno CK (PK) pojedinih republika i pokrajina,¹⁸⁾ partijski aparat Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu činila su

¹⁶⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-157/1947, D-bb/47, d- 15.10. 1947. godine.

¹⁷⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-266/1948, D-4.284/48, d- 17. 11. 1948. godine.

¹⁸⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-84/45, D-19/45, d- 25. 7. 1945.

tri odjeljenja (Odjeljenje za kadrove, Organizaciono-instruktorsko i Ekonomsko-finansijsko odjeljenje) i šest komisija (za agitaciju i propagandu, za žene, za ekonomsku politiku, za škole, za izgradnju narodne vlasti i komisija za socijalnu politiku).¹⁹⁾ Bosansko-hercegovačka partijska organizacija nije imala kontrolnu i spolj-nopolitičku komisiju, jer su one, kao jedinstvene za sve partijske organizacije u Jugoslaviji, bile sastavni dio partijskog aparata u CK KPJ. Osnovno odjeljenje pokrajinskog aparata bilo je Organizaciono-instruktorsko odjeljenje pod neposrednim rukovodstvom organizacionog sekretara, zaduženo da prenosi direktive i uputstva CK KPJ, kontrolira njihovo sprovođenje i prati cjelokupni organizacioni partijsko-politički rad. Sastav odjeljenja sačinjavali su organizatori (instruktori), čiji je broj stalno rastao; zatim odsjek za informacije, gdje se razrađivao materijal dobiven od CK KPJ i slao nižim rukovodstvima i odsjek za evidenciju i statistiku, gdje su se pratile promjene broja članova, kao i njihov sastav po socijalnom, nacionalnom, polnom, obrazovnom i nekim drugim obilježjima. I okružni komiteti imali su ovo odjeljenje, samo u nešto jednostavnijoj formi, a činila su ga 2—3 referenta, zavisno od kadrovskih mogućnosti. Julskom odlukom uvedeno je kadrovsko odjeljenje kome se pridavao izuzetan značaj. Mreža kadrovskih odjeljenja bila je mnogo šira, pošto su, pored tog odjeljenja pri Pokrajinskom komitetu, kadrovska odjeljenja bila formirana u svih sedam okružnih komiteta, Mjesnom komitetu grada Sarajeva (koji je u rangu okružnog) i mjesnim komitetima sa preko 500 članova, s napomenom da se u onim mjesnim i sreskim komitetima koji su imali ispod 500 članova angažirao po jedan član komiteta (popularno su ga zvali kadrovik) koji je za svoj rad odgovarao višoj partijskoj instanci koja je imala kadrovsko odjeljenje.²⁰⁾ Izuzetna važnost kadrovskog odjeljenja stajala je u neposrednoj vezi s brojčanim porastom partijskog članstva, u skladu sa potrebom za stalnim formiranjem sposobnih kadrova za rukovodstvo, neophodnost uvida u raspored kadrovskog potencijala, s obzirom na tendenciju rasporeda komunista na sve odgovorne poslove državnog, političkog i privrednog razvoja. Što se, pak, tiče komisija, veliki značaj se pridavao komisiji za agitaciju i propagandu, koja je formirana u junu 1945. u pokrajinskom partijskom aparatu,²¹⁾ a organizaciono dograđena Julskom odlukom. Komisije su postojale i u svim okružnim partijskim rukovodstvima, čiji je rad trebalo sinhronizirati sa srodnim sektorima rada u rukovodstvima SKOJ-a, odbora NOF-a i sl. U pokrajinskoj komisiji ofor-

¹⁹⁾ Isto.

²⁰⁾ Isto.

²¹⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-84/1945, D-57/45, Izvještaj Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH Centralnom komitetu KPJ o agitaciji i propagandi od 2. 7. 1945. godine.

mljena su sva tri sektora rada: za agitaciju i štampu, propagandu i teorijsko-predavački sektor.²²⁾ Širenjem partijskog aparata znatno se povećao i broj profesionalnih političkih radnika (oslobođenih od rada u proizvodnji ili na drugim poslovima) na svim nivoima partijskog rukovodstva. Provođenje u život odredaba iz Julske odluke o organizacionom ustrojstvu partijskog aparata, kao temeljnom dokumentu o ovim pitanjima, teklo je vrlo sporo u nižim partijskim rukovodstvima, u prvom redu zbog nedostatka sposobnog i obrazovnog kadra u okružnim, sreskim i mjesnim rukovodstvima, zbog neprilagođenosti i nesnalaženja u novim uvjetima rada, malobrojnosti kadra u odnosu na ogroman posao postavljen pred njih itd.²³⁾ Međutim, bez obzira na sve poteškoće na terenu, insistiralo se na provođenju u praksu ovih odredaba, na koje su dograđivane sve kasnije.

Do Osnivačkog kongresa KP BiH učinjene su još neke izmjene u partijskom aparatu s ciljem što boljeg i uspješnijeg rada, prilagođene novim okolnostima i zadacima socijalističkog razvoja, u skladu sa sve većim potrebama za proširenjem aparata na svim partijskim instancama. Prva važnija organizaciona izmjena odnosila se na promjene u kadrovskom odjeljenju,²⁴⁾ marta 1947, kojim su reorganizirani postojeći i formirani novi odsjeci: za stručne-ekonomske kadrove, za partijske funkcionere, za agitpropovske kadrove, za škole i kurseve, za kadrove Ministarstva unutrašnjih poslova, Javnog tužilaštva i pravosuđa, za omladinske rukovodioce — članove Partije i odsjek za sindikalne funkcionere.²⁵⁾ U svakom odsjeku radio je po jedan referent i jedan pomoćnik referenta. Osim njih, postojao je i jedan referent za opću kartoteku i referent za povezivanje i evidenciju promjena kod partijskih kadrova.²⁶⁾ Već 3. aprila 1947. godine na snazi je direktiva o izmjenama u radu organizaciono-instruktorskog odjeljenja.²⁷⁾ Njom je bilo propisano sedam referenata koji su »... isključivo partijski radnici i ne mogu biti zaposleni u drugim ustanovama...«²⁸⁾ Nastojalo se od organizaciono-instruktorskog odjeljenja stvoriti homogeno partijsko tijelo koje će jedinstveno funkcionirati, bez strogo razgra-

²²⁾ Isto.

²³⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, Kutije: 84, 85, 90, 115 i 117 iz 1945. godine, dokumenti se odnose na rezultate formiranja odjeljenja i komisija u sreskim, mjesnim i okružnim komitetima.

²⁴⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-139/1947, D-1.706/47, d- 22. 3. 1947. godine Instrukcija za reorganizaciju odjeljenja za kadrove pri centralnim i pokrajinskim komitetima KPJ upućena od Centralnog komiteta KPJ..

²⁵⁾ Isto.

²⁶⁾ Isto.

²⁷⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-139/1947, D-7.424/47, Direktiva Centralnog komiteta KPJ upućena 3. aprila 1947. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH o radu organizaciono- instruktorskog odjeljenja.

²⁸⁾ Isto.

ničenih sektora rada, da bi ti kadrovi kao članovi instruktorskih grupa, ili kao pojedinci, kompetentno mogli ukazivati na propuste u radu na terenu o svim pitanjima. Rukovodilac organizaciono-instruktorskog odjeljenja bio je imenovan isključivo odlukom Pokrajinskog komiteta, uz saglasnost CK KPJ, a radio je pod neposrednom kontrolom organizacionog sekretara PK KPJ za BiH. Kompetencije ovog odjeljenja sadržavale su se u provođenju i kontroli izvršavanja svih postavljenih zadataka; obilaska komiteta i organizacija; slanju određenih kadrova za pomoć komitetima i organizacijama gdje su se javljali neki problemi; praćenju evidencije i statistike partijskih organizacija i članova po okružnim, a od septembra 1947. po sreskim komitetima; u detaljnoj analizi statističkih podataka i blagovremenom ukazivanju na propuste u omasovljavanju članstva i »popravljanju socijalne i nacionalne strukture« (kako to bilježe dokumenti). Daljnji korak u organizacionoj izgradnji partijskog aparata datiran je 10. januara 1948. godine.²⁹⁾ Prva tačka ove odluke odnosila se na formiranje sekretarijata »... da bi nacionalna rukovodstva mogla što operativnije i uspješnije rešavati partijsko-organizaciona, politička, privredna i ostala pitanja iz oblasti državne uprave, Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije doneo je odluku, da se iz sastava Politbira nacionalnih CK-a, odnosno PK-a, organizuje Sekretarijat od 3—5 drugova.«³⁰⁾ U dosad istraženoj sačuvanoj i dostupnoj arhivskoj građi nema podataka kada je sekretarijat u Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH formiran, kada je počeo s radom i ko je bio u njegovom sastavu. Za rekonstruiranje pomenutog organizacionog tijela potrebno je konsultirati nekoga od živih članova Pokrajinskog komiteta, što pri izradi ovog rada nije bilo moguće zbog oskudice u vremenu. Druga organizaciona izmjena, propisana pomenutom odlukom, odnosila se na reorganizaciju odjeljenja u uprave, tako da se transformiralo »... Org-instruktorsko odeljenje u Organizaciono-instruktorsku upravu, Kadrovsko odeljenje u Upravu za kadrove i Odeljenje agitacije i propagande u Upravu agitacije i propagande. Na čelu svake uprave nalazi se načelnik. Uprave se dele na odeljenja, oteke i referate...«³¹⁾ Ova reorganizacija nije imala samo formalan karakter promjene naziva, nego i suštinski, kako u odnosu na unutarnju podjelu rada i metode djelovanja, tako i u relacijama mogućnosti proširivanja uprave novim ljudima. Sve veća administracija — profesionalno zaposleni partijski radnici u administrativno-upravnim aparatima — bila je neminovnost vremena, pošto je Partija na vlasti morala regulirati i usmjeravati

²⁹⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-209/1948, D-3.281/48, Odluka CK KPJ od 10. januara 1948. godine po organizacionim pitanjima upućena PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu 28. januara 1948. sa priložima i shemama (koji nisu sačuvani u dokumentaciji arhiva).

³⁰⁾ Isto.

³¹⁾ Isto.

i čitav poslijeratni razvoj i sve njegove segmente posebno. Transformacija rada odjeljenja u uprave završena je u PK KPJ za BiH u periodu od dva mjeseca. U vezi sa porastom partijskog članstva i širenjem mreže osnovnih partijskih organizacija, Kontrolna komisija CK KPJ nije bila u mogućnosti da ažurno obavlja poslove, te je odlukom od 10. 1. 1948. godine regulirala to pitanje na slijedeći način: »... Formiraju se Kontrolne komisije pri nacionalnim partijskim rukovodstvima. Kontrolnu komisiju postavlja nacionalno rukovodstvo po odobrenju CK KPJ. Nju sačinjavaju predsednik i dva člana. Predsednik komisije treba da bude član biroa ili plenuma nacionalnog rukovodstva. Sekretar komisije nije član Kontrolne komisije...«³²⁾ Kompetencije novoformiranih kontrolnih komisija bile su široke, imale su pravo odlučivanja o svim pitanjima, a za neka sporna ili važnija, kada su bila u pitanju viša rukovodstva, obraćali su se centralnoj Kontrolnoj komisiji u Beogradu, kao i za kadrove koji su po »kadrovskoj nomenklaturi« direktno bili u nadležnosti CK KPJ. Osim toga, svaki član Partije, ukoliko nije bio zadovoljan odlukom Kontrolne komisije u PK KPJ za BiH imao je pravo žalbe Kontrolnoj komisiji CK KPJ. Osim nabrojane tri važne inovacije u organizacionom razvoju, bila je striktno propisana i tehnika rada u upravi za kadrove (u odjeljenjima i odsjecima) putem »sistema evidencije«, čime se stvorio potpuni uvid u raspored kadrova u partijskim rukovodstvima, državnom aparatu, raznim ustanovama i preduzetnim komitetima. Tačno je bilo propisano koje dužnosti su u kompetencijama CK KPJ, koje u PK KPJ za BiH, a koje su bile u nadležnosti okružnih, odnosno sreskih partijskih rukovodstava. Od februara 1948. godine, partijske organizacije se finansiraju sistemom budžetiranja, uspostavljena je fiksna sistematizacija radnih mjesta, određene visine plata i raznih novčanih naknada, službenih putovanja i sl. Pomenutom januarском odlukom organizaciono je zaokružen proces izgradnje partijskog aparata do Osnivačkog kongresa KP Bosne i Hercegovine, za vrijeme od tri prve poslijeratne godine.

3.

Primaran zadatak KPJ bilo je primanje novih članova, pošto nije imala dovoljno kadrova da realizira zadatke koji su bili postavljeni pred Partiju kao vladajuću snagu u državno-političkom sistemu tek oslobođene zemlje. S obzirom na njenu vladajuću ulogu u društvu i potrebu imenovanja provjerenih partijskih kadrova na sve ključne funkcije i položaje u državnoj upravi, privredi, kulturi itd., izuzetan trend porasta članstva, koji je Partija ostvarivala u toku rata, nastavio se nesmanjenim tempom i nakon oslobođenja. »Iz oslobodilačkog rata KPJ je, s obzirom na to da je

³²⁾ Isto.

izgubila 75% kadra, izašla gotovo obnovljena po svom sastavu. Prvi podaci o njenom brojnom stanju potiču iz januara 1945: Partija je imala 91.386 članova, a SKOJ 145.800 članova, od toga u Bosni i Hercegovini bilo je 11.765 članova KPJ (5.901 na terenu i 5.864 u vojsci) i 20.000 članova SKOJ-a (15.000 na terenu i 5.000 u vojsci).³³⁾ /U ovom radu pratiće se brojnost partijskog članstva bez podataka o broju članova u redovima JNA/. Do jula 1945. godine, broj članova KPJ u Bosni i Hercegovini (5.901 bio je u januaru) povećao se na 8.700 članova i 1.462 kandidata.³⁴⁾ Do kraja iste godine (novembar) broj se povećao na 12.275 članova, dok je naredne godine porast teкао mnogo brže: 1946. bilo je u novembru 20.571 član; 1947. u istom mjesecu 28.763 člana.³⁵⁾ Bosanskohercegovačka partijska organizacija ostvarila je najveći porast članstva tokom 1948. godine, što je bilo ne samo najviše povećanje za vrijeme do Osnivačkog kongresa, nego za cijelo poslijeratno razdoblje. Od januara 1948. godine, kada je bilo evidentirano 31.658 članova, do početka juna broj je dostigao 40.069 članova, a početkom augusta 53.335, dok je pred Osnivački kongres bosanskohercegovačka organizacija brojala 53.031 registriranog člana KPJ.³⁶⁾ Takav priliv novog članstva rezultat je, prije svega veoma dobro pripremljenih akcija (kampanja) za omasovljenje članstva. Tokom cijelog perioda 1945—1948, broj članova se stalno mijenjao usljed velikih promjena članstva u partijskim organizacijama. S jedne strane, članovi su odlazili u gradove gdje su se zapošljavali; selili su u Vojvodinu kao kolonisti; išli na izgradnju omladinskih pruga i na druge radne akcije na mnoga gradilišta u zemlji; na odsluženje ili dosluženje vojnog roka; na razne kurseve; u škole, na fakultete; na razne državne položaje i funkcije u srezove, okruge i u druge republike; zatim, u službu OZNE, Narodne milicije i sl., dok su se, s druge strane, mnogi članovi vraćali kući nakon demobilizacije; na poslove u niža partijska rukovodstva ili organe narodne vlasti i sl. Sva ta migraciona kretanja ometala su redovno i tačno pra-

³³⁾ Vujošević dr Ubavka, *O organizacionom razvoju KPJ u Bosni i Hercegovini (1919—1941)*, str. 65, prilog u zborniku radova sa naučnog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. oktobra 1978. pod naslovom *Četvrta i Peta konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938—1941*, Institut za istoriju, Komisija Predsjedništva CK SK BiH za istoriju, Sarajevo, 1980, str. 479.

³⁴⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-84/1945, D-47/45, d- 13. 7. 1945. godine.

³⁵⁾ AO CK SK BiH, Fond PK KPJ BiH, K-292/1948, D-bb/48, d- 11. 9. 1948. godine.

³⁶⁾ Isto.

Pred Osnivački kongres KP BiH bilo je 53.031 član KPJ u BiH (K-293/1948, D-24/48, d- 15. 11. 1948), a u literaturi se vrlo često susreće podatak od 54.150 članova, međutim, taj iznos odgovara broju članova za august 1948, kada je bilo 54.154 člana i 3.048 kandidata (K-253/1948, D-3.896—III/84, d- 16. 9. 1948).

ćenje ukupne brojnosti partijskog članstva u pojedinim mjesecima, odnosno godinama. Osim toga, statistički partijski izvještaji imaju i mnoge manjkavosti, kao npr. određen broj nepovezanih članova, neslaganje u ukupnom broju, nepostojanje nekih izvještaja i sl. Ukupan porast partijske organizacije (1945—1948), izračunat pomoću baznog indeksa, tekao je vrlo dinamično: 1946. godine indeks povećanja bio je 168; 1947. iznosio je 234, a 1948. dostigao je vrijednost 432 u odnosu na 1945. godinu. Poredeći 1948. godinu sa 1945. uočava se povećanje partijske organizacije od preko četiri puta. I godišnji porast tekao je vrlo dinamično, iskazan pomoću lančanog indeksa, tako da je u 1946. indeks povećanja bio 168 u odnosu na 1945, 1947. iznosio je 140 u odnosu na 1946, a 1948. dostigao je vrijednost 184 u odnosu na 1947. godinu. Izuzetan porast partijskog članstva bio je rezultat i velikih napora partijskih organizacija na omasovljavanju članstva. Novo članstvo bilo je primano kroz redovan kandidatski staž od dva do tri mjeseca trajanja, osim za članove SKOJ-a i neke rijetke izuzetke koji su primani bez kandidature. Do Petog kongresa KPJ, nekoliko puta je i kampanjskim, masovnim akcijama povećavana brojnost članstva. Među najveće kampanje (akcije) usmjerene od strane pokrajinskog rukovodstva, a u skladu sa direktivama CK KPJ, spadaju one iz juna 1945, jula 1946, marta 1947. i, najveća, iz januara 1948. godine.³⁷⁾ Ove direktivno usmjerene akcije na omasovljavanju članstva, uz sve pozitivne rezultate, imale su i niz propusta, jer je u Partiju na taj način bio učlanjen određen broj slabo provjerenog kadra, kojem su ideje i praksa KPJ bile tuđe.³⁸⁾ Međutim, stalnom akcijom kažnjavanja i isključivanja naknadno su otklanjani i ovi propusti. Pred svaku pripremljenu akciju za omasovljavanje članstva, Organizaciono-instruktorsko odjeljenje PK KPJ za BiH, imajući u vidu stanje i mogućnosti pojedinih partijskih organizacija, davalo je orijentacione planove sa zacrtanim brojem potencijalnih članova u pojedinim organizacijama, ali je nižim rukovodstvima bila ostavljena mogućnost da donesu konačnu odluku o broju novoprimljenih, odnosno kandidovanih, jer su i u ovim masovnim akcijama prijema svi morali proći kroz obavezan kandidatski staž. Orijentacioni planovi pokrajinskog rukovodstva bili su mnogo realniji od planova nižih partijskih rukovodstava koja su, uglavnom, precjenjivala svoje mogućnosti, što je imalo za posljedicu neostvarivanje plana ili vještačko prebacivanje na štetu kvaliteta novog članstva u pojedinim osnovnim organizacijama. Naravno, proces omasovljavanja tekao je u vrijeme postrevolucionarnog raspoloženja, oduševljenja pobjedom, takmičarskog duha i radnog elana.

³⁷⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-115/1945, D-30/45; K-128/1946, D-102/46; K-137/1947, D-1.321/47. i K-201/1948, D-37/48.

³⁸⁾ Rezultate masovnih akcija prijema u članstvo nalazimo zabilježene u zapisnicima, izvještajima i analizama iz ovog perioda, koji su sačuvani u pomenutom arhivu u kutijama od broja 115/1945. do broja 230/1948.

što se kao dio svakodnevnog života prenijelo i na ovaj partijski zadatak. Kriteriji za prijem pooštreni su usvajanjem Statuta na Petom kongresu KPJ, od kada »... kroz kandidatski staž prolaze sva lica koja žele da stupe u Partiju. Kandidatski staž omogućava kandidatu za člana Partije da se upozna s programom, statutom i taktikom Partije, a partijskoj organizaciji omogućava da upozna kandidatovu odanost Partiji i njegove lične osobine...«³⁹⁾ Za kandidata se predlažu najbolji, koji kroz staž od šest do osamnaest mjeseci, zavisno od ličnosti, učestvuju na sastancima osnovne organizacije gdje su kandidovani, sa savjetodavnim, ali ne i sa odlučujućim pravom glasa, uplaćuju dio članarine i dokazuju kvalitete neophodne za člana KPJ. Statutom je ukinuta mogućnost kampanjskog načina prijema članstva, uz kratku kandidatsku proceduru.

Imajući to u vidu, samo od sebe nameće se pitanje da li je KPJ u naznačenom periodu kadrovski ili masovni model partije? Analizirajući statistički, ali i pisani arhivski materijal može se zaključiti da je, bez obzira na enormno povećanje članstva, KPJ zadržala kadrovska obilježja, s obzirom na stroge uvjete za prijem u članstvo, zatim obavezan kandidatski staž, angažiranost članstva u osnovnim organizacijama, prisustvo visokih moralnih i radnih principa iz vremena rata, visok stupanj konspirativnosti, prisustvo procedure popunjavanja anketnih listića, stalnu brigu za čuvanje autoriteta Partije kroz besprijekoran lik komuniste, zatim na ograničavanje prijema na one najbolje i najaktivnije, ali i na stalno prisutnu akciju kažnjavanja i isključivanja zalutalih, nezrelih i neprijateljski raspoloženih pojedinaca koji su se uspjeli učlaniti u Partiju. Mada u ovom periodu nisu raščlanjeni modaliteti osipanja članstva (neregistrirani, samovoljno napustili Partiju, isključeni, brisani iz evidencije), donekle se, ipak, može uspostaviti odnos među primjenjenim disciplinskim partijskim mjerama prema članstvu. Najveći broj od ukupno kažnjenih članova KPJ otpada na isključene (1946. bilo je 1.328 isključenih od 3.171 ukupno kažnjenih; 1947. bilo je 2.310 isključenih od 4.674 ukupno kažnjenih i 1948. bilo je 1.256 isključenih od 3.621 ukupno kažnjenih članova).⁴⁰⁾

Priliv novog članstva u Partiju nije tekao ravnomjerno u svim dijelovima bosanskohercegovačke teritorije. U periodu od jula 1945. do augusta 1947. godine (za kada postoje poređenja za pojedine okružne komitete), najveći apsolutni porast imale su partijske organizacije u okviru banjolučkog okruga, a najveći relativni porast ostvarile su partijske organizacije u gradu Sarajevu i

³⁹⁾ Statut Komunističke partije Jugoslavije, V Kongres KPJ 21—28. jula 1948, Stenografske bilješke, Kultura, Beograd, 1949, str. 841—852.

⁴⁰⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-84/1945; K-102/1946; K-151/1947. i K-277/1948.

sarajevskom okrugu, gdje se članstvo povećalo oko 5,5 puta, pošto je 1945. imalo izrazito mali broj članova, te u komparaciji pada tako ima izrazit porast. Uočljivo je da je bosanskohercegovačka organizacija i poslije rata bilježila nesmanjeni porast u krajevima gdje je bio masovan odziv u redove narodnooslobodilačke vojske, dok su se u drugim regijama postepeno ostvarivali zadaci Partije na osnivanju osnovnih organizacija i primanju novih članova. Novo članstvo je dolazilo, uglavnom, iz redova omladine, mlade radne snage na brojnim gradilištima, omladinskim prugama i radnim akcijama, zatim iz industrije i šumarstva, ali i iz administracije koja se postepeno stvarala i umnožavala. Stvaranjem velikog broja osnovnih organizacija na produkcijom principu Partija se omasovljavala radno aktivnim članstvom, na šta ukazuje porast članstva u gradskim i industrijski razvijenijim sredinama, gdje je bio stalni priliv radne snage. To se može ilustrirati za grad Sarajevo, mada su poređenja moguća i za druge bosanskohercegovačke gradove: Mjesni komitet za grad Sarajevo imao je jula 1945. godine 372 člana; marta 1946. godine 1.432; augusta 1947. godine 2.149, a do januara 1948. povećao se broj na 3.587 članova, mada je tek tada počela velika akcija za omasovljavanje članstva.⁴¹⁾ Naravno, porast partijske organizacije tekao je zavisno od mogućnosti i kapaciteta zapošljavanja u pojedinim manjim ili većim gradovima ili regijama.

U cijelom tretiranom periodu bilo je prisutno stalno širenje i jačanje partijskih organizacija kao posljedica izrazito visokog porasta broja članova, a dovodi se u vezu sa porastom stanovništva, većim brojem zaposlenih, razvojem industrije, rudarstva, osnivanjem tvornica, brojčanim jačanjem administrativnog osoblja kao važnog činioca za reprodukciju članstva itd.

Zanimljivo poređenje partijskog članstva moguće je napraviti u odnosu na odrasli dio bosanskohercegovačkog stanovništva, naravno, samo za 1948. godinu, od kada postoji popis stanovništva. U martu 1948. godine (kada je pravljn popis), obuhvat odraslog dijela stanovništva (1.181.849) partijskim članstvom (34.535) iznosio je 2,9 posto.⁴²⁾ Prema tome, kretanje članstva KPJ u Bosni i Hercegovini za vrijeme od 1945—1948. godine pokazuje da je Partija bila ukorijenjena u sve pore poslijeratnog bosanskohercegovačkog društva i da je, poređeno sa brojem stanovnika i po kvantitetu članstva, bila daleko iznad minimuma koji je bio nužan da bi mogla djelovati kao vodeća idejno-politička snaga.

⁴¹⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-85/1945, D-19/45, d- 15. 7. 1945; K-117/1946, D-102/46, d- 15. 6. 1946. i K-238/1948, D-746/48, d- 14. 2. 1948.

⁴²⁾ Podaci za broj stanovnika u Bosni i Hercegovini citiran je prema statističkoj publikaciji: *Statistički godišnjak 1945—1953*, Zavod za statistiku i evidenciju, Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1954, str. 40—43, a za broj članova KPJ u BiH iz arhivske građe već pomenutog archiva i fonda, K-222/1948, D-2.072/84, d- 15. 4. 1948. godine.

U odnosu na ukupno članstvo KPJ, članstvo iz Bosne i Hercegovine imalo je visok procenat učešća: 1945 = 6,7%; 1946 = 7,9%; 1947 = 10,5% i 1948. godine 10,8 posto.⁴³⁾ Mada su ovdje izostala poređenja sa organizacijama u ostalim republikama i pokrajinama, donekle je moguće ilustrirati te odnose kada je u pitanju bosanskohercegovačka organizacija.

Po socijalnom sastavu KPJ nije bila homogena partija, u njoj su zastupljeni pripadnici različitih socijalnih grupa i slojeva. Socijalno obilježje članstva ima veliko ideološko-političko značenje, jer je i interesna struktura članstva bitan faktor za opredjeljenje i praktično djelovanje Partije.

Prvih poslijeratnih godina socijalni sastav članstva KPJ u Bosni i Hercegovini nosi pečat iz vremena rata, kada je više od polovine članstva činilo seljaštvo. Arhivski dokumenti o ovom pitanju uglavnom konstatiraju da »... karakteristika naše partijske organizacije jeste da je njen sastav seljački. Tek u posljednje vrijeme imamo priliv radništva...«⁴⁴⁾ Izkazan numerički, socijalni sastav partijske organizacije u decembru 1945. pokazuje da su 66% članstva činili seljaci, 19% radnici, 12% intelektualci i 3% ostali.⁴⁵⁾ Mada je za sociološko istraživanje socijalne strukture period 1945—1948. nedovoljan za studioznije i detaljnije kompariranje, u ovom radu naznačit će se samo neke polazne osnove ili prve prepoznatljive promjene. Partijsko rukovodstvo, svjesno socijalnog sastava članstva, nastojalo je da ga popravi u korist radnika, ali je taj porast tekao vrlo sporo, u prvom redu zbog nerazvijene ekonomske strukture i privredne zaostalosti Bosne i Hercegovine. Od 1945. do 1948. godine procenat radnika povećao se sa 19 na 27 posto,⁴⁶⁾ dok se procenat seljaka smanjio na 51,4 posto.⁴⁷⁾ Radnička klasa bila je mlada, malobrojna, uglavnom je poticala sa sela i za njega bila čvrsto vezana. U odnosu na ukupan broj zaposlenih radnika 1947. (90.417) i 1948. godine (102.997), za kada arhivski podaci dozvoljavaju poređenje, učešće radnika u partijskom članstvu se povećalo sa 4% (1947) na 6,9% (decembar 1948).⁴⁸⁾ Apso

⁴³⁾ Podaci za članstvo KPJ preuzeti su iz knjige *Klasno-socijalna struktura Saveza komunista Jugoslavije*, Edicija CDI, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1984, str. 327.

⁴⁴⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-84/1945, D-47/45, d- 19. 7. 1945. godine.

⁴⁵⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-292/1948, D-bb/48, d- 11. 9. 1948. godine.

⁴⁶⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-277/1948, D-5.168—III/84, d- 24. 1. 1948. godine.

⁴⁷⁾ Isto.

⁴⁸⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-178/1947, D-7.902/47, d- 21. 1. 1948. i K-277—III/1948, D-5.165/48, d- 24. 1. 1949.

lutni iznosi su se povećali skoro dva puta: od 3.630 radnika-članova Partije 1947. na 7.059 radnika-članova Partije u 1948. godini.⁴⁹⁾ Kako je u ovom periodu cvjetalo administrativno rukovođenje privredom i izgrađivani posebni administrativni aparati u svim vrstama djelatnosti, povećao se broj administrativnog osoblja (službenika kao vrlo primamljivog zanimanja), te je i ova socijalna kategorija zaposlenih bila značajan izvor za reprodukciju članstva. U periodu 1945—1948, numerički izraženo, njihov broj ne bilježi neki nagli uspon: od 1946. kada su službenici učestvovali sa 10,9% do decembra 1948. godine učešće su povećali na 14,8 posto,⁵⁰⁾ što je u naznačenom periodu blagi porast. Potrebno je napomenuti i važnost načina evidencije u ovom periodu, kada su u partijskoj statistici za socijalnu strukturu primjenjivani kriteriji socijalnog porijekla, a ne socijalne pripadnosti. Međutim, neovisno od socijalnog sastava, KPJ je po svojim programskim opredjeljenjima, ciljevima i ideologiji bila avangarda radničke klase, te je tokom poslijeratnog perioda nastojala omasoviti svoje članstvo iz redova radnika, neposrednih proizvođača. Svakako, uspjehe tih nastojanja su ograničavali mnogi razlozi, poput nerazvijene materijalne baze, sporog razvijanja industrijske i prerađivačke infrastrukture, nepovoljne socijalne strukture stanovništva, a ponegdje i sektaškog odnosa prema radnicima i sl. Međutim, razvijanjem bosanskohercegovačkog društva, smanjivanjem primarnih djelatnosti na račun sekundarnih i tercijalnih, postepeno se mijenjala i baza za regrutaciju članstva.

4.

Poznato je suštinsko programsko opredjeljenje KPJ koje se odnosi na unapređenje interesa radničke klase, a jedan od puteva ka ostvarivanju tih ciljeva je i insistiranje na pravilnom izboru rukovodećeg kadra.

Za prve poslijeratne godine važno je napomenuti da je partijska statistika vrlo rijetko detaljno bilježila podatke za rukovodstvo, a kada je to činila, redovno je rukovodstvo statistički iskazivala kao radničko ili seljačko, bez obzira što su se članovi nalazili na plaćenim partijskim funkcijama kao profesionalni političari koji su davno napustili svoja osnovna zanimanja i raniju sredinu. ali se isto tako, vrlo rijetko vraćali u nju nakon isteka mandata.

U arhivskim dokumentima (najčešće u tkz. organizacionim izvještajima) susreću se brojne karakteristike za rukovodstva, koje se mogu ilustrirati jednim karakterističnim izvodom iz dokumenta iz jula 1945, gdje se kaže »... naši su komunisti u najvećem broju polupismeni seljaci koji čine i jezgro većine sreskih i drugih nižih

⁴⁹⁾ Isto.

⁵⁰⁾ Isto.

rukovodstava...⁵¹⁾ Sekretari i članovi biroā osnovnih partijskih organizacija uglavnom su bili najistaknutiji članovi iz osnovne organizacije, borci sa zaslugama iz rata, a po socijalnom obilježju — seljaci u agrarnim sredinama, radnici u tvornicama, preduzećima i na radilištima, činovnici u ustanovama i sl. Odanost i borbenost bili su neophodni kvaliteti kadrova za rukovodioce, a koncentracija poslova u vezi sa procesom obnove, izgradnje, industrijalizacije i elektrifikacije zemlje zahtijevali su, osim kvaliteta, stručnost i obrazovanost. Obrazovni nivo članstva nije pružao optimalne uvjete za širok izbor stručnog kadra, što je svakako bilo u tijesnoj vezi sa niskim stupnjem obrazovanosti stanovništva uopće. Izrazit procenat u članstvu činili su članovi bez škole (1946 = 26,50%; 1948 = 21,50%), dok su najveće učešće imali članovi sa osnovnom školom (1946 = 53,5%; 1948 = 58,60%).⁵²⁾ Na raznim stupnjevima srednjeg obrazovanja 1946. bilo je 16,5%, a 1948. godine 18,5% članstva, dok je studenata bilo ispod jedan posto, a sa fakultetskim obrazovanjem između jedan i dva posto članstva kroz naznačeni period.⁵³⁾ Period 1945—1948. je veoma kratak za cjelovitiji pokušaj komparacije, ali se u kretanju broja članova bez škole i sa osnovnom školom vide ostvareni pozitivni rezultati napora Partije da obrazuje članstvo. Mada u ovom periodu nedostaju podaci za rukovodstvo (tek detaljnije od 1950. godine), na osnovu parcijalnih podataka može se zaključiti da je nivo obrazovanosti partijskog rukovodstva bio znatno viši od članstva, jer su se obavezno birali pismeni ljudi, najistaknutiji u svojoj sredini. ali i sa dovoljno iskustva za obavljanje određenih tekućih poslova. Partija je činila velike napore na opismenjavanju članstva i osnovnom obrazovanju u sklopu široke kampanje za opismenjavanje stanovništva, svjesna da jedino tako može postići željene rezultate. Među ukupnim članstvom postepeno je rastao stepen obrazovanosti, što se može smatrati direktno rezultatom školovanja, s jedne, ali i regrutacijom novog članstva i rukovodstva iz redova stanovništva koje je, također, prošlo kroz osnovne vidove obrazovanja, s druge strane.

Učešće žena u partijskom rukovodstvu bilo je minimalno. Određen broj je izrastao u javne političke radnike u mjesnim (gradskim) i okružnim komitetima. Donekle je to bio odraz relativno malog učešća žena u članstvu (1946 = 20,4%, a 1948. bilo je 18,5%),⁵⁴⁾ čiji se postotak postepeno smanjuje, ali ne tako drastično da one ne bi mogle više učestvovati u rukovodstvu. Tome su

⁵¹⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-84/1945, D-57/45, d- 2. 8. 1945. godine.

⁵²⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KP BiH, K-178/1947, D-bb/47, d- 15. 1. 1948. godine; K-277/1948, D-5.165—III/1948, d- 24. 1. 1949.

⁵³⁾ Isto.

⁵⁴⁾ Isto.

u prvom redu, doprinijeli patrijarhalni odnosi u društvu uopće, nezainteresiranost, neaktivnost i sektaški odnos prema ženama kao inferiornijim članovima u većini partijskih organizacija. Osim toga, materijalna osnova društva prvih poslijeratnih godina bila je siromašna da bi pružala ženama veće mogućnosti za društveno-političko aktiviranje.

*
* * *

Izneseni podaci o osnovnim karakteristikama organizacionog razvoja KPJ u BiH u prvom periodu poslijeratne obnove i izgradnje dovoljno dokumentovano govore o prvoj fazi prestrojavanja partijske organizacije i prilagođavanja novim uvjetima djelovanja. Shema organizacionog partijskog ustrojstva, prezentirana kroz najbitnije izmjene, dopune i dograđivanje, odslikava proces izrastanja Partije u avangardnog društvenog subjekta. Organizaciono ustrojstvo i razvoj bitna su dimenzija u proučavanju partijskog bića, ali mu ne treba pripisivati prioritet, jer ne omogućava sagledanje suštinskih saznanja o Partiji. Međutim, kako organizacija govori o načinu djelovanja i oblicima unutarpartijskog života, empirijska datost je neophodno polazište početnog stadija istraživanja.

Druga bitna dimenzija u istraživanju o Partiji je ona koja se odnosi na socijalnu strukturu članstva. Međutim, i ovdje je nepoželjno reduciranje istraživanja samo na socijalnu strukturu, već je potrebno uspostaviti realne odnose među pojedinim predmetima proučavanja, a izbjeći pre naglašavanje samo jedne dimenzije kao najbitnije. Svođenjem istraživanja samo na empirijski datu socijalnu strukturu umanjuje se značaj organizacionog razvoja, programskih opredjeljenja i stremljenja, oblika klasne borbe i stepena angažiranosti članstva. Naravno, time se ne želi umanjiti značaj socijalnih obilježja članstva u Partiji, nego samo objektivno istaći heterogenost sastava i naznačiti, koliko je to moguće, njim determinirane interese pojedinih socijalnih kategorija i slojeva. Da napomenemo samo jedno od programskih opredjeljenja KPJ koje stoji u uskoj vezi sa istraživanjima socijalne strukture, a to je: obezbjeđivanje dominacije radnika u članstvu. Kroz empirijski datu socijalnu strukturu može se analizirati realizacija ovog programskog cilja. Imajući u vidu nedefiniranost pojma radnika u ovo vrijeme, kvalitet statističkih pokazatelja za broj radnika, ali i socijalni kontekst poslijeratnog društva, može se konstatirati stalan i stabilan porast radnika u članstvu KPJ za BiH 1945—1948.

Empirijska istraživanja organizacionog razvoja i socijalne strukture članstva su neophodna, relevantna u osnovnim istraživanjima, ali nedovoljna. Važno je predstaviti programska opredjeljenja, šta je u tom periodu Partija bila i čemu je sremila. U proučavanju Partije bitno je i analizirati stupanj aktivnosti partijskog članstva. U naznačenom periodu, arhivska građa bilježila je izuzetno učešće i aktivnost komunista na svim zadacima, uz veliki ste-

pen odgovornosti, ozbiljnosti, borbenosti i požrtvovanosti. Visoki moralni i radni principi odlikovali su i članstvo i rukovodstvo, a oni su morali kao komunisti biti primjer za ostale u društvu, koji nisu bili članovi Partije. Partijska djelatnost bila je direktivno usmjeravana, a članstvo se maksimalno zalagalo za provođenje u život svih direktiva, uputstava, smjernica i sl., naravno, primjerenih konkretnim prilikama i mogućnostima u pojedinim organizacijama. Veliki porast članstva bio je potreba novih uvjeta rada, ali su Partiju i dalje odlikovala kadrovska obilježja, naravno u nešto savremenijem obliku. Prema tome, bez obzira na masovan priliv članstva, KPJ se odupirala poistovećivanju sa masovnim modelom partije.

U periodu od oslobođenja zemlje do Osnivačkog kongresa Komunističke partije Bosne i Hercegovine, bosanskohercegovačka partijska organizacija, uz sve poteškoće, snašla se u poslijeratnim uvjetima rada kao rukovodeća snaga u usmjeravanju cjelokupnog političkog, državnog i privrednog razvoja. Na principu demokratskog centralizma, uz karakterističan metod direktivnog načina rada hijerarhijski postavljenih partijskih instanci, članstvo je primalo uputstva za rad, provodilo ih u praksu, predhodno razrađene na sastancima, saobražavajući ih konkretnim prilikama. Članstvo u ovom periodu nije učestvovalo u donošenju odluka globalnog karaktera, što je bilo kompetencija Politbiroa CK KPJ, ali se poistovećivalo s njima uz veliku aktivnost i zalaganje. U ovom periodu, pripadnost članstvu Partije nije se javno iskazivala, a unutarpartijski život nije dobivao publicitet. Tek se otpočinjalo, vrlo oprezno, s nekim sastancima otvorenog tipa, ali je utjecaj KPJ bio evidentan u svim porama poslijeratnog socijalističkog razvoja. Preko masovnog prijema u članstvo, stalnih organizacionih izmjena i usavršavanja partijskog aparata, uz prisustvo razvijenije revolucionarne svijesti, tekao je proces simbioze partijske i državne vlasti u već izgrađenom centralističko-administrativnom načinu upravljanja.

SUMMARY

*ON THE ASPECT OF DEVELOPMENT IN ORGANISATION OF
COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA (1945—1948)*

A through historiographical view of a development in organisation of Communist Party of Yugoslavia (CPY) in Bosnia and Herzegovina (1945 — 1948) and a better understanding of its complexity and fast speed must bear in mind that CPY found itself under entire new circumstances of work, development and activity after the liberation of the country. As the party in power

CPY was primarily a holder of the revolutionary heritage won in the War, a pillar of the established state integrity and a leading force in building new socialistic relations in a society. As the party in power, as a cohesive texture of all the segments of the social life and the avant-garde that was forming and building the socialistic model of social relations, CPY concentrated its activity on giving directions that would help building and functioning of a governmental and legal system. The system was designed on a territorial principle to which the Party's own model of organization had to adjust. It was a necessary condition in order to carry out efficiently the agreed development of an internal political life of the just freed country. This process could be described as industrialization, electrification, agrarian reform and colonization, collectivization of agricultural production, nationalization and confiscation, which happened towards the end of the period. That is why a number of changes in organization and occasional smaller reorganisations took place in the first postwar years (1945 — 1948), but they did not essentially alter the basic principle of a democratic centralism. Only structures of certain bodies within the entire organization were changed in order to make them efficient and to adjust them to the administrative and territorial division of the country. In the period between the liberation of the country and the Founding Congress of Communist Party of Bosnia and Herzegovina the Party organization of Bosnia and Herzegovina managed, with all the difficulties, to become a leading force which would direct the entire political, administrative and economical development in Bosnia and Herzegovina. Its membership grew in size and in the end of 1948 it had 53.335 members. In the three years period the Party's bodies started to function, its apparatus was built from a bottom to the top, and a special attention was paid to a selection of candidates for certain posts. The Party's structures functioned under the principles of the democratic centralism. It was a method in which higher party's structures issued directions to the membership which turned them into practice after a careful discussion on its meetings where a real situation ordered a certain type of activity. The membership could not participate in making decisions of a global character, which remained the privilege of the Central Committee's Politbureau, but they identified themselves with them and carried them out with a great zeal and activity. In this period the membership to the Party was not made public, nor was the internal Party life given any publicity. Nevertheless, the Party influence remained strong in all the aspects of the socialistic development. The process of symbiosis of the Party and government power in the already built centralistic and administrative system went together with the constant influx of new Party members, alterations in the Party's structure and a strong revolutionary awareness of its members.

PRILOZI

Vojka Besarović

ITALIJANI — DUBROVAČKI LJEKARI U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

Srednjovjekovni Dubrovnik imao je dobro organizovanu zdravstvenu službu u kojoj je, prema savremenim običajima razvijenijih gradova, bilo istovremeno angažovano više kvalifikovanih medicinara. Radilo se, prema tadašnjoj terminologiji, o fizicima (»phiscus«) koji su liječili vanjske bolesti, zatim hirurzima (»ciroichus«, »cyroicus«), stručnjacima za unutrašnje bolesti, kao i nekim berberima (»barberius«), koji su vidali rane. Arhivske knjige ih navode ili kao »magistre«, iza čega slijedi pobliže određenje specijalnosti, ili jednostavno kao »medicuse«. Da bi neki ljekar domaćeg ili stranog, najčešće italijanskog porijekla, postao »medicus salariatus«, vlada je jednom godišnje s njim sklapala ugovor. Budući da je sanitetska služba okolnih oblasti bila nerazvijena, dubrovački ljekari su pozivani da liječe kraljeve, lokalne feudalce i članove njihovih porodica. U ovom tekstu pažnja će biti usmjerena na one dubrovačke ljekare — Italijane — koji su povremeno zalazili na bosansko tlo.

Procedura traženja ljekarske pomoći iz Bosne imala je svoj uobičajeni tok:¹⁾ povjerljivi čovjek — poslanik oboljelog feudalca — iznosio je pred kneza i njegovo vijeće molbu da se na određeno vrijeme pošalje (ustupi) ili neki već otprije poznati liječnik, ili »unum ex medicis« »ad medicandum«. U dosta slučajeva oboljeli

¹⁾ O tome je ostalo zapisano u serijama Historijskog arhiva u Dubrovniku *Reformationes* i kasnije *Acta Consilli Rogatorum*.

je već u molbi naglašavao da sâm snosi troškove liječenja, pa je čak i obećavao vanrednu materijalnu naknadu ljekaru za njegovu uslugu. Ponekad, u politički kriznim situacijama, finansiranje odlaska ljekarovog u Bosnu na sebe je preuzimala dubrovačka vlada, postizujući tako u isto vrijeme i pozitivan politički poen. Sve to, međutim, nije bilo dovoljno da se obezbijedi dolazak traženog stručnjaka. Pošto u ugovorima o vršenju liječničke službe nije stajala obaveza liječenja izvan grada, vlada je predviđala da posljednju riječ u pogledu poziva kaže ljekar. Vremenom je ušla u praksu formulacija: »si ipse de sua bona voluntate vult ire«. Zna se za slučajeve odbijanja vršenja kratkotrajne službe na bosanskim dvorovima, pa je vlada, vjerna vještom diplomatskom manevrisanju, tada iznalazila drugog ljekara.

Odabrani ljekar i njegova mala pratnja u kojoj su se još nalazili feudalčev poslanik, kao i poneki poslanik dubrovačke vlade, kreću put Bosne već utvrđenim putevima nekoliko dana nakon donošenja odluke u Vijeću umoljenih. Od čega su bolovala bosanska gospoda teško je dokučiti. Malo svjetla na to pitanje baca izbor ljekara i dužina njegovog boravka u Bosni, koja se kretala od nekoliko dana do više mjeseci. Zapaža se da je bilo Italijana — dubrovačkih ljekara koji su više puta dolazili u ove krajeve, što govori u prilog kako njihovoj obrazovanosti i povjerenju koje su uživali, tako i mogućem dobrom prijemu na bosanskim dvorovima.

Dubrovački ljekari se javljaju u dokumentima i drugim funkcijama od državnog i društvenog značaja, kao što su diplomatski poslovi, zatim poslovi privatnopravne prirode. Ogledali su se i kao uspješni trgovci, posrednici i zastupnici. Prava je šteta što su podaci o njima tako šturi da onemogućavaju cjelovitije sagledavanje njihove uloge u srednjovjekovnom životu uopšte.

Prvi liječnik za koga se zna da je došao u vezu sa Bosnom bio je Guglielmo Vergnana (Guillelmo Varignana) — Viljem Varinjana, dvorski ljekar hrvatskog i bosanskog bana Mladena Šubića.²⁾ Sin profesora medicine Bartolomeja de Varinjana iz Bolonje, osim liječničkih obavljao je i diplomatske poslove, pa je tako u januaru 1320. boravio u Veneciji kao Šubićev poslanik sa zadatkom da »utvrđi staro prijateljstvo«. ³⁾ Autor je tri medicinska

²⁾ Šišić F., *Pad Mladena Šubića, bana hrvatskoga i bosanskoga*, Glasnik Zemaljskog muzeja, godina XIV, Sarajevo 1902, 341

³⁾ Ljubić Š., *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike I* (od godine 960 do 1335), Zagrebiae 1868, 305; Fermeđžin E., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752*, MSHSM 23, Zagrabiae 1892, 20—21; Jireček K., *Istorija Srba II*, Beograd 1978, 315 (Jireček K., *Istorija Srba II*)

djela,⁴⁾ od kojih je treće, »Secreta sublimia medicinae ad varios curandos morbos«,⁵⁾ napisano 1319. po nalogu i sa posvetom banu.⁶⁾ Za Viljema Varinjanu vezana je i jedna epizoda sa dubrovačkom vladom: u julu 1323. u Velikom vijeću izabran je za fizika na dvije godine za 20 libara godišnje,⁷⁾ ali je u septembru konstatovano da je »povukao za nos« vladu i da treba naći drugog ljekara.⁸⁾ Umro je u Bolonji 1330. godine.⁹⁾

Hirurg Johannes de Aldoradis »de Papia« (iz Pavije) počeo je da vrši državnu službu u Dubrovniku 24. VIII 1376.¹⁰⁾ Vlada je obnavljala ugovore sa njim kroz čitavih dvadeset godina.¹¹⁾ U prilog mišljenju da je Aldoradis stalno boravio u Dubrovniku govore činjenice da se u tom intervalu javlja kao izvršilac testamenta hirurga Gregorija iz Verone,¹²⁾ kao i da prisustvuje misi zadužnici povodom smrti Filipa Bastarija iz Firence u crkvi Male braće.¹³⁾ Koliko se zna, on u Bosni boravi dva puta. Moguće je da je baš on »unum ex nostris medicis cyrugicis« koji ide da liječi kneza Pavla Radenića u Vrm na nekoliko dana krajem marta 1395. na trošak Dubrovnika.¹⁴⁾ Početkom aprila iste godine izabran je za ljekara koji će poći do kralja Dabiše, s tim da će mu se po povratku isplatiti posebna »provizija«. ¹⁵⁾ Na put polazi u pratnji dubrovačkih poslanika Stjepana Lukarevića i Pavla Gundulića na konjima pre-

⁴⁾ Prvo Varinjanino djelo pod naslovom *Ad omnium interiorum et exteriorum partium morbos remedium praesidia et ratio utendi* izašlo je u Bazelu 1531. Drugo, *Opera medica de curandis morbis universalibus*, štampano je u Bazelu 1545. i 1595. u Londonu 1560. Thallóczy L., *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije, Prilog k životopisu Mladena Subašića, bana bosanskoga*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, godina V, Sarajevo 1893, 7 (Thallóczy L, Prilog)

⁵⁾ Štampano je u Bazelu 1596. i 1597. Isti, isto, 7

⁶⁾ Na koricama je naslikan Varinjana kako kleči pred banom dok mu pruža knjigu. Isti, isto, 7, 8—9

⁷⁾ *Monumenta Ragusina, Libri Reformationum*, tomus I, ann, 1306—1347, MSHSM, Zagrabiae 1879, 12. VII 1323, 88 (Monumenta Ragusina I). Očigledno je već tada istupio iz Šubićeve službe.

⁸⁾ Isto, 91

⁹⁾ Jireček K., *Istorija Srba II*, 315

¹⁰⁾ Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, Beograd 1939, 15—16 (Jeremić R. — Tadić J., Prilozi)

¹¹⁾ 11. VIII 1380. primljen je za hirurga uz platu od 50 zlatnih dukata godišnje. Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD), *Reformationes* 24 (1378—1381), fol. 110'. U dokumentu od 17. XI 1390. pominje se kao mogući kandidat za opštinskog ljekara. HAD, *Reformationes* 29 (1390—1392), fol. 5'

¹²⁾ HAD, *Testamenta Notariae* 8, fol. 22', 8. VIII 1392.

¹³⁾ HAD, *Diversa Cancellariae XXXI*, fol. 107', 15. VIII 1394; Krekić B, *Trois fragments concernant les relations entre Dubrovnik (Raguse) et l'Italie au XIVe siècle*, Godišnjak Filozofskog fakulteta IX, Novi Sad 1966, 35, dodatak br. 9 (Krekić B., *Trois fragments*)

¹⁴⁾ HAD, *Reformationes* 30 (1395—1397), fol. 105', 27. III 1395.

¹⁵⁾ HAD, *Reformationes* 30, fol. 106 i 106', 2. IV 1395.

ko Drijeva.¹⁶⁾ Kroz nešto više od mjesec dana, 12. V, on je već ponovo u Dubrovniku gdje mu se isplaćuje vanredan iznos od 40 dukata.¹⁷⁾ Izgleda da je bio oženjen iz Dubrovnika, a posljednji trag o njemu je upravo oporuka njegove žene Pervule iz 1432.¹⁸⁾

Mada se pouzdano zna da su i berberi vršili medicinske usluge, naravno manjih razmjera, jedini koji se poimenično pominje jeste »Magister Paulus barberius« »de Barulo« (»de Barleta«). U dubrovačkoj službi nalazi se od maja 1383. kao opštinski berberin, odnosno kao vidar rana.¹⁹⁾ Čini se da je u gradu uživao veliki ugled.²⁰⁾ Ujesen 1390. krenuo je na put za Bosnu gdje je trebalo da liječi oboljele dubrovačke poslanike.²¹⁾ Neko vrijeme radio je i u Kotoru.²²⁾ Posljednji put je izabran u dubrovačku službu 28. VI 1397, sa godišnjom platom od 30 perpera.²³⁾

Fizik Albertinus de Chamurata »de Padua«,²⁴⁾ ili »de Veneciis«²⁵⁾ u Dubrovniku se javlja prvi put kao svjedok početkom 1385. godine.²⁶⁾ Više godina radio je u dubrovačkoj službi, uz to je i liječio i »susednu vlastelu i vladare«.²⁷⁾ Chamurata je, izgleda, često boravio u Veneciji, gdje mu dubrovačka vlada šalje opomenu da je dužan da radi po Dubrovniku.²⁸⁾ Sredinom 1392. godine boravi na dvoru vojvode Vlatka Vukovića, liječi ga i za to prima posebnu naknadu.²⁹⁾ Da je i 1394. godine još uvijek boravio u Dubrovniku svjedoči podatak da je i on jedan od prisutnih na misi za pokoj

¹⁶⁾ HAD, *Reformationes* 30, fol. 74', 3. IV 1395.

¹⁷⁾ HAD, *Reformationes* 30, fol. 76.

¹⁸⁾ HAD, *Testamenta Notariae* 11, fol. 90' i 91, 29. XI 1432.

¹⁹⁾ Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 128; Kovijanić R. — Stjepčević I., *Kulturni život staroga Kotora (XIV—XVIII vijek)*, knjiga II, Cetinje 1957, 21 (Kovijanić R. — Stjepčević I., *Kulturni život*)

²⁰⁾ Katić R., *Hirurzi Crnogorskog primorja u vremenu od 1326. do 1754. godine*, Istorijski zapisi XVII/2, Titograd 1960, 293—294

²¹⁾ Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 128; Kovijanić R. — Stjepčević I., *Kulturni život*, 21

²²⁾ U avgustu 1396. bio je »potpuno podmiren od Kotorske opštine«. Kovijanić R. — Stjepčević I., *isto*, 21

²³⁾ Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 128.

²⁴⁾ *Isti, isto*, 17—18

²⁵⁾ HAD, *Reformationes* 29, fol. 5', 17. XI 1390; njegov sin Petar navodi se u dokumentima kao »physicus de Venetiis«. Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 24

²⁶⁾ 7. II 1385. Jeremić R. — Tadić J., *isto*, 17—18

²⁷⁾ *Isti, isto*, 17—18

²⁸⁾ HAD, *Reformationes* 29, fol. 5', 17. XI 1390. Sredinom februara 1392. naređeno mu je da se prvom barkom vrati iz Venecije u Dubrovnik. Ukoliko to ne učini, kazniće ga i izabrat će drugog ljekara. HAD, *Reformationes* 29, fol. 33, 15. II 1392.

²⁹⁾ HAD, *Reformationes* 29, fol. 151, 31. V 1392. Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 17—18

duše Filipa Bastarija.³⁰⁾ Moguće je da je upravo on išao do vojvode Sandalja Hranića u Sutorinu u martu 1408.³²⁾

U Dubrovniku se zna i za njegovog sina Petra, takođe fizika, koji je 1407. godine obavljao liječničku praksu u narodu.³¹⁾

Fizik Bartholus de Squarzialupi (Scorzalupis) »de Plombino« nalazi se u dubrovačkoj službi vjerovatno od juna 1409. godine.³³⁾ Jedan je od onih ljekara sa kojima je vlada muku mučila u vezi s odlascima van grada. Prvi poziv iz Bosne stigao je krajem maja 1412. godine, kada je trebalo liječiti mjesec dana bosansku kraljicu na njen trošak.³⁴⁾ U februaru 1413. knez Vukašin i vojvoda Vukmir Zlatonosović mole za jednog ljekara, Bartola ili Jakova. Ovaj poziv Bartol će odbiti.³⁵⁾ Početkom aprila 1423. odaziva se na poziv bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića i odlazi u Bosnu na dva mjeseca.³⁶⁾ Početkom 1424. javlja se kao svjedok na oporuci fizika Jakoba de Salgerisa iz Padove.³⁷⁾ U oktobru iste godine odbija da ode do vojvode Sandalja Hranića i vojvode Vukmira Zlatonosovića. U neprilici, dubrovačka vlada pokušava da nađe drugog čovjeka,³⁸⁾ ali se već sutradan odlučuje da prisili Bartola da krene sa pratnjom na put.³⁹⁾ Kod vojvode Vukmira Zlatonosovića ovaj Italijan boravio je nekoliko mjeseci, a zatim tražio u Dubrovniku naknadu nekih troškova.⁴⁰⁾ Uskoro će liječničku pomoć zatražiti ponovo kralj Tvrtko II Tvrtković, na šta vlada zaključuje da treba ubijediti Bartola da, ukoliko želi, ode do kralja koji mu nudi platu za boravak u Bosni.⁴¹⁾ Uprkos donošenju formalne odluke,⁴²⁾ nije moguće utvrditi je li do njegovog odlaska na kraljev dvor zaista došlo. U maju iste godine Bartol vjerovatno liječi vojvodu Sandalja Hranića. Ovaj put sa njim kreću tri plemića i jedan ber-

³⁰⁾ HAD, *Diversa Cancellariae XXXI*, fol. 107', 15. VIII 1394. Krekić B, *Trois fragments*, 35, dodatak br. 9

³¹⁾ Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 24

³²⁾ HAD, *Reformationes* 33, fol. 232', 17. III 1408. Jeremić R. — Tadić J, *isao*, 24

³³⁾ Jeremić R. — Tadić J., *isto*, 24

³⁴⁾ *Isti, isto*, 25

³⁵⁾ Fermeđžin E., *Acta Bosnae*, 96; Jeremić R. Tadić, J., *isto*, 25

³⁶⁾ HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 3 (1420—1426), fol. 149, 9. IV 1423.

³⁷⁾ HAD, *Testamenta Notariae* 11, fol. 95', 3. I 1424.

³⁸⁾ HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 3, fol. 226' i 227, 25. X 1424; Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 25

³⁹⁾ HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 3, fol. 227, 26. X 1424; Jeremić R. — Tadić J., *isto*, 25

⁴⁰⁾ HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 3, fol. 231

⁴¹⁾ HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 3, fol. 242, 19. III 1425.

⁴²⁾ HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 3, fol. 142', 22. III 1425; Živković P., *Tvrtko II Tvrtković — Bosna u prvoj polovini XV vijeka*, Sarajevo 1981, 112 (Živković P., Tvrtko II)

berin.⁴³) Moguće je da je do vojvode išao i krajem septembra 1433. godine.⁴⁴)

Od svih ljekara u Dubrovniku je najviše vremena u službi proveo fizik Thoma iz Ankone, sin poznatog ljekara Johannes de Aldoradisa. Od 1409. prisutan je i u raznim diplomatskim poslovima grada, prilikom davanja uputstava poslanicima,⁴⁵) dočeka izaslanika okolne gospode,⁴⁶) pa i kao svjedok na testamentima.⁴⁷) Toma nikada nije odbijao naloge vlade. U Bosni, koliko se zna, boravi dva puta, i to u julu 1443. godine kod hercega Stefana Vukčića Kosače⁴⁸) i u aprilu 1452. na dvoru Vladislava Hercegovića.⁴⁹) Kada je stigao poziv od Hercegovića bio je već u dubokoj starosti, ali je ipak pred dubrovačkom vladom izjavio: »Paratus sum usque ad mortem parere mei mandatis«. Zbog toga Veliko vijeće, u želji da mu se oduži za duge godine poštenog službovanja, određuje sumu za Tomino izdržavanje, a on treba da radi koliko može.⁵⁰) Umro je u proljeće 1455.⁵¹)

Jacobus de Gondovaldis (Godoaldis) de Feraria prvi put pomenut je u jednom aktu iz februara 1417.⁵²) I on je jedan od svjedoka na testamentu ljekara Jakova de Salgerisa iz Padove.⁵³) Krajem septembra 1433. vojvoda Sandalj Hranić u molbi Dubrovčanima izričito traži da mu se pošalje fizik Jakov na nekoliko dana.⁵⁴) Jakov Hranića, izgleda, nije potpuno izliječio, ali je bolest jenjala.⁵⁵) Krajem septembra još uvijek boravi na vojvodinom dvoru i Dubrovnik mu daje u zadatak da u njegovo ime pozdravi vojvodu Isaka.⁵⁶) Početkom 1437. sastavio je oporuku⁵⁷) i to je i posljednji

⁴³) HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 3, fol. 248, 248' i 249, 6. V 1425.

⁴⁴) Živković P., *Tvrtko II*, 167

⁴⁵) HAD, *Diversa Notariae* 33 (1448—1449), fol. 44, 2. X 1448.

⁴⁶) HAD, *Diversa Notariae* 18, fol. 127, 6. XI 1433; *Diversa Notariae* 19 (1434—1435), fol. 142, 15. XI 1434.

⁴⁷) HAD, *Testamenta Notariae* 11, fol. 95', 3. I 1924.

⁴⁸) HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 8 (1441—1443), fol. 224, 2. VII 1443.

⁴⁹) Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 26

⁵⁰) *Isti. isto*, 26, nap. 10

⁵¹) HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 14 (1454—1456), fol. 241, 22. II 1455. Toma je u to vrijeme na smrti. Jeremić R. — Tadić J., *isto*, 27

⁵²) *Isti, isto* 28—29

⁵³) HAD, *Testamenta Notariae* 11, fol. 95', 3. I 1424.

⁵⁴) Jeremić R. — Tadić J., *isto*, 28—29

⁵⁵) HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 5 (1431—1435), fol. 162, 26. IX 1433; Truhelka Č., *Konavoski rat (1430—1433)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, godina XXIX, Sarajevo 1918, 209 (Truhelka Č., *Konavoski rat*)

⁵⁶) Truhelka Č., *isto*, 209; Šabanović H., *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 28

⁵⁷) HAD, *Testamenta Notariae* 12, fol. 170, 11. II 1437.

trag o njemu. Nekoliko godina kasnije u Bohorini se pominje njegov sin Jeronim M. Jacobi de Feraria zbog spora sa Frankom Citulom. Dubrovačka vlada tada određuje suce koji će ispitati čitav slučaj.⁵⁸⁾ Dalji podaci o Jeronimu, kao ni o toku spora, nisu poznati.

Johannes Raynaldi de Titulo⁵⁹⁾ de Padua, hirurg, u Dubrovniku je od 1423. godine.⁶⁰⁾ U Bosni je bio jednom, u maju 1425, kada je poslan vojvodi Sandalju Hraniću u Samobor na Drini u pratnji jednog dubrovačkog poslanika.⁶¹⁾ Umro je u Dubrovniku u vremenu između 1434. i 1436. godine.⁶²⁾

Zanimljiva je ličnost Jevrejina Elije Sabatija. Bio je rodom iz Ferma u Ankonitanskoj marki. Nazivali su ga doktorom umjetnosti i medicine, što znači da je bio obrazovan u filozofiji i prirodnim naukama.⁶³⁾ U Dubrovniku se prvi put pominje u maju 1427. godine u vezi sa vinom koje je dovezao svojim brodom. Izgleda da se u Dubrovniku nije bavio medicinom,⁶⁴⁾ nego je u vremenu od 1427. do 1430. obavljao razne poslove, pretežno političke prirode.⁶⁵⁾ Može se pretpostaviti da je u jednom trenutku bio nagovoren da pruži zdravstvene usluge vojvodi Radoslavu Pavloviću, jer je u septembru 1427. dobio neki poklon od Malog vijeća zbog svog pristanka na odlazak u Bosnu.⁶⁶⁾ Sredinom 1430. dubrovačka vlada se raspituje o njegovom sporazumu sa Pavlovićem,⁶⁷⁾ vjerovatno baš onom o liječenju, kojom prilikom se za Sabatija kaže da je »nekad ovamo (u Dubrovnik — V. B.) dolazio i išao Radosavu.«⁶⁸⁾ Nesigurni su navodi o njegovom boravku na Pavlovićevom dvoru i u Bosni uopšte.⁶⁹⁾

⁵⁸⁾ Dinić M., *Prilozi za istoriju srednjeg veka*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd 1933, 67—68, 31 XII 1444.

⁵⁹⁾ Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 30

⁶⁰⁾ Isti, *isto*, 30

⁶¹⁾ Isti, *isto*, 30

⁶²⁾ HAD, *Testamenta Notariae* 12, fol. 128 i 128'. Testament je napravljen 23. XII 1434, a otvoren 7. IV 1436.

⁶³⁾ Tadić J., *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937, 245 (Tadić J., *Jevreji*)

⁶⁴⁾ Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 30

⁶⁵⁾ Tadić J., *Jevreji*, 245—246

⁶⁶⁾ Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 30

⁶⁷⁾ Tadić J., *Jevreji*, 246

⁶⁸⁾ Isti, *isto*, 246

⁶⁹⁾ Korać navodi da je Sabati lični ljekar vojvode Radoslava Pavlovića, kao i da je 1431. godine bio zaboravljen u ratu između Pavlovića i Dubrovnika. Pavlović je, navodno, angažovao Braila Tezalovića da ode u Dubrovnik, nakon čega je Sabati oslobođen iz zarobljeništva. Autor se poziva na tekst A. Solovjeva »Trgovina bosanskim robljem«, strana 152, o čemu, međutim, u navedenom tekstu nema pomena. Korać V., Trebinje, Trebinje 1966, 147

Christophorus de Bonasiis »de Padua«, fizik, otpočeo je sa vršenjem liječničke prakse u Dubrovniku sredinom 1436. Sedam godina kasnije, 1443, kada su ljekara zatražile Teodora i Jelena Hranić, ponuđeno im je da ode de Bonasiis, ukoliko prihvati.⁷⁰⁾ U martu sljedeće godine napisao je oporuku.⁷¹⁾

O hirurgu Bartolomeju, koji je u dubrovačkoj službi radio od aprila 1455. ne zna se čak ni odakle je. Sredinom januara 1456.⁷²⁾ otišao je do kralja Tomaša na dva mjeseca.⁷³⁾ Boravak u Bosni više puta mu je produžavan,⁷⁴⁾ da bi mu se konačno sasvim zametnuo trag uprkos energičnim nastojanjima vlade da ga vrati natrag.⁷⁵⁾

Gotovo telegrafska vijest o fiziku Johannesu Franciscusu »de Tarvisio« stiže u vezi sa njegovim boravkom kod hercega Stefana Vukčića Kosače u trajanju od mjesec dana. Tada je liječio ili samog hercega ili nekoga iz njegove porodice.⁷⁶⁾

Tadeus Ardonys »de Florentia«, fizik, bio je petnaestak dana na hercegovom dvoru liječeći njegovog sina Vladimira u maju 1460.⁷⁷⁾

---

⁷⁰⁾ HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 8 (1441—1443) fol. 223, 28. VI 1443; Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 31

⁷¹⁾ HAD, *Testamenta Notariae* 13, fol. 176'—178', 28. III 1444; Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 31

⁷²⁾ Ćorović V., *Historija Bosne*, Posebna izdanja SKA 53, Beograd 1940, 520; Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 35—36

⁷³⁾ HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 14 (1454—1456), fol. 248, 17. I 1456.

⁷⁴⁾ HAD, *Acta Consilii Rogatorum* 14, fol. 273', 13. III 1456; fol. 288', 20. IV 1456; fol. 291, 24. IV 1456; fol. 292', 24. IV 1456; Jeremić R. — Tadić J., *Prilozi*, 35—36

⁷⁵⁾ Jeremić R. — Tadić J., *isto*, 36

⁷⁶⁾ *Isti*, *isto*, 37

⁷⁷⁾ *Isti*, *isto*, 37; Ćirković S., *Herceg Stefan Vukčić i njegovo doba*, Posebna izdanja SANU 84, Beograd 1964, 243

SUMMARY

*ITALIANS — THE DUBROVNIK PHYSICIANS
IN MEDIEVAL BOSNIA*

Bosnian rulers and feudal lords were cured at their request by physicians in the permanent service of the Republic of Dubrovnik. They were both local people and foreigners, mostly Italians. The records of the Historical Archive in Dubrovnik show that in the period from 1323 to 1460 there were 13 Italians — the Dubrovnik physicians — at the Bosnian feudal courts, eight of whom were physics, three were surgeons, one barber, and one was attributed generally as a »medicus«. Their visits were financed by the Dubrovnik government or by the sick feudal lord himself. Quite often a special fee was given to them after the treatment.

Vesna Mušeta-Aščerić

SREDNJOVJEKOVNA ŽUPA VRHBOSNA

Problem granica i vlasti

Prostor srednjovjekovne župe Vrhbosne mijenjao se tokom njenog postojanja. Te promjene moguće je pratiti hronološki, kao i kroz promjenu vlasti nad ovom oblašću. Stoga u rješavanju ovog pitanja treba poći od momenta formiranja srednjovjekovne bosanske države.

Kako je Bosna X vijeka mala oblast oko gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne, to se smatralo da »prvobitne granice stare župe Vrhbosne, iz koje se razvila bosanska država, teško da su prelazile prirodne granice Sarajevskog i Visočkog polja, u kome je ona nastala.«¹⁾ Ako se ide u smislu poistovećivanja naziva Bosne sa Vrhbosnom, što je ovdje slučaj, dolazi se do zaključka da je oblast Vrhbosne prvobitno morala biti sastavni dio banskih zemalja. Ovom ide u prilog činjenica da je ban Ninoslav darovao neke posjede bosanskoj biskupiji, među kojima je jedan posjed u župi Vrhbosni. Ako su te oblasti bile u okviru Ninoslavove države, onda ih je on mogao i darovati,²⁾ a da su darovane vidi se iz povelje

¹⁾ Dr VI. Ćorović, *Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku*, Glas SKA CLXVII, Beograd 1935, 17. Prema ovom mišljenju sjeverni dio župe Vrhbosne (današnji visočki kraj postao je sjedište državne uprave, a drugi, sarajevski kraj, sjedište crkvene uprave. Naziv Vrhbosna može se odnositi samo na gornji tok rijeke Bosne. Vidi, Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, JAZU Zagreb 1971, I, 191.

²⁾ Sima Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1965, 67; Uporedi, dr Aleksandar Solovjev, *Pravni položaj seljaka u srednjovjekovnoj Bosni*, Pregled sv. VI. knj. II, 1947, 245.

Bele IV iz 1244. godine. Prvobitno banovi, a kasnije bosanski vladari imali su pravo da djelove svojih oblasti dodjeljuju potčinjenoj vlasteli, na ime usluga koje su ovi obavljali za vladara, doduše u početku na korištenje s pravom oduzimanja, a kasnije za »vječna vremena«, o čemu najbolje svjedoči žalba Matije Ninoslava papi Grguru IX.³⁾ Kako drukčije objasniti stvaranje velikih zemljišnih posjeda u rukama pojedinih vlasteoskih porodica nego širenjem njihovih malih nasljednih baština, putem donacija župa i drugih posjeda.

Postoji mišljenje da su se na području župe Vrhbosne sve do XV vijeka nalazili posjedi bosanskih vladara. Ovo mišljenje temelji se na pravnom pristupu preuzetom iz drugih zemalja, što je neprimjenljivo na srednjovjekovnu bosansku državu, tim prije što su se bosanski feudalski u mnogome ponašali kao oblasni gospodari.⁴⁾ I sam Anđelić veli da »teritorije kojima su upravljali pojedini velikaški rodovi kretale su se od veličine jedne ranofeudalne župe ili samo jednog njezinog dijela, do prostranih oblasti koje su nekad premašivale i polovinu čitave bosanske države«,⁵⁾ vršeci pri tom javnu službu na tim teritorijama. Iz tog proizilazi da je svaki od ovih velmoža mogao osnovati trg, kao što su to uostalom i činili. Pri tom ne treba zaboraviti da su trgovi u većini slučajeva nastajali spontano.

Upravo zbog formiranja velikih oblasti unutar bosanske feudalne države, župa Vrhbosna će krajem XIII i početkom XIV vijeka promijeniti gospodara. Donacijama bosanskih vladara ili na neki

³⁾ Sima Ćirković, *Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu*, Istorijski glasnik, Organ Društva istoričara NR Srbije, 3—4, 1958, 157, nap. 11; A. Solovjev, *Pravni položaj seljaka u srednjovjekovnoj Bosni*, 247; Vl. Jokanović, *Prilog izučavanju bosanskog feudalizma*, Naučno društvo NR BiH, Radovi knj. II, Sarajevo 1954, 225 i 230, nap. 21. Doduše Jokanović ostaje pri mišljenju da se ta darovana zemlja od strane vladara nikad nije u potpunosti stopila sa nasljeđenom plemenitom baštinom, što je neosnovano jer činjenice govore obrnuto; Vidi, S. Ćirković, *Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu*, 158, nap. 14.

⁴⁾ Pavo Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973, 243. Tu se polazilo od činjenice da su oni posjedi — sela u Vrhbosni koji su popisani kao has-Isa-bega prije toga morali biti u sastavu posjeda bosanskog kralja, zbog toga što je u has spadao i čitav prihod od filurije koja se plaćala direktno kralju. Zna se da su u carski has spadale one nekretnine koje su pripadale sultanu kao ličnosti, ranije također vladaru. Na osnovu toga Anđelić je došao do zaključka da je u prvoj polovini XV vijeka na području župe Vrhbosne postojala kraljevska domena ratarskog karaktera. Kao dokaz posluzio mu je podatak da su u has Isa-bega ulazila i tri trga, »a poznato je da su pravo osnivanja trga vladari redovno zadržavali za sebe jer su trgovi donosili znatne prihode«.

⁵⁾ Pavo Anđelić, *Barones regni i društveno vijeće srednjovjekovne Bosne*, Prilozi Instituta za istoriju, XI—XII, Sarajevo 1975—1976, 42—43.

drugi način, do druge polovine XIV vijeka ova oblast će u potpunosti preći u ruke Pavlovića.

Kod utvrđivanja pripadnosti Vrhbosne oblasti kojom su go spodarili Pavlovići polazilo se od utvrđivanja njihove plemenite baštine kao jezgra iz kojeg će se kasnije razviti njihova velika oblast. Dok se za druge dvije velikaške porodice, Kosače i Hrvatiniće, dosta rano utvrdio kraj iz kojeg vode porijeklo, to je pitanje kraja iz kojeg Pavlovići vode porijeklo bilo često nagadano i različito tumačeno.⁶⁾ Ako se prihvati činjenica da je rodovski posjed, odnosno plemenita baština porodice Pavlovića bila na prostoru srednjovjekovne župe Vrhbosne, to ni u kom slučaju ne rješava pitanje kada i na koji način su oni došli u posjed cijele oblasti.

Prvo treba analizirati podatke na osnovu kojih se u literaturi Vrhbosna pojavljuje kao dio zemalja Pavlovića. U ovisnosti od tumačenja pojedinih izvora, Vrhbosna je ili pripajana ili izuzimana iz oblasti Pavlovića. Podatak da je tijelo Pavla Radenovića sahranjeno na velikoj nekropoli stećaka na Pavlovcu u Vrhbosni ukazivao je na to da su Pavlovići »po svoj prilici imali i Vrhbosnu«,⁷⁾ odnosno da je porodica Pavlovića bila stari gospodar ovih oblasti.⁸⁾

Drugi podaci odnose se na uspostavljanje prvih turskih uporišta u Bosni, a potom i uspostavljanja stalne turske vlasti u njoj. Kroz te podatke sagledava se od koga su i kada Turci zaposjeli

⁶⁾ Na kraju su se iskristalisala dva mišljenja. Prvo je postavio još K. Jireček, a kasnije su ga prihvatili Radonjić, Truhelka, Skarić i dr., da se »plemenito porodice Pavlovića nalazilo u istočnoj Bosni, odnosno u području između rijeke Bosne i Drine, a prostiralo se na Boračku župu;« J. Radonjić, *O knezu Pavlu Radenoviću*, Priložak istoriji Bosne krajem XIV i početkom XV veka, LMS knj. 211—212, Novi Sad 1902, 43. Prema drugom mišljenju, plemenito porodice Pavlovića bilo je u župi Lukavici, na području Sarajevskog polja. Kasnije, jačanjem i širenjem posjeda došlo je do raslojavanja ove velike porodice. Jedni ostaju na staroj plemeništini, a drugi osnivaju novo imanje na području Borča: Đoko Mazalić, *Kraći članci i rasprave*, GZM sv. IV i V, Sarajevo 1949/50, 219.

⁷⁾ M. Prelog, *Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva*, Sarajevo 1912, 45. U Napretkovoј povijesti Bosne na dva mjesta se veli da su Pavlovići imali »valjda i Vrhbosnu« i »može biti i Vrhbosnu sadanje Sarajevo«, *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1463*, knj. I, Napredak, Sarajevo 1942, 367; Isto, A. Ivić, *Radoslav Pavlović, veliki vojvoda bosanski*, LMS sv. 245—246, Novi Sad 1907, 8; K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici*, Zbornik I, SAN Beograd 1959, 250.

⁸⁾ Da neki autori nisu bili sigurni u svoje konstatacije najbolje govori primjer K. Jirečeka koji na drugom mjestu veli: »Pavlovići, porodica Pavla Radenovića ili Jablonića imali su Vrhbosnu (današnje Sarajevo, Praču...«, *Istorija Srba*, knj. I, Beograd 1978, 329. A. Benac, međutim, jasno kaže da od druge polovine XIV vijeka župa Vrhbosna dolazi pod neposrednu vlast Račena Jablonića odnosno Pavla Račenića i njegovih nasljednika iz porodice Pavlovića, A. Benac, *Sarajevo kroz arheološke spomenike*, Sarajevo 1954, 40.

određene dijelove Bosne. Smatralo se da su Turci već 1428. godine, odnosno 1429. godine, držali gornju dolinu Bosne, odnosno područje Vrhbosne sa Hodidjedom, sve dok M. Dinić nije dokazao da se do pedesetih godina XV vijeka ne može govoriti o postojanju stalne turske vlasti u tim oblastima. Tek tada imamo, po Diniću, jasne dokaze o stalnom gospodstvu Turaka u Vrhbosni i Hodidjedu.⁹⁾

Pojavu Turaka u oblasti Vrhbosne 1428. i 1429. godine Dinić karakteriše kao povremene upade Turaka u ove oblasti, kao i kasnije 1435/6. i 1439. godine, sve do 1448, kada sa sigurnošću tvrdi da su Turci zagospodarili ovim oblastima. Međutim, povremeni upadi Turaka imali su uticaja na promjenu vlasti u župi Vrhbosni, odnosno u jednom njenom dijelu. Izvjesno je da je sve do tada župa Vrhbosna bila sastavni dio velike oblasti Pavlovića, a da je zahvaljujući turskim upadima četrdesetih godina XV vijeka jedan njen dio došao pod neposrednu vlast Kosača. Naime, provala Turaka u Bosnu 1435/6. pada u vrijeme smrti Sandalja Hranića, 15. marta 1435. godine. Da bi sačuvao nasljeđene oblasti Stjepan Vukčić poziva Turke u pomoć, kako protiv svojih neprijatelja u Humu, tako i protiv Radoslava Pavlovića,¹⁰⁾ što za to vrijeme nije bila neuobičajena pojava. Ako je Barak te 1435. godine zajedno sa Stjepanom Vukčićem ratovao protiv Pavlovića, onda se može pretpostaviti da su i osvojili jedan dio njihovih zemalja, a kako se Barak ni tada ne zadržava u tim krajevima (osim što je prezimio 1435/6. u oblasti Hodidjeda), znači da ih je napustio i ostavio svom vazalu.¹¹⁾ Da je tako potvrđuje izjava hercega Stjepana iz 1440. godine (provala Turaka u Bosnu 1439. nije bitnije promijenila stanje), poslaniku Radoslava Pavlovića, da on ne može zetu vratiti ove oblasti, jer je dobio naređenje od sultana da ih sam zadrži¹²⁾ i druga, Ivaniša Pavlovića, kada govori o posjedima koje je naslijedio od oca: »Ostalo mi je bogato područje u oblasti Vrhbosne i jugoistočne Bosne, Olovo i istočni dio stare Travunije sa župom Vrmom i gradom Klobukom.«¹³⁾ Ovo objašnjava pojavu župe Vrh-

⁹⁾ M. Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd 1978, 239, nap. 243—246.

¹⁰⁾ K. Jireček, *Istorija Srba*, knj. I, 361, nap. 41 i knj. II, 336; C. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, XXIII, GZM 1911, 331; E. Fermedžin, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892, 147; Jorga, *Nottes et extrats*, Paris 1855, 335, 249.

¹¹⁾ H. Šabanović, *Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463*, Godišnjak Društva istoričara BiH VII, Sarajevo 1955, 45 i nap. 59.

¹²⁾ H. Šabanović, *Bosansko krajište*, Godišnjak Društva istoričara BiH IX, Sarajevo 1957, 187 i nap. 18.

¹³⁾ V. Čorović, *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine*, Godišnjica N. Čučića, knj. XLVIII, Beograd 1939, 138.

bosne sa Hodidjedom u poveljama iz 1444. i 1448. godine.¹⁴⁾ Na ove povelje skrenuo je pažnju M. Dinić u okviru pokušaja utvrđivanja teritorijalnog opsega zemalja hercega Stjepana, odnosno određivanja granica tih oblasti.

Dinić je došao do konstatacije da je postojala izvjesna ekspanzija Kosača u izvornoj oblasti Bosne, utvrđujući da je Ormanj kod Pazarića bio sigurno njihov. Ostavio je i mogućnost da je Glasinac-Mokro bio u hercegovim rukama, jer je još Sandalj tu imao svoje carinike.¹⁵⁾ Uzimajući da se župa Vrhbosna po svom položaju prostirala između Glasinca-Mokrog i ostalih hercegovih posjeda, navodilo je na zaključak da je cijela župa morala biti u okviru hercegovih oblasti.¹⁶⁾ Objašnjenje za postojanje izvjesnih oblasti u rukama hercega Stjepana, oblasti koje nisu ni u kakvoj teritorijalnoj vezi sa njegovom centralnom oblašću, treba potražiti u odnosima hercega i bosanskog kralja, koji su bili takvi da su »izazivali pomeranje granice, a dopuštali su i stvaranje enklave bez veze sa ostalim hercegovim posjedima«.¹⁷⁾

Potvrdu da je područje Vrhbosne bilo u sastavu Pavlovića oblasti daje V. Skarić kroz pokušaj uspostavljanja odnosno preciziranja granica oblasti kojima su gospodarili Pavlovići. Kao i većina istoričara prije njega, prihvatio je podatak da je na brdu Pavlovcu u Vrhbosni sahranjen Pavle Radenović. Polazeći od tog podatka, te istraživanjem na terenu došao je do saznanja da ime na nekih sela kriju u sebi prezimena male vlastele koja ih je posjedovala. Odnosno, Skarić je došao do zaključka da su kod male vlastele prezimena neki put izvedena iz imena baštinskog sela, ali je ostao u dilemi ko je kome dao ime — selo porodici ili porodica selu. Jedno je bilo sigurno, gdje selo i porodica imaju isto ime u tom selu ili kraju bila je plemenita baština te porodice.¹⁸⁾

Na primjeru sedam sela smještenih na prostoru župe Vrhbosne, Skarić daje dokaze da su Pavlovići prvobitni gospodari cijele župe Vrhbosne. To su sela: Mihaljevići, Dobroševići, Latice.

¹⁴⁾ To su povelje hercega Stjepana potvrđene od strane sicilijanskog kralja Alfonsa V u Napulju. U prvoj, od 19. 2. 1444. godine, među hercegovim posjedima navodi se i Holidjed kao Castelo sa Vrhbosaniom, dok se u drugoj, od 20. 1. 1448. godine pominje samo castrum Hodyed. Povelje objavio M. Vego u knjizi *Iz srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1980, 45—486. Ima mišljenja da su u tim poveljama izražene samo hercegovlje želje.

¹⁵⁾ M. Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, 186.

¹⁶⁾ M. Vego, *Prilog poznavanju srednjovjekovnih gradova hercega Stjepana Vukčića-Kosače*, Most br. 28—29, Mostar 1980, 129. Da je dokument krivo pročitan upoređi; Lam. de foris, 19, fol. 5', 24. 01. 1445. Kako se ne radi o Blažuju, ovaj podatak kao dokaz o prisutnosti Kosača u župi Vrhbosni se ne može prihvatiti.

¹⁷⁾ M. Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, 252.

¹⁸⁾ Vl. Skarić, *Stara bosanska vlastela u današnjoj toponomastici*, Glasnik Geografskog društva, sv. 7 i 8, Beograd 1922, 136.

Dragulje, Kobiljača, Dujmovići i Divčići. U nazivima ovih sela Skarić je pronašao analogiju u imenima niže vlastele podložne Pavlovićima. Stoji, međutim, i činjenica da su Radić Draguljević i Tvrtko Dujmović prvobitno bili u službi Radoslava Pavlovića, a kasnije prešli u službu hercega Vlatka. U svakom slučaju, Skarić se nije upuštao u raspravu da li su Pavlovići i u kom periodu te oblasti i gubili.

Da je župu Vrhbosnu uključivao u sastav Pavlovića oblasti pokazuju granice tih oblasti, osobito zapadna i južna, kako ih je Skarić označio. Za zapadnu granicu veli da je najdecidnija jer ona dijeli rudarski kraj Olovo, za koji se tačno zna da je bio u oblasti Pavlovića, od oblasti bosanskih vladara, te da je išla zajedničkom granicom današnjih regija Visokog i Sarajeva. Kada govori o južnoj granici veli da je išla razvođem Kolune i fočanske Bistrice, do u blizinu Ustikoline, gdje je još Petar Pavlović 1413. godine postavio carinu.

Podaci koje daju rani turski izvori idu također u prilog tezi da je župa Vrhbosna ulazila u oblast Pavlovića. Na osnovu prvog popisa iz 1455. godine, H. Šabanović pruža definitivne dokaze da su Pavlovići bili stari gospodari ovih oblasti, te da su dio tih oblasti zadržali sve do dolaska Turaka u ove krajeve. Dokaz za to je postojanje nahije Tilave u kojoj su se našla objedinjena sva sela (oko 40 sela) čiji su gospodari i dalje ostali Pavlovići. Pored sela koja su pripadala maloj župi Tilavi, u okviru nahije Tilave našla su se i sela kojima su, bez obzira na njihov geografski položaj, i dalje gospodarili Pavlovići. Tako su se u okviru nahije Tilave našla i sela sa raznih perifernih tačaka velike župe Vrhbosne, iz čega se vidi da ova upravno-politička jedinica nije predstavljala jedinstvenu geografsku cjelinu, nego je bila vještačka tvorevina.¹⁹⁾ Po Šabanoviću, nema sumnje da su Pavlovići nekad morali biti gospodari cijele oblasti, ako su sve do dolaska Turaka bili i ostali gospodari tih sela razbacanih po raznim dijelovima župe Vrhbosne.

Dijelove Vrhbosne koji su se našli u rukama Kosača prilikom ranijih turskih upada Turci definitivno zaposjedaju zajedno sa dijelom koji je ostao u rukama Pavlovića u okviru nahije Tilave. O tome govori povelja aragonskog kralja Alfonsa V datirana u Napulju 1. juna 1454. godine. Kao i u prethodne dvije povelje (iz 1444. i 1448) i u ovoj Alfons V potvrđuje posjede hercegu Stjepanu i obećava zaštitu istih, nabrajajući ih decidno prema hercegovom pismu upućenom kralju Alfonsu, datiranom u mjestu Novom (Herceg Novom) 30. marta 1454. godine.²⁰⁾ Ovog puta nema

¹⁹⁾ H. Šabanović, *Bosansko krajište*, 183—184; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Naučno društvo BiH, Djela XIV, knj. 10, Sarajevo 1959, 35—36.

²⁰⁾ Objavljeno na istom mjestu gdje i povelje iz 1444. i 1448. godine. Vidi napomenu 14 ovog rada.

Vrhbosne sa Hodidjedom u popisu hercegovih oblasti. Dakle, onaj dio oblasti Vrhbosne koji se našao upisan u ranijim poveljama Kosače više nemaju. Po zauzimanju uklopljen je u novu administrativnu podjelu koju Turci uspostavljaju u ovim oblastima 1453. godine. To ukazuje da Turci, provalivši u Bosnu 1448. godine, nisu štedjeli ni oblasti svog vazala, hercega Stjepana.²¹⁾

Kako su Turci svoja prva stalna uporišta u Bosni imali u oblasti Vrhbosne, logično je da je to područje postalo jezgro kod formiranja te oblasti u novu administrativnu jedinicu, poznatu u turskim izvorima kao vilajet Hodidjed, kasnije vilajet Saraj-ovasi, a u domaćim izvorima kao bosansko krajište.²²⁾ Od uspostavljanja stalne turske vlasti u Vrhbosni 1448. do 1455. godine jezgro bosanskog krajišta bio je utvrđeni grad Hodidjed sa svojom okolinom, pa mu otuda i naziv vilajet Hodidjed.²³⁾ Iza 1455. godine sjedište se seli u novi centar, gdje se pored namjesnikova dvora formira i čaršija. Ta promjena registrovana je kroz naziv krajišta, vilajet Saraj-ovasi.

Postojanje posjeda-timara 23 člana posade grada Hodidjeda koji su se prostirali po cijelom Sarajevskom polju i njegovim planinskim predjelima, za Šabanovića je siguran dokaz da je vilajet Hodidjed identičan srednjovjekovnoj župi Vrhbosni.²⁴⁾ Ako se uzme da je teritorijalni opseg bosanskog krajišta identičan opsegu župe Vrhbosne, te ako popis iz 1455. godine u bosanskom krajištu registruje jedan utvrđeni grad, 58 sela, 18 pustih sela i 11 mezri, bilo bi logično da je i srednjovjekovna župa Vrhbosna imala isti broj naselja. Analizom i izdvajanjem onih naselja koja su po svom položaju morala pripadati drugim (susjednim) župskim oblastima, utvrđen je teritorijalni opseg župe Vrhbosne koji nije identičan teritorijalnom opsegu bosanskog krajišta. Pri tome se vodilo računa da teritorijalni opseg župe Vrhbosne u momentu njenog pada pod tursku vlast nije identičan opsegu kojeg je ona zapremala do druge polovine XIV vijeka.

Do druge polovine XIV vijeka župa Vrhbosna je velika oblast koja se prostirala u slivovima rijeka Miljacke i Željeznice. od izvora do ušća, te gornjeg toka rijeke Bosne. Bio je to prostor sa istoka omeđen Romanijom, s jugoistoka Jahorinom, s juga Treškavicom i Bjelašnicom, sa zapada Igmanom i prevojem Kobiljača,

²¹⁾ H. Šabanović, *Bosansko krajište*, 181; M. Dinić, *Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina*, JIČ III, Beograd 1937, 128.

²²⁾ Naziv bosansko krajište prvi put se pominje u jednom pismu hercega Stjepana iz 1453. godine; Lj. Stanojević, *Povelje i pisma II*, Beograd — Sr. Karlovci, 1929—1934, br. 668, 69.

²³⁾ H. Šabanović, *Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II* 1463, 50.

²⁴⁾ H. Šabanović, *Bosansko krajište*, 183—184; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 35.

i na kraju, sa sjevera, rijekom Vogošćom. Na sjeveru župa Vrhbosna je, zapravo graničila sa župom Vogošćom, a na sjeverozapadu sa kraljevskim zemljama. Ta granica nikad nije bila sporna. Jedino se postavljalo pitanje da li je oblast, poznata kao najstarije sjedište bosanskih vladara (prostirala se između Sarajevskog polja na istoku i župe Trstivnice na zapadu) ulazila također u župski sistem kao jedinstvena cjelina, ili je i ona, kao i ostali dijelovi koji su spadali u kraljevski domen, imala drugi politički status, kakav je, na primjer imao visočki kraj. U momentu formiranja vladarskog, odnosno banskog položaja ovaj kraj je bio izdvojen »iz cjelokupnog župskog sistema i dodjeljen direktno vladaru kao posebna »banska« župa«. ²⁵⁾

Na zapadu župa Vrhbosna je graničila sa župom lepeničkom. Župa Lepenica je obuhvatala područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa, a »možda i Hadžića«. ²⁶⁾ Zbog toga što nije bilo riješeno pitanje pripadnosti sela oko Tarčina i područja Zujevine, područja Lepenice ili Vrhbosne, ova granica je do danas smatrana spornom. Problem se postavljao u vezi sa postojanjem male župe Smučke, te njenog odnosa prema velikoj župi lepeničkoj. Naime, postavljalo se pitanje da li je mala župa Smučka egzistirala u okviru jedne od ove dvije velike župske oblasti, i ako jeste — koje? Postojanje male (župe) nahije Smučke ²⁷⁾ u turskom periodu u okviru šire sarajevske nahije ne mora da govori o njenoj ranijoj pripadnosti župi Vrhbosni. Njen prirodni položaj oko potoka Smučke i Bijele rijeke upućuje na to da je treba staviti u okvire lepeničke župe.

Planina Bjelašnica je na jugozapadu predstavljala prirodnu granicu između župe Vrhbosne i područja sela Umoljana, Šabića Rakitnice, Bobovice, Brda i Lukavca, za koja se sigurno zna da su pripadala hercegovom dijelu župe Neretve. Područje susjednog sela Tušila također je pripadalo hercegovim posjedima, ali u okviru župe Kom. Od ostalih hercegovih posjeda, župa Zagorje i Bistrica, župu Vrhbosnu odvajala je s juga Treskavica, a sa jugoistoka Jahorina. Na istok od župe Prače, koja je ulazila u oblast Pavlovića, župu Vrhbosnu je, također, odvajala prirodna granica koja je išla Jahorinom, Ravnom planinom te Paljanskom Miljackom izlazila do na Romaniju.

Definitivnim priključenjem područja župe Vrhbosne oblasti Pavlovića, sredinom XIV vijeka, nestalo je srednjovjekovne župe

²⁵⁾ P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 234.

²⁶⁾ P. Anđelić, *Lepenica*, Naučno društvo SR BiH, Posebna izdanja, knj. III, Sarajevo 1963, 187; P. Anđelić, *Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća*, GZM sv. XXVI, Arheologija, Sarajevo 1971, 337; P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973, 236 nap. 85.

²⁷⁾ P. Anđelić, *Lepenica*, 13—27, nap. 18; H. Šabanović, *Bosansko kraljište*, 184; P. Anđelić, *Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća*, 337 i P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 238.

Vrhbosne u teritorijalnom obliku u kojem je do tada egzistirala. »Župe... nisu odgovarale feudalnom konceptu organizacije vlasti, pa je u velikoj mjeri dolazilo do njihova cijepanja i pretvaranja u manje oblasti, vlastelinstva i kotare.«²⁸⁾ Analogno tome, prvobitna župa Vrhbosna, uklapajući se u feudalnu oblast Pavlovića nije predstavljala više jedinstvenu teritorijalno-političku cjelinu. Ona se raspala na više oblasti koje su predstavljale ili manje župske oblasti, ili su se kretale u okviru veličine jednog vlastelinstva kojeg drži niža vlastela podložna Pavlovićima.

Imajući to u vidu, granice župe Vrhbosne u drugoj polovini XIV vijeka izgledale bi ovako: istočna granica započinjala je na obroncima Jahorine, koji su se duboko uvukli u župske predjele, pa rijekom Bistricom, Paljanskom Miljackom, preko sastavaka obiju Miljacki, Buloga i Vučije luke izbijala na Ozren. Sjeverna granica išla je rijekom Vogošćom i pružala se na zapad do Ugorskog koje je prirodno pripadalo području Vrhbosne, pa preko Rečice i Ahatovića išla na prevoj Kobiljaču. Od Kobiljače, zapadna granica je išla preko sela Rakovice, Raskršća i Binježeva na Igman i vodila istočnim obroncima Bjelašnice ka jugu. Preko sela Zoranovića, Donje i Gornje Presjenice, južna granica izbijala je na Kijevo, te Kasindolskim potokom vodila ka Jahorini. Dakle, župa Vrhbosna se prostirala na široko Sarajevsko polje koje počinje na mjestu gdje rijeka Željeznica kroz Krupački klanac izlazi iz brda u ravnicu, a završava se na mjestu gdje ga ostavlja rijeka Bosna kod utoka Vogošće u Bosnu. Sa svih strana je otvoreno dolinama rijeka koje su pritoke Bosne, što je i omogućilo formiranje manjih župskih oblasti, koje su nekad bile sastavni dio velike župe Vrhbosne. Te male župske oblasti obično su se formirale oko utvrde nog grada, sa jasno određenom teritorijom koja je bila prilagođena geografskim uslovima.

Prva takva cjelina obrazovana je od područja u slivu rijeke Paljanske Miljacke i područja Pribnja, Ljubogošte i Hotočine. Da je ova oblast egzistirala kao posebna teritorijalno-politička cjelina pokazuju podaci koje daje turski popis iz 1468/9. godine, gdje se po prvi put pojavljuje nahija Bogazi Yurmi sa selima Podgradi Gornji i Donji Nešet, Radnić, Bašković i Šišić. Većina ovih sela imaju analogiju u današnjim selima koja se nalaze na ovom prostoru. Jedino selo Podgradi danas ne postoji, ali se može identifikovati sa današnjim selom Gradina u Gornjim Palama. Na lokalitetu koji se nalazi iznad sela Gradine sačuvali su se ostaci srednjovjekovne utvrde koju P. Anđelić svrstava u tip refugijalnih gradova, gradova-utvrda, koji ne spadaju u naseobinsku kategoriju.²⁹⁾

²⁸⁾ P. Anđelić, *Studija o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982, 19.

²⁹⁾ P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni*, GZM XVIII, Sarajevo 1963, 184 i nap. 47.

Jedini pristup gradu moguć je upravo preko sela Gradine. Sam naziv srednjovjekovnog sela Podgrađe upućuje na to da ovo selo treba tražiti ispod grada čije je bilo podgrađe.

Da je i područje Mokrog pred dolazak Turaka predstavljalo zasebnu cjelinu govori podatak da je na tom području egzistirala nahija Mokro sa tabijom Mokro, kako bilježi turski defter iz 1468/9. godine. To je prostor koji se prostire u slivu rijeke Mokranjske Miljacke. Od područja Romanije ovu oblast dijele Crvene stijene, iznad kojih je lokalitet Gradić sa ostacima srednjovjekovne utvrde. Lokalitet sa istim nazivom nalazimo jugoistočno od Mokrog, na prostoru Orlovih stijena. Na tom lokalitetu trebalo bi potražiti tabiju Mokro iz popisa 1468/9. godine.

I na kraju, posebnu teritorijalno-političku cjelinu predstavljao je prostor gornjeg toka rijeke Željeznice, koji sam po sebi čini geografsku cjelinu između velikih planinskih masiva Treskavice i Bjelašnice na jednoj i Jahorine na drugoj strani. Kada govori o ovom prostoru H. Šabanović ga tretira kao dio vilajeta Saraj-ovasi koji nakon 1463. godine nije pretrpio nikakvu teritorijalnu promjenu, osim što se u okviru njega javljaju novi trgovi Trnovo i Blažuj. Konstatuje, također, da tada nestaje nahija Tilava, a da se nešto kasnije u okviru sarajevske nahije javlja nekoliko manjih nahija (Lukavica, Smučka i Trnovo).³⁰⁾

U popisu iz 1455. godine Trnovo se ne pominje, što Šabanović tumači njegovim perifernim položajem u župi Vrhbosni. Već u popisu iz 1468/9. godine Trnovo se pominje kao jak trg koji sa 3 njive, 14 muslimanskih, 90 hrišćanskih i 14 kuća neoženjenih pripada hassa zemljama, u okviru vilajeta Saraj-ovasi. Da je to upravo oblast koju Pavlovići gube u sukobu sa Stjepanom Vukčićem 1435/6. godine, govori više činjenica. Podaci iz turskih popisa jasno ukazuju da je za razliku od ostalih dijelova župe Vrhbosne ovaj dio znatno kasnije došao u ruke Turaka. Najvećim dijelom ova oblast graniči sa župama koje su ulazile u okvire hercegovih zemalja. Sa jugoistoka je graničila sa župom Bisticom, s juga sa župama Kom i Zagorje, a sa zapada sa dijelom župe Neretve, koji je spadao u veliku oblast Kosača. U okviru ove, prirodnom svog položaja već od ranije su se nalazila sela iza lijevih obronaka Treskavice i Bjelašnice.³¹⁾ I na kraju, stilske karakteristike stećaka Trnova ukazuju na određenu vezu sa stećcima istočnog dijela Hercegovine, tačnije sa stećcima sa područja oko Stoca i Bileće. Uticaji sa tog područja dolazili su preko Dobrog Polja i Kalinovika, o čemu govori upotreba istih motiva na stećcima tog područja.

³⁰⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 119.

³¹⁾ Na ovom prostoru je i selo Dujmovići za koji se veže ime Tvrta Dujmovića koji je u početku bio u službi Pavlovića, da bi kasnije prešao u službu hercega Vlatka. V. Skarić, *Stara bosanska vlastela u današnjoj toponomastici*, Glasnik Geografskog društva sv. 7 i 8, Beograd 1922, 130 i nap. 28.

Najčešće su to motivi svastike, krstovi, bordure i kola.³²⁾ »Vrijedno je spomena da seljaci sjeverno od Popovog polja još uvijek vode svoje blago na ispašu u Kalinovik i moguće je da je to bio slučaj i u srednjem vijeku.«³³⁾

O postojanju utvrđenog grada kao centra ove župske oblasti govore ostaci temelja i zidova sa malterom na lokalitetu Gradac. Lokalitet se nalazi iznad Trnova, na ovcem brdu koje se uzdiže na desnoj obali rijeke Širokarice, pritoke Željeznice. Pored ovog, zanimljiv je i lokalitet Crkvice, na lijevoj obali Željeznice, u blizini sela Milje. Na lokalitetu su konstatovani ostaci crkve i jedan stećak u nivou crkve. Svojom orijentacijom istok-zapad i polukružnom apsidom na zapadu jasno govori da se radi o srednjevjekovnoj crkvi. Nešto dalje od ovog je lokalitet Pazarište koji se smjestio između sela Ledića i Dujmovića, na visoravni Hojta.

Imajući sve ovo u vidu, jasno je da se ne može prihvatiti Šabanovićeve tvrdnje da je bosansko krajište identično srednjevjekovnoj župi Vrhbosni. Objedinjavanje svih osvojenih oblasti u jednu cjelinu, u momentu formiranja bosanskog krajišta, ne može biti nikakav dokaz da je to morala biti jedinstvena teritorijalno-politička cjelina, prije njenog pada pod Turke.

Stoji, međutim, činjenica da je oblast Vrhbosne po svom položaju graničila na sjeverozapadnim posjedima bosanskih kraljeva, na jugozapadu s posjedima hercega Stjepana i na jugoistoku s posjedima vlasteoske porodice Pavlovića. Zbog toga nije ni čudo što je to područje bilo »područje graničnog dodirivanja i sudaranja posjeda bosanskog kralja i krupnih velmoža. Usljed toga i usljed turskih udara i okupacija zona Vrhbosne je opustošena i nerazvijena.«³⁴⁾ Takvu je zatiču Turci u momentu definitivnog osvajanja pedesetih godina XV vijeka.

³²⁾ Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, 123, T. XXXIII sl. 15 i 125, T. XXXIV sl. 9; paralela, Š. Bešlagić, *Trnovo — srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 114, sl. 25 (motiv svastike). Krstovi sa krugovima pojavljuju se na području Bileće, M. Wenzel, *Isto*, 115, T. XXIX sl. 19; paralela, Š. Bešlagić, *Trnovo*, 103 i 106. Friz od povijene linije sa trolistima vidi M. Wenzel, *Isto*, T. IX, 49, sl. 13 i 17, zatim sl. 19 i 20; paralela: Š. Bešlagić, *Trnovo*, 114 i 115, sl. 26; Š. Bešlagić, *Stećci, Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 179. Motiv kola najviše je zastupljen u istočnoj Hercegovini. Vidi. M. Wenzel, *Isto*, 359, T. XCVI, sl. 1, 4 i 8. Isti motiv konstatovan je na nekropoli stećaka Dolovi kod Umoljana (podatak sa terena).

³³⁾ Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, 92.

³⁴⁾ Nedim Filipović, *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja VII, knj. 5, ANIU BiH, Sarajevo 1970, 159.

SUMMARY

*THE MEDIEVAL DISTRICT (ŽUPA) VRHBOSNA.
THE PROBLEM OF ITS BORDERS AND OWNERSHIP*

Within the problem of location of medieval districts in the Upper Bosnia the question remained unresolved if District (župa) Vrhbosna had spread to the basins of the Željeznica and Zujevina Rivers, too, together with the Sarajevo Valley and outskirts of adjacent mountain massifs. That is why the research was carried out in which the borders of this district as well as the ownership over it were to be determined.

According to some records from the Dubrovnik Archive, as well as to some early Turkish sources it was found out that the district area had varied during its history. The changes in ownership were also noted. This region was primarily a part of the Bosnian rulers' lands, but gradually, through donations or in some other ways, it came into the possession of the Pavlovićs family in the middle of 14th century. One part of these lands was lost during Forties in 15th century when the Pavlovićs fought against the Kosačas, and in Fifties Turks gained a control over them. The changes in ownership were also reflected in the changes of the district borders.

Until the middle of the 15th century the district Vrhbosna was a large region that spread from the sources to the mouts of the Miljacka and Željeznica Rivers, and to the upper part of the Bosnia River. When the Pavlovićs acquired the district in the mid-15th century, the district Vrhbosna ceased to exist in its former territorial form. It split into several areas that were of a different size — from a smaller district to a landed estate.

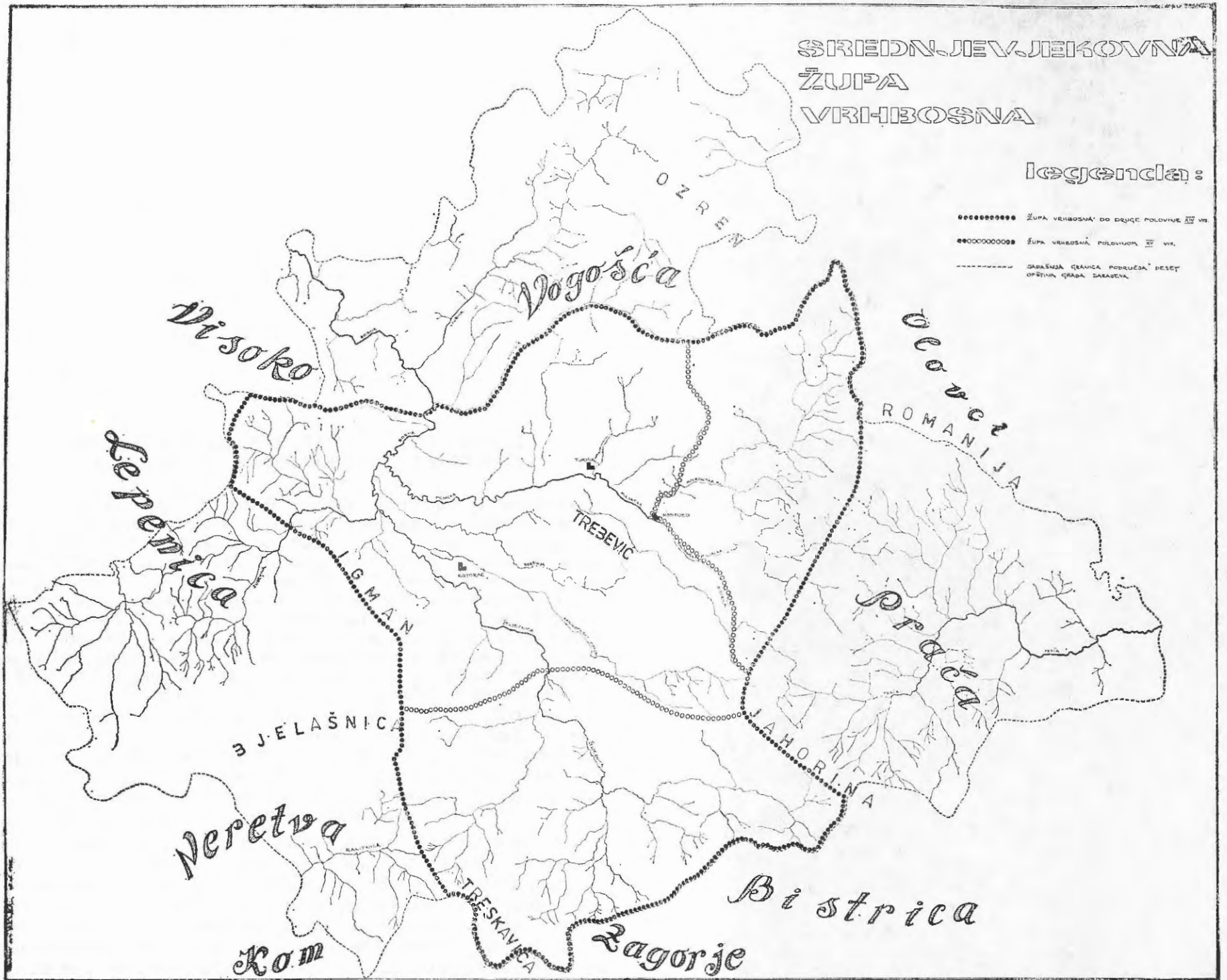
In the second part of the 14th and the first half of the 15th century the district Vrhbosna was a small area that consisted of the Sarajevo Valley and the adjacent outskirts of the mountain massifs. Separate territorial and political entities were established in the counties of Pale, Mokro and Trnovo as the smaller district areas.

With all this in mind it seems obvious that the statement made by Hazim Šabanović that the Bosnian Border territory, which had been set up by the Turks here in the Fifties of the 15th century, was identical to the medieval district of Vrhbosna, cannot be accepted.

SREDNJEVJEKOVNA
 ŽUPA
 VRIHBOSNA

legenda:

- ŽUPA VRIHBOSNA DO DRUGE POLOVINE XII V. ST.
- ŽUPA VRIHBOSNA POLOVINA XII V. ST.
- STARIJA GRANIČA PODRUČJA DESET OPŠTIN GRADA SARAJEVA

Enes Pelidija

TURSKO — RUSKI RAT 1711. GODINE I POKRETI CRNOGORSKIH I HERCEGOVAČKIH PLEMENA

Nekoliko godina poslije velikih teritorijalnih gubitaka u evropskom dijelu Carstva koji su priznati Karlovačkim mirovnim ugovorom 1699. godine, te nesređenih unutrašnjih odnosa koji su bili posljedica bečkog rata, stanje u Osmanskom Carstvu se osjetno poboljšalo. Već u prvoj deceniji XVIII stoljeća autoritet centralne vlasti je ojačan, što se osjetilo u svim provincijama. To je imalo odraza i na raspoloženje vodećih ljudi Carstva, koji su počeli razmišljati o vođenju jednog novog rata protiv država koje su bile članice Svete lige (Austrija, Venecija, Poljska i Rusija). Vladajući krugovi su zagovarali vođenje rata protiv navedenih država, kako bi na taj način povratili dio izgubljene teritorije koju su međunarodnim mirovnim ugovorom već priznali. Porta je bila svjesna da ne smije ponoviti greške iz bečkog rata, kada je istovremeno ratovala sa svim članicama Svete lige. Sultan i njegovi ministri su zbog toga zagovarali ideju da Carstvo ratuje sa svakom državom posebno, kako bi na taj način izbjegli borbe na više frontova i time ostvarili zamišljene planove.

Ova ideja bila je prisutna već prvih godina iza Karlovačkog mira. Već je u decembru 1702. godine kotorski nadintendant Bolica pisao dalmatinskom generalnom providuru Marinu Zani (1702 — 1705) da je preko svojih pouzdanih ljudi saznao da se među običnim svijetom u pograničnim krajevima bosanskog ejaleta govori da će uskoro doći do novog tursko-ruskog rata. Po tim vijestima, veliki vezir je izdao naređenje da se u svim provincijama Carstva

sakupi što više novca za predstojeći rat.¹⁾ U međuvremenu je došlo do promjene na prijestolju. Umjesto svrgnutog sultana Mustafe II, došao je njegov brat Ahmed III (1703 — 1730). Vjerovatno je ova smjena i uticala da se za izvjesno vrijeme odgodi planirani rat, a isto tako su i međunarodni odnosi, naročito u Evropi bili nepovoljni po Carstvo.

U to je vrijeme rat na evropskom kontinentu bio u punom jeku. Još se od 1701. godine između Francuske, Španije, Bavarske, Kelna, Portugalije i Savoje s jedne, te Austrije, Engleske, Holandije, Pruske i većine tadašnjih njemačkih državnica sa druge strane vodio rat za špansko nasljeđe. Prinčevi Francuske i Austrije polagali su pravo na špansku krunu. Taj sukob poznat je kao rat za špansko nasljeđe.²⁾ Od tada, pa u narednih 13 godina, s manjim i većim intenzitetom, vojske zaraćenih država su vodile međusobne borbe.

Uporedo s ovim i druge su evropske zemlje vodile poseban rat, poznat u istoriji pod imenom Sjeverni (1700 — 1721). U njemu je, s jedne strane učestvovala Švedska, a sa druge Rusija, Poljska i Saksonija, čiji je vladar bio poljski kralj, i Danska. Najveći ratni okršaji vođeni su između Švedske i Rusije. Na prijestolju ovih dvaju država bili su ambiciozni kralj Karlo XII i car Petar I. U želji da privuče sve protivnike Rusije na svoju stranu, Karlo XII je 1707. godine uspio da sa osmanskom državom uspostavi prisnije odnose. Naročito je blisko prijateljstvo bilo između njega i zapovjednika tvrđave Bender, koji je ujedno bio i namjesnik Očakova, vezirom Jusuf — pašom.³⁾ Međutim, ni lična sposobnost, ni dobra obučenosť nisu pomogli švedskoj vojsci da 8. jula 1709. godine izbjegne poraz u bici kod Poltave. Sam kralj je sa nekoliko stotina najodabranijih vojnika bjekstvom preko rijeke Dnjepar jedva uspio da prebjegne na osmansku teritoriju. I ovom prilikom mu je nesebičnu pomoć pružio Jusuf-paša, koji ga je primio kod sebe.

U proteklih šest godina vladovine, sultan Ahmed III je uspio da suzbije anarhiju koja je neposredno iza rata bila prisutna u svim provincijama i da osjetno popravi finansijsko stanje države. Zahvaljujući tome na cijeloj teritoriji je uspostavljen mir, a autoritet Porte podignut na zavidan nivo. Želeći i dalje da ojača moć

¹⁾ Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, *Zaostavština Jovana N. Tomića*, st. sign. 8711, red. br. 880, a/12, prov. gen. in Dalmazia, filza 554, 24. decembar 1702 (dalje: Arhiv SANU, Beograd, Tomićeva zaostavština).

²⁾ Saint — Simon, *Dvor Luja XIV*, Zagreb 1960, str. 738 (dalje: S. Simon, *Dvor Luja XIV*); Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, drugi dio od 1526. do 1808, Nakladni zavod MH, Zagreb 1980, str. 197

³⁾ Joseph von Hammer, *Historija Turskog (osmanskog) Carstva*, tom 3, Zagreb 1979 (preveo Nerkez Smilagić), str. 102 (dalje: J. v. Hammer, *Historija*)

centralne vlade, sultan je 4. juna 1710. godine na položaj velikog vezira imenovao dotadašnjeg namjesnika Negro-ponta i člana ugledne porodice Carstva Numan-pašu Čuprilića. Na ovaj korak se odlučio cijeneći uspjehe koje je Numan-paša postigao u toj provinciji. Zbog toga je i smatrao da je potrebno iskoristiti sposobnost Čuprilića kao velikog vezira i za korist cijele države. Međutim, Numan-paša se nije najbolje snašao na novom povjerenom mu položaju. U želji da ima uvid u sve državne poslove usporavao je započete akcije, što je dovelo do zastoja na svim poljima. Tih dana je veliki vezir započeo pregovore sa Poljskom, koji su se vodili u vezi sa švedskim kraljem. Porta je od poljskog vladara i njegovih ministara tražila dozvolu da se Karlo XII preko njene teritorije vrati u svoju zemlju. Kako su započeti razgovori nagovještavali neuspjeh, to su i međudržavni odnosi postali zategnutiji, pa se čak nagovještavalo i izbijanje novog tursko-poljskog rata. Nepovoljna okolnost u svemu ovome je po Numan-pašu bila i ta što su tadašnje vodeće vojne ličnosti Carstva stavile sultanu do znanja da u slučaju izbijanja rata odbijaju da ih Numan-paša kao veliki vezir vodi u rat. Na ovako njihovo držanje su uticale i vijesti da je ruska vojska uspjela od Šveđana osvojiti Rigu, koju su vojni stratezi smatrali jednom od najbolje čuvanih i osposobljenih tvrđava u Evropi. To je za trenutak zbunilo vodeće krugove Carstva, pa su čak pojedine istaknutije ličnosti osmanske države počele izjavljivati da su protiv rata.⁴⁾ Sva ova uznemirenost i kašnjenje državnih poslova su uticali na sultanovu odluku da velikog vezira, poslije 64 dana uprave, smijem i da 7. avgusta iste godine na njegovo mjesto imenuje Mehmeda Bataldžiju. Istovremeno je Numan-paša vraćen na staru dužnost namjesnika Negro-ponta.⁵⁾

I pored uspjeha ruske vojske u borbama protiv Šveđana, kao i opreznost koju su pokazivali veziri i druge istaknutije ličnosti Carstva, u drugoj polovini 1710. godine su nove okolnosti ubrzale sultanovu odluku o vođenju rata sa ruskom imperijom. Carigradskim mirovnim ugovorom Rusija se obavezala da neće vojnički utvrditi Azov kojeg je osvojila, a za uzvrat je Porta dozvolila da ruski brodovi imaju pravo slobodne plovidbe po Crnom moru.⁶⁾ Te odluke su za Carigrad bile teške i čekao se samo povoljan trenutak za njihovo uklanjanje. Poslije dobivenih vijesti da se Rusi ne pridržavaju odluka mirovnog ugovora, na Porti su odlučno reagovali.⁷⁾ Već u septembru 1710. godine sultan je pozvao najistaknu-

⁴⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku, *Prepiska* 18, 123. 3162, dok. 7 25. VIII 1710 (dalje: HAD)

⁵⁾ J. v. Hammer, *Historija*, str. 103

⁶⁾ Radovan Samardžić, *Jugoslovenski narodi pod tuđinskom vlašću XVI—XVIII vek*, Opšta enciklopedija La Rousse, tom 3, Beograd 1973, str. 471

⁷⁾ Santleij Len Pol, *Istorija Turske carevine* (s engleskog preveo Čed. Mijatović), Niš 1890, str. 156

tije ličnosti Carstva kako bi neposredno čuo njihovo mišljenje za objavu rata ruskom caru Petru I. Neki iz ubjeđenja, a vjerovatno dobar dio i iz straha za svoj položaj, jednoglasno su podržali sultanovu odluku da Rusiji objave rat. Na tom skupu su svi prisutni istakli da će bezuslovno izvršiti sva naređenja koja im Ahmed III bude dao. Ipak, kako je dubrovačkoj vladi pisao njen poslanik sa Porte Luka Kiriko, svi prisutni, izuzev tatarskog hana su bili iznenađeni. Mnogi od njih su do tada mislili da je ranije preduzeta kampanja samo propagandni trik koji je potreban vladaru i Porti, a da do pravog rata neće uskoro ni doći. Međutim, kako su stvari krenule svojim tokom, mimo njihove volje, to su bili primorani da se dogovaraju šta treba preduzeti za uspješnije vojevanje. Na sastanku je odlučeno da se iz svih provincija Carstva pozovu stajaća vojska i spahije, te da u proljetnim mjesecima 1711. godine vojska pod zapovjedništvom iskusnijih oficira krene protiv ruske vojne sile. Za zbornu mjesto okupljanja svih vojnih snaga, određen je Bender.

Tim odlukama je cio ratni mehanizam bio pokrenut. Po vjerovatno ranije napravljenom ratnom planu, janjičarski aga je zadužen da sakupi 40 000 janjičara, 10 000 džebedžija i 9 000 vojnika iz ostalih vojnih redova. Istovremeno je u Arsenalu za izlazak na pučinu bilo spremljeno 40 brodova i 24 galere. Tatarski han je po sultanovom naređenju trebalo da regrutuje 40 000 ljudi koji su bili stacionirani u garnizon Ozi, koji se nalazio u Moldaviji. Pored toga je trebalo da mobilize i druge ljude iz ostalih tvrđava koje su se nalazile duž tursko-ruske granice. Jedan dio sakupljene vojske trebalo je po ovom planu da bude u pratnji švedskog kralja, koga su Osmanlije namjeravale preko ruske teritorije vratiti u njegovu zemlju.

Još prije zvanične objave rata, akreditovani poslanici Austrije, Engleske i Holandije su na Porti u ime svojih vlada pokušali da brzo reaguju. Austrijski poslanik je u ime svoje zemlje prenio zvaničan stav po kome bi u slučaju da osmanska vojska nasilno preko poljske teritorije pokuša vratiti Karla XII u Švedsku, habsburški car bio prisiljen, po slovu ranije sklopljenog ugovora sa Poljskom, da Carigradu objavi rat. I poslanici Engleske i Holandije, kao zemalja posrednica pri zaključivanju Karlovačkog ugovora, pokušali su da kod sultana Ahmeda III i velikog vezira izvrše pritisak da odustanu od namjeravane objave rata. Međutim, više ništa nije moglo zaustaviti vojni mehanizam. Raspoloženje u Carigradu, kao i u drugim mjestima osmanske države, bilo je na strani pristalica rata. Od zemalja koje su sa simpatijama pratile i indirektno podržavale Portu, bila je jedino Francuska. Vlada Luja XIV je bila mišljenja da će izbijanje tursko-ruskog rata biti korisno i za nju, jer će joj olakšati položaj u daljoj borbi protiv bečkog dvora za špansko nasljeđe. S pravom je računala da će Beč zbog blizine sukoba biti prisiljen da jedan dio vojnih

snaga sa zapadnog prebaci na istočne granice. To je omogućavalo francuskim trupama da iz dotadašnjeg defanzivnog položaja pređu u ofanzivnije akcije.

I pored svih preduzetih mjera Porta se još nije ustručavala da i formalno objavi Rusiji rat. Na takvo držanje tih dana upućivalo ju je zagonetno ponašanje Venecije. Vodeći krugovi Carstva su se plašili da ovu situaciju ne iskoristi Republika sv. Marka, te da joj ne objavi rat. Time bi se osmanska vojska našla u sličnoj situaciji u kojoj je bila i u posljednjem, bečkom ratu.⁸⁾ Kolebanje se osjećalo i kod sultana Ahmeda III i kod velikog vezira Mehmeda Bataldžije, na čiju inicijativu je bila i pokrenuta akcija oko objave rata.⁹⁾ Tek kada je, na sultanov zahtjev, muftija Pašmakdži — zade objavio fetvu o nužnosti i zakonitosti rata protiv Rusije, preduzete su konkretnije mjere za njegovo objavljivanje.¹⁰⁾ Neposredno po objavi fetve, u Carigradu je po naređenju sultana uhapšen ruski poslanik. Istovremeno je iz Saraja na sve strane upućen poziv namjesnicima provincija da u svojim pašalucima mobilišu određeni broj vojnika koje treba uputiti u Bender, kao glavno zborni mjesto.¹¹⁾ Sve je bilo u stanju očekivanja raspleta predstojećih događaja. Uzimajući za povod švedskog kralja Karla XII, koji nije mogao da se preko ruske teritorije vrati u svoju zemlju, kao i vojno utvrđivanje Azova i drugih pograničnih tvrđava, Porta je 20. novembra 1710. godine i zvanično Rusiji objavila rat. Zbog predstojećeg zimskog perioda, vojne operacije dviju zaraćenih strana odložene su za proljeće sljedeće godine.¹²⁾

Neposredno iza objave rata na sultanovom dvoru došlo je do još veće zabrinutosti. Ahmed III i njegovi ministri su se plašili da će ovu situaciju iskoristiti Austrija i Venecija, te da će Porti objaviti rat. Na ovakva strahovanja su ih navodile vijesti da su veći vojni odredi ovih zemalja počeli da se koncentrišu duž granica Osmanskog Carstva. Krajem 1710. i u prvim mjesecima 1711. godine su čak pojedine istaknutije ličnosti s Porte počele zagovarati ideju da preko engleskog vladara zatraže posredovanje kod ruskog cara, prije nego što dođe do vojnog sukoba dvaju vojski. Međutim, prevladavala je vojna struja, koja je nesmetano nastavila započete pripreme. Prema procjeni Luke Kirika, za predstojeći pohod planiralo se mobilisanje 180 000 ljudi, a u sastavu kopnene vojske trebalo je da se nalazi i 10 000 iskusnijih ratnika iz prošlog rata. Crnomorska flota je raspolagala sa 18 000 mornara i pomorskih oficira. No, i pored ovako velike vojne sile i

⁸⁾ HAD, *Prepiska* 18 123. 3162, dok., 10, 1. oktobra 1710.

⁹⁾ *Isto*, dok. 9, 15. oktobar 1710.

¹⁰⁾ J. v. Hammer, *Historija*, str. 104

¹¹⁾ HAD, *Prepiska*¹⁸ 123. 3162, dok. 10, 1. Oktobar 1710.

¹²⁾ Jovan N. Tomić, *Turski pohod na Crnu Goru 1712*, Glas SKA, Beograd 1920, XCVI, str. 155

dobrog naoružanja, dubrovački poslanik na Porti je bio mišljenja da će Osmanlije doživjeti poraz, te da će kao posljedica toga nastupiti značajnije kadrovske promjene u cijeloj zemlji.¹³⁾ Istovremeno je Kiriko pisao u Dubrovnik da su u Carigradu početkom februara 1711. godine istaknuti tugovi velikog vezira, koji su bili znak početka okupljanja vojske iz svih krajeva Carstva.¹⁴⁾ Takođe se navodi da je turska flota već 8. aprila 1711. godine isplovila iz Arsenala, a sastojala se od 380 jedara, od kojih je 25 galera, 30 galeota, 80 velikih brodova i 100 — 120 malih barki.

Što se tiče ruske vojske, prema Kirikovim obavještenjima, u datom trenutku car je mogao sakupiti 111 000 konjanika i pješaka, ne računajući kozake i Kalinike. Posebno je u izvještaju istaknuta aktivnost mletačkog baila na Porti, koji ju je tih dana svesrdno podržavao da stupi u oružani sukob sa ruskom vojskom, izvršavajući tako naređenje svoje vlade koja je mislila da na taj način izbjegne eventualnu opasnost od strane osmanske države. Zato se Venecija, zajedno sa Francuskom, svesredno zalagala za rusko — turski rat.¹⁵⁾

Konačni pokret osmanskih trupa je počeo kada je sakupljena vojska iz Carigrada 12. marta 1711. godine krenula u pravcu Moldavije. Istovremeno je aktivirana i turska crnomorska flota.¹⁶⁾ Na drugoj je strani Petar Veliki, kako se počeo titulirati poslije poltavske bitke, preuzeo sve mjere za što uspješniji ratni ishod. On je početkom aprila iste godine sklopio ugovor sa knezom Moldavije koji mu je obećao pomoć od 10 000 ljudi, dok se knez Vlaške obavezao da će carevoj vojsci pridružiti i svojih 30 000 vojnika, te da će cjelokupnu vojsku, sve dok rat bude trajao snabdijevati hranom. Za ove usluge je Rusija obećala Vlaškoj dati nezavisnost. Želeći da pobuni i sultanove podanike hrišćanske vjeroispovijedi na Balkanu, car je po savjetu svoga miljenika Save Vladislavića, među crnogorska, brdska i hercegovačka plemena poslao pukovnika Mihaila Miloradovića i kapetana Ivana Lukačevića. Njihov zadatak je bio da pobune navedena plemena protiv sultanove uprave i da se po ugledu na njih hrišćansko stanovništvo i u drugim krajevima, a naročito u bosanskom ejaletu, masovnije priključi ustaničkim snagama. U međuvremenu je prema Krimu uputio 20 000 ruskih regularnih vojnika, 40 000 kozaka i 20 000 Kalnika, dok je 15 000 redovne vojske i 30 000 kozaka pošlo iz Cigirina prema Očakovu. Ovim vojnim mjerama car je želio da što prije

¹³⁾ HAD, *Prepiska*¹⁸ 123. 3162, dok. 11 15. januar 1711.

¹⁴⁾ Vuk Vinaver, *Dubrovnik i Turska u XVIII veku*, Beograd 1960, SAN, Posebna izdanja CCCXXXI, Istorijski institut, knj. 11, Naučno delo, str. 22 (dalje: V. Vinaver, *Dubrovnik i Turska*); HAD, *Prepiska*¹⁸ 123. 3162, dok. 13 21. maj 1711.

¹⁵⁾ *Isto*

¹⁶⁾ J. v. Hammer, *Historija*, str. 104

dođe u Vlašku, te da na taj način sultanovoj vojsci spriječi prelaz preko Dunava.¹⁷⁾ Međutim, ruske trupe su već bile u zakašnjenju. Još dok je predhodnica careve vojske bila kod Jašija, osmanska vojska, zahvaljujući ranijem pokretu, već je bila prešla Dunav. Iako je znao dokle je stigla glavina sultanove vojske, ruski se car odlučio da jednom smjelom ofanzivnom akcijom nastavi planirano kretanje svojih trupa u Besarabiju. Računao je da će mu pomoć Poljske i Vlaške sa njihovih 30 000 ljudi nadoknaditi izgubljeno vrijeme. Međutim, Poljaci su sa svojim trupama došli do Bukovine i tu se zadržali, a u međuvremenu se na vijest da dolazi veliki vezir sa glavnim taborom knez Vlaške bez borbe predao osmanskim zapovjednicima.¹⁸⁾ Ovom predajom su se ruske trupe našle u još nezgodnijoj situaciji, jer im je otežan položaj, a takođe su ostali i bez redovnog snabdijevanja hranom. Uprkos svemu, carske trupe su se kretale prema rijeci Prutu sa željom da što prije dođu do Moldavije i stupe u kontakt sa njenim knezom Kantemirom i drugim balkanskim istaknutijim hrišćanskim ličnostima.¹⁹⁾ Ruska vojska brojala je 38 000 vojnika, a pored redovnog naoružanja imala je još i 122 topa.²⁰⁾ Prešavši Prut, car se ulogorio između rijeke i močvare koja se nalazila u njenoj neposrednoj blizini. Upravo je u to vrijeme do toga mjesta stigla i glavina sultanove vojske. Pošto su bili brojno nadmoćniji (sa oko 200 000 ljudi), te raspolagali dovoljnom količinom oružja, municije i hrane, a nalazeći se u povoljnijem položaju, turski zapovjednici su pristupili opkoljavanju ruskih trupa. Poslije kratkotrajnih čarki, između 8. i 9. jula kod sela Stenileštija došlo je do sukoba dvaju vojski. U toj bici je poginulo oko 7 000 turskih i 3 000 ruskih vojnika. I pored znatno većeg broja poginulih, osmanske trupe su i dalje zadržale stečenu prednost. Ostavši bez municije, hrane i vode, a sa svih strana opkoljen turskim trupama, car Petar Veliki je uvidio bezizlaznost položaja. Da ne bi pogoršao ionako teško stanje u kome se nalazio, preko kancelara Šafirova ponudio je velikom veziru mirovne pregovore. I ovog puta je došla do punog izražaja diplomatska sposobnost Šafirova. Ponudivši povoljne uslove za vođenje pregovora, već 12. jula su dvije pregovaračke strane potpisale mirovni ugovor. Osmanlije su njegovom odlukom ponovo dobile sve teritorije izgubljene u posljednjem ratu, zajedno sa Azovom. Isto tako, ruski imperator se obavezao

¹⁷⁾ Radomir Đurašinović — Nikola Zelenika, *Rusko-turski ratovi*, Vojna enciklopedija 8 R—S, Beograd 1966, str. 411 (dalje: R. Đurašinović — N. Zelenika, *Rusko-turski ratovi*)

¹⁸⁾ *Isto*, str. 411

¹⁹⁾ Dr Aleksije Jelačić, *Rusija i Balkan*, pregled političkih i kulturnih veza Rusije i balkanskih zemalja 866—1940, Beograd 1940, str. 30, (dalje: A. Jelačić, *Rusija i Balkan*)

²⁰⁾ R. Đurašinović — N. Zelenika, *Rusko-turski ratovi*, str.

da će porušiti sva vojna utvrđenja, koja je mimo odluka Carigradskog ugovora u međuvremenu već bio podigao duž tursko — ruske granice. Takođe se obavezao da se ubuduće neće miješati u unutrašnje stvari Poljske i uznemiravati kozake u Ukrajini. Pristao je i da švedski kralj Karlo XII preko ruske teritorije može slobodno da se vrati u svoju zemlju. Za uzvrat, veliki vezir Mehmed Bataldži je dozvolio caru Petru Velikom da se zajedno sa pratnjom i ostatkom vojske može nesmetano vratiti u Rusiju.²¹⁾

* *
*

Cio ovaj ratni period imao je velikog odjeka i u unutrašnjosti Carstva. Još su se 1709. godine u bosanskom ejaletu pronosile vijesti o brzom izbijanju tursko — ruskog rata. O tome je pisao i Petar Sorkočević iz Stona vladi u Dubrovnik. U pismu navodi da je od nekog Matića iz Imotice saznao kako, navodno, bosanski namjesnik prikuplja vojsku po ejaletu koja će biti upućena na front, kada Carstvo bude objavilo Rusiji rat. Po Matićevom mišljenju sva sakupljena vojska će otići u Carigrad i pridružiti se glavnini ostalih trupa.²²⁾ Kada je Porta krajem 1710. godine objavila Rusiji rat, vlada Dubrovačke Republike je veliku pažnju posvetila tome šta se sve zbiva i govori u susjednom Bosanskom ejaletu. O tome je bila obavještavana sa više strana. Prema izvještaju Vlada Kavalkantija, već u prvim mjesecima 1711. godine, tadašnji bosanski namjesnik, vezir Karajilan Ali-paša obišao je više mjesta povjerenog mu ejaleta, kako bi i lično provjerio njegovu vojnu sposobnost. Dobivši naređenje sa Porte da sa određenim brojem vojske dođe u Carigrad, odazvao se odmah dobivenom fermanu.²³⁾ Prema kasnije objavljenom spisku, u rat su iz ovog ejaleta zajedno sa vezirom otišli zaimi i spahije sa 185 zijameta i 1.368 timara.²⁴⁾ Od istaknutijih ličnosti, pored vezira Karajilan Ali-paše, bosanskom vojskom je komandovao i Bećir-paša Čengić.²⁵⁾ Njegov rođak Hasan Čengić, koji je do tada bio alajbeg hercegovačkog sandžaka, imao je veoma zapaženu ulogu na Pruti, jer se pokazao kao veoma sposoban posrednik između dvaju zaraćenih

²¹⁾ A. Jelačić, *Rusija i Balkan*, str. 30; R. Đurašinović — N. Zelénika, *Rusko-turski ratovi*, str. 411; Vasilj Popović, *Istočno pitanje*, drugo izdanje, Sarajevo 1965, str. 78

²²⁾ HAD, *Isprave i akti* 18 — 181/3 (2), dok. 184 19. septembar 1709.

²³⁾ HAD, *Isprave i akti* 18 — 181/5 (18), dok. 59 1711.

²⁴⁾ Vladislav Skarić, *Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine*, Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sv. 2, god. XLII, Sarajevo 1930 (dalje: V. Skarić, *Popis bosanskih spahija*), str. 7

²⁵⁾ *Isto*; Hamdija Kreševljaković, *Čengići, prilog izučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1959, str. 18 (dalje: H. Kreševljaković, *Čengići*); Savfet-beg Bašagić — Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od 1463—1850)*, Sarajevo 1900, str. 90

strana.²⁶⁾ Na mjesto odsutnog namjesnika, u bosanskom ejaletu je sultanovim fermanom određen hercegovački sandžakbeg Durmiš-paša Čengiđ, da održava red i mir i privremeno vrši dužnost namjesnika. U slučaju potrebe pomoć su mu bili dužni pružiti sandžakbezi zvorničkog i kliškog sandžaka, Ahmed i Alija. Glavni zadatak im je bio da onemoguće hajdučke i uskočke upade sa mletačke i austrijske teritorije.²⁷⁾ Kolika je užurbanost i mobilnost vladala u ovo vrijeme vidi se i po jednom izvještaju dubrovačkog kurira Vidoja koji je tih dana boravio u Sarajevu. U aprilu 1711. godine pisao je dubrovačkoj vladi da se u Šeheru pronose vijesti kako će pored već odvedene vojske, po sultanovom naređenju i svi sarajevski sejmeni otići u Bender, kao glavno mjesto okupljanja trupa iz svih krajeva Carstva.²⁸⁾

Odlazak skoro cjelokupne stajaće vojske i najvećeg broja zaima i spahija oslabilo je borbenu sposobnost bosanskog ejaleta. Veliki vezir je bio toliko siguran da neće doći do rata između Porte s jedne, te Austrije i Mletačke Republike s druge strane, pa se tako i ponašao, kao da ova provincija Carstva nije pogranična, nego kao da se nalazi u najdubljoj njegovoj unutrašnjosti. To je imalo i negativne posljedice po predstavnike sultanove vlasti u ovom kraju. Još dok je trajao rat, među brdska, hercegovačka i crnogorska plemena je početkom juna došao ruski izaslanik pukovnik Mihailo Miloradović. Sa svojim se pratiocima iskrcao u Grbalj. Tu su ga dočekali najugledniji plemenski prvaci iz tog kraja. Sa njima je 15. i 16. juna održao sastanak na kom su se dogovorili da u što skorijem vremenu pobune navedena plemena protiv Turaka.²⁹⁾ Poslije kratkotrajnog zadržavanja stigao je na Cetinje, gdje ga je crnogorski vladika Danilo dočekao s najvećim počastima. Početkom jula 1711. godine u vladicihinoj kući je održan sastanak na kome su prisustvovali glavari spomenutih plemena. Tom prilikom je donesena odluka o što bržem dizanju ustanka. Odluke sastanka su trebale da budu tajna, ali su Mlečani, preko kućkih glavara bili veoma brzo o svemu obavješteni.³⁰⁾ Tih dana u svim plemenima se čitala gramata ruskog imperatora, koju je sa sobom donio i umnožio pukovnik Miloradović. U njoj se, iz

²⁶⁾ H. Kreševljaković, *Čengiđi*, str. 24

²⁷⁾ Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, (dalje ANU BiH), *Mühimim defter* (MD) 213 26/II 205/1 (u defteru pisanom od 27. XI 1711. do 12. VII 1714. godine), sve dokumente koji se koriste u ovom radu sa turskog jezika je preveo prof. Abdulah Polimac

²⁸⁾ HAD, *Isprave i akti* 18 — 181/1 3346, dok. 93 12. april 1711.

²⁹⁾ Enes Pelidija, *O ulozi ruskog pukovnika Mihaila Miloradovića u dizanju ustanka crnogorskih, brđskih i hercegovačkih plemena 1711. godine protiv turske vlasti*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XVII, br. 18, Sarajevo 1981, str. 222 (dalje: E. Pelidija, *O ulozi ruskog pukovnika*).

³⁰⁾ Gligor Stanojević, *Istorija Crne Gore od početka XVI do kraja XVIII vijeka*, knj. treća, tom prvi, Titograd 1975, str. 252 (dalje: G. Stanojević, *Istorija*).

među ostalog, poziva svo hrišćansko stanovništvo na pobunu protiv sultanove vlasti. To je doprinijelo da se za relativno kratko vrijeme navedena plemena organizuju i pobune. U izvještaju dubrovačkog kapetana sa Mrcina, Ivana Prokula, vladi u Dubrovnik navodi se da već u prvoj polovini jula ustaničke snage broje oko 6 000 ljudi. Oni su organizovani u manje i veće čete i kao takvi napadali su više mjesta hercegovačkog sandžaka. U tim napadima palili su kuće, a imovinu oduzimali.³¹⁾ Slične izvještaje je dubrovačka vlada dobivala i od konavljanskog kneza Martolice Crijevića.³²⁾ Aktivnost ustaničkih snaga je bila velika. Prvi napad na veće osmansko utvrđenje u granicama bosanskog ejaleta izveden je na Grahovo, a zatim na Gacko i Nikšić. Obavještene na vrijeme, posade ovih tvrđava su se pripremile za odbranu. Raspoložuci dovoljnim količinama oružja, municije i namirnica, a obavještene preko svojih doušnika iz ustaničkih redova o snazi i planu napada ustaničkih četa, imali su dovoljno vremena za odbranu, pa su u takvoj situaciji lako izlazili na kraj sa napadačima.³³⁾

Pored vojnih akcija, ustaničke vođe šalju svoje emisare i u druge sandžake bosanskog ejaleta. U pismima istaknutijim pojedincima pozivaju ih da se sa svojim istomišljenicima dignu na oružje protiv Porte. Takođe im savjetuju da se obračunaju ne samo sa lokalnim vlastima i muslimanskim stanovništvom, nego i sa svim onim hrišćanima koji im se ne pridruže. I za njih im savjetuju da im se kuće zapale, a pokretna imovina oduzme.³⁴⁾ U tome su donekle imali uspjeha kod pravoslavnih kaluđera. U jednoj kasnijoj predstavi Porti, Sarajlije između ostalog ističu kako su ustaničke vođe imale veliku podršku u kaluđerima po manastirima, koji su smatrali da je nastupio povoljan trenutak da se zbací vlast osmanskog sultana u ovim krajevima.³⁵⁾

Ovakav razvoj događaja je zabrinuo predstavnike lokalne turske uprave, koji preduzimaju oštrije mjere i pojačavaju nadzor nad cjelokupnim hrišćanskim stanovništvom u ejaletu. Već prvih dana oružane akcije ustanika u hercegovačkom sandžaku, vlasti u Sarajevu su zatvorile pravoslavnu opštinu, a njeno sveštenstvo su optužili da preko tajnih veza obavještava ruskog cara o stanju u ovom pašaluku. Pod tom optužbom su čak i neke pravoslavne sveštenike zatvorili. To je dovelo do zategnutijih odnosa pravoslavnog i muslimanskog stanovništva, ne samo u Sarajevu, nego i po drugim mjestima ovog ejaleta. Pojedini činovnici, pod izgovorom

³¹⁾ HAD, *Isprave i akti* 18 — 181/5 (18), dok. 205 3. avgust 1711.

³²⁾ *Isto*, dok. 206 5. avgust 1711.

³³⁾ Enes Pelidija, *Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706 — 1714. godine*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XV, br. 16, Sarajevo 1980, str. 107

³⁴⁾ ANU BiH, BBAI, *Sidžili sarajevskog suda* 121 111/1 1712. f. r.

³⁵⁾ *Isto*, br. 97 pismo je pisano između 9. i 19. februara 1712. f. r.

zaštite hrišćanskog stanovništva od izgrednika, počeli su nezakonito uzimati novac od bogatijih hrišćana pravoslavne vjeroispovijedi.³⁶⁾ I crkva je bila opterećena većim novčanim davanjima, koje sama nije mogla u potpunosti ispuniti. Zbog toga joj pomoć pružaju ne samo bogatiji pojedinci, nego i ćurčijski esnaf, kao najbogatiji.³⁷⁾

Vijesti o porazu ruske vojske na Prutu imale su negativan odjek i na ustanike, koji se zadnjih mjeseci 1711. godine pasiviziraju. U to vrijeme su u svim mjestima bosanskog ejaleta održavane svečanosti u čast pobjede osmanskog oružja i povoljno sklopljenog mirovnog ugovora.³⁸⁾ Sve ovo je uticalo da ustaničke snage poslije početnih velikih nada duboko preživljavaju poraz ruske vojske.

Za razliku od nekih drugih provincija Carstva, u kojima su se spahije vratile neposredno iza zaključenog mira, bosanski zaimi i spahije su i dalje bili zadržani. Tek u februaru 1713. godine, poslije dvadeset mjeseci provedenih na frontu, ostaci te vojske vratili su se svojim kućama. Razlog za ovako njihovo dugo zadržavanje bilo je naređenje Porte da upravo oni, kao hrabri i sposobni vojnici, ostanu kao posada tvrđave Asika koja se nalazila u blizini poljske granice.³⁹⁾

Za razliku od hercegovačkog i donekle bosanskog sandžaka, gdje se osjetio uticaj ruskih emisara koji su uspjeli pobuniti jedan dio hrišćanskog stanovništva protiv sultanove vlasti, takav odjek nije bio prisutan u zborničkom i kliškom sandžaku. Na ovako stanje su vjerovatno uticale i lokalne vlasti koje su na vrijeme preduzele potrebne mjere za suzbijanje bilo kakve vrste otpora u svojim sredinama. Ni susjednim mletačkim i austrijskim vlastima jačanje ruskog uticaja u ovim krajevima nije odgovaralo. Čak je tokom cijele 1711. godine zapaženo da se sa teritorije ovih dvaju država smanjio broj hajdučkih i uskočkih akcija prema Bosni. Međutim, trag ruskog uticaja, koji je ovom prilikom nastao u svijesti hrišćanskog stanovništva da se oslobodi ispod osmanske vlasti bio je tako dubok da se to u narednim decenijama XVIII, a posebno u XIX stoljeću itekako osjetilo.

³⁶⁾ Vladislav Skarić, *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku*, Sarajevo 1928, str. 29

³⁷⁾ *Isto*,

³⁸⁾ ANU BiH, BBAI, MD 188 26/II 175/3 18. jul 1711. f. r.

³⁹⁾ Arhiv SANU, *Tomićeva zaostavština*, str. sign. 8711/V, a 8, red. br. 529, pismo, Zadar 2. februar 1713.

SUMMARY

A TURCO—RUSSIAN WAR 1711 AND THE MOVEMENTS OF TRIBES FROM MONTENEGRO AND HERZEGOVINA

Immediately after the Karlovac Peace Treaty in 1699 the leading circles of the Osmanli Empire considered an idea to start a new war against the members of the Saint League. In order to avoid the war at the same time with several states, they thought it best to declare the war against Russia. A military and political state of affairs among the European countries of the time went in the Turkish favour. According to the Sultan Ahmed IIIrd's idea, a victory over Russia would return to the Turkish Empire its lost territories that the Porte had had to surrender under the terms of the Constantinople Treaty of 1700. A Turco-Russian war broke out officially in the end of 1710, and it was not until the spring months of the next year that the actual fightings started. In the Prut River battle the sultan's army defeated the Russian troops. The Russian Tsar Peter the Great had to sign an inviolable Peace Treaty with the Grand Vizier under very bad terms at the actual battlefield.

All these events had a certain echo in the border regions of the Bosnian Province where the Russian emissaries, colonel Mihailo Miloradović and captain Ivan Lukačević, came. Their coming caused the tribes from Montenegro, Brda and Herzegovina to get organized in a short time and rebel against the Sultan's rule in these lands. A part of the Orthodox clergy gave a full support to the rebels. However, Russia's defeat resulted in a decrease of the rebel's fighting mood and in the local Turkish authorities' pressure over the entire Christian population in the Bosnian Province. But the Turks did not manage to wipe out the remnants of the Russian influence that had been deeply rooted in the minds of those people from that time on, and it was especially felt in the later decades of the 18th century.

Čedo Kapor

*DOBROVOLJCI U ŠPANSKOM GRAĐANSKOM RATU
S PODRUČJA BOSNE I HERCEGOVINE
(osnovni podaci)*

Značajan faktor u istoriji Komunističke partije i u borbi jugoslovenskih naroda protiv fašizma i protiv reakcionarnih snaga predstavlja učešće preko 1.650 jugoslovenskih antifašista i komunističara u jedinicama španske republikanske vojske za vrijeme građanskog rata u Španiji 1936—1939. godine.

Ovaj rat je izazvao veliko uzbuđenje u demokratskom javnom mnjenju u svijetu i u Jugoslaviji. Kada je, 18. jula 1936. godine, stigla vijest o vojnoj i fašističkoj pobuni u Španiji protiv zakonite republikanske vlade proizašle iz izborne pobjede — liste Narodnog fronta, Komunistička partija Jugoslavije odmah je pozvala narode Jugoslavije da osude one koji generalu Franku, predvodniku pobune, pružaju kakvu pomoć. Odmah je bilo jasno da nije u pitanju samo unutrašnji sukob, već dugo pripremana fašistička intervencija kojom se htjelo, uz pomoć međunarodne reakcije (zajedno s katoličkom crkvom i drugim reakcionarnim snagama u Španiji) zbaciti vladu Narodnog fronta, i da je generalska pobuna u prisnoj vezi s agresivnim planovima međunarodnog fašizma. Napredni ljudi svijeta odmah su prihvatili kao najhitniji zadatak organizovanje pomoći španskom narodu. Radnička klasa Jugoslavije uzela je vidnog učešća u međunarodnoj akciji solidarnosti sa borbom španskih radnika i seljaka, što je naročito došlo do izražaja konkretnim, direktnim učešćem boraca antifašista iz 54 zemlje svijeta, koji su prispjeli tamo svjesni da, braneći slobodu španskog naroda, brane nezavisnost i slobodu svojih zemalja od fašističke agresije.

U toku španskog građanskog rata oko 35 hiljada dobrovoljaca — »dobrovoljaca slobode«, kako ih je tada nazvao španski narod — borilo se u redovima španske republikanske vojske, ali u jednom trenutku nikad više od 13 do 14 hiljada. U isto vrijeme 100 hiljada italijanskih, 60 hiljada njemačkih, 90 hiljada marokanskih i desetine hiljada drugih stranih vojnika bili su glavna Frankova udarna snaga.

Pobuna militarista u Španiji i otvorena intervencija fašističkih sila u korist španske reakcije naišli su na već spreman otpor radničke klase i naprednog javnog mnjenja, koji su se nalazili u procesu formiranja antifašističkog fronta, naročito poslije VII kongresa Komunističke internacionale, održanog u ljeto 1935. godine.

U Jugoslaviji su akcije solidarnosti sa borbom španskog naroda bile raznovrsne i mnogobrojne — počev od slanja dobrovoljaca u špansku republikansku vojsku, preko prikupljanja materijalne pomoći do javne odbrane — putem pisanja, živom riječju ili drugom vrstom propagande — ciljeva borbe radničke klase i naroda u Španiji, a protiv reakcionarnih i policijskih izmišljotina o karakteru te borbe.

Komunisti su raskrinkali i lažne izjave profašističke vlade Milana Stojadinovića o njenoj tobožnjoj neutralnosti u odnosu na španski rat i dokazali da su te izjave bile samo maska za prikrivanje stvarne zainteresovanosti u korist fašističkih i reakcionarnih pobunjenika protiv vlade Narodnog fronta i protiv organizovanja akcija od strane organizacija radničke klase, socijalista, anarhista i komunista, odnosno i protiv samih tih organizacija. Ta se zainteresovanost pokazala i u intervenciji policije i policijske cenzure protiv svakog akta solidarnosti sa republikanskom Španijom i u tolerisanju svih mogućih klerikalnih i profašističkih laži u korist reakcionarnih elemenata u Španiji.

Tadašnja jugoslovenska vlada progonila je i bacala u zatvore i koncentracione logore one jugoslovenske građane koji su na ma koji način pokušavali da ukažu pomoć i izraze svoju solidarnost sa španskim narodom. Tadašnji ministar unutrašnjih poslova, pop Anton Korošec, donio je naredbu o zabrani svake aktivnosti u korist Španske Republike, uključujući tu i slanje dobrovoljaca. Po toj naredbi gubilo se čak i jugoslovensko državljanstvo učešćem u borbi na strani Španske Republike.

Sve mjere koje je jugoslovenska reakcija poduzimala i pritisak koji je vršila, međutim, nisu mogli da spriječe napredne ljude Jugoslavije, a naročito Komunističku partiju i njene članove, da izvrše svoju obavezu međunarodne proleterske solidarnosti i pruže pomoć španskoj radničkoj klasi u njenoj pravednoj borbi. Partija je organizovala odlazak dobrovoljaca preko mnogih ilegalnih punktova u zemlji i inostranstvu.

Naši dobrovoljci odlazili su u Španiju raznim putevima i na razne načine, najviše ilegalno — preko Francuske. Veliki broj ih je na špansko ratište došao iz Francuske i Belgije (radnici na privremenom radu u tim zemljama, intelektualci, studenti, partijski i sindikalni kadrovi), zatim iz Sovjetskog Saveza (politički kadrovi), iz SAD, Kanade i Latinske Amerike (iseljenici), iz Čehoslovačke (studenti) i drugih zemalja.

Ali, mnogi u tome nisu uspjeli. Otići u to vrijeme iz Jugoslavije u Španiju da bi se borilo na strani Republike bilo je skopčano s mnogim teškoćama i opasnostima. Kraljevska policija sa svojim mnogobrojnim doušnicima bila je veoma budna, vrlo mobilna i rigorozna u sprečavanju odlaska u Španiju, ili bilo kakvog čina solidarnosti prema vladi Narodnog fronta Španije. Mnogi naši antifašisti našli su se u zatvorima prije nego što su stigli do graničnog dijela Jugoslavije. Aktivnost komunista i antifašista naklonjenih stvari Republike Španije veoma je pedantno registrovana u mnogobrojnim policijskim, žandarmerijskim, sreskim i banovskim izvještajima i dokumentima Ministarstva unutrašnjih poslova, koji se sada nalaze u našim arhivima.

Među dobrovoljcima bili su i mnogiiskusni revolucionari i organizatori, kao što su Blagoje Parović (poginuo 6. VII 1937), kao komesar 13. internacionalne brigade, Vladimir Čopić, komandant 15. internacionalne brigade (po povratku iz Španije stradao u SSSR kao žrtva Staljinovih čistki), Božidar Maslarić, Marko Orešković i dr. »Poneseni slobodarskim duhom i osjećajem partijske dužnosti, kako je rekao drug Tito, oni su pošli u daleku Španiju da pomognu napadnutom narodu. Bio je to snažan izraz stvarnog internacionalizma, potvrđivanje na djelu, kao i u mnogim drugim prilikama, odnosa KPJ prema klasnoj solidarnosti međunarodnog radničkog pokreta«. Tako prekaljeni borci, opet po Titovim riječima, »do kraja odani Partiji, našoj radničkoj klasi i našim narodima«, po povratku iz Španije »u mnogim krajevima Jugoslavije bili su organizatori ustanka, komandanti i komesari partizanskih odreda, i docnije regularnih jedinica naše narodnooslobodilačke vojske. Njihov ugled među borcima i u narodu uopšte bio je veoma veliki«.

Jedinice u kojima su se borili jugoslovenski dobrovoljci učestvovala su gotovo u svim krajevima Španije i u gotovo svim važnijim bitkama, u kojima je polovina od njih zauvijek ostala na vječnoj straži slobode. Jugoslovenski borci u internacionalnim brigadama pokazali su primjernu hrabrost i vrline revolucionara. Mnogi su postali komandiri i komandanti, oficiri i podoficiri. Među njima bilježimo dva potpukovnika, 8 majora, 35 kapetana, 105 poručnika, 85 vodnika. Pored toga, među Jugoslovenima je bilo 39 političkih komesara četa i baterija, sedam političkih komesara bataljona i jedan politički komesar brigade. Mnogi od njih odlikovani su od strane republikanske vlade Španije.

Izražavajući svoju iskrenu i duboku zahvalnost svim borcima koji su se tako pregalački, tako herojski odupirali Frankovim falangama, Dolores Ibarubi La Pasionarija, generalni sekretar KP Španije, uskliknula je: »Dali ste nam sve: svoju mladost i svoju zrelost, svoje znanje i svoje iskustvo, svoju krv i svoj život, svoje nade i svoje čežnje... I ništa nam niste tražili. Ili, bolje rečeno, tražili ste, tražili ste mjesto u borbi, željeli ste da vam pripadne čast da umrete za našu stvar. Zastave Španije! Pozdrav svim herojima! Poklonite se pred tolikim žrtvama! Majke, žene... kada godine prohuje, kad ratne rane zacijele, kada sjećanja na krvave dane bola izblijeđe u slobodi, miru i blagostanju, kad mržnja počne da se gasi, i kada se slobodom budu ponosili svi Španci, pripovijedajte našoj djeci, pričajte im o ljudima iz internacionalnih brigada«.

Španski narod je oduvijek znao razlučiti ko na njegovo tlo pristiže s kakvim namjerama. To je najbolje izrazio Hulo Alvares del Vajo, komesar Republikanske armije i ministar inostranih poslova Republike Španije, obraćajući se dobrovoljcima internacionalnih brigada. »Kad god bih u Ženevi ili drugdje zastupao gledište španske vlade u korist povlačenja stranih boraca, rekao je Del Vajo, moja prva i duboka briga bila je da se tačno utvrdi razlika između 'dobrovoljaca' i drugih; između onih koji nadiru na špansko tle po naredbi svojih gospodara i onih koji su došli da ga brane, ubijeđeni, i to s pravom, da se u Španiji vodi odlučujuća bitka za demokratiju i mir u Evropi«.

Poslije poraza španske Republike preživjeli jugoslovenski dobrovoljci iz španskog rata našli su se u francuskim koncentracionim logorima, njih oko 520, nastavljajući borbu u novim okolnostima. Oni su morali da vode teške bitke protiv francuske policije i raznih vrsta represalija i uspjeli su da se odupru pritisku kojim se htjelo da ih se odvede u radne jedinice ili u Legiju stranaca, da tamo ginu za račun francuske kapitalističke klase. Jugoslovenski dobrovoljci svojim odlučnim držanjem u koncentracionim logorima po Francuskoj bili su primjer revolucionarnog ponašanja za ostale logoraše, španske i druge borce koji su s njima sada dijelili istu sudbinu zatvorenika, jer ih reakcionarne vlade njihovih zemalja nisu htjele da prime. Bilo ih je preko pet hiljada, kako Nijemaca, Italijana, Poljaka, Mađara, tako i Rumuna, Bugara, Nordijaca i drugih, a poslije Minhenskog sporazuma i Čeha i Slovaka.

U samoj Jugoslaviji Komunistička partija je organizovala masovno prikupljanje i slanje pomoći jugoslovenskim dobrovoljcima zatvorenim u francuskim koncentracionim logorima i jednoj manjoj grupi od desetinu dobrovoljaca koji su ostali u španskim fašističkim logorima i zatvorima. U tim akcijama KPJ učestvovalo je na stotine hiljada ljudi. KPJ je istovremeno razvila široku akciju za njihov povratak u domovinu. U »Proleteru«, organu KPJ, u broju za april—maj 1939, kaže se da je borba za povratak naših

dobrovoljaca sastavni dio narodne borbe za demokratiju i očuvanje nezavisnosti zemlje.« A juna 1940. »Proleter« piše: »Tražimo da se hitno poduzmu koraci sa strane vlade za povratak naših dobrovoljaca koji su ostali u životu. Tražimo da se sprovede najstrožija istraga nad zločinima koje je izvršila francuska reakcija nad našim ljudima«.

Po čitavoj zemlji održavane su konferencije, mitinzi i protestne skupštine. Gotovo da i nije bilo mjesta u Jugoslaviji gdje se nije govorilo o Španiji i o jugoslovenskim dobrovoljcima u njoj. Preko 300 hiljada ljudi potpisalo je, na podsticaj Partije, u vremenu od 1939. do 1941. protestna pisma upućena vladi Kraljevine Jugoslavije, sa zahtjevom da se puste iz zatvora ili da se omogući povratak kući svih jugoslovenskih dobrovoljaca iz Španije. Već samo potpisivanje takvog protesta ili molbe izazivalo je sankcije. Vlada je to odbijala i istovremeno tražila od jugoslovenskih dobrovoljaca da potpišu »izjavu kajanja« pa da im se tek tada odobri povratak u zemlju. Takav zahtjev su odbili jugoslovenski dobrovoljci, nastavljajući borbu u sve težim uslovima sve do 1941. godine, kada je KPJ uspjela da ilegalnim partijskim kanalima prebaci u Jugoslaviju 250 dobrovoljaca koji su se odmah uključili u narodnooslobodilačku borbu. Kanali koje je KPJ organizovala išli su od Francuske preko Njemačke do jugoslovensko-austrijske granice, a odatle dalje sve do partizanskih odreda. Centralni punkt za organizovanje povratka naših dobrovoljaca nalazio se u Zagrebu, dok je u Sarajevu djelovao pomoćni punkt, putem kojeg su povratnici iz Španije upućivani na dalje partijske i ratne zadatke.

Od 250 jugoslovenskih dobrovoljaca koji su uspjeli da se takvim kanalima prebace iz Španije u Jugoslaviju, 130 ih je poginulo u bitkama tokom narodnooslobodilačkog rata. (U završnim operacijama narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije učestvovala su četiri armije, a njihovi komandanti bili su bivši jugoslovenski dobrovoljci iz španskog rata: Koča Popović, Peko Dapčević, Kosta Nađ i Petar Drapšin).

Tokom narodnooslobodilačkog rata 29 jugoslovenskih dobrovoljaca iz Španije unaprijeđeno je u čin generala, a mnogi u više oficire. Za izvanredne zasluge u borbi protiv okupatora preko 50 jugoslovenskih dobrovoljaca, boraca iz internacionalnih brigada u Španiji, odlikovano je Ordenom narodnog heroja, kakvo odličje ima i Udruženje bivših jugoslovenskih dobrovoljaca u španskoj republikanskoj vojsci.

Posebnu, i veoma svijetlu, stranicu u revolucionarnoj istoriji Jugoslavije ispisali su i jugoslovenski studenti, dobrovoljci u internacionalnim brigadama u Španiji, kao i njihove kolege u zemlji koji su razvili veoma široku aktivnost u vezi sa pružanjem pomoći španskom narodu u borbi protiv fašizma. Borba španskog

naroda protiv fašizma široko je odjeknula u redovima jugoslovenske omladine zahvaljujući upornom propagandnom radu naše studentske omladine.

Siroka organizacija na mobilizaciji jugoslovenskih naroda i narodnosti za pomoć španskom narodu mogla se sprovesti tako efikasno zahvaljujući, prije svega, novom političkom i moralnom kursu koji je unio i u redovima Partije razvijao Josip Broz Tito, koji je rukovodio Partijom još od 1936, najprije kao organizacioni sekretar CK, a od 1937. godine kao generalni sekretar KPJ. Kako masovna solidarnost sa borbom španskog naroda, tako i slanje dobrovoljaca u Španiju, odnosno i sve druge odlučne akcije KPJ vezane za španski rat, govorile su, pored ostalog, o istorijskom prelomu koji je nastupio u borbi jugoslovenskih naroda za slobodu, protiv reakcije i fašizma — dolaskom Josipa Broza na čelo KPJ. Na primjeru Španije, kao i kasnije u aktivnostima oko međunarodnih problema, posebno u kampanji protiv »anšlusa« i komadanja Čehoslovačke, i uopšte u raskrinkavanju fašističkih i reakcionarnih mahinacija, ugled KPJ je u narodu stalno rastao. Tome ugledu dali su nesumnjiv doprinos jugoslovenski komunisti i napredni ljudi koji su se dobrovoljno borili u redovima internacionalnih brigada.

Takvih dobrovoljaca sa teritorije Bosne i Hercegovine našlo se na španskim bojištima na strani Republike Španije 138. Možda je njihov broj i veći, jer je do početka 1937. godine, tj. do formiranja Štaba internacionalnih brigada došao jedan dio jugoslovenskih boraca i najvećim dijelom izginuo, a upravo je period 1936. godine bilo teško u potpunosti »pokriti« autentičnom izvornom dokumentacijom. Pored toga, ni u Zborniku »Španija 1936—1939«, odakle je korišten jedan dio podataka, nije uvijek precizirano mjesto rođenja ponekog dobrovoljca (možda i zbog česte migracije, naročito činovničkih porodica). Neovisno od toga gdje su živjeli i odakle su otišli u Španiju, mi smo se opredjelili da republičku i opštinsku pripadnost dobrovoljaca vežemo isključivo za mjesto njihova rođenja. Dalja istraživanja su i ovoga puta pokazala da na ovim poslovima treba istrajati, jer vrijeme briše sjećanja, živih je sve manje, a njihovo djelo i te kako obavezuje.

Prilikom utvrđivanja pregleda boraca, dobrovoljaca u španskom ratu 1936—1939. s područja Bosne i Hercegovine koristili smo administrativnu podjelu iz 1949 (»Službeni list NRBiH«, br. 16, od 21. aprila 1949), prema kojoj su utvrđene četiri regije: *banjalučka*, (područje Bosanske krajine), *mostarska* (Hercegovina sa livanjskim i duvanjskim područjem), *sarajevska* (područje Sarajeva i centralne Bosne) i *tuzlanska oblast* (područje istočne Bosne i Posavine).

Prema toj podjeli, dajemo slijedeći

PREGLED ŠPANSKIH BORACA SA PODRUČJA
BOSNE I HERCEGOVINE

I *BANJA LUKA* (zapadna Bosna — Bosanska krajina):

ATIJAS HAIM, rođen 1912, Sanski Most, radnik, došao iz Jugoslavije 19. maja 1938; umro u Jerusalimu, Izrael;

BRIŠEVAC VASO, rođen 1895, radnik, došao 6. aprila 1937. iz Kanade, umro u Vrgin-Mostu 1962. godine;

ČUBELIĆ SLAVKO, rođen 1911, Bihać, radnik, došao 1. 9. 1937. iz Jugoslavije, poginuo aprila 1938. na aragonskom frontu;

ČUK VUKAŠIN, rođen 1913, Blagaj-Prusci, Bosanski Novi, student, došao 24. 6. 1937. iz Jugoslavije, poginuo u NOB-u 1941;

ENGL ELIJAS ILIJA, rođen 1912, Jajce, student, došao 1. 12. 1937. iz ČSSR, poginuo u NOB-u maja 1944;

GRUBOR PETAR, rođen 1910, Bastasi — Drvar, radnik, došao 2. 6. 1937. iz Jugoslavije, umro u aprilu 1983. u Zagrebu;

JARIĆ SVETOZAR, rođen 1900. godine, Tiškovac — Drvar, radnik, došao krajem 1937. iz Jugoslavije, poginuo 11. 9. 1938. na frontu Ebro;

JERGOVIĆ BOŽO, rođen 1902, Skočaj — Bihać, radnik, došao 27. 12. 1936. iz Francuske, umro novembra 1964. u Beogradu;

JOVANOVIĆ PETAR, rođen 1. 8. 1892. u Banjaluci, došao u Španiju 1936. iz Francuske;

LATINOVIĆ LAZAR, rođen 1915, Kolunić — B. Petrovac, student, došao 29. 1. 1937. iz ČSSR;

LIPOVAČA IBRAHIM, rođen 1892, Bihać, radnik, došao 29. 8. 1936. iz Francuske, umro 1978. godine;

MARJANOVIĆ STEVO, rođen 1913, Sovilj — B. Petrovac, radnik, došao iz Francuske, poginuo 1937. godine;

MATANOVIĆ GAVRO, rođen 1907, Volari — Prijedor, rudar, došao 27. 8. 1937. iz Francuske, umro 1976. godine;

MILUŠIĆ MILAN MILE, rođen 1904, Usorci — Sanski Most, došao 11. 11. 1936. iz Francuske, umro 1971. godine;

MILJEVIĆ MIĆO, rođen u Drvaru, Drvar, radnik, došao 29. 8. 1936. iz Francuske, poginuo oktobra 1936. na madridskom frontu (Kasa del Campo);

MORAČA VIDOSAV, rođen 1911, Bastasi — Drvar, radnik, došao 20. 9. 1937. iz Jugoslavije;

NIKOLIĆ RADIVOJ, rođen 1914, B. Novi, B. Novi, student, došao 13. 8. 1937. iz Jugoslavije;

PAUNOVIĆ MEHMED, rođen 1907, Sanski Most, S. Most, rudar, došao oktobra 1936. iz Francuske, umro 1945. u Francuskoj;

PIHLER IVAN HANS, rođen 1901, Nova Topola — B. Gradiška, radnik, došao 17. 12. 1937. iz Jugoslavije, umro 1981. u Beogradu;

PIHLER LUJZA (Demić Borka), rođena 1903, Prijedor, Prijedor, medicinska sestra, došla iz Francuske 11. 11. 1936;

PLAVLJAN GLIŠO, rođen u Banjoj Luci, Banja Luka, u Španiju došao 1. 11. 1937, (iz Jugoslavije?);

POPOVIĆ ĐORĐE MLADEN (Tale), rođen 1912, u Banjoj Luci, Banja Luka, radnik, došao 30. 12. 1936. iz Jugoslavije;

PRODANOVIĆ BORIS BORO, rođen 1901, Prijedor, Prijedor, službenik, došao 16. 1. 1937. iz Belgije;

RABLJENOVIC JURAJ, rođen 1904, Dvor na Uni, Dvor, radnik, došao krajem 1937. iz Belgije;

RADIĆ BORISLAV BORO, rođen 1915. Banjaluka — Banjaluka; radnik, došao maja 1938. iz Jugoslavije; umro 1980. u Parizu;

SEKSO MIRKO, rođen 1910, u Banjoj Luci, Banja Luka, poginuo;

SMILAGIĆ HASAN, rođen 1897, Bihać, Bihać, radnik, došao septembra 1936. iz Francuske, umro jula 1959. u Šibeniku;

ŠVILIGOJ MARKO, učitelj iz Krmina, Banja Luka, došao 1937. iz Jugoslavije i poginuo;

VAJS GERHARD BRACO (Petrović Stevan), rođen 1914, Bihać, Bihać, student, došao 26. 12. 1937. iz ČSSR, poginuo aprila 1941. u Beogradu.

ZBIRNI PREGLED ŠPANSKIH BORACA SA BANJALUČKOG
 PODRUČJA

Mjesto rođenja — SO	Ukupan broj	Odakle su došli u Španiju	
Banja Luka	6	Iz Jugoslavije Francuske Neodređeno	4 1 1
Bihać	5	Iz Jugoslavije Iz Francuske Iz ČSSR	1 3 1
Bosanska Gradiška	1	Iz Jugoslavije	1
Bosanski Novi	2	Iz Jugoslavije	2
Bosanski Petrovac	2	Iz ČSSR Iz Francuske	1 1
Dvor	1	Iz Belgije	1
Jajce	1	Iz ČSSR	1
Prijedor	3	Iz Francuske Iz Belgije	2 1
Sanski Most	3	Iz Jugoslavije Iz Francuske	1 2
Titov Drvar	4	Iz Jugoslavije Iz Francuske	3 1
Nepoznato	1	Iz Kanade	1
UKUPNO	29		29

II *MOSTAR* (Hercegovina sa livanjskim i duvanjskim područjem):

BANDOV FRANJO FRANO, rođen 1909, Grgurići, Livno, radnik, došao 1936. iz Belgije, umro 1982. u Grgurićima, Livno;

BARIŠIĆ IVAN, rođen 1902, Žabljak — Livno, radnik, došao iz Belgije, poginuo 1936;

BARIŠIĆ MATO MATE, rođen 1906, Šuica — Duvno, radnik, došao 1936. iz Belgije, poginuo 17. 2. 1937. kod Harame;

BARIŠIĆ MIJO, rođen u Šuici — Duvno, radnik, došao iz Belgije 1936;

BILKIĆ NASKO, rođen 1908, Veliki Guber — Livno, došao 10. 12. 1936. iz Francuske, poginuo novembra 1937;

BIRČIĆ IVAN, rođen 1909, Grabovica — Duvno, rudar, došao 22. 4. 1937. iz Belgije, poginuo 1944. u NOB-u kod Knina;

BIŠOF RUDOLF, rođen 1904, Mostar, Mostar, radnik, došao avgusta 1937. iz Austrije;

BOTA BLAŽ, rođen 1904, Bila — Livno, rudar, došao 1. 10. 1936. iz Francuske, umro u Rostovu, SSSR, 17. 5. 1984. god;

BREŠIĆ STANKO, rođen 1904, Grgurići — Livno, radnik, došao 5. 5. 1938. iz Belgije, umro 29. avgusta 1976. u Slavenskom Brodu;

BREŃIĆ (BRČIĆ) MARIJAN, rođen 1909, Žabljak — Livno, rudar, došao 1936. iz Belgije, poginuo marta 1937;

CVETIĆ TODOR CRNI, rođen 23. 3. 1907, Baljci — Duvno, rudar, došao 28. 1. 1937. iz Belgije;

ČEČURA NIKOLA NIKO, rođen 1912, Smričani — Livno, rudar, došao 22. 10. 1936. iz Belgije;

ČEKO LUKA, rođen 1912, Čuklići — Livno, radnik, došao novembra 1936. iz Francuske, poginuo 4. 12. 1936. na madridskom frontu (Vila del Rio);

ČALETA BERNARD, rođen 1912, Livno, Livno, rudar, došao iz Belgije početkom 1938. poginuo marta 1938. na Aragonu;

ČULETA (ČALETA) IVAN, rođen u Livnu, Livno, došao iz Belgije, poginuo 1938. godine na aragonskom frontu;

ČURIĆ ADAM, rođen 1905, Gornji Brišnik — Duvno, radnik, došao oktobra 1936. iz Belgije, poginuo 20. 11. 1936. na madridskom frontu;

ČURIĆ TOMO, rođen 1912, Podhum — Livno, radnik, došao 26. 12. 1936. iz Belgije, poginuo (1937) na frontu kod Harame;

DOMAZET ANTE ANTO, rođen 1908, Prolog — Livno, radnik, došao iz Francuske oktobra 1936. poginuo 20. 11. 1936. na madridskom frontu (Kasa del Kampo);

DUJMOVIĆ RUDOLF, rođen 1920, Mostar, Mostar, mornar, došao iz Jugoslavije jula 1936;

DUVNJAK IVAN ŽAN, rođen 1901, Čuklić — Livno, radnik, došao 1936. iz Francuske;

DUVNJAK NIKO, rođen 1914, Čuklići — Livno, radnik, došao 1936. iz Francuske, poginuo 24. 12. 1936. na madridskom frontu;

ĐAJIĆ JOVAN, rođen 1905, Orahovac — Trebinje, rudar, došao 1. 6. 1937. iz Kanade; umro 1974. godine u Beogradu;

GOVORUŠIĆ NIKOLA NIKO, rođen 1898, Odžak — Livno, rudar, došao oktobra 1936. iz Belgije, umro 1978. godine;

HRSTIĆ PETAR, rođen 1896, Grab — Ljubuški, radnik, došao 18. 5. 1937. iz Kanade, poginuo 16. 2. 1938. na aragonskom frontu (Kaspe);

IVANČIĆ PETAR, rođen 1901, u Livnu, Livno, radnik, došao 1936. iz Belgije, poginuo 26. 2. 1937. na frontu kod Harame;

JELIĆ LAZAR, rođen 1901, Zupci — Trebinje, rudar, došao 7. 9. 1937. iz Kanade, umro 1981. u Igalu;

JURKIĆ SREČKO, rođen 1912, Smričani — Livno, rudar, došao 25. 12. 1936. iz Belgije;

KAPOR ČEDOMIR ČEDO, rođen 1914, Trebinje, Trebinje, grafički radnik, došao 26. marta 1938. iz Jugoslavije;

KREZO JURE JUKO, rođen 1910, godine, Livno, Livno, radnik, došao 1937. iz Belgije, poginuo 1943. u NOB;

KRVAVAC DŽANO AHMED, rođen 1907, Gračanica — Gacko, mornar, došao 1. 1. 1937. iz Jugoslavije (poginuo);

KRŽELJ MIRKO, rođen 1920, Zabrišće — Livno, došao 26. 9. 1937. iz Jugoslavije;

KUJUNDŽIĆ LJUBO, rođen 1905, Livno, Livno, radnik, došao 1936. iz Francuske;

KUJUNDŽIĆ NIKOLA, rođen 1906, Livno, Livno, radnik, došao 2. novembra 1936. iz Belgije, poginuo 1938. na levantskom frontu (San Mateo);

MADŽAR IVO, rođen 1912, Prolog — Livno, radnik, došao iz Francuske krajem 1936. poginuo na madridskom frontu;

MALOHODŽIĆ HIVZO, rođen 1916, Čapljina, Čapljina, pomorac, došao 20. 2. 1938. iz Jugoslavije;

MARUNICA MATO, rođen 1906, Čelebić — Livno, rudar, došao 14. 2. 1938. iz Jugoslavije, ubijen u koncentracionom logoru u Njemačkoj;

MEDAN SAVO, rođen 1903, Mostar, Mostar, radnik, došao 26. 8. 1937. iz Jugoslavije, umro januara 1971. u Beogradu;

MIHALJEVIĆ MIRKO MANJANA, rođen 1909, Potočani — Livno, rudar, došao 23. 12. 1936. iz Belgije, kao teški ranjenik prebačen u SSSR;

MIOČ ANTON ANTE, rođen 1911, Sauča — Livno, radnik, došao septembra 1936. iz Jugoslavije, poginuo 1944. u NOB;

PAROVIĆ BLAGOJE, (Crni, Šmit, Isakov Aleksej), rođen 1904, Biograd — Nevesinje, partijski radnik, došao iz SSSR aprila 1937, poginuo 6. 7. 1937. na frontu kod Vilja Nova de la Kanjada;

SEMREN MIRKO, rođen 1914, Bila — Livno, radnik, došao 1936. iz Francuske, poginuo kod Madrida 1936;

STANIĆ ILIJA BRALE, rođen 1912, Mokronoge — Duvno, radnik, došao 5. 11. 1936. iz Belgije, umro 1983. u Crikvenici;

STIĆ PETAR, rođen 1901, Pođani, Livno, rudar, došao 1. 1. 1937. iz Belgije, poginuo 1943. u NOB-u;

ŠARIĆ ANTE ANTO (Rade Španac), rođen 1914, Tribić — Livno, radnik, došao 24. 11. 1936. iz Francuske, poginuo u NOB-u 1943, narodni heroj;

ŠARIĆ IVAN MATE, rođen 1894, D. Grabovac — Livno;

ŠARIĆ STIPO STIPE, rođen 1905, Žabljak — Livno, radnik, došao 10. 10. 1936. iz Belgije, umro u Splitu januara 1960;

ŠEHIĆ JUSO HUSO, rođen 1904, Mali Guber — Livno, radnik, došao iz Francuske, poginuo;

ŠIŠKO ANTE ANTONIO, rođen 1914, Komorani — Livno, radnik, došao 5. 12. 1936. iz Francuske;

ŠIŠKO MATE, rođen 1914. godine;

ŠKONDRO IVAN IVO, rođen 1910, Prolog — Livno, radnik, došao novembra 1936. iz Francuske, poginuo 4. 12. 1936. na frontu Estremadura;

SOLJIĆ MARKO, rođen 1908, Crnač — Lištica, radnik, došao 10. 1. 1938. iz Belgije, umro jula 1970. u Mostaru;

TODORVIĆ VOJO (Lerer Samuel), rođen 1914, Mostar, Mostar, student, došao 12. 12. 1937. iz Jugoslavije;

VRDOLJAK MARTIN BARBARA, rođen 1900, Bila — Livno, rudar, došao 1936. iz Francuske, poginuo na madridskom frontu (Belčite) avgusta 1937;

VRDOLJAK MARTIN BARBARA, rođen 1900, Bila — Livno, došao 17. 11. 1936. iz Francuske;

VRDOLJAK SERAFIN, rođen 1912, Lipa — Livno, radnik, došao 1936. iz Francuske, poginuo 1937. na madridskom frontu;

VUČIĆ (VUKIĆ) IVAN, rođen 1886, Čitluk (poginuo);

ZELE SALKO, rođen 1916, Stolac, Stolac, radnik, zatekao se u Španiji 1936; umro 1982. u Splitu;

ZELEN MILAN, rođen 1910, u Čebari — Duvno, došao iz Belgije oktobra 1936, poginuo 20. 11. 1936. na madridskom frontu (Kasa del Kampo);

ZELEN MIRKO, rođen u Duvnu, Duvno, došao oktobra 1936. iz Francuske, poginuo na madridskom frontu januara 1937;

ŽUNKOVIĆ DIMITRIJE DEMETAR, rođen 1904, Mostar — Mostar, radnik; došao avgusta 1936. iz Francuske;

ZBIRNI PREGLED ŠPANSKIH BORACA S PODRUČJA HERCEGOVINE
(te Livna i Duvna)

Mjesto rođenja SO	Ukupan broj	Odakle su došli u Španiju	
1. Čapljina	1	Iz Jugoslavije	1
2. Čitluk	1	Nepoznato	1
3. Duvno	8	Iz Belgije Iz Francuske	7 1
4. Gacko	1	Iz Jugoslavije	1
5. Lištica	1	Iz Belgije	1
6. Livno	37	Iz Francuske Iz Belgije Iz Jugoslavije Nepoznato	17 15 3 2
7. Ljubuški	1	Iz Kanade	1
8. Mostar	5	Iz Jugoslavije Iz Austrije Iz Francuske	3 1 1
9. Nevesinje	1	Iz SSSR-a	1
10. Stolac	1	Iz Španije	1
11. Trebinje	3	Iz Jugoslavije Iz Kanade	1 2
UKUPNO	60		60

III SARAJEVO (centralna Bosna):

ABINUN RADANOVIĆ ALBERT, rođen 1913, Sarajevo, Sarajevo, student, došao 11. 11. 1937. iz Jugoslavije;

ALBAHARI SALOMON, rođen 1915, Sarajevo, Sarajevo, službenik, došao iz Jugoslavije 1. 1. 1938, poginuo u NOB 1942;

ALTARAC ISAK, rođen 1910, Sarajevo, Sarajevo, radnik, došao iz Jugoslavije, poginuo 1941;

AZDAJIĆ ALOJZ, rođen 1908, Sutjeska — Visoko, radnik, došao iz Jugoslavije januara 1937, umro u Sutjesci 1965. god.;

BABIĆ MILORAD, rođen 1913, Sarajevo, Sarajevo, radnik došao iz Francuske 1937, poginuo aprila 1938. na aragonskom frontu (Morelja);

BARUH JAKOV, rođen 1914, Sarajevo, Sarajevo, novinar, došao 29. 6. 1937. iz Jugoslavije, poginuo u NOB decembra 1941;

BARUH SILVIO, rođen 1900, Sarajevo, Sarajevo, student, došao iz Jugoslavije, poginuo 14. 07. 1938. na frontu Penjamarko;

BEGOVIĆ ALIL ALOJZ, rođen 1897, Guberna, radnik, došao iz Francuske krajem 1936, nestao 1938;

BERGMAN ALFRED, rođen 1901, Visoko, Visoko, službenik, došao 18. 2. 1937. iz Francuske, streljan 1941. od fašista u Zagrebu;

CVITKOVIĆ MILJENKO, rođen 1914, Sarajevo, Sarajevo, student, došao 1. 10. 1937. iz Jugoslavije, poginuo u NOB-u 1943;

ČOLIC HALID EDUARD, rođen u Bosni, u Španiji pratilac A. Martija;

DEMIĆ MIRON, (Pavlović Danilo), rođen 1905. Foča, student, došao iz Francuske 1. 10. 1936, poginuo 10. 11. 1936. na madridskom frontu;

DIMITRIJEVIĆ-NEŠKOVIĆ dr NADA, rođena 1907, Sarajevo, Sarajevo, ljekar, došla 15. 11. 1937. iz Jugoslavije, poginula 1941. god. u Beogradu;

ĐEREK ŠTEFAN STIPE, rođen 1912, Ljubnić — Bugojno, rudar, došao 19. 10. 1936. iz Belgije, poginuo 1942. kod Kupresa (NOB);

FETAHAGIĆ AHMET, rođen 1913, Zavidovići, Zavidovići, došao 29. 1. 1937. iz ČSSR, poginuo u NOB-u 1944;

FISIĆ SRECKO, rođen 1908. Travnik, Travnik, radnik, došao 10. 9. 1937. iz Jugoslavije; umro 1978. godine;

GRGIĆ ERNEST, rođen 1913, Sarajevo, Sarajevo, radnik, došao decembra 1937. iz Jugoslavije;

JANKOVIĆ DRAGO, rođen 1896. u Bosni, radnik, došao oktobra 1936, teško ranjen na frontu kod Harame 20. 2. 1937, dalja sudbina nepoznata;

JANKOVIĆ MILAN, rođen u Bosni, došao početkom 1937. iz Francuske;

KAMHI ALKALAJ SAMUEL, rođen 1911, Sarajevo, Sarajevo, službenik, došao 17. 2. 1937. iz Jugoslavije;

- KREAČIĆ OTMAR, rođen 1913, Bugojno, Bugojno, službenik, došao 8. 9. 1937. iz Jugoslavije;
 MANOLA SREČKO, rođen 1914, Travnik, Travnik, pomorski oficir, došao 7. 8. 1937. iz Jugoslavije; umro 25. II 1979. u Zagrebu;
 MIKLIČANIN ILIJA, rođen 1909, Zenica, Zenica, učitelj, došao sredinom 1937. iz Jugoslavije, poginuo 1941. u Zagrebu;
 MILOŠEVIĆ GOJKO, rođen 1905, Travnik, Travnik, radnik;
 MILOŠEVIĆ MILOŠ, rođen 1904, Kusorci, Bosna, radnik, došao 18. 11. 1936. iz Francuske;
 PETAR JAKOV, rođen u Travniku, Travnik, došao iz Francuske;
 PRELA JOSIP, rođen u Sarajevu, Sarajevo, student, došao iz ČSSR;
 SPAHIĆ MARKO (JANJIĆ GAVRO), rođen 1910, Rudo, Rudo, student, došao 26. 12. 1936. iz ČSSR;
 STEFANOVIĆ IVAN, rođen 1910. u Bosni, radnik, došao iz Jugoslavije, poginuo;
 TODOROVIC MILAN, rođen u Bosni, radnik, poginuo odmah po dolasku na front kod Malage;
 TRUMIĆ OSTOJA, radnik, poginuo aprila 1937. na madridskom frontu;
 TVRTKOVIĆ MIRKO, rođen u Bosni, službenik, zatekao se u Španiji 1936, poginuo 1937;

ZBIRNI PREGLED ŠPANSKIH BORACA S PORUČJA SARAJEVA
 (srednja i centralna Bosna)

Mjesto rođenja — SO	Ukupan broj	Odakle su došli u Španiju	
1. Bugojno	2	Iz Jugoslavije	1
		Iz Belgije	1
2. Foča	1	Iz Francuske	1
3. Rudo	1	Iz ČSSR	1
4. Sarajevo	11	Iz Jugoslavije	9
		Iz Francuske	1
		Iz ČSSR	1
5. Travnik	4	Iz Jugoslavije	2
		Iz Francuske	1
		Nepoznato	1
6. Visoko	2	Iz Jugoslavije	1
		Iz Francuske	1
7. Zavidovići	1	Iz ČSSR	1
8. Zenica	1	Iz Jugoslavije	1
9. Guberna	1	Iz Francuske	1
10. Kusorci	1	Iz Francuske	1
11. Nepoznato	7	Iz Jugoslavije	1
		Iz Francuske	1
		Iz Španije	1
		Nepoznato	4
Ukupno III Sarajevo	32		32

IV TUZLA (istočna Bosna)

ABDUZAIMOVIĆ SABIT, rođen 1916, Tešanj, Tešanj, radnik, došao 27. 11. 1937. iz Francuske;

BEGOVIĆ VLAJKO, (Stefanović Vladimir), rođen 1905, Faković — Bratunac, novinar, došao iz SSSR-a 19. 11. 1936;

CERIC ZVONIMIR ZVONKO, rođen 1910, Tuzla, Tuzla, student, došao 1937. iz Jugoslavije, poginuo 12. 8. 1938. na frontu Ebro kod Siera Kabaljsa;

CVETKOVIĆ (CVIJETKOVIĆ) RADOMIR, rođen 1914, Brčko, Brčko, student, došao 7. 1. 1938. iz Jugoslavije, umro u Španiji;

ČAUŠEVIĆ PAŠAN, rođen 1900, Zvornik, Zvornik, radnik, došao 5. 1. 1938. iz Jugoslavije, umro 1964. u Zagrebu;

ČOLAKOVIĆ RODOLJUB (PAVLOVIĆ JOVAN), rođen 1900, Bijeljina, Bijeljina, partijski funkcioner, došao iz Francuske septembra 1937. godine, umro 1983. u Beogradu;

DIJOŠ JANOŠ, rođen 1906, Bijeljina, Bijeljina, rudar, došao 27. 5. 1937. iz Mađarske;

GAVRIĆ ELIZABETA LIZA, rođena 1907, Beč (zavičajno Tuzla), radnica, došla aprila 1937. godine iz Francuske; umrla 1974. u SSSR-u;

GLIGOROVIĆ MILOŠ (Petrović Dušan, Černov), rođen 1911, Lopare, Lopare, radnik, došao 21. 11. 1936. iz SSSR-a, poginuo 1943. u Poljskoj;

JAHIĆ FADIL, rođen 1910, Bijeljina, Bijeljina, radnik, došao 27. 3. 1937. iz Jugoslavije, poginuo 1942. u NOB;

KOVAČEVIĆ NIKOLA, (Nikita Mendes), rođen 1894, Derventa, radnik, došao 1. 10. 1936. iz SSSR-a;

MUJKIĆ MEKSUD, rođen 1903, Bijeljina, Bijeljina, radnik, došao marta 1938. iz Jugoslavije, poginuo septembra 1938. na frontu Ebro (Sijera Kabaljs),

PEZER TOMO (Roman Franc, Solodnikov Grigorije), rođen 1894, B. Brod, B. Brod, radnik, došao 6. 10. 1936. iz SSSR-a, umro novembra 1968. u Zagrebu;

PRODANOVIĆ LJUBOMIR RIHARD, rođen 1903, Derventa, Derventa, radnik, došao 16. 1. 1937. iz Francuske, poginuo 3. 6. 1937. na frontu na Harami;

SUNARIĆ ZLATKO, rođen 1913, Derventa, Derventa, radnik, došao avgusta 1937. iz Jugoslavije;

VARESKO JULIO (ROMERO HUAN) rođen 1896. godine, Usora — Doboj, radnik, došao 5. 10. 1936. iz SSSR-a, poginuo 12. 1. 1937. na frontu kod Las Rosasa;

ZORIĆ VELIMIR, (Petar Frank), rođen 1906, Brčko, Brčko, radnik, došao 30. 10. 1936. iz SSSR-a, poginuo januara 1937. na madridskom frontu (Harama).

PREGLED ŠPANSKIH BORACA SA PODRUČJA TUZLE
 (Istočna Bosna)

Mjesto rođenja — SO	Ukupan broj	Odakle su došli u Španiju	
1. Bijeljina	4	Iz Jugoslavije	2
		Iz Francuske	1
		Iz Mađarske	1
2. Bratunac	1	Iz SSSR-a	1
3. Brčko	2	Iz Jugoslavije	1
		Iz SSSR-a	1
4. Bosanski Brod	1	Iz SSSR-a	1
5. Derventa	3	Iz Jugoslavije	1
		Iz Francuske	1
		Iz SSSR-a	1
6. Doboj	1	Iz SSSR-a	1
7. Lopare	1	Iz SSSR-a	1
8. Tešanj	1	Iz Francuske	1
9. Tuzla	2	Iz Francuske	1
		Iz Jugoslavije	1
10. Zvornik	1	Iz Jugoslavije	1
UKUPNO	17		17

ZBIRNI PREGLED ŠPANSKIH BORACA S PODRUČJA
 BOSNE I HERCEGOVINE

Područje oblast	Ukupan broj	Pristigli u Španiju		
		Iz Jugo- slavije	Iz emi- gracije	Nepoznato (neodređeno)
BANJALUKA	29	12	16	1
MOSTAR	60	9	48	3
SARAJEVO	32	15	12	5
TUZLA	17	6	11	—
UKUPNO	138	42	87	9

Ovaj prilog bi mogao koristiti istraživačima za obradu i upotpunjavanje podataka o španskim dobrovoljcima s područja Bosne i Hercegovine i njihovim aktivnostima, kao i nosiocima projekata za izradu monografija o aktivnosti partijskih organizacija i učešću boraca iz pojedinih regija u ostvarivanju međunarodne solidarnosti radničke klase u borbi protiv fašizma uoči i za vrijeme drugog svjetskog rata.

SUMMARY

VOLUNTERS IN THE SPANISH CIVIL WAR FROM THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (BASIC FACTS)

An important factor in the history of the Communist Party of Yugoslavia, as well as in the struggle of the Yugoslav people against the Fascism and reactionary forces, was the participation of more than 1650 Yugoslav Anti-Fascists and communists in the Spanish Republican Army during the Civil War in Spain from 1936 to 1939.

Since they took a direct part in that so far earnest and most spontaneous international action of a solidarity with the Spanish workers and peasants' struggle, the Yugoslavs, together with the Ant. Fascists from 54 other countries, were aware that, by having been defending the freedom and rights of the Spanish people, they defended independence and freedom of their own countries from a threatening Fascist aggression.

They went to the Spanish battlefields in spite of the steps taken by the then Yugoslav government which persecuted and imprisoned in jails and concentration camps all those Yugoslav citizens who had tried in any way to help or express their solidarity with the just struggle of the legal Spanish government and its people. Under an order of the then Minister of Interior, even the Yugoslav citizenship was taken from those who might have participated in the struggle on the side of the Spanish Republic.

The Yugoslav volunteers came to Spain from various directions and in different ways, mostly illegally — via France. A great number of them came to the Spanish fronts from France and Belgium (workers who worked temporarily in these countries, intellectuals, students, Party and trade union cadres), from USSR (political cadres), from USA and Canada and Latin America (immigrants), from Czechoslovakia (students) and from other countries.

The units in which the Yugoslav volunteers served fought in all the regions of Spain. Half of those men died in battle. The Yugoslav fighters in the International Brigades exhibited an exemplary courage and virtue of true revolutionaries.

When the Spanish Republic fell, 520 Yugoslav volunteers were imprisoned in the French concentration camps. They continued to fight under new circumstances. At the same time CPY began an action for their return to the country where they would become organizers of the Uprising against the Fascism until the final victory of the Yugoslav National Liberation Army in the World War II. 50 of them were decorated as national heroes of Yugoslavia.

Since CPY had launched a broad activity to help the Spanish Republic, it was no surprise that 138 fighters came to the Spanish battlefields from the then underdeveloped Bosnia and Herzegovina. The majority of them came from abroad (87), 42 came from Yugoslavia, and for 9 of them the actual departure point could not be specified.

PRIKAZI I OSVRTI

Toma Popović, PISMA BARTOLOMEU BORDANIJU (1593—1595), Srpska Akademija nauka i umetnosti, Spomenik CXXIV, Odeljenje istoriskih nauka 3, Beograd 1984.

Na prelazu iz XVI u XVII vijek u Dubrovniku je bilo nastanjeno nekoliko stotina stranaca, među kojima je bilo trgovaca, vojnika, ljekara, diplomatskih predstavnika raznih evropskih država, Jevreja, Grka, Italijana, Francuza i drugih. Jedan od njih bio je Bartolomeo Bordani, Firentinac koji je doveden u Dubrovnik da bude državni blagajnik, ali vremenom se počeo baviti i trgovinom i tu je ostao do smrti. U to vrijeme Dubrovčani su redovno na mjesto državnog blagajnika dovodili strance. Pored toga što su vršili službu računovođe, ti ljudi su bili i konzuli svojih država u Republici sv. Vlahe. Prethodnik Bartolomea Bordanija na mjestu državnog blagajnika i konzula u Dubrovniku bio je također Firentinac, Rafaelo Naldini, koji je za vrijeme svog četrnaestogodišnjeg boravka u Dubrovniku uspio da razvije poslovnu saradnju između Italije i balkanskog tržišta.

Kada je na sjednici od 10. aprila 1592. godine, Vijeće umoljenih izabralo za novog računovođu Bartolomea Bordanija, on je odmah po dolasku u Dubrovnik počeo intenzivno raditi na stvaranju svoje trgovačke mreže. Za vrijeme dugogodišnjeg boravka u Dubrovniku postao je najznačajniji posrednik firentinske kolonije u Sarajevu u trgovačkim vezama sa Italijom. Poslovnu saradnju razvio je ne samo sa italijanskim, nego i sa muslimanskim trgovcima na Balkanu. Mjesta sa kojima je Bordani najviše trgovao bila su Beograd i Sarajevo.

U Historijskom arhivu u Dubrovniku sačuvano je preko dvije hiljade dokumenata koji se odnose na razne poslove Bartolomea Bordanija. Među njima se nalazi i veliki broj pisama upu-

ćenih ovom Firentincu. Ta pisma upućivana iz raznih gradova, objavio je Toma Popović u izdanju Srpske akademije nauka i umetnosti.

Knjiga »Pisma Bartolomeu Bordańiju (1593—1595)«, pored predgovora u kome je data biografija i djelokrug poslova Bartolomea Bordańija (7—17), sadrži 480 pisama na italijanskom jeziku i njihova regista (str. 19—206), zatim Bordańijevu biografiju na italijanskom (str. 219—238) i, na kraju, index (str. 239—249) u koji su uneseni podaci iz pisama.

Pisma koja su objavljena u knjizi nastala su u vrlo kratkom vremenskom periodu od svega dvije godine, što govori o izuzetnoj dinamici poslova Bartolomea Bordańija. Ona sadrže niz podataka o poslovima koje je Bordańi obavljao za račun poznatih firentinskih trgovaca braće Mikeloci, kao i za mnoge druge firentinske trgovce s kojima je poslovao preko Mletaka i Ankone.

U uvodnom dijelu autor donosi dosta podataka o privatnom i društvenom životu Bartolomea Bordańija. On je čak odlukom Vijeća umoljenih od 15. marta 1607. godine postao ravnopravan podanik Dubrovnika, »... građanin sa svim povlasticama i koristima, počastima i obavezama kojima su povlašćeni kao i podložni i drugi građani«. Godine 1613. primljen je i u bratstvo lazarina, koje je u dubrovačkoj društvenoj ljestvici bilo na trećem mjestu poslije plemstva i antunina. Pripadnost tome bratstvu omogućavala je izvjesnu zaštitu i pomoć.

Početak XVII vijeka poslovi Bartolomea Bordańija su znatno opali. To je vrijeme kada i Dubrovnik gubi primat u spoljnoj trgovini evropske Turske, a kada se sve više na balkanskom tržištu javljaju nove trgovačke sile — Engleska, Francuska i Holandija.

Pisma Bartolomea Bordańija jedna su od rijetkih trgovačkih pisama koja su se sačuvala do danas. Pojedinačna trgovačka pisma teško se mogu koristiti kao istorijski izvor za izvođenje zaključaka, pa su tim prije Bordańijeva pisma koja su sačuvana u cjelini značajnija. Po riječima priređivača, »... posmatrana u evropskim razmerama mogu se smatrati izuzetnom i veoma rijetkom pojavom. Ta pisma otkrivaju kontinuiranu poslovnu prepisku jednog trgovca za razdoblje koje se može smatrati dovoljnim za analizu mnogih pitanja važnih za istoriju trgovine, saobraćaja, proizvodnje i ekonomskih odnosa koja su vladali na jednom delu Mediterana u određenom trenutku; ona otkrivaju metode koji su korišćeni u međunarodnom trgovačkom saobraćaju, načine poslovanja, uspostavljanje veza i osvajanje novih tržišta; ona, u stvari otkrivaju sve delove jednog složenog mehanizma u meri koja omogućuje da se sagleda njihova celina«.

Da je Bordańijeva korespondencija sačuvana može se zahvaliti samo slučaju. On je zajedno sa svojim pisarom bio smješten u dvoru, u posebnu sobu računarske službe, pa je prilikom selidbe

najvjerovatnije izgubio navedena pisma. U Historijskom arhivu u Dubrovniku pisma su sređena hronološki i grupisana prema jednom ili više gradova iz kojih su upućivana. Prvi svežanj sadrži 49 pisama iz Palerma, Rima, Pize, Riminija, Pere, Carigrada, Lješa, Orašca, Zatona, Šibenika, Novog Pazara i Beograda. Drugi svežanj sadrži 25 pisama iz Napulja, treći ima 69 pisama iz Sarajeva, četvrti 28 pisama iz Barlete i Lješa, peti 104 pisma iz Firence i sedmi, najobimniji svežanj ima 226 pisama iz Venecije.

U knjizi se autor opredijelio za noviji način objavljivanja poslovne prepiske, te je Borđanijevu ostavštinu uredio prema korespondentima, bez obzira na to da li su pisma poslana iz jednog ili više gradova. Kao i u arhivu i ovdje su pisma poredana hronološki. Da bi se omogućilo i korišćenje originalnih arhivskih dokumenata autor je poslije svakog pisma stavio i arhivsku signaturu, kao i bilješke u kojima je upisan datum kada je pismo primljeno, odakle je poslano i slično.

Pisma B. Borđanija pisana su na papiru različitog formata, neka su oštećena i teško čitljiva. Sedam pisama ima pečate sa inicijalima ili porodičnim simbolima.

Autor je u knjizi donio i podatke o korespondentima o kojima je imao sačuvane arhivske podatke, što olakšava i korišćenje navedenih pisama.

Za sve one istoričare koji se bave istorijom XVI vijeka, posebno ekonomskom, kao i složenim trgovačkim odnosima u to vrijeme, ova knjiga građe poslužiće kao koristan priručnik, tim prije što su istraživači koji su ih vidjeli u Historijskom arhivu u Dubrovniku, ova pisma smatrali teško čitljivim i skoro neupotrebljivim. Međutim, Toma Popović je dugogodišnjim strpljivim radom uspio da taj značajan materijal učini dostupnim široj javnosti.

Knjiga je veoma dobro opremljena. Pored predgovora, u kome su dati korisni podaci o Dubrovniku s kraja XVI vijeka i trgovini toga doba, regista pisama na srpskohrvatskom jeziku i njihovog kompletnog teksta na italijanskom, te indeksa, knjiga sadrži i tekst o Bartolomeu Borđaniju na italijanskom jeziku.

Behija Zlatar

Avdo Humo, MOJA GENERACIJA, Sarajevo 1984; str. 818

Zajedničkim naporom više izdavačkih kuća (»Svjetlost« — Sarajevo; »Vojnoizdavački zavod« — Beograd i »Prosvjeta« — Beograd) prošle, 1984. godine objavljeno je obimno djelo jednog od istaknutih aktera naprednog jugoslavenskog i bosanskoherce-

govačkog studentskog, revolucionarnog pokreta, narodnooslobodilačke borbe i poslijeratne socijalističke izgradnje — Avde Hume »Moja generacija«. Nedavno preminuli revolucionar ostavio je iza sebe nedovršeno djelo sjećanja. Javio se prije nekoliko godina (1977) knjigom »Godine iskušenja i podviga«, ponukan, vjerovatno, nekim unutarnjim nagonom čovjeka koji je osjetio više potrebu da ostavi svoje viđenje o burnom, teškom i velikom vremenu, o onima koje je sretao, sa kojima se zajedno borio za »ono« sutra, no da piše o sebi. Pošao je od sjećanja na, zacijelo i za njega i pokret za koji se zarana bičem svojim opredijelio, najznačajniji period: ustanak — rat — revoluciju (in medias res). Pred autorom i čitaocima ukazao se torzo jedne ličnosti, djela i vremena. Nedostajao je njihov početak i kraj. Zato se i ova knjiga doima kao vraćanje duga prema sebi samom, prema čitaocu koji je osjetio da ima pred sobom ličnost koja ima šta da kaže i koja zna to da saopšti.

»Moja generacija« i pored sve obimnosti ostala je, ipak : nažalost nedovršena knjiga. Autor njen, poštujući do kraja hronološki princip izlaganja, nije u njoj otišao dalje, gdje je već u prethodnoj stigao — do Bitovnje, Vrhovnog štaba i četvrte ofanzive. Ali je zato počeo izdaleka, gotovo, »ab ovo« — od najranijeg djetinjstva i još dalje prateći sudbinu svoga djeda. Te stranice (»Mostar moga djetinjstva« — I dio i »Priča o mome djedu« — II dio) otkrivaju nam milje i ljude koji su uticali na dalji životni put Avde Hume. Sudbina zacijelo pitoreskne ličnosti kakav je bio njegov djed kao da je bila prototip daljem Huminom izlaganju. Strogo poštujući hronološki princip, na stranicama »Moje generacije« pasionirani ili znatiželjan čitalac naići će, naročito nakon opisa »gimnazijskih dana u Mostaru« (III dio knjige), ili nastavka i završetka gimnazijskog školovanja u Bihaću nakon izгона iz Mostara (IV dio), na prilično bogatu faktografiju. Posebno se to odnosi na stranice posvećene »beogradskom studentskom pokretu« (V dio). I u ostalim dijelovima, kako onom u kojem opisuje djelovanje napredne omladine i partijske organizacije u Mostaru krajem 30-tih godina (VI dio), tako, možda, još izrazitije na stranicama koje se odnose na period autorovog prelaska na partijski rad u Sarajevo, odnosno događaje kao što su — skojevski kurs u Pršljanima kod Bugojna, kurs CK KPJ u Zagrebu, ili dvadesetšedomartovske demonstracije. Kao memoarista Hume je u pogledu rekspektiranja faktografije veoma korektan. Minucioznog i pažljivog čitaoca gotovo da je oslobodio ili lišio potrebe za traganjem za greškama te vrste. Svoje kreativne napore Hume je usmjerio u drugom pravcu. I pored obilja manje ili više značajnih historijskih podataka na stranicama ove knjige, nema apriornog uklona ka popunjavanju faktografskih praznina pojedinih etapa revolucionarnih zbivanja u kojima je Hume često neposredan akter. Iсуviše je, izgleda, bio svjestan da je osnovni činilac pri nast-

janju ovakvih djela — p a m ć e n j e — i da je ono, na kraju krajeva, izraz subjektivnog osjećanja. Svjestan da sve što je, u istorijskom smislu, iole značajnije i prelazi nivo ličnog treba zabilježiti, a dato mora da dobije ili ima već karakter subjektivne interpretacije, on se opredjeljuje za manir izlaganja, ne tako čest kada su u pitanju sjećanja, memoari: oživljavanju atmosfere, duha i kolorita događaja u kojima dominiraju ljudi od krvi i mesa, koje krasi ljudske vrline: heroizam, neustraživost, samoprijedor, duboki humanizam, ali i mane poput straha, neodlučnosti, izdaje. U ovoj knjizi je u punoj mjeri došla do izražaja subjektivnost autora u najboljem smislu te riječi. Ona je odredila ne samo kompoziciju djela, nego i njen sadržaj. Pisac nas preko ličnosti vodi kroz vrijeme i prostor. To su prostori od rodnog Mostara sa ekspresivnim opisom Cima i ostalih njegovih živopisnih dijelova, Bihaća, Sarajeva, Konjuha... Kroz to vrijeme i prostore kreće se jedna živa galerija onih koji su ostavili traga u piščevoj ličnosti ili u sredinama u kojima su djelovali. Humo je vješt kada se bavi epizodom, kada analizira ličnost ili događaj, ali uvjerljiv i na nivou kada poseže (iako rjeđe) za istorijskom sintezom («Istorijska sudbina naroda Bosne i Hercegovine» — VII dio — str. 523 i dalje). Autori sličnih djela (memoarskog karaktera), naročito posljednjih nekoliko godina (Cenčić i Kopinić predstavljaju već antologijski primjer), rukovođeni su izrazito ličnim pobudama da kroz sjećanja prikažu sopstveni doprinos, i to kakav nije bio, najčešće nevjerodostojan, pretenciozan i pretjeran. Generalno uzevši, u »Mojoj generaciji« lični doživljaj ili doprinos, ocjena, na kraju krajeva, generalno uzevši ne protuslovi istorijski utvrđenim faktima. opšteprihvaćenoj valorizaciji ljudi, događaja i procesa. Tome je najviše doprinijelo Humino zadržavanje na razini sjećanja. Ostajući na nivou memoaristike on je sebi obezbijedio svojevrsnu autonomnost sopstvenog viđenja događaja. Kada je osjećao množinu, burnost i važnost svega što se događalo oko njega, a sjećanje mu nije najsigurnije, nije se libio osloniti na već istoriografski provjerenе podatke ljudi od nauke. Za pisanje jednog od najobimnijih dijelova knjige (petog), koji je posvećen dinamičnoj borbi studenata Beogradskog univerziteta (str. 283—457), korišćene su knjige eminentnih poznavalaca te problematike. Primjer je to, i to dobar, da se udaljavanje od sjećanja može obaviti bez negativnih posljedica za pisca i da kod čitaoca samo pojača osjećaj autentičnosti. Humo nije mogao u ocjeni nekih događaja koje sam pominje da pronađe objektivnu ocjenu. Primjera radi, ostala je primjetna neusaglašenost oko poznate i značajne partijske konferencije koja je održana u Mostaru — avgusta 1938. godine između njega i ostalih značajnih učesnika, te rezultata do kojih se došlo na naučnom skupu organiziranom u Mostaru oktobra 1978. Respektirajući pravo i na sopstveno viđenje (Humo je imao ljudske hrabrosti i komunističke odlučnosti da »svoje« stanovište toliko puta brani i

u revolucionarnoj borbi — nije se, npr. intimno slagao sa presudom koja je izrečena Muji Pašiću — str. 609) njegova disonantna ocjena pomenute konferencije (vidi str. 488 i 489) pokazuje da nije uspio do kraja da pomiri u svojoj ličnosti aktera događaja (ovdje posredno, jer na njoj nije ni učestvovao) i prikazivača tih događaja.

Dosljedno se pridržavajući odavno oprobano i provjerenog hronološkog metoda izlaganja (izuzeci potvrđuju pravilo — najprije na 408 strani opisuje demonstracije u Beogradu povodom dolaska fon Nojrata — juni 1938 a potom na strani 410 demonstracije u povodu posjete dr Beneša Jugoslaviji i april iste godine), Humo kao da je na stranicama »Moje generacije« primijenio nešto od savremenih francuskih »analista« i nekih osobina poljske istoriografske škole »koncentričnih krugova«. Primjera radi, studentski pokret Beogradskog univerziteta promatra kao dio ne samo evropskog antifašističkog omladinskog pokreta, nego čak i svjetskog (str. 453/4). Prateći događaje, naročito one uoči druge po redu svjetske kataklizme, on ih situira u evropske, jugoslovenske, beogradske ili fakultetske okvire i to na lapidaran način, bez primjesa bilo kakve opširnosti, epske ponajmanje. Njegovi opisi događaja su kratki, sa osjećanjem za mjeru i pažnju čitaočevu koja je oslobođena, reklo bi se, do apsoluta monotonije izlaganja. S vremena na vrijeme, kada mu se pruža prilika, Humo se upušta u kratke analize opšteljudskih vrijednosti i sudbina. Ti izleti lišeni su retorike, patetike ili dociranja. Sa pojedinačnim slučajevima, koji se kao niska nižu od djetinjstva do perioda narodnooslobodilačke borbe, pisac lako zaintrigira čitaoca, da bi se svojim viđenjem i doživljajem osobina naroda po nacionalnom ili teritorijalnom određenu (str. 344/5), analizom suštine djelatnosti građanskih partija (str. 193) i njihovih prvaka — Hrvatske seljačke stranke, Jugoslovenske muslimanske organizacije — vidi razgovor sa Uzeiragom Hadžihasanovićem (str. 788—791) — uzdigao do nivoa sinteze.

Pravi biseri u knjizi su brojni portreti, svojevrzni »medaljoni«, čitave plejade znanih i neznanih, onih »običnih« ili najznačajnijih saradnika ili usput sretanih pojedinaca. Iako su to samo na skicozan, krokijevski način, kao u prolazu predstavljeni likovi, oni odišu krajnjom uvjerljivošću i autentičnošću. Bez, čini se, trunke crno-bijelog portretiranja Avdo Humo je želio da od zaborava za novodolazeće generacije sačuva uspomenu na svoju generaciju. Gotovo bi nemoguće bilo ilustrirati ove tvrdnje. Čitalac će ne samo otkrivati te likove iz stranice u stranicu, nego i ponijeti uvjerenje, ostati ubjeđen da su neke od vrlina svezremene, bez obzira što drukčiji uslovi života djeluju na njih erozivno. Humo sa svojom generacijom saosjeća, ali nije slab prema njihovim »felerima« (Zogović 394/95, Đilas 396/7). Kolikogod potencira izvjesne kvalitete, toliko ispoljava i sposobnost nijansiranja, bilo da se radi o životnim saputnicima ili supatnicima. Iz đačkih, gimna-

zijskih dana tu su likovi drugova i drugarica. Od profesora s ponosom ističe one koji su bili na nivou vremena (Oskar Davičo — str. 268/9), ali i nemilosrdno šiba po onima koje je vrijeme pregažilo (izvjesne profesore u Mostaru — str. 179—183, »starog lisca« direktora Perinovića iz Bihaća npr. str. 262—275). Svakodnevna studentska borba u Beogradu, bilo u Univerzitetkom savjetu ili Senatu, na fakultetu i u menzi izbacila je na površinu sijaset sudbina studenata (Đoka Kovačević — str. 347, M. Bušatlija, — str. 414, Rifat Burdžević — str. 428, Lola i Jurica Ribar, str. 442), profesore-rektore (V. Čorovića, str. 361, Aleksandra Belića, Ivana Đaju (str. 317—319). Govorenje o pojedincima je memento Partiji. Sudbine likova iz generacije su neraskidivo povezane sa pokretom, Partijom u funkciji revolucije koja se pripremala i za koju su se oni pripremali. Eklatantno se potvrđivalo da je ono suštinsko za svaku partiju kojoj je vrijeme namijenilo ulogu avangarde — uzdizanje revolucionarne svijesti. Studentska omladina Beograda (predsjednik vlade M. Stojadinović se nije prevario kada je jednom prilikom izjavio da su dvije trećine studenata »crveni«) predstavljala je po svojoj demokratskoj, antifašističkoj opredjeljenosti evropski unikum, zahvaljujući prije svega zainteresiranosti Partije za probleme omladine. Pomoć, nekad slabija, nekad jača, ali stalna dolazila je od Mjesnog komiteta KPJ Beograda, Pokrajinskog komiteta za Srbiju ili CK KPJ (str. 451). Njihovi članovi ostajali su za cijelo vrijeme čitanja svih referata i diskusije, a među članovima u organizacijama i forumima »razvijao se... demokratski duh, slobodna i otvorena diskusija, slobodno ispoljavanje individualnog mišljenja (str. 452) kroz burne diskusije i divergentne stavove. Humina sjećanja i navođenja su cjelovita, pa ponekad liče na dopune ili rekonstrukcije cijelih komiteta (Mjesnog partijskog u Sarajevu, str. 518—520), skojevskog (521—522) i sl. Gajeći te odnose u teškim predratnim godinama dubokog konspirativnog rada shvatljivo je zašto se u ratu »stvorila velika bliskost i jednakost između rukovodilaca i boraca«, te kako je bilo moguće da su se »svi odnosi podigli na istinsku ljudsku visinu, nije bilo hijerarhijskih razlika... ostalo je samo uvažavanje čovjeka i njegovih vrлина« (str. 711).

Humo je svojom knjigom, u kojoj nažalost nije stigao da ništa kaže o vremenu poratnom u kojem je, takođe bio istaknuti sudionik događaja, potvrdio da pisanje sjećanja dobrano ovisi o profesiji memoariste. Rodio se u gradu bogate književne tradicije gdje su stvarali Čorović, Dučić, Đikić i veliki Šantić koga su djeca zavoljela prije nego što su ga »počeli sa razumjevanjem i čitati« (str. 30), ponikao u porodici koja je njegovala pisanu riječ (stric mu je bio poznati književnik Hamza Humo), kao gimnazijalac zara je primjetio da može »ozbiljno« da čita i »istovremeno« sluša muziku, oduševljavao se Krležom (str. 221), kao đak »raskrstio« je sa idealističkom estetikom Bogdana Popovića. Aktivnost progre-

sivno orijentirana još u đaćkoj literarnoj družini »Aleksa Šantić« (str. 224) nagovještavala je da bi književnost mogla da bude njegovo životno opredjeljenje. Došavši u Beograd upisao je na fakultetu (kako se do reforme našeg školstva nazivala grupa predmeta »A« i »B«) jezik sa književnošću. Cjelokupno njegovo opredjeljenje i djelovanje bilo je razlogom da su ga drugovi prozvali »kulturni«. Sve to dijelom objašnjava i one pasaje »Moje generacije« u kojima autor ispoljava i umjetničku formu svoje ličnosti. Opisi mostarskih zora i noći, sarajevskih zima, ljepote Konjuha djeluju kao antiteza ilegalne borbe, ratnih strahota i razaranja kroz koje prolaze njegovi likovi.

Brižljivo čitanje ove knjige unosi čitaoca u zbivanja. Praće njem sudbina, otkrivanjem osobina tih likova može da se i ne primjeti ono što, možda ne promiče analitičaru koji ovakvom tekstu pristupi i kao istorijskom izvoru. Kritičkoj analizi, koja se, istina, primjenjuje više na nepubliciranoj memoarskoj građi, pisac »Moje generacije« nije ostavio bogznakakve mogućnosti notiranja nečeg što bi trebalo kritikovati. Ostaje utisak da su neke greške ili propusti više stvar slučajnosti i u ovako obimnom tekstu zanemarljive. Možda su se u vrijeme kada je A. Humo pohađao srednju školu knjige u koje su upisivane ocjene zvale »katalozi« (262). Kasnije, i današnje generacije ih poznaju kao — nastavničke dnevnike. »Minhenski sporazum« ili sastanak na kome se krojila sudbina ne samo Čehoslovačke potpisali su Hitler, Musolini, Cemberlen i Daladje 29. septembra 1938. godine, a ne oktobra (str. 447). Da se na strani 507, bilješke 4. radi najvjerovatnije o štamparskoj grešci, — pogibiji poznatog sarajevskog profesora Stojana Tomića koji je nastradao prilikom bombardiranja u Velikom parku, pretpostaviti je, jer je opšte poznato da je do napada Njemačke došlo 6. aprila, a ne 6. marta 1941. godine. Starijim Sarajlijama dobro je znano da se kafana »Bujrum« nalazila uvrh ulice Bjelave, a ne na drugom kraju Sarajeva — Vratniku kao što A. Humo navodi dva puta zaredom na jednoj istoj strani (510). Narodni heroj Radojka Lakić strijeljana je na Vracama 28. septembra 1941, a ne »u oktobru« iste godine (str. 556). Profesor Galeb je po Avdi Humo bio član »vojno-obavještajnog komiteta« (str. 672) i »centra« (str. 641). I pored dobrih recenzenata, lektora i korektora može se desiti da jedan pasus »in extenso« bude doslovno dva puta objavljen na razmaku od tri strane teksta (str. 576, odnosno 579). Ove sitne primjedbe su apsolutno zanemarljive naspram osjećaja zadovoljstva i unutaršnjeg obogaćenja koje čitalac ima kada dođe do 818. stranice, svjestan da je pročitao uzbudljivu knjigu.

Tomislav Išek

Zorica Stipetić, ARGUMENTI ZA REVOLUCIJU — AUGUST CESAREC, Zagreb, 1982, str. 495.

Sudeći po naslovu najnovije, ako ne i posljednje monografiji inspirisane likom i djelom Augusta Cesarca, rasprava o idejnim uporištima jugoslovenskog komunističkog pokreta, koja se u nekoliko navrata tokom pedesetogodišnje aktuelizacije činila okončanom, svedenom na teorijska ishodišta i identifikovanom u punom obimu vremensko-prostornog zahvata i dijapazonskom rasponu tipološki grupisanih protagonista, ulazi u novu fazu, relevantno obilježenu scijentističkim obolom i intonacijom studija takvog predmetnog određenja. U pitanju je nesumnjivo nova orijentacija u nastojanjima da se cjelovitije i kompleksnije preciziraju idejne osnove jugoslovenskog komunističkog pokreta prve polovine 20. stoljeća, pošto pojavom nekolicine ovakvih monografija postaje sve izvjesnije da se rasprava obnavlja novom upornošću i argumentacijom i težišno prenosi u oblast historiografije. S obzirom na njen istorijat i činjenicu da je, od prvobitnih žučnih ideoloških obračuna i polemika po novinama i časopisima, pomenuta rasprava vremenom sve neposrednije zahvatala naučne sfere, podatak da idejna problematika jugoslovenskog komunističkog pokreta postaje predmet historiografskog zanimanja za povijesne fenomene višestruko je značajan pokazatelj, kako za ostala disciplinarna razmatranja pojava te vrste i ustrojstva, tako i za njen status u historiografskoj nauci.

Naime, pomjeranje rasprave o revolucionarnom idejnom nasljeđu u žižu historiografske mudrosti, na šta najpre asociraju *Argumenti za revoluciju*, s jedne strane nedvosmisleno sugerirše uvjerenje da u prethodnim tumačenjima, sadržanim u obimnoj i žanrovskoj heterogenoj literaturi, taj problem nije adekvatno artikulisan, bez obzira na to da li se radilo o književnoistorijskoj površnosti, politološkoj simplificiranosti ili uopštenosti filozofskih apstrakcija i generalizacija, te da su, s tim u vezi, mnoge pojave, ličnosti i događaji bitni za izučavanje problema idejno-istorijskog porijekla ostali izvan ekspliciranih zapažanja i argumentacija. S druge strane, pak, u pitanju je svojevrsno upozorenje da se geneza idejnih opredjeljenja pojedinih društvenih formacija, organizacija ili pokreta ne može preispitivati nezavisno od ukupnosti istorijskog zahvata, cjelovitog istorijskog konteksta, pogotovo ako je to idejno nasljeđe formirano i formulisano u složenim društvenoistorijskim okolnostima, te da se ne može ni osporavati, ni afirmisati nezavisno od istorijske patine date društvene stvarnosti, pošto takvi pokušaji već u pretpostavkama pristupa gravitiraju fragmentarizaciji i partikularizaciji proučavanja i ostaju nemoćni pred zahtjevom za cjelovitošću povijesne deskripcije odabranog predmeta.

Već i po takvim valerima *Argumenti za revoluciju* jasno ističu primarnost i fundamentalnost historiografskih istraživanja idejne dimenzije jugoslovenskog komunističkog pokreta u međuratnom periodu, ali i potrebu da se naučno-istraživački postupak, pa i samo kategorijalno određenje historiografije modifikuju i koriguju analogno ustrojstvu i prirodi predmetno-metodološke orijentacije idejno-istorijskog porijekla i izabranog vremensko-prostornog određenja. Mogućnost integracije idejnog istorijata jednog revolucionarnog pokreta u ukupnost istorijskog procesa, kao bitna prednost i diferentia specifica historiografskog pristupa, na metodološkoj ravni očigledno podrazumijeva značajnu redukciju faktografskog pozitivizma, interpretativno odstupanje od ideološkog determinizma i tumačenja revolucije i revolucionarnog pokreta kao zakonomjernog, progresivnog i linearno monolitnog istorijskog kretanja po zadatim razvojnim etapama univerzalne dijalektike klasne borbe, te uspostavljanje interdisciplinarne analize pozicije, tačke gledišta suštinski definisane shvatanjem historiografije kao kritički valorizovane svijesti o istorijskom iskustvu jednog pokreta, klase, nacije, formacije ili nekog drugog tipa istorijskih subjekata. Tek u optimalnoj usaglašenosti i prožimanju tih komponenti — cjelovitosti procesnog zahvata, antipozitivizma i uklona ka povijesnom razumijevanju istorije — historiografska rasprava o idejnim osnovama predmetno definisanog revolucionarnog subjektiviteta stiče identitet istorijskog nauka, kritički vrednovanog istorijskog iskustva i djelatne prakse, kako u komparaciji s klasičnom historiografijom, koja u pozitivističkom determinizmu i površnosti zapravo osiromašuje istoriju revolucionarnog pokreta, tako i u poređenju s ostalim užespecijalističkim tumačenjima identične problematike.

Valja, međutim istaći da *Argumenti za revoluciju*, koliko god u kontekstu pomenute rasprave uvjerljivo demonstriraju nadmoćnost historiografskog pristupa u postupku lociranja i preciziranja idejnih osnova revolucionarnih kretanja na jugoslovenskom prostoru do 2. svjetskog rata, u istoj mjeri posjeduju i svojstva prototipske monografije, rasprave maksimalno emancipovane od historiografske oficijelnosti i ukupnošću sadržaja, kompozicije, preglednosti i stupnja multidisciplinarnosti zahvaćenosti tretiranih problema otvorene prema budućim istraživanjima slične tematike. Zasnovani na fleksibilnosti pojmovnog određenja cjeline istorijskog procesa i usaglašenosti modelativnog i apstrahirajućeg u postupku njegove segmentacije na različitim ravnama vremensko-prostorne i društveno-formacijske posebnosti i pojedinačnih manifestacija *Argumenti za revoluciju*, kao rasprava o revolucionarnim idejama i subjektima koji su ih profilirali u izuzetno složenim istorijskim okolnostima, u prvi plan zapravo ističu one faktore koji su suštinski definisali ideologiju i politiku jugoslovenskog komunističkog pokreta, ali i istorijat recepcije i apsorbovanja komunističke ideje na jugoslovenskom prostoru, kako u relaciji istorijskih ekvivalen-

nata njene filozofske opštosti i povijesne relevantnosti i utemeljenosti, tako i u odrednicama posebnosti i pojedinačnosti njenih vremensko-prostornih i subjektivnih varijacija.

Tako koncepcijski obiman i sadržajno bogat i dinamičan zahvat realizovan je na dvije relativno zasebne metodološke ravni koje se međusobno prožimaju i prepliću u optimalnim relacijama istoriografske opštosti i pojedinačnosti. Naime, iako su *Argumenti za revoluciju* zasnovani na idejni portret Augusta Cesarca, jedne od najmarkantnijih ličnosti jugoslovenskog međuratnog komunističkog pokreta, i u osnovi bili opredjeljeni nastojanjem da se cjelovit sud o njegovom ukupnom djelu formira u postupku prevladavanja metafizičke dihotomije njegove književne i ideološko-političke aktivnosti, sadržane u većini prethodnih rasprava, oni su vispreno preobrazovani i u osobeno društvenoistorijsko istraživanje o položaju i funkciji jugoslovenske inteligencije u međuratnom periodu. Taj osobeni paralelizam društvenoistorijskog i idejno-biografskog istraživanja uspješno je i konsekvntno realizovan zahvaljujući tome što su četiri problemske ravni Cesarčevog idejnog portreta — društvenoistorijska, funkcionalna, sadržajna i filozofsko-istorijska — funkcionalno poslužile ne samo kao uporišne tačke u postupku deskripcije i kritičke valorizacije cjelovitosti Cesarčevog razumijevanja komunističke ideje i komunističkog pokreta kao osnovnog subjekta njenog istorijskog ostvarenja, nego i kao pokazatelji na kojim su formirana i razvijana zapažanja o društvenom položaju i istorijskoj ulozi hrvatske inteligencije u periodu između dva svjetska rata, zatim o pojavi i ekspanziji revolucionarne ideje u hrvatskoj i jugoslovenskoj kulturi tog vremena, te o poziciji inteligencije u komunističkom pokretu i KPJ, s posebnim osvrtom na njihovu idejnu fizionomiju i njene metamorfoze i funkcionalna preobrazovanja tokom čitavog perioda.

Trodimenzionalnost autorske tačke gledišta i spektralno široka funkcionalnost Cesarčevog idejnog portreta zapravo su svojstvena sugestija da osnovne oslonce u interpretaciji istorije jugoslovenskog komunističkog pokreta valja tražiti u tokovima i procesima imanentnim nacionalnoj istoriji. Drugim riječima, Stipetićeva s pravom insistira na postulatu da se revolucionarnost Cesarčevog idejnog portreta, kao njegova središnja i revolucionarna linija, posmatrana kroz sadržaje, funkcionalnost i filozofsko-istorijske karakteristike predstavljene političke biografije, prvenstveno manifestuje u kontekstu nacionalne istorije shvaćene u funkciji relativno osobenog istorijskog procesa u kome je inteligencija, kao zasebna i klasnom pripadnošću nedeterminisana društvenoistorijska formacija, još od sredine 19. stoljeća posjedovala nezahvalnu ulogu idejne avangarde i predvodnika masa amorfnе i fluidne društvene svijesti, profila koji je po esencijalnim karakteristikama daleko zaostajao za optimumom svjesne opredjeljenosti, kako za konse-

kventno preobrazovanje u nacionalno-revolucionarnu aktivnost, tako i za, prvenstveno u međunarodnom razdoblju, opredjeljenost za socijalnu revoluciju. Vjerovatno je u tome i sadržano izvjesno ograničenje *Argumenata za revoluciju* na planu komparacije Cesarčeve revolucionarne idejnosti i idejnih strujanja u jugoslovenskom komunističkom pokretu s opštim istorijatom komunističke ideje, koja je od prvobitnog »bauka komunizma« koji kruži Evropom i poziva na suštinsko mijenjanje, a ne različito tumačenje svijeta, vremenom modifikovana na fonu pomjeranja realizacije socijalističke revolucije na Istok i namjenskog sažimanja marksizma, kao filozofije radničke klase, na ideologiju komunističkih pokreta kao društvenih i političkih organizacija.

No, to ograničenje, svakako, teško se može smatrati nedostatkom ili prigovorom ovoj monografiji, pošto je u zahvaćenim hronološkom rasponu od »nastupa do zatočeništva i smrti« A. Cesarec, periodizacijski razlomljenom na dva perioda 1929. godinom i podijeljenom u osam sadržajno-periodizacijskih cjelina, u stvari jasno pokazano da se jugoslovenska inteligencija u prvoj polovini 20. stoljeća nalazila u poziciji da obavlja supstituirajuću ulogu subjekata koji je idejno, u zahvatu političke i kulturne sfere društvene stvarnosti, pripremao socijalističku revoluciju. U tom smislu, Stipetićeva više nego uvjerljivo pokazuje da su povremene kolizije na relaciji autohtonog marksističkog utemeljenja revolucije i njenog idejnog obola na jugoslovenskim prostorima prvenstveno bile rezultat složenih istorijskih okolnosti u kojim se koncepcija jugoslovenske revolucije dešavala naporedo s bitnim i dalekosežnim zbivanjima u istoriji jugoslovenskih naroda i međunarodnog komunističkog pokreta, te da su ta odstupanja više bila ustupak »duhu vremena«, nego nerazumijevanja marksističkih ideja i njihove povijesne zasnovanosti.

Istina, o pojedinim viđenjima i pojmovnim određenjima sadržanim u *Argumentima za revoluciju*, poput viđenja i tumačenja pokreta socijalne literature i filozofsko-istorijskih uporišta i ideja proletkulta, harkovske linije i soerealizma, moglo bi se diskutovati i sporiti. Primjera radi, pojava soerealizma, od koje datira i oficijelnost kulturnopolitičkih stavova KPJ, ne može se ograničiti isključivo na umjetničku, odnosno književnu sferu, pošto je so-realizam, u stvari predstavljao cjelovitu filozofsko-istorijsku koncepciju, a ne samo teoriju odraza čije je zvanično prihvatanje moglo da znači samo taktički ustupak trenutnim interesima pokreta i potrebama eskalacije ideologije KPJ u kulturni život. Isto, tako, više je nego diskutabilno određenje da su se polarizacije idejnog porijekla, koje se uopšteno mogu sažeti na suprotstavljenost Krležine i Cesarčeve linije u komunističkom pokretu, svodile na karakterne individualnosti jednog ili drugog tipa protagonista. U pitanju su mnogo dublji problemi, diferencijacije na relaciji opredje-

ljenosti za revolucionarnu ideju ili revolucionarni pokret, koje su se u istoriji komunističkog pokreta i KPJ reflektovale dalekosežnije nego mnoga trenutna neslaganja koncepcijske prirode.

No, i takvi propusti zapravo su samo argument više tezi Z. Stipetić da u proučavanju idejnog istorijata jugoslovenskog komunističkog pokreta, uprkos postojanju impozantne literature, treba krenuti od početka, induktivno, da ga neprestano treba preispitivati i provjeravati u kontekstu jugoslovenske nacionalne istorije čiji su idejni tokovi, prvenstveno u sferi nacionalne ideje i konstituisanja nacionalne svijesti, kasnili za Evropom i po nekoliko stoljeća, da bi se evropskom duhu približili tek pojavom generacije intelektualaca rođenih krajem 19. stoljeća i njihovim modelativnim doprinosom razvoju komunističke misli i komunističkog pokreta. U tom smislu, *Argumenti za revoluciju* nesumnjivo su prototipski model, obrazac kritički zasnovane i intonirane historiografske rasprave idejno-istorijskog predmetnog određenja u kojoj su idejno nasljeđe jednog neospornog revolucionarnog individualiteta i čitavog jednog tipa subjekata revolucionarnog, komunističkog pokreta zahvaćeni u optimalnim značenjima i imanentnim svojstvima savremene historiografske nauke. Bilo bi dobro kad bi na identičan način bili predstavljeni idejni portreti V. Masleše, M. Krleže, B. Adžije, O. Keršovanija, M. Pijade, A. Šeremeta i sličnih velikana jugoslovenskog komunističkog pokreta. Vjerovatno bi tada otpale mnoge dileme i nepoznanice oko nerijetko isforsiranih teza o idejnim sukobima među jugoslovenskom komunističkom inteligencijom i potpunoj indiferentnosti KPJ prema idejnim postulatima 3. internacionale, Staljina ili vođstva KPSS. Nažalost, tek tada će biti moguće egzaktno pokazati puteve i modalitete formiranja idejnih uporišta jugoslovenske socijalističke revolucije, njihovog zbivanja u tkivu jugoslovenske nacionalne istorije i revolucionarnog pohoda za njeno istinsko mijenjanje. *Argumenti za revoluciju* Z. Stipetić više su nego uvjerljiv argument takvoj tezi i, zasad, tek djelimično dokazanom kritičkom uvjerenju.

Tihomir Klarić

Miloš Hamović, DOBROVOLJAČKA VOJSKA JUGOSLAVIJE U SA STAVU ORUŽANIH SNAGA NOP-a, Sarajevo, 1983, str. 198.

Iako je u obimnoj historiografskoj literaturi o NOP-u sadržana i nekolicina napisa o Dobrovoljačkoj vojsci (DV), ovo je nesumnjivo prva studija u kojoj je njen istorijat zahvaćen integralno, kako u relacijama imanentne deskripcije, tako i u aspektima statusa u opštoj istoriji NOP-a. No, nezavisno od toga što je već

i u površnoj komparaciji evidentno da se, za razliku od prethodnih, uglavnom fragmentarnih i uopštenih razmatranja, pojavio cjevit naučni prikaz postanka, ustrojstva, aktivnosti i rasula DV, valja istaći da se ova rasprava u odnosu na postojeću literaturu ne izdvaja samo po monografskoj fizionomiji. Bitna distinkcija sadržana je zapravo u tome što su, suprotno prethodnim tumačenjima, pristup problemu i metodologija njegove artikulacije ovdje postulirani na pokušaju da se istorijat DV paralelno razmatra na dvije korelativne ravni naučno-istraživačkog postupka — s jedne strane kao poseban fenomen i precizno definisana istorijska kategorija, s druge strane kao pojava čija je historiografska posebnost višestruko uslovljena prirodom razumijevanja ukupnih zbivanja karakterističnih za vremensko-prostorne koordinate predmetnog zahvata.

Analogno metodološkoj relevantnosti tog paralelizma, naročito je značajna analitička preciznost i odmjerjenost rasprave, kako u manipulisanju faktografskim pokazateljima, tako i u sferi razumijevanja idejnih osnova na kojim su počivali ustrojstvo DV i njen položaj u strukturi NOP-a. Pažljivom koncentracijom mnoštva podataka i znalačkim sažimanjem apsolvirane literature ne samo da su tačno datirani nastanak i rasulo DV, rekonstruisana njena formacijska shema i njoj adekvatni numerički pokazatelji, identifikovan komandni kadar na nekoliko stupnjeva formacijske hijerarhije, pobrojan partijski kadar u njenom sastavu itd., nego je i argumentovano pokazano da je ona bila tvorevina istorijski podjednako determinisana socijalnom i nacionalnom strukturom ustanka, profilom društvenoistorijske svijesti ustaničkih masa, politikom KPJ i narodnooslobodilačkom ideologijom NOP-a, te vojno-političkim mjerama okupatora i kvislinga, sukcesivno preduzimanim u cilju njegovog suzbijanja i gušenja. Ipak, nezavisno od nesumnjive historiografske vrijednosti podataka o strukturnim svojstvima DV, neosporno su značajniji manje ili više eksplicitirani istorijsko-teorijski ekvivalenti dokumentarističkih istraživanja i nekolicina njima impliciranih interpretativnih korekcija.

S tim u vezi, najznačajniji uklon od uobičajnih tumačenja ove pojave učinjen je težišnim zasnivanjem istraživanja i zapažanja u okvirima procesa prerastanja ustanka u bitno drukčiji organizaciono-ideološki modalitet izvođenja revolucije — u NOP — pri čemu je, postupnim hronološkim komponovanjem, istorijat DV istovremeno predstavljan i kao autonomna dinamička pojava i kao jedan od najilustrativnijih istorijskih recidiva i pokazatelja tog namjenskog prestrukturiranja i funkcionalnog preobrazovanja ustanka. Optimalnim prožimanjem posebnog i opšteg u analitičkom postupku u prvi plan istaknuta je teza da DV nije ni nastala ni nestala po inerciji trenutnih zbivanja u istočnoj Bosni, niti je bila taktička rezultanta uplitanja rukovodstva NOP-a u lokalne prilike i pojave marginalnog konceptijskog značaja. Samim tim, proučava-

nje DV već je u pretpostavkama pristupa emancipovano od regionalističko-relativističkih usmjerenja i locirano u odrednice složenih previranja svojstvenih jugoslovenskom ratištu krajem 1941. i početkom 1942, suštinski motivisanih vojno-političkim raslojavanjima, ideološkim diferencijacijama i organizacionim polarizacijama u ustrojstvu ustanka, te prestrojavanjima imanentnim okupatorsko-kvislinškoj koaliciji, na prostoru koji je tada, sticajem okolnosti i po dijapazonski razuđenoj tipologiji protagonista, predstavljao pozornicu prve neposrednije i potpunije konfrontacije revolucije i kontrarevolucije.

U tom smislu, pažljivim analizama strukturnih obilježja DV i idejnih pozicija subjekata koji su bitno uticali na njenu organizacionu i ideološku fizionomiju nedvosmisleno je pokazano da je DV konceptijski bila tvorevina rukovodstva NOP-a, a da je njen regionalizam, osim toga što ju je sačinjavalo uglavnom srpsko seljačko stanovništvo na istočnobosanskom prostoru, bio evidentan u onoj mjeri u kojoj je njeno formiranje značilo konačan epilog kompromisnog nagađanja partijskih i ustaničkih rukovodstava u ovoj oblasti s četnicima. Zbog toga posebnu pažnju zaslužuje ekspozitivna sintetička vertikalna dijagonalno povučena kroz istorijat ustanka na ovom području do završetka zimske okupatorsko-kvislinške kampanje januara 1942, na kojoj je u opštim potezima hronološki praćena geneza postupnog nastajanja jedne osobene, vojno-politički i socijalno-psihološki amorfnе i nepostojane ustaničke mase koja je od početka ustanka neposredno balansirala na razmeđu revolucije i kontrarevolucije — između narodnofrontovske otvorenosti ustanka i četničkog oportunitizma i nacionalizma. Ta nepismena seljačka populacija, arhetipski sklona stihijnosti i hajdučiji, idejno nestabilna i spremna na kojekakve nagodbe i osvetničko-pljačkaške pohode, koliko god se u januarskoj ofanzivi pokazala kao ideološki labilna i nepouzdana vojna formacija, u istoj mjeri posjedovala je stanovit politički značaj, primarno kao socijalna, društvenoistorijska kategorija zahvaćena ustankom, o čijoj se istorijskoj sudbini, u kontekstu preobrazovanja ustanka u NOP, nije moglo odlučivati olako, po obrascu revolucije kao oružanog obračuna antagonnih klasa.

Preciziranjem kompleksnih idejnih uporišta, istorijskih atributa stvaranja DV i naporâ ulaganih u njenu organizaciono-ideološku stabilizaciju Hamović u prvi plan ističe uvjerenje da je za nastanak ove vojno-političke formacije u sastavu NOP-a presudna bila diferencirajuća politička procjena profila svijesti ustaničkih masa i njom podstaknuto aktivističko nastojanje rukovodstva NOP-a da ovlada razvojem zbivanja na prostoru koji je u intervalu između dvije neprijateljske ofanzive bio središte jugoslovenskog ratišta. To, de facto, znači da je osnivanjem DV i diferencirajućom intervencijom više instance ne samo okončano jalovo političko-taktičko nadmudrivanje s četnicima u istočnoj Bosni, nego

i definisan prvobitni modalitet usporavanja i prevladavanja krize ustanka (shvaćenog u funkciji modaliteta izvođenja revolucije) započete osipanjem ustaničkih jedinica tokom januarskih operacija i s njima sinhronizovanog intenziviranja četničke aktivnosti. Zbog toga je sasvim izvjesno da su se stvaranje i održavanje dobrovoljačkih formacija dešavali, s jedne strane, na fonu kontinuiranog organizaciono-ideološkog prestrukturiranja ustanka, započetog još stvaranjem proleterskih jedinica, a s druge strane, u kontekstu njemu analognog distingviranja NOP-a od četničkog pokreta.

S obzirom na tezu da je DV sačinjavalo srpsko seljaštvo koje je, krećući se kružnom putanjom od učešća u ustanku, preko pripadništva četništvu i dobrovoljačkim jedinicama u istočnoj Bosni, svoje laviranje u procjepu između NOP-a i četničkog pokreta okončalo opredjeljenjem za četnike, razumljivo je što se u razmatranjima istorijske posebnosti DV Hamović dosljedno pridržavao strogosti apodiktičkog suđenja. Metodologija formiranja faktografski minucioznih nizova kauzalnih pokazatelja bila je efikasna i u ekspliciranju idejnih uporišta kojim je bilo motivisano postojanje DV u svim fazama hronološkog raspona od kraja 1941. do sredine 1942, naročito u postupku dokumentarističkog sučeljavanja narodnooslobodilačke ideologije NOP-a i četničkog oportunizma i nacionalizma, u kontekstu prerastanja ustanka u viši organizaciono-ideološki kvalitet izvođenja revolucije i upornih kontrarevolucionarnih nastojanja da se forsiranjem građanskog rata revolucije skrene s njenog povijesnog toka. Zato se s pravom može tvrditi da je ova rasprava, u relacijama klasičnog historiografskog zahvata, na izvjestan način pionirski poduhvat, pošto je u granicama datog predmetnog određenja u žižu monografskih istraživanja prvi put stavljen onaj dio heterogene ustaničke mase koji se, uspaničen prvim ozbiljnijim akcijama okupatorsko-kvislinške koalicije, od prvobitnog ustanika mimikrijski munjevitno transformisao u privremenog i slučajnog saputnika revolucije — u dobrovoljca — ubrzo potom i u njenog nekog oponenta.

No, pomenuta metodologija donekle se pokazala i kao ograničavajući faktor, prvenstveno na ravni tumačenja i razumijevanja povijesnih karakteristika precizno evidentiranih i sistematizovanih pokazatelja o naporima ulaganim u organizaciono sređivanje i ideološko osposobljavanje DV. Nerado se upuštajući u hipotetička raspravljanja, Hamović je nekolicinu korektivno relevantnih interpretacija razvijao samo do razine na kojoj su izvori prestajali da »govore«, ne upuštajući se ni u posredno izvođenje, čak ni u asocijativno sugerisanje krajnjih interpretativnih ishodišta. U pitanju je zapravo neosnovan oprez u razmatranjima diferencirajućeg tretmana boračkog sastava DV i četničkog pokreta, egzaktno dokazanog ilustrativno odabranim dokumentima. Primjera radi, u datim tumačenjima odluka o stvaranju DV nedovoljno je razjašnjena strateška orijentacija rukovodstva NOP-a, tako da prevlađuje uti-

sak, blizak postojećoj literaturi, da je formiranje dobrovoljačkih jedinica predstavljalo političko-taktičku mjeru usporavanja potencijalne kontrarevolucionarne aktivnosti ustanika koji su tokom januarske ofanzive podlegli četničkoj propagandno-političkoj akciji. Uprkos upornom »ćutanju« izvora, ukupan sadržaj Hamovićeve studije, međutim, uvjerljivo upućuje na zaključak da je pri osnivanju DV rukovodstvo NOP-a primarno bilo motivisano nastojanjem da se pokolebanom dijelu ustaničke mase pruži još jedna, istorijska prilika za učesće u narodnooslobodilačkoj borbi i s njom neminovno povezana neophodnost neutralizacije četničkog uticaja, a da je tek u drugom planu bilo oružano onemogućavanje njihovog evidentnog pročetničkog borbenog angažovanja. Isto tako, autor je samo analitički registrovao podatke o jugoslovenskom karakteru DV, gradeći na njima, u datom kontekstu, dosta maglovitu tezu da je u pitanju bila ideološko-politička modifikacija opšte koncepcije NOP-a, koja je realizovana samo u istočnoj Bosni. Međutim, nešto elastičnijim pristupom tom fenomenu, same činjenice da je nižim rukovodstvima NOP-a širom jugoslovenskog ratišta sugerisano stvaranje dobrovoljačkih jedinica pružale su dovoljno pouzdanih argumenata za razvijanje teze da je istočnobosanski prostor u tom trenutku služio kao karakterističan uzorak, kao model prema kome su CK KPJ i VS NOPO i DVJ formulisali strateške odredbe prerastanja narodnofrontovski koncipiranog ustanka u homogen i organizaciono i ideološki precizno strukturiran narodnooslobodilački pokret, s tim što bi pod upitnik trebalo staviti valjanost procjene da će se u prestrojavanju ustaničkih redova širom jugoslovenskog ratišta dešavati ono što se dešavalo u istočnoj Bosni i čime je bila motivisana odluka o stvaranju DV.

Ali, i ta nedorečenost pojedinih Hamovićevih interpretacija posjeduje određenu vrijednost, pošto neposredno ponovo aktualizira proučavanje ustanka i kritičko preispitivanje nekih već ustaljenih, stereotipnih i samo prividno apsolviranih uvjerenja i problema, poput onih o idejnoj kompaktnosti, organizacionoj monolitnosti, masovnosti i početku, a osipanja i pasivizma ustanka pri kraju prve ratne godine itd. Osim toga, monografija sugestivno upućuje i na potrebu drukčijeg metodološkog tretmana komplikovanih zbivanja na prelazu 1941. u 1942, prvenstveno u sferi filozofsko-istorijskih tumačenja. Hamovićeva istraživanja i zapažanja djelimično čak i osporavaju tezu o krizi NOP-a u Bosni i Hercegovini i, mada uopšteno, upućuju na relevantnost njene substitucije uvjerenjem da je bila u pitanju kriza ustanka kao načina izvođenja revolucije, i to samo u određenim bosanskohercegovačkim regijama i u jednom dijelu ustaničkih masa, dok je na ostatku bosanskohercegovačkog prostora i u većem dijelu ustaničke mase gotovo bezbolno zaživio prvobitni koncept funkcionalnijeg i efikasnijeg modela revolucionarne akcije — NOP-a. Konačno, aktualizirana je ponovo i potreba cjelovitijeg i studioznijeg izučava-

nja kvistinskih i kolaboracionističkih pokreta, prije svega četničkog, jer je studija o DV neposredno i nedvosmisleno pokazala da je istorijat četništva u istočnoj Bosni, hronološki i koncepcijski sve do polovine 1942. bio specifična pojava i da se ne može mehanički stavljati znak jednakosti između četničkog pokreta u Srbiji i Crnoj Gori i istočnoj Bosni, naravno samo u vrijeme postojanja DV. Isto tako, između istočnobosanskog četništva i doktrinarnog četništva koje je uporno dolazilo preko Drine distinktivno je značajna i činjenica da je NOP u ovoj regiji svo vrijeme postojanja bio fleksibilan do te mjere da je svim neosvjedočenim protivnicima pružao identičnu priliku da aktivnim učestvovanjem u narodnooslobodilačkoj borbi manifestuju svoj patriotizam, antifašizam i etiku.

Već i po sugerisanju, ako ne i potpunom ekspliciranju takvih uvjerenja, Hamovićeva knjiga, uz imponujuću dokumentarističko-faktografsku iscrpnost i preciznost, posjeduje dovoljno originalnih i autentičnih kvalifikativa koji je svrstavaju u red istoriografskih radova nesumnjive naučno-istraživačke vrijednosti.

Tihomir Klarić

JUGOSLAVIJA ZA POBEDU I SLOBODU 1941—1945, biblioteka Vojnoizdavačkog zavoda — Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije, Beograd, 1985, str. 160.

Povodom obilježavanja 9. maja — dana pobjede nad fašizmom — biblioteka Vojnoizdavačkog zavoda — Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije — izdala je publikaciju pod nazivom: Jugoslavija za pobjedu i slobodu 1941—1945. Riječ je o 133 stranice teksta, 15 skica, 6 tabela, 44 fotosa i 3 faksimila na čijem oblikovanju je saradivalo više institucija, istaknutih naučnih radnika iz oblasti istoriografije, pravnih i političkih nauka i ratne vještine, revolucionara, borača NOR-a i starješina JNA.

Želja izdavača je da se najširem krugu čitalaca, posebno onim najmlađim, ponudi na jednom mjestu iskaz, svjedočenje o našoj narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji, odnosno doprinosu Jugoslavije borbi za pobjedu i slobodu 1941—1945. godine, zasnovano na dokazima i provjerenim istorijskim činjenicama.

Knjiga je sastavljena od šest tematskih cjelina, odnosno poglavlja, koje obrazuju hronološki prikaz zbivanja u Jugoslaviji, počevši od fašističke agresije na Jugoslaviju, pa preko jugoslovenskog oružanog ustanka, odsudnih bitaka narodnooslobodilačkog rata, revolucionarne pojave federativne države i konačnog oslobo-

đenja Jugoslavije, do prikaza istorijskog mjesta i uloge narodno-oslobodilačke borbe u okviru antifašističke koalicije.

Prva tematska cjelina — Fašistička agresija — ima prevažno funkciju uvodnog teksta, jer ukazuje na uzroke drugog svjetskog rata i prirodu i karakter fašizma koji se, počevši od svoje pojave u Italiji 1922. i Njemačkoj 1933. godine, ispoljavao sve otvorenije kao oblik vladavine najreakcionarnijih imperijalističkih krugova, zasnovan na otvorenoj diktaturi, nasilju i agresivnim ciljevima u nacionalnim i međunarodnim okvirima. Kao reakcionarna ideologija i krajnje desni socijalno-politički pokret u službi krupne buržoazije i militantnih snaga, temeljio se na idejama i praksi rasizma, nacionalizma, šovinizma i revanšizma, čime je predstavljao glavnog neprijatelja za sve progresivne snage i narode.

Okrećući svoju privrednu, diplomatsku, političku i vojno-stratešku ekspanziju prema zemljama jugoistočne Evrope, nacistička Njemačka je tražila da i Kraljevina Jugoslavije uđe na miran način u njenu »paukovu mrežu«. U želji da sačuva svoje klasne pozicije vlada Cvetković—Maček je pristupila Trojnom paktu.

U trenucima kada je Hitler računao da je Jugoslavija postala sastavni dio interesne sfere za dalja osvajanja, oborena je 27. marta 1941. godine vlada Cvetković—Maček, što je uticalo da njemačka oružana sila, uz obilnu podršku svojih satelita, preduzme oružani napad na Jugoslaviju. Mada je zemlja brzo okupirana, narodi Jugoslavije nisu bili za »novi evropski poredak«, već za dalju borbu protiv okupatora. I kao što je aprilski rat na Jugoslaviju i Grčku uslovio određenu hronološku izmjenu u strateškom njemačkom planu napada na Sovjetski Savez, s dalekosežnim posljedicama, tako je i jugoslovenski ustanak, koga je sistematski pripremala i predvodila Komunistička partija Jugoslavije, negirao čin okupacije i dubinskom snagom narodne volje otvorio novu stranicu u njihovoj istoriji.

Jugoslovenski oružani ustanak, kao novo i za Hitlera neočekivano ratište u okupiranoj Evropi, prikazan je u knjizi kroz njegove političke i vojne pripreme, početak borbe, razvoj i organizaciju ustaničke vojske i vlasti, prilagođavanje organizacije KPJ naraslim potrebama ustanka, stav i odnos bivših građanskih partija i njihovih ljudi prema ustanku, protiv-ofanzivne pohode okupatora i njihovih kvislinga prema središtima ustanka, kao i kroz preraštanje ustanka u opštenarodni oslobodilački partizanski rat, koga krajem 1941. karakteriše, pored ostalog, stvaranje 1. proleterske brigade, a naredne 1942. godine, stvaranje novih brigada i prvih divizija i korpusa narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Treća tematska cjelina posvećena je mjestu i ulozi jugoslovenskog ustanka u okviru antifašističke koalicije, stvaranju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, te odsudnim bitkama narodnooslobodilačke borbe u dolinama Neretve i Sutjeske.

Nakon ovih bitaka uslijedio je polet jugoslovenskog oslobodilačkog pokreta i na vojnom i na političkom planu, koji se, u dobroj mjeri, podudara sa ratnom prekretnicom na svjetskim frontovima u korist saveznika.

Iza prikaza uspjeha na vojnom planu širom Jugoslavije slijedi tematska cjelina pod naslovom *Revolucionarna pojava federativne države*, čiju središnju tačku čini osnivanje zemaljskih antifašističkih vijeća i pretvaranje AVNOJ-a u najviši organ zakonodavne vlasti naroda Jugoslavije. U vezi s tim stoji i nimalo laka borba za međunarodno priznanje nove Jugoslavije.

Predmet petog poglavlja je borba za konačno oslobođenje Jugoslavije, koja se na vojnom planu odvija kroz odbranu već postojećih slobodnih teritorija i gradova, približavanje savezničkih frontova jugoslovenskom ratištu, konačno oslobođenje istočnog dijela zemlje, a na političkom, kroz stvaranje jedinstvene vlade, međunarodno priznanje i proglašenje republike Jugoslavije.

Okosnicu šestog, završnog poglavlja, čini tekst koji se odnosi na prikaz ratnih napora koje je dala Jugoslavija pobjedi nad fašizmom, kao i tekst koji govori o osobenosti narodnooslobodilačke vojske među ratnim armijama antifašističke koalicije.

Mada su o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji napisane brojne knjige različite vrijednosti, obima i sadržaja, počevši od naučnih studija u obliku monografija, istorijskih pregleda, enciklopedijskih izdanja, hronika, memoara, pa do naročito brojne publicističke literature, ipak je knjiga koju ovdje prikazujemo nešto sasvim novo i netipizirano. Radi se, zapravo o knjizi koja po obimu i nije velika, ali je po unutrašnjoj arhitektonici i sadržaju takva da čitaocima svih profila pruža mogućnost da se za relativno kratko vrijeme i uz neveliki napor upoznaju sa suštinom pojave, razvoja i pobjede jugoslovenske oslobodilačke borbe i revolucije, s posebnim osvrtom na hronološki i predmetno razgranatu istoriju nastanka i četvorogodišnjeg razvitka narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Pisana je analitičko-sintetički, razložno, dokumentovano i zanimljivo. Ona ne bi mogla ni nastati bez oslonca na brojne prethodne knjige i rezultate istraživačkog rada niza naučnih ustanova i pojedinaca. To je, svakako i razlog što joj nije signiran jedinstveni autor. Na čelu autorskog tima bio je akademik Vlado Strugar.

Skice, faksimili i ratne fotografije čine knjigu još privlačnijom i bližom čitaocu. Nema sumnje da će ova publikacija biti vrlo korisna udžbenička literatura, posebno za mlađe naraštaje koji o doprinosu Jugoslavije pobjedi i slobodi i ne znaju drugačije nego preko knjiga i usmenog predavanja.

I autorski tim i biblioteka Vojnoizdavačkog zavoda, koja je ovu knjigu izdala, zaslužuju svaku pohvalu.

Zdravko Antonić

DVA ZNANSTVENO KORISNA SKUPA

U Opatiji 22, a u Rijeci 23. aprila održano je savjetovanje u povodu 40. obljetnice oslobođenja i pobjede nad fašizmom, pod nazivom PRILOZI ZA POVIJEST RIJEKE I OPATIJSKOG PODRUČJA. Savjetovanje su organizirali Društvo arhivskih radnika Zajednice općina Rijeka—Pazin i Povijesno društvo Rijeka u suradnji sa Centrom za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara (Rijeka), Historijskim arhivom (Pazin), Historijskim arhivom (Rijeka), Izdavačkim centrom (Rijeka), Muzejom narodne revolucije (Rijeka), Savezom društava arhivskih radnika Hrvatske (Zagreb) i Zavodom za povijesne i društvene znanosti IC JAZU (Rijeka). Referate podnesene na Savjetovanju objavio je časopis DOMETI iz Rijeke, kao svoj trobroj (1—3) za 1985. godinu i u separatu koji je izašao pod nazivom Savjetovanja.

Prvog dana Savjetovanje je započelo u vijećnici Skupštine općine Opatija. Svečano ga je otvorila, pozdravnom riječju, Zlata Čebuhar, predsjednik Konferencije SSRNH Zajednice općina Rijeka i predsjednik Skupštine općine Opatija. Nakon pozdravnih riječi promovirana je publikacija (separat) i trobroj časopisa DOMETI. Prezentirajući skupu navedene publikacije, glavni i odgovorni urednik časopisa, Srećko Jelušić, iznio je pobude Uredništva da na ovaj način pridonesu osvjetljavanju i valorizaciji historije Rijeke, s naročitim naglaskom na razdoblje 1941—1947. godine. U svom izlaganju istakao je i dugogodišnja nastojanja DOMETA da u svoju koncepciju unese historijske radove, naročito iz novijeg vremena.

Prvi referent, Darinko Munić iznio je istraživačku analizu o političko-historijskim i društveno-ekonomskim aspektima današnjeg opatijskog područja u XVII i XVIII vijeku, u izlaganju DANAŠNJE PODRUČJE OPATIJE U OKVIRU NEKADAŠNJE KASTAVSKE GOSPOŠTIJE. Mirjana Strčić dala je nove odrednice u valoriziranju književnog djelovanja, u svome osvrtu KNJIŽEVNO KRETANJE NA OPATIJSKOM PODRUČJU U XIX I PRVOJ POLOVINI XX STOLJEĆA.

U izlaganju VEZE GRUPE GRAĐANSKIH POLITIČARA IZ HRVATSKOG PRIMORJA I ISTRE SA IZBJEGLIČKOM VLADOM Ljubo Boban je govorio o vezama dr Viktora Ružića, dr Ante Mandića, Milana Marjanovića, Zvone Rihtmana i Berislava Angelinovića, stavljajući naglasak na metamorfozu njihovih gledanja na NOP. Svestranije će čitav ovaj problem biti rasvijetljen u knjizi HRVATSKA U ARHIVIMA IZBJEGLIČKE VLADE 1941—1943, koju, ovom autoru, uskoro objavljuje GLOBUS iz Zagreba. Nakon uvodnih izlaganja, u drugom bloku referata iznesena je problematika iz novije povijesti Opatije i Rijeke, vezana za ratne operacije i među-

narodne odnose u svjetlu znanstvenih izvora. To su saopštenja: DRUGI UDARNI BATALJON OPERATIVNOG ŠTABA ZA ISTRU (Vinko Šepić), PODACI O RATNOM OKRUGU RIJEKA U IZVJEŠTAJIMA OBLASNOG NOO ZA ISTRU (Dražen Vlahov), LIST »GLAS ISTRE« — IZVOR ZA NOB RIJEČKOG I OPATIJSKOG PODRUČJA (Vinko Antić), NJEMAČKE SNAGE I KVISLINSKE FORMACIJE U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA NA RIJEČKOM PODRUČJU (Ante Živković), POMORSKA KOMANDA SJEVERNOG JADRANA U RIJEČKO-TRŠCANSKOJ OPERACIJI (Anđelko Kalpić), NEOBJAVLJENI IZVORI O ZAVRŠNIM OPERACIJAMA 4. ARMIJE U ARHIVU VOJNOISTORIJSKOG INSTITUTA U BEOGRADU (Milan Lučić), UGOVORI IZMEĐU ITALIJE I JUGOSLAVIJE NAKON II SVJETSKOG RATA (Nada Jaman) i IZVORI O OPATIJSKOM PODRUČJU OD 1945—1947. GODINE U HISTORIJSKOM ARHIVU RIJEKA (Ive Zurak).

Drugog dana Savjetovanje je nastavljeno u Rijeci, u Muzeju narodne revolucije, koji je ovim povodom organizirao izložbu RIJEČKA BITKA. Nakon pozdravne riječi Davora Srdoča, predsjednika Općinskog odbora SUBNOR-a Rijeka, izlaganje je podnio Danilo Klen pod nazivom NEISTRAŽENA MJESTA U POVIJESTI RIJEKE. Retrospektirajući historiografiju o Rijeci, ovdje su iznesene one praznine (do 1848. godine), koje treba naknadno izučavati i vrednovati. Logičan nastavak ovome izlaganju je koncizno iznesen stogodišnji prosjek povijesti oba grada na Riječini — Rijeke i Sušaka — koji je, pod nazivom OSNOVNI PROBLEMI U POVIJESTI RIJEKE OD 1848—1947. GODINE, iznio Petar Strčić. Mihael Sobolevski, u saopćenju KOMUNISTIČKI POKRET U SUŠAKU I RIJECI IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA, prikazao je i organizacione i idejno-političke osnove ovoga pokreta u oba grada, uzimajući u obzir njihove državno-zakonske različitosti i, naravno, ekonomsku podlogu. Drugim antifašističkim strukturama na ovome području bila su posvećena izlaganja: TALIJANSKI POKRET OTPORA I GRAĐANSKE POLITIČKE GRUPACIJE U RIJECI PRED OSLOBOĐENJE 1945. GODINE (Mladen Plovanić) i TALIJANSKA UNIJA ZA ISTRU I RIJEKU I NJEZINO DJELOVANJE U RIJECI ZA VRIJEME NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE (Luigiano Giuricin). O radničkoj strukturi Rijeke tokom NOB-a govore dva sljedeća izlaganja: Antun Giron RADNICI RIJEČKOG BRODOGRADILIŠTA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI i Josip Žgaljić RADNICI RIJEČKE RAFINERIJE NAFTE U NOB. Radule Butorović, svojim izlaganjem PLANIRANJE I REALIZACIJA PLANA ZAVRŠNE OFENZIVE 4. ARMIJE U ZAVRŠNICI RATA, zaključio je blok saopćenja iz prethodnog dana.

Tri posljednja saopćenja odnosila su se na izvore za povijest Rijeke u periodu 1945—1947. godine. Prvo od njih podnijela je Josipa Paver, ARHIVSKA GRAĐA O RIJECI 1945. GODINE U ARHIVU HRVATSKE, naglašavajući značaj dokumenata iz fonda

ZAVNOBiH-a. Ines Krota, u saopćenju RIJEKA OD 1945—1947. GODINE U IZVORIMA HISTORIJSKOG ARHIVA RIJEKA, samo je navela fondove i naglasila da su sređeni i dostupni istraživačima. IZVORI O RIJECI OD 1945—1947. GODINE U ARHIVU INSTITUTA ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA HRVATSKE izlaganje je koje nije podneseno (objavljeno je u DOMETIMA). Zdenko Pleše je o ovome istom periodu govorio sa političko-ekonomskog staništa u saopćenju POLITIČKE I EKONOMSKE PRILIKE U RIJECI 1945—1947. GODINE.

I prvoga i drugoga dana, nakon podnesenih izlaganja, diskusija je mnogo izloženoga produbila i nadopunila.

Dva izlaganja (Vinka Šepića i Josipe Paver) nisu objavljena zbog tehničkih razloga. Vjerojatno je da ni raspravu, koja je zaseban i svojevrsan doprinos ovoj širokoj problematici, neće biti moguće čitati.

Organizatori su uspjeli da sa ovako koncipiranim savjetovanjem, koje nije imalo ni vremenske ni tematske ograde, opet potvrde činjenicu da Rijeci i širem području nedostaje jedna moderna historija. Iako su autori izlaganja uglavnom poštovali vrijeme za saopćavanje, ipak je mnoštvo raznorodnih tema tražilo veliku koncentraciju i, kao i obično na skupovima ove vrste, onemogućavalo da se rasprava razvije onoliko koliko bi trebalo.

Svakako treba pozdraviti inicijativu časopisa DOMETI što je omogućeno da se sve izneseno na Savjetovanju pročita, i to sinhrono sa njegovim trajanjem.

Na Savjetovanje, održano u Opatiji i Rijeci, nadovezala se druga slična manifestacija. U Poreču su Narodno sveučilište Poreč, Povijesno društvo Istre (Pula) i Društvo arhivskih radnika Zajednice općina Rijeka—Pazin organizirali Znanstveni skup POREČ I POREŠTINA u povodu 40-godišnjice oslobođenja. Pokrovitelj ovome skupu bili su Skupština općine Poreč i SIZ kulture. Na znanstvenom skupu podneseno je 30 referata u četiri tematska bloka od prehistorije do poslijeratnog razvoja ovoga kraja. Sudionici na ovome skupu bili su eminentni stručnjaci za pojedine aspekte ovako široko zamišljene problematike. Saopćenja će izaći u drugom broju publikacije POREČKI ZBORNIK (prvi broj je izašao 1970. godine).

I Savjetovanje u Rijeci i Znanstveni skup u Poreču iznijeli su mnogo novih činjenica. Nadamo se da će autori izlaganja na ovim skupovima nastaviti na daljem izučavanju pokrenutih znanstvenih problema.

Katica Tadić

PETNAEST GODINA INSTITUTA ZA ISTORIJU JUGOISTOČNE EVROPE UNIVERZITETA U GRACU

Na Univerzitetu u Gracu je 19. juna 1985. proslavljen petnaestogodišnji jubilej postojanja i rada »Odsjeka za istoriju Jugoistočne Evrope« u »Institutu za istoriju« kojim rukovodi bivši profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu, dr Ferdinand Hauptman. Odsjek je osnovan kao samostalno tijelo u okviru »Institutu za istoriju« Univerziteta u Gracu, s posebnim zadatkom da glavni dio svoje aktivnosti usmjerava na istraživanje jugoslovenske istorije. Petnaest godina plodne djelatnosti je vrijeme nakon kojeg se mogu praviti ocjene ove djelatnosti i simbolično obilježavati njegovi uspjesi. Za razliku od drugih sličnih naučnih ustanova u svijetu koje se bave istraživanjem naše istorije, Institut je od početka nastojao da prevaziđe slabosti izolacije od onog prostora čiju istoriju istražuje, pa je svjesno njegovao veze sa balkanskim naučnicima i naučnim ustanovama.

Izdavačka djelatnost instituta (»Zur Kunde Südosteuropas«), pored originalnih radova, obuhvata i prevode nekih radova balkanskih istoričara. Naravno, glavni akcenat rada je na objavljivanju originalnih naučnih djela, među kojima je i jedan rad Branislava Đurđeva. Ovako koncipiranom djelatnošću, ovaj istraživački centar je već uspio da se afirmiše kao značajno uporište naučne djelatnosti i kao primjeran poduhvat naučne saradnje među državama koje dijeli različita tradicija. Tematski se ovi radovi uglavnom vežu za istoriju XIX vijeka, a odnose se na ustanke u Bosni i Hercegovini 1875—1882 (Ekmečić, Kapidžić), revoluciju 1848 (Hauptmann, Hepner), Bahovo razdoblje u mađarskoj istoriji (Sašegi), ekonomsku istoriju Bosne i Hercegovine 1878—1914 (Hauptmann), strukturu štajerskih poslanika u austrijskom Rajhsratu 1897—1901 (Mali) i jedan trotomni šematizam vlada jugoistočne Evrope od 1833. do 1980. (Kazer). Pored profesora Hauptmana, koji je rukovodilac i neumorni pokretač djelatnosti Instituta, angažovana su za sada još dva asistenta i jedan docent. Svi su izrasli u afirmisane naučne radnike za istoriju jugoistočne Evrope.

Ukoliko uspije da i ubuduće održi profil u okviru kojeg se do sada afirmisao, ovaj institut može postati vrlo značajan posrednik u saradnji među istoričarima jugoistočne Evrope. Balkanske studije su područje koje se u cijelom svijetu danas njeguje, pa nema ni jednog velikog univerziteta u svijetu koji ne stvara odjeljenja ovakve vrste. Većina ih, međutim, pati od rascjepa koji dijeli te ustanove od nauke na onom području čija se prošlost obrađuje. Institut u Gracu je od početka nastojao da prevaziđe tu slabost, uspio je da u granicama svojih mogućnosti objavljuje i prevode naučnih rezultata istoričara iz zemalja jugoistočne Evrope i da u toku od 15 godina rada održava intenzivne veze sa naučnim ustanovama toga

područja. Neki radovi naših istoričara su postali poznati u svijetu zahvaljujući upravo činjenici da su bili objavljeni u prevodu na njemački jezik u okviru ovih publikacija.

Na jubilej 19. juna bilo je pozvano više istoričara iz Jugoslavije i Evrope. Tom prilikom su održana i dva predavanja iz jugoslovenske istorije. Dr Milan Vasić je uspio da dade kratku sintezu procesa islamizacije na balkanskom prostoru. (*»Der Islamisierungsprozess auf der Balkanhalbinsel«*). Nije se zadovoljio izdavanjem samo našeg područja, niti da saopšti rezultate jugoslovenske historiografije o tom pitanju, nego je nastojao da dá sliku islamizacije kao socijalnog procesa svih balkanskih zemalja od XV vijeka nadalje. To je saopštenje primljeno sa zapaženom pažnjom. U drugom predavanju, Dr Karl Kazer je prikazao razvoj zadruga u našoj vojnoj granici (*»Die Entwicklung der Zadruga in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze«*). Taj je razvoj zavisio od opšteg stanja u društvu Habzburške Monarhije, pa je zabilježeno da je za pet godina francuske vlasti u dijelu vojne granice (1809—1814) izdijeljeno više zadruga u manje jedinice, nego za 50 narednih godina.

Pored istraživačkog rada i publikovanja, članovi Instituta su uključeni i u nastavu na Univerzitetu. Uspjeli su da se uz pomoć vlasti restauriše jedan stari zamak u koji je institut u cjelini smješten. U tim se prostorijama održava i nastava sa studentima, kao i povremeni načni skupovi. Uopšte uzevši, ovaj jubilej je otkrio jednu naučnu ustanovu kojoj je od prošlosti jedino bolja budućnost.

Treba nastojati da se veze jugoslovenskih istraživačkih ustanova sa ovim institutom što više poboljšaju. Treba više razmjenjivati publikacije i ljude i dalje stalno nastojati da nam ovaj prozor u svijet bude dovoljno otvoren.

Milorad Ekmečić

IZ INSTITUTA

KRATAK PREGLED RADA INSTITUTA ZA ISTORIJU U SARAJEVU U 1983. GODINI

Većina stalnih saradnika Instituta bili su u 1983-oj godini angažovani na monografskoj obradi određene problematike iz istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine i šire, počevši od srednjeg vijeka pa do najnovijeg vremena. Od ukupno devetnaest (19) tematskih zadataka, petnaest (15) predstavljaju monografske cjeline na kojima radi po jedan naučni saradnik, a četiri (4) preostale teme su pojedini dijelovi knjiga IV, V i VI Istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine. Preostali dio naučnog kadra Instituta i više spoljnih saradnika bili su angažovani u realizaciji projekta Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Istorija revolucionarnog omladinskog pokreta u Bosni i Hercegovini i Logori i zatvori u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine. Nastavljajući raniju praksu i u 1983-oj godini Institut je poklonio odgovarajuću pažnju izdavačkoj djelatnosti, organizaciji naučnih skupova i savjetovanja, učešću saradnika na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu, kongresu istoričara Jugoslavije, kao i saradnji sa srodnim naučnim ustanovama. I u prošloj godini bila je zapažena saradnja sa Samoupravnom interesnom zajednicom nauke Bosne i Hercegovine koja je sufinansirala ukupno sedam (7) projekata iz programa Instituta. Iako je radio u veoma otežanim materijalnim uslovima, Institut je u 1983. godini postigao dobre rezultate, što se vidi iz slijedećih podataka:

I

A) Izdavačka djelatnost

U 1983-oj godini objavljene su ove knjige:

1. Pokrajinsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Ivančići, 7. i 8. januara 1942. godine), Institut i NISRO »Oslobođenje«, Sarajevo, 1983. godine;

2. Mitar Trifunović Učo, Građa za monografiju, priredili: dr Ahmed Hadžirović, dr Ibrahim Karabegović i Ilija Stanić, Institut i IGTR0 »Univerzal« OOUR izdavačka djelatnost, Tuzla, 1983. godine;

3. Mr Tihomir Klarić, Stvarnost i umjetnost, »Univerzal«, Tuzla 1983. godine;

4. Prilozi br. 19, Institut za istoriju, Sarajevo 1982. godine.

B) *Završeni projekti i drugi zadaci:*

5. Italijani u Bosni u srednjem vijeku, magistarski rad na postdiplomskom studiju, autor Vojka Besarović, asistent;

6. Osnovne karakteristike politike HSS-a u Bosni i Hercegovini u periodu od 1929. do 1941. godine, dio knjige V Istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, autor dr Tomislav Išek, viši naučni saradnik.

C) *Istorija SKJ*

7. dr Nedim Šarac, naučni savjetnik, učestvovao u radu Redakcionog odbora i radio na dotjerivanju teksta I i II dijela knjige;

8. dr Ibrahim Karabegović, viši naučni saradnik, pripremio uvodno izlaganje o rukopisu koji se odnosi na međuratni period za sjednicu Komisije za istoriju CK SK BiH;

9. dr Drago Borovčanin, viši naučni saradnik, pripremio uvodno izlaganje o rukopisu koji se odnosi na period od 1945. do najnovijeg vremena za sjednicu Komisije za istoriju CK SK BiH.

D) *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*

10. U realizaciji ovog projekta u 1983-oj godini angažovano je 14 stalnih saradnika Instituta. Od ukupno 48 priloga za Istoriju SK BiH završeno je 27 (dr Dževad Juzbašić, dr Luka Đaković, dr Nusret Šehić, dr Tomislav Išek, dr Ibrahim Karabegović, dr Nedim Šarac, mr Rafael Brčić, dr Drago Borovčanin, mr Tihomir Klarić, Seka Brkljača, Budimir Miličić i Vera Kac) (oko 350 strana teksta).

Radom na realizaciji ovog projekta rukovodilo je Uredništvo na čelu sa dr Nedimom Šarcom kao odgovornim urednikom i Budimirom Miličićem u funkciji naučnog sekretara.

E) *Istorija revolucionarnog omladinskog pokreta u Bosni i Hercegovini*

11. U 1983-oj godini rješavana su uglavnom organizaciona pitanja i vršene pripreme za rad na ovom projektu. U vezi s tim održano je više sjednica Redakcionog odbora, konstituisani naučni timovi po periodima, utvrđeni sastavi redakcionih grupa, usvojeni

Pravilnik o radu Redakcionog odbora i dinamika rada. U istom periodu utvrđivani su i razmatrani prijedlozi potencijalnih autora i donesen zaključak da se izradi bibliografija literature i izvora. Na sjednicama Redakcionog odbora raspravljana su i pitanja metodološkog karaktera.

Na čelu Redakcionog odbora ovog projekta nalazi se mr Du-bravka Škarica, spoljni saradnik i mr Rafael Brčić u funkciji nauč-nog sekretara.

II

Projekti u procesu realizacije

A) *Srednji vijek*

1. Socijalno-ekonomske promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću s posebnim osvrtom na nastanak novog plemstva, autor dr Pavo Živković, viši naučni saradnik;

2. Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obno-ve Pečke patrijaršije (1557), autor mr Boris Nilević, asistent-istra-živač.

B) *Osmansko-turski period*

3. Sarajevo u 16. vijeku, autor mr Behija Zlatar, asistent-istraživač;

4. Bosanski pašaluk u tursko-mletačko-austrijskom ratu 1714—1718. godine, autor mr Enes Pelidija, asistent-istraživač;

5. Ustanci u Bosni i Hercegovini 1852—1862. godine, autor mr Dušan Berić, asistent-istraživač.

C) *Period od 1878. do 1918. godine*

6. Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, knjiga IV, poglavlje:

— Bosanskohercegovački sabor i djelovanje političkih strana 1910—1914. godine, autor dr Dževad Juzbašić;

7. Napredni omladinski pokret antiaustrougarske orijenta-cije u jugoslovenskim zemljama prije prvog svjetskog rata (1904—1914), autor dr Luka Đaković, viši naučni saradnik;

8. Privredne komore u Bosni i Hercegovini i njihova uloga u unapređivanju privrede (1909—1945), autor dr Božo Madžar, spoljni saradnik.

D) *Period od 1918. do 1941. godine*

9. Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, knjiga V, poglavlje od 1918. do 1925. godine, autor dr Nusret Šehić, naučni savjetnik;

10. Muslimansko kulturno društvo Narodna uzdanica 1923—1941. godine, autor dr Ibrahim Kemura, naučni saradnik;

11. HSS u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1941. godine, autor dr Tomislav Išek, viši naučni saradnik.

E) *Period 1941—1945. godine*

12. Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, knjiga VI, poglavlja:

— NOF u Bosni i Hercegovini 1941—1945;

— Građanske političke snage u Bosni i Hercegovini od Drugog zasjedanja AVNOJ-a do oslobođenja zemlje, autor mr Rafael Brčić, naučni saradnik;

13. Industrijski potencijali Bosne i Hercegovine i privredni interesi okupatora od 1941. do 1943. godine, autor Seka Brkljača, asistent;

14. Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u toku NOB-e 1941—1945. godine, autor dr Enver Redžić, spoljni saradnik.

F) *Period socijalističke izgradnje*

15. Zemljoradničko zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini 1941—1953. godine, autor Budimir Miličić, stručni savjetnik;

16. Emancipacija muslimanske žene i skidanje zara i feridže u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja (1947—1952), autor Senija Milišić, asistent;

17. Struktura članstva KPJ u Bosni i Hercegovini 1945—1953. godine, autor Vera Kac, asistent.

III

G) *Objavljeni članci, rasprave, prilozi i diskusije*

Stalni saradnici Instituta: dr Pavo Živković, mr Boris Nilević, mr Dušan Berić, dr Ibrahim Karabegović, dr Nusret Šehić, dr Ahmed Hadžirović, mr Uroš Nedimović, dr Rasim Hurem, mr Rafael Brčić, dr Drago Borovčanin, mr Tihomir Klarić, Vojka Besarović, asistent, dr Dževad Juzbašić i asistent Seka Brkljača objavili su ukupno 62 članka, priloga i prikaza u raznim časopisima u zemlji i inostranstvu.

IV

H) *Učešće na naučnim skupovima, Kongresu istoričara Jugoslavije, okrughim stolovima i savjetovanjima*

Stalni saradnici Instituta: dr Pavo Živković, mr Boris Nilević, mr Enes Pelidija, mr Dušan Berić, dr Ibrahim Karabegović, dr Nusret Šehić, dr Ahmed Hadžirović, mr Uroš Nedimović, dr Rasim

Hurem, mr Rafael Brčić, dr Drago Borovčanin i mr Tihomir Klarić učestvovali su sa referatima, saopštenjima i diskusijama na slijedećim naučnim skupovima, okruglim stolovima, savjetovanjima i Kongresu istoričara Jugoslavije:

1. Osmi kongres istoričara Jugoslavije, Arandelovac, septembra 1983. godine;
2. Zasjedanje komisije jugoslovenskih i čehoslovačkih historičara, Brno, oktobra 1983. godine;
3. Naučni skup Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Konjic — Jablanica, 1983. godine.
4. Savjetovanje istoričara SR Hrvatske i SR Bosne i Hercegovine, Stubičke Toplice, 16—17. maj 1983. godine;
5. Naučni skup »Odluke AVNOJ-a — trajna osnova nacionalne ravnopravnosti, razvoja i napretka naroda i narodnosti Jugoslavije, Sarajevo, 16—18. 11. 1983. godine;
6. Naučni skup »Dubrovnik u revolucionarnom pokretu, NOB-i i socijalističkoj revoluciji«, Dubrovnik, 6—8. 12. 1983. godine;
7. Naučni skup »Prosvjeta i školstvo u NOR-u i revoluciji, Novi Sad, 7—9. 9. 1983. godine.

Osim toga, većina saradnika Instituta aktivno je saradivala u raznim naučnim i stručnim organima, redakcijama, komisijama, odborima, žirijima itd. Saradnici Instituta su bili autori niza projekata i recenzija, a više ih se angažovalo u predavačkoj djelatnosti i u radio i TV-emisijama.

V

Organi upravljanja i rukovođenja — Savjet instituta, Naučno vijeće i redakcija »Priloga«

Organ upravljanja u Institutu je Savjet, koji se sastoji od 7 članova iz sastava radnika Instituta i 4 člana delegirana od strane predstavnika društvene zajednice. U toku 1983. godine Savjet Instituta je održao ukupno 13 sjednica na kojima je dono niz samoupravnih akata, odluka i zaključaka koji su od bitnog značaja za ukupnu i osnovnu djelatnost Instituta.

a) Savjet Instituta:

1. dr Tomislav Išek, predsjednik
2. dr Drago Borovčanin, član
3. dr Luka Đaković, član
4. Spomenka Pivač, član
5. mr Enes Pelidija, član

6. dr Pavo Živković, član
7. mr Ibrahim Tepić član
8. dr Božo Madžar, član
9. dr Dušan Otašević, član
10. Amira Radošević, član
11. mr Behija Zlatar, član

b) Naučno vijeće Instituta ima 13 članova od kojih 8 iz sastava radnika Instituta, a 5 iz reda naučnih radnika van Instituta. U toku 1983. godine, na više održanih sjednica, Naučno vijeće je raspravljalo pitanja iz okvira naučne, kadrovske i izdavačke politike Instituta.

1. dr Drago Borovčanin, predsjednik
2. dr Ibrahim Karabegović, član
3. dr Nedim Šarac, član
4. mr Boris Nilević, član
5. dr Dževad Juzbašić, član
6. dr Đuro Bazler, član
7. dr Luka Đaković, član
8. dr Milorad Ekmečić, član
9. Budimir Miličić, član
10. mr Tomislav Kraljačić, član
11. dr Enver Redžić, član
12. mr Ahmed Aličić, član
13. Vera Kac, član

c) Redakcija »Priloga«

1. dr Nusret Šehić, glavni i odgovorni urednik,
2. mr Rafael Brčić,
3. dr Ahmed Hadžirović,
4. dr Ibrahim Karabegović,
5. dr Desanka Kovačević-Kojić,
6. dr Milan Vasić,
7. dr Drago Borovčanin

Sekretar Redakcije mr Tihomir Klarić, tehnički urednik dr Ibrahim Kemura.

d) Sekretarijat Instituta

U okviru Sekretarijata nalaze se računovodstvo, daktilobiro i drugo administrativno i pomoćno osoblje. Ovo odjeljenje je obavljalo redovne poslove upravnog i administrativnog karaktera.

Ibrahim Karabegović

KRATAK PREGLED RADA INSTITUTA ZA ISTORIJU U SARAJEVU U 1984. GODINI

Najveći dio stalnih (18) i tri spoljna saradnika radili su u prošloj godini na monografskoj obradi problematike iz svih perioda istorije. Preostali naučni kadar Instituta i više desetina spoljnih saradnika bili su angažovani u realizaciji projekata Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Istorija revolucionarnog omladinskog pokreta u Bosni i Hercegovini i Logori i zatvori u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine. Osim toga, tri saradnika su i u 1984-oj godini radili na dovršavanju dijelova iz Istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine (knjige IV, V, VI).

Po programu za 1984. godinu realizovani su zadaci iz okvira izdavačke djelatnosti, organizacije naučnih skupova i savjetovanja, a više saradnika je učestvovalo na naučnim skupovima u zemlji i u inostranstvu.

Ukupno devet (9) projekata u prošloj godini sufinansirao je SIZ nauke BiH, od kojih su za tri projekta odgovorni istraživači spoljni saradnici.

Uporedo s naporima na realizaciji programskih zadataka, Uprava i organi samoupravljanja, uz podršku šire društvene zajednice, angažovali su se u radu na poboljšanju materijalnog položaja Instituta. Zahvaljujući podršci CK SK BiH postignuti su izvjesni rezultati, ali su sva nastojanja oko rješavanja stambenih problema i smještaja Instituta ostala bez rezultata.

U realizaciji programa Instituta učestvovala su 34 radnika Instituta i 46 spoljnih saradnika. Koncem 1984. godine jedan stalni saradnik (naučni savjetnik) prešao je u drugu radnu organizaciju. I u 1984. godini Institut je postigao zapažene rezultate, a to se vidi iz slijedećih pokazatelja.

I

A) Izdavačka djelatnost

U 1984-oj godini objavljene su ove knjige:

1. mr Dušan Berić, Slavenska vojna granica u revoluciji 1848—1849, »Prosvjeta« Zagreb 1984;
2. Prilozi br. 20, Institut za istoriju, Sarajevo 1984. godine.

B) Završeni projekti i drugi zadaci:

3. mr Uroš Nedimović, završio projekt pod naslovom »NOF U Bosni i Hercegovini 1935—1945. godine« i isti odbranio kao doktorsku disertaciju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, odsjek za istoriju;

4. dr Pavo Živković, završio projekt pod naslovom »Socijalno-ekonomske promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću, s posebnim osvrtom na nastanak novog plemstva«;

5. dr Luka Đaković, završio projekt pod naslovom »Napredni omladinski pokret antiaustrougarske orijentacije u jugoslovenskim zemljama prije prvog svjetskog rata (1904—1914)«;

6. dr Božo Madžar, spoljni saradnik, završio projekt pod naslovom »Privredne komore u Bosni i Hercegovini i njihova uloga na unapređivanju privrede (1909—1945)«;

C) *Istorija SK BiH*

7. Realizacijom projekta najneposrednije rukovodi Uredništvo na čelu sa dr Nedimom Šarcom, glavnim i odgovornim urednikom i dr Budimirom Miličićem, naučnim sekretarom. Uz 14 stalnih, u realizaciji je angažovano i preko 40 spoljnih saradnika Instituta. U prošloj godini Uredništvu je predato 58 rukopisa priloga i provedena je procedura njihovog recenziranja. Završen je i rukopis poglavlja od 1929. do 1935. godine i predat Uredništvu na dalji postupak. U 1984-oj godini održana je jedna sjednica Redakcionog odbora, tri sjednice Uredništva i dva sastanka naučnih timova. U istoj godini recenzirano je 83 rukopisa priloga, obima 1.370 kucanih stranica.

D) *Istorija revolucionarnog omladinskog pokreta u Bosni i Hercegovini*

8. Realizacijom projekta neposredno je rukovodio Redakcioni odbor, čiji je glavni i odgovorni urednik mr Dubravka Škarica, a mr Rafael Brčić naučni sekretar. Redakcija je održala četiri sjednice, od kojih jednu zajedno sa Odborom za praćenje rada na pisanju istorije revolucionarnog omladinskog pokreta u Bosni i Hercegovini. Na sjednicama užeg sastava Redakcije razmatrani su problemi naučno-istraživačkog i metodološkog karaktera i način angažmana saradnika po pojedinim periodima.

E) *Zatvori i logori u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine*

9. U realizaciji projekta, čiji je odgovorni istraživač dr Rasim Hurem, angažovan je jedan stalni (Senija Milišić) i tri spoljna saradnika (Dragan Davidović, mr Smajo Čekić i Božidar Čučković). U prošloj godini radilo se na organizaciji i koordinaciji rada, izradi projekta i priručne bibliografije (dr Rasim Hurem), na proučavanju literature i istraživanju arhivske građe. U prošloj godini je istraženo nekoliko desetina arhivskih fondova i arhivskih zbirki u Arhivu VII Beograd, Arhivu Muzeja revolucije, Sarajevo, Arhivu

Bos. krajine i Muzeju Bos. krajine, Banja Luka (Senija Milišić, Dragan Davidović i Božidar Čučković).

F) *Dokumentacija*

U odjelu za dokumentaciju radili su Željka Vrdoljak (bibliotekar) i Vlado Stanišić (dokumentacija). Uz redovne poslove (rad sa strankama, evidentiranje i izdavanje knjiga i dokumentacije na korištenje) Vlado Stanišić je izradio hronološke jedinice za NOR u BiH 1941. godine.

G) *Naučni skupovi, naučna savjetovanja i okrugli stolovi*

U funkciji realizacije projekta Istorija SK BiH, Institut za istoriju u Sarajevu i Marksistički studijski centar CK SK BiH »Veljko Vlahović« organizovali su 18. oktobra 1984. godine Okrugli sto o razvoju teoretske misli i idejno-političkih kretanja u KPJ—SKJ, s posebnim osvrtom na karakteristike, domet i rezultate na tom polju u BiH.

U 1984-oj godini Institut za istoriju u Sarajevu bio je jedan od organizatora naučnog skupa »Desant na Drvar maja 1944. godine«, koji je održan u Drvaru maja 1984. godine.

II

Projekti u procesu realizacije

A) *Srednji vijek*

1. Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije (1557), autor mr Boris Nilević, asistent-istraživač;

2. Stranci u Bosni u srednjem vijeku, autor Vojka Besarović, asistent;

B) *Osmansko-turski period*

3. Sarajevo u 16. vijeku, autor mr Behija Zlatar, asistent-istraživač;

4. Bosanski pašaluk u tursko-mletačko-austrijskom ratu 1714—1718. godine, autor mr Enes Pelidija, asistent-istraživač;

5. Ustanci u Hercegovini 1852—1862. godine, autor mr Dušan Berić, asistent-istraživač;

C) *Period austrougarske uprave (1878—1918)*

6. Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, knjiga IV, poglavlje:

— Bosanskohercegovački sabor i djelovanje političkih stranaka 1910—1914. godine, autor dr Dževad Juzbašić, naučni savjetnik;

7. Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856—1878), autor mr Ibrahim Tepić, spoljni saradnik;

D) *Period između dva svjetska rata (1918—1941)*

8. Muslimansko kulturno društvo »Narodna uzdanica 1923—1941. godine«, autor dr Ibrahim Kemura, naučni saradnik;

9. Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, knjiga V, period od 1918. do 1925. godine, autor dr Nusret Šehić, naučni savjetnik;

10. Kulturno-istorijski značaj časopisa »Pregled« (1927—1941), autor mr Tihomir Klarić, asistent-istraživač;

11. Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1941. godine, autor dr Tomislav Išek, viši naučni saradnik;

E) *Period NOB-e i socijalističke revolucije (1941—1945)*

12. Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine knjiga VI, poglavlje:

— Građanske političke snage u Bosni i Hercegovini od Drugog zasjedanja AVNOJ-a do oslobođenja zemlje, autor mr Rafael Brčić, naučni saradnik;

13. Industrijski potencijali Bosne i Hercegovine i privredni interesi okupatora od 1941. do 1943. godine, autor Seka Brkljača, asistent;

14. Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u toku NOB-e 1941—1945. godine, autor dr Enver Redžić, spoljni saradnik;

F) *Period socijalističke izgradnje*

15. Zemljoradničko zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini 1945—1953. godine, autor dr Budimir Miličić, naučni saradnik;

16. Struktura članstva KPJ u Bosni i Hercegovini 1945—1953. godine, autor Vera Kac, asistent;

17. Emancipacija muslimanske žene i skidanje zara i ferdže u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja (1947—1952), autor Senija Milišić, asistent.

III

A) Objavljeni članci, rasprave, prilozi i diskusije

Stalni saradnici Instituta: dr P. Živković, mr. Boris Nilević, mr Behija Zlatar, mr E. Pelidija, mr Dušan Berić, dr Dževad Juzbašić, dr Luka Đaković, dr Ibrahim Kemura, dr Uroš Nedimović, mr Rafael Brčić, dr Nedim Šarac, dr Rasim Hurem, dr Drago Borovčanin, dr Ibrahim Karabegović, mr Vojka Besarović i Senija Milišić objavili su ukupno 37 članaka, priloga i prikaza u raznim časopisima u zemlji i inostranstvu.

B) Učešće saradnika na naučnim skupovima, okruglim stolovima, savjetovanjima i međunarodnim komisijama istoričara

Stalni saradnici Instituta: mr Vojka Besarović, mr Dušan Berić, dr Dževad Juzbašić, mr Rafael Brčić, dr Nedim Šarac, dr Drago Borovčanin, dr Rasim Hurem, dr Ibrahim Karabegović, Vera Kac, dr Nusret Šehić, dr Tomislav Išek, dr Uroš Nedimović, mr Tihomir Klarić i Senija Milišić učestvovali su sa referatima, saopštenjima ili diskusijama na slijedećim naučnim skupovima:

1. Naučni skup »Italija i južnoslovenske zemlje krajem srednjeg vijeka (XI—XV vijek)«, Beograd 7—9. juna 1984;

2. Sastanak jugoslovensko-čehoslovačke komisije istoričara, Beograd, 18—21. 9. 1984. godine;

3. Naučni skup »Glina 1284—1944—1984«, Glina, oktobra 1984. godine;

4. Okrugli sto »Razvoj teoretske misli i idejno-političkih kretanja u KPJ—SKJ, sa posebnim osvrtom na karakteristike, domete i rezultate na tom polju u Bosni i Hercegovini«, Sarajevo, oktobra 1984. godine;

5. Naučni skup »O Valtazaru Bogišiću«, Beograd, decembra 1984. godine;

6. Naučni skup »Jezik i nacionalni odnosi«, Sarajevo 1984. godine;

7. Diskusija organizovana u Sekciji za nauku RK SSRN BiH o stanju u historiografiji u Bosni i Hercegovini;

7a. Diskusija organizovana u okviru Naučne sekcije Društva istoričara Bosne i Hercegovine o istoriji Bosne i Hercegovine u Enciklopediji Jugoslavije;

8. Naučni skup »Desant na Drvar, maja 1944. godine«, Drvar, maja 1984. godine;

9. Naučni skup »Vještica gora i Vrdova i njihov značaj u razvoju NOB-e u Dalmaciji i livanjskom okružju«, Sinj, juna 1984. godine;

10. Sastanak historičara SR Hrvatske i SR Bosne i Hercegovine, na kojem je vođena rasprava na temu revolucija i kontrarevolucija, Jajce 1984. godine;

11. Okrugli sto »Oblasno partijsko savjetovanje za istočnu Bosnu decembra 1943. godine u Vlasenici i marta 1944. godine u Bijeljini«, Bijeljina, marta 1984. godine;

12. Okrugli sto »Istorijske činjenice i dnevna politika«, Beograd, decembra 1984. godine;

13. Naučni skup »Revolucionarni put i djelo Asima Behmena«, Stolac, septembra 1984. godine;

14. Savjetovanja na temu »O istraživačko-metodološkim problemima u radu na poslijeratnoj historiji SFRJ«, Zagreb, 6—7. 12. 1984;

15. Savjetovanje na temu »Zajedništvo i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini«, Sarajevo, marta 1984. godine;

16. Naučni skup »Petrovačka komuna 1920. godine — prva komunistička opština na Jadranu«, Petrovac, 1984. godine.

U prošloj godini saradnici Instituta aktivno su saradivali u raznim naučnim i društveno-političkim organima, redakcijama, komisijama, odborima, žirijima itd. Osim toga, saradnici Instituta su radili na izradi raznih projekata i recenzija, a bili su angažovani i kao predavači, autori radio i TV-emisija, kao konsultanti itd.

IV

Organi upravljanja i rukovođenja — Savjet instituta, Naučno vijeće i Redakcija »Priloga«

Organ upravljanja u Institutu je Savjet, koji se sastoji od 7 članova iz sastava radnika Instituta i 4 člana delegirana od strane predstavnika društvene zajednice. U toku 1984. godine održano je 12 sjednica Savjeta, od kojih 7 u širem sastavu. Na ovim sjednicama Savjet je raspravljao o bitnim pitanjima iz okvira djelatnosti Instituta i donio niz samoupravnih akata i zaključaka.

a) *Savjet Instituta*

1. dr Rasim Hurem, predsjednik
2. dr Nedim Šarac, član
3. dr Budimir Miličić, član
4. mr Boris Nilević, član
5. Seka Brkljača, član
6. dr Tomislav Išek, član
7. Gospava Pranić, član

8. dr Emil Vlajki, član
9. Amira Radošević, član
10. dr Dušan Otašević, član
11. Nije delegiran

b) naučno vijeće Instituta ima 13 članova, od kojih 8 iz sastava radnika Instituta, a 5 iz reda naučnih radnika izvan Instituta. U toku 1984. godine Naučno vijeće je održalo 5 sjednica na kojima su razmatrana pitanja iz okvira naučne i izdavačke politike Instituta.

1. dr Nusret Šehić, predsjednik
2. dr Drago Borovčanin
3. dr Ibrahim Karabegović
4. mr Vojka Besarović
5. dr Rasim Hurem
6. dr Luka Đaković
7. mr Behija Zlatar
8. mr Tihomir Klarić
9. dr Rade Petrović
10. dr Ilijas Hadžibegović
11. dr Adem Handžić
12. mr Dubravka Škarica
13. dr Šipka Milan

c) Redakcija »Priloga«

1. dr Ibrahim Karabegović, glavni i odgovorni urednik
2. dr Nedim Šarac
3. dr Tomislav Išek
4. dr Avdo Sućeska
5. dr Marko Šunjić

Sekretar Redakcije mr Tihomir Klarić, tehnički urednik dr Ibrahim Kemura.

d) Sekretarijat Instituta

U okviru Sekretarijata nalazi se računovodstvo, daktilobiro i drugo administrativno i pomoćno osoblje. Ovo odjeljenje je obavljalo redovne poslove iz okvira svoje nadležnosti.

Ibrahim Karabegović

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača

IBRAHIM KARABEGOVIĆ

Lektor

TIHOMIR KLARIĆ

Korektor

IBRAHIM KEMURA

Prevodilac

SREBREN DIZDAR

Bibliografska obrada

SUZANA SRNDOVIĆ

Tiraž

500 primjeraka

Štampa: ZO »DES« Sarajevo

Za štampariju: graf. inž. Sulejman Fejzagić

Izdavač: Institut za istoriju u Sarajevu. Adresa: PRILOZI, Sarajevo, Đure Đakovića 9, telefon 38-899, žiro-račun 1010-603-175, postanski fah 310.

Casopis izlazi povremeno

UDK 282 (091) (497.15) »13«

ANČIĆ, Mladen, stručni saradnik, Spomen-park Vraca, 71000 Sarajevo, Husinska bb.

GDJE JE BIO PODIGNUT PRVI FRANJEVAČKI SAMOSTAN U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 95—114.

Na osnovu podataka iz Historijskog arhiva u Zadru i obimne historiografske literature, autor raspravlja o lokaciji prvog franjevačkog samostana u srednjovjekovnoj Bosni, tvrdeći da je bio podignut u Milima kod Visokog.

UDK 940.53/.54 (497.15) »1943/1944«

ANTONIĆ, Zdravko, naučni savjetnik, Savjet Federacije, 11000 Beograd, Bulevar Lenjina 2.

O RAZVOJU NOB-e U ISTOČNOJ BOSNI 1943—1944, S POSEBNIM OSVRTOM NA OSLOBOĐENJE TUZLE

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 215—226.

U toku zime 1943/44. godine njemački okupator izveo je nekoliko većih vojnih operacija. Zbog efikasnije odbrane pojačana je saradnja snaga NOV u istočnoj Bosni i Bosanskoj krajini, koja se naročito manifestovala prilikom oslobođenja Tuzle.

UDK 61—057 (091) (497.15)

BESAROVIĆ, Vojka, asistent-istraživač, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

ITALIJANI — DUBROVAČKI LJEKARI U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 247—256.

Na osnovu podataka koje pruža arhivska građa Historijskog arhiva u Dubrovniku, izneseni su podaci da je bosanske vladare i vlastelu u periodu 1323 — 1460. godine liječilo, po pozivu, 13 dubrovačkih ljekara — Italijana.

UDK 940.53/.54 (497.15) »1941/1942«

HUREM, Rasim, naučni savjetnik, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

DIFERENCIJACIJA USTANIČKIH SNAGA U BOSNI I HERCEGOVINI ZADNJIH MJESECI 1941. I U PRVOJ POLOVINI 1942. GODINE

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 183—214.

Analiza faktora koji su uticali na razdvajanje ustaničkih snaga srpskog, većinom seoskog stanovništva između KPJ i NOP-a na jednoj, i kvislinškog četničkog pokreta Draže Mihajlovića, na drugoj strani.

BESAROVIC, Vojka, research assistant, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

ITALIANS — THE DUBROVNIK PHYSICIANS IN MEDIEVAL BOSNIA

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 247—256.

Based upon some data found in the records of the Historical Archive in Dubrovnik the conclusions were reached that 13 Dubrovnik physicians — Italians cured Bosnian rulers and feudal lords at their request 1323 to 1460.

HUREM, Rasim, scientific adviser, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

A DIFFERENTIATION WITHIN THE UPRISING FORCES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE LAST MONTHS OF 1941 AND IN THE FIRST HALF OF 1942

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 183—214.

The analysis of factors that influenced a separation in the uprising forces of Serbian, mostly peasant, origin to Communist Party of Yugoslavia and National Liberation Movement on one side, and the Quisling Chetnik movement of Draža Mihailović on the other side.

ANČIĆ, Mladen, junior assitant, Spomen-park Vraca, 71000 Sarajevo, Husinska bb.

WHERE THE FIRST FRANCISCAN MONASTERY IN THE MEDIEVAL BOSNIA WAS BUILT

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 95—114.

According to same records from the Historical Archive in Zadar and numerous historiographical bibliography, the authod discusses the location of the first Franciscan monastery in the Medieval Bosnia claiming that it was built at Mile near Visoko.

ANTONIĆ, Zdravko, scientific adviser, Savjet Federacije, 11000 Beograd, Bulevar Lenjina 2.

ON THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE IN EASTERN BOSNIA IN 1943—1944, WITH A SPECIAL VIEW ON THE LIBERATION OF TUZLA

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 215—226.

The German occupying military force launched several major military operatins during the winter of 1943—1944. In order to build an efficient there was a closer cooperation between the NLM units in Eastern Bosnia and Bosanska krajina, which was best seen during the liberation of Tuzla.

UDK 656.12 (091) (497.15)

IMAMOVIĆ, Enver, vanredni profesor, Filozofski fakultet —
Odsjek za istoriju, 71000 Sarajevo, Račkog 1.

RIMSKE RUDARSKÉ CESTE NA PODRUČJU BOSNE I
HERCEGOVINE

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 31—52.

Prezentirani su podaci o rimskim magistralama, lokalnim putevima, »kolotečinama« i putnim usjecima koji su povezivali bogata zapadna, istočna i srednjobosanska rudogorja sa Salonom.

UDK 946.088.2 (=861/862)

KAPOR Čedo

DOBROVOLJCI U ŠPANSKOM GRAĐANSKOM RATU S
PODRUČJA BOSNE I HERCEGOVINE (OSNOVNI PODACI)

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 181—298.

Prezentiran je način odlaska, borbe i težak povratak jugoslovenskih dobrovoljaca koji su se borili u redovima španske republikanske vojske (1936—1939), s posebnim osvrtom na 140 bosanskohercegovačkih dobrovoljaca.

UDK 329.15 (091) (497.15) »1945/1948«

KAC, Vera, asistent, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

O ORGANIZACIONOM RAZVOJU KPJ U BOSNI I HERCEGOVINI (1945—1948)

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 227—246.

Usljed velikih promjena nastalih izgradnjom novih političkih, državnih i privrednih odnosa u poratnoj Jugoslaviji, došlo je do niza organizacionih izmjena i manjih reorganizacija unutar KPJ u BiH, ali se suštinski princip organizacije na načelima demokratskog centralizma nije mijenjao.

UDK 949.715.19

MUŠETA-AŠČERIC, Vesna, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnog naslijeđa, 71000 Sarajevo, Dobrovoljačka 27.

SREDNJOVJEKOVNA ŽUPA VRHBOSNA. PROBLEM GRANICA I VLASTI

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 257—268.

Prezentirane su promjene granica i vlasti župe Vrhbosna na osnovu podataka iz arhivske građe Historijskog arhiva u Dubrovniku i ranih turskih izvora do 50-tih godina XV vijeka.

UDC 946.088.2 (=861/862)

KAPOR, Čedo

VOLUNTEERS IN THE SPANISH CIVIL WAR FROM
THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
(BASIC FACTS)

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 281—298

The way of departure, struggle and a difficult return of the Yugoslav volunteers who fought on the side of the Spanish Republican Army (1936—1939), with a closer view on 140 volunteers from Bosnia and Herzegovina.

UDC 949.715.19

MUŠETA-AŠČERIC, Vesna, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnog naslijeđa, 71000 Sarajevo, Dobrovoljačka 34.

THE MEDIEVAL DISTRICT (ŽUPA) VRHBOSNA. THE
PROBLEM OF ITS BORDERS AND OWNERSHIP

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 257—268

The changes in borders and ownership over the District (Župa) Vrhbosna are given according to the data from the Dubrovnik Historical Archive's records and from some early Turskih sources up to the Fifties of the 15th century.

UDC 656. 12 (091) (497.15)

IMAMOVIĆ, Enver, Associate Professor, Filozofski fakultet — Odsjek za istoriju, 71000 Sarajevo, Račkog 1.

THE ROMAN MINING ROADS ON THE TERRITORY OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 31—52

Some facts are given about the Roman main roads, local roads, »wheel tracks« and road cuts that connected rich mines in Western, Eastern and Central Bosnia with Salona.

UDC 329.15 (091) (497.15) »1945/1948«

KAC, Vera, assistant, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

ON THE ASPECT OF DEVELOPMENT IN ORGANISATION
OF COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA (1945—1948)

Prilozi Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 227—246

Because of great changes caused by the building of new political, governmental and economical relations in the postwar Yugoslavia there were a series of changes in organizations and lesser reorganizations within CPY in Bosnia and Herzegovina, but the essential principle of democratic centralism was not altered.

UDK 281.961 : 008 (091) (497.15) »1463/1557«

NILEVIĆ, Boris, asistent-istraživač, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

KULTURNA MISIJA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI 1463—1557. GODINE

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 115—140

Nasuprot mišljenju stranih putopisaca da je srpska crkva po organizaciji i kulturnom nivou bila slaba, iznesene su činjenice o njihovom istinskom nepoznavanju manastirskog života i kulturnog djelovanja. Putopisci ne pominju kaluđere slikare, štampare, knjigovesce, prepisivače i vješte poslanike u vrijeme najjačih osmanskih osvajanja.

UDK 321.74 (091) (497.1)

REDŽIĆ, Enver, akademik, ANUBiH, 71000 Sarajevo, 6. oktobra 7.

TITO I JUGOSLOVENSKA MISAO

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 9—30

Rad je pisan povodom 40-godišnjice pobjede nad fašizmom i odnosi se na razvojnu putanju Titovog doprinosa razvoju jugoslovenske ideje od 1936. do 1948.

UDK 949.715/716 »1711«

PELIDIJA, Enes, asistent-istraživač, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

TURSKO-RUSKI RAT 1711. GODINE I POKRETI CRNOGORSKIH I HERCEGOVAČKIH PLEMENA

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 269—280

Uticaj odjeka tursko-ruskog rata u pograničnim krajevima bosanskog ejaleta, preko ruskih emisara Mihaila Miloradovića i Ivana Lukačevića, ogledalo se u organizovanju pobune protiv vlasti sultana Ahmeda III. Poraz Rusije u ratu i pritisak lokalnih vlasti brzo je demoralisao ustanike, ali se nije izbrisao dubok ruski uticaj.

UDK 329.17 (091) (497.15) »1918—1920«

ŠEHIC, Nusret, naučni savjetnik, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

POČECI FORMIRANJA GRAĐANSKIH POLITIČKIH STRANAKA U BOSNI I HERCEGOVINI NAKON STVARANJA KRALJEVINE SHS (1918—1920)

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 141—182

Sagledano je organizovanje i okupljanje građanstva u BiH u novim uslovima razvoja centralističko-unitarističkog uređenja države. Zajedničko za sve stranke je da su, uglavnom, pod uticajem faktora izvan BiH i da rade na suzbijanju radničkog pokreta.

UDC 949.715/.716 »1711«

PELIDIJA, Enes, research assistant, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

A TURCO-RUSSIAN WAR 1711. AND THE MOVEMENTS OF TRIBES FROM MONTENEGRO AND HERZEGOVINA

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 269—280

The influence of the echo of a Turco-Russian war in the border areas of the Bosnian Province through the Russian emissaries Mihailo Miloradović and Ivan Lukačević had a reflection in a rebellion against the Sultan Ahmed IIIrd's rule. Russia's defeat and the local administration's pressure demoralized the rebels but the deep Russian influence was not wiped out.

UDC 329.17 (091) (497.15) »1918/1920«

ŠEHIĆ, Nusret scientific adviser, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

THE BEGINNINGS OF BOURGEOIS POLITICAL PARTIES' FOUNDATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AFTER THE ESTABLISHMENT OF THE KINGDOM SCS (1918—1919)

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 141—182

The organisation and gathering of a bourgeoisie in Bosnia and Herzegovina under new conditions of a development of a centralistic unitarianistic model of government is presented. All parties in general were under the influence of factors outside Bosnia and Herzegovina and tried to suppress labour movement.

UDC 281.961 : 008 (091) (497.15) »1463/1557«

NILEVIĆ, Boris, research assistant, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đure Đakovića 9.

THE CULTURAL MISSION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1463—1557

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 115—140

Contrary to the opinion of foreign travel-records writers that Serbian Orthodox Church was weak in organisation and on a low cultural level, some facts are given on their ignorance of the monastic life and cultural activities. Those writers do not mention monks who were painters, printers, bookbinders, copyists and skillful emissaries during the greatest Osmanli conquests.

UDC 321.74 (091) (497.1)

REDŽIĆ, Enver, academician, ANUBiH, 71000 Sarajevo, 6. oktobra 7.

TITO AND THE YUGOSLAV IDEA

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 9—30

The article is written on the occasion of the 40th anniversary of the victory over Fascism and it follows in basic outlines Tito's contribution for the strengthening and development of the Yugoslav idea, from 1936 to 1948.

UDK 937.09

SUNJIC, Marko, redovni profesor, Filozofski fakultet — Odsjek
za istoriju, 71000 Sarajevo, Račkog 1.

POGLEDI NA PROBLEM OPADANJA I PROPASTI
RIMSKOG CARSTVA

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, str. 53—94.

Nastojanje da se objedine suprotna mišljenja raznih autora iz
raznih epoha da je do propasti carstva došlo, s jedne strane
zbog napada varvara iz vana, a s druge strane zbog unutrašnjih
slabosti.

UDC 937.09

SUNJIĆ, Marko, Full Professor, Filozofski fakultet — Odsjek
za istoriju, 71000 Sarajevo, Račkog 1.

**SOME VIEWS ON THE PROBLEM OF DECLINE AND
FALL OF THE ROMAN EMPIRE**

Prilozi, Sarajevo, 1985, XX, 21, p. 53—94.

An effort is made to bring together opposite opinions of the various authors from different epochs that the Fall of the Empire was caused by the Barbarians' attacks from the outside, on one hand, and because of the internal weaknesses, on the other hand.

